

М. П. Кочерган

Підручник

Загальне МОВОЗНАВСТВО

ам!
альма
матер

серія

- Мовознавство як наука. Загальне мовознавство як навчальна дисципліна
- Історія мовознавства
- Теорія мови
- Методологія мовознавства

М. П. Кочерган

Загальне МОВОЗНАВСТВО

Підручник

Видання 2-ге, виправлене і доповнене

Київ
Видавничий центр «Академія»
2006

Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів

(Лист № 1/11—438 від 19. 02. 2003 р.)

У підручнику розглянуто сутність, предмет, завдання, місце загального мовознавства у системі наук про мову, основні аспекти теорії мови: знакову природу, структуру мови, взаємозв'язок мови і мислення, співвідношення мови і мовлення, фонологічну, граматичну, лексико-семантичну її системи та проміжні рівні. Широко розкрито суспільну природу, суспільні функції мови, соціальну зумовленість мовних явищ, національно-етнічні особливості буття мови, а також методи і прийоми її наукового дослідження. Характерною особливістю другого видання підручника є висвітлення розвитку лінгвістичної думки від початків до ХХІ ст., утвердження мовознавства як науки, специфіки різноманітних лінгвістичних напрямів і шкіл, що домінували у минулі епохи, тих, що визначають обличчя сучасної мовознавчої науки.

Допоміжний апарат підручника охоплює іменний, предметний покажчик, покажчик мов, короткий словник лінгвістичних термінів.

Для студентів вищих навчальних закладів.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор *Ф. С. Бацевич*,
доктор філологічних наук, професор *О. І. Стеріополо*,
доктор філологічних наук, професор *О. В. Тищенко*

Зміст

1. Мовознавство як наука.	Предмет мовознавства.	
Загальне мовознавство як навчальна дисципліна	Зміст і основні завдання загального мовознавства	7
	Місце мовознавства в системі наук	10
	Прикладне мовознавство	18
2. Історія мовознавства	2.1. Історія лінгвістичної думки до XIX ст.	
	Мовознавство в Давній Індії	22
	Давньокитайське мовознавство	25
	Мовознавство в Давній Греції та Римі	27
	Давнє арабське мовознавство	30
	Європейське мовознавство епохи середньовіччя і Відродження	32
	Українське мовознавство XI — XVIII ст.	36
	2.2. Зародження порівняльно-історичного мовознавства	39
	Передвісники порівняльно-історичного мовознавства	40
	Основоположники порівняльно-історичного мовознавства	41
	Лінгвістичні погляди Вільгельма фон Гумбольдта	44
	2.3. Основні напрями в мовознавстві другої половини XIX ст.	
	Натуралістичний (біологічний) напрям у порівняльно-історичному мовознавстві	51
	Психологічний напрям	55
	Молодограматизм	63

	2.4. Пошуки нового підходу до вивчення мови наприкінці XIX — на початку XX ст.	
	Школа «слів і речей»	70
	Школа естетичного ідеалізму	73
	Неолінгвістика	76
	Казанська лінгвістична школа.	
	І. О. Бодуен де Куртене	79
	Соціологічний напрям.	
	Лінгвістична концепція	
	Фердинанда де Соссюра	83
	2.5. Структуралізм і генеративізм	91
	Історичні й методологічні основи структуралізму	92
	Працька лінгвістична школа	93
	Копенгагенський структуралізм (глосематика)	96
	Американський структуралізм (дескриптивізм)	101
	Генеративізм	106
	2.6. Неогумбольдтіанство	111
	Європейське неогумбольдтіанство	112
	Американське неогумбольдтіанство	114
	2.7. Мовознавство в СРСР	
	Мовознавство 20—40-х років XX ст.	123
	Мовознавство 50—80-х років XX ст.	133
	Українське мовознавство 20—80-х років XX ст.	136
	2.8. Мовознавство на сучасному етапі	
	Когнітивна лінгвістика	146
	Функціональна лінгвістика	158
	Лінгвістика тексту	160
	Комунікативна лінгвістика	162
3. Теорія мови	3.1. Знакова природа мови	
	Поняття про знак і знакову систему мови	168
	Типологія знаків	170
	Структура знака	174
	Специфіка мовного знака. Своєрідність мови як знакової системи	175
	Знаковість і одиниці мови	178
	Мова і несловесні форми спілкування (паралінгвістика і паракінесика)	180
	3.2. Мова і мислення	
	Проблема співвідношення мови і мислення	183

Психофізичні основи зв'язку мови і мислення. Внутрішнє мовлення і мислення	189
Роль мови у процесі пізнання	191
3.3. Мова і мовлення	
З історії вивчення проблеми мови і мовлення	194
Сучасні уявлення про співвідношення мови і мовлення	200
3.4. Структура мови	
Системний характер мови	207
Парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні відношення між мовними одиницями	211
Структура мови.	
Основні й проміжні рівні мови	213
Теорія ізоморфізму й ієрархії рівнів мови	217
Своєрідність системності мови. Співвідношення системних і несистемних явищ у мові. Система і норма	218
3.5. Фонологічна система мови	220
Передумови фонології	221
Поняття фонем	222
Фонем в парадигматиці й синтагматиці	224
Поняття фонологічної системи	228
Фонологічні школи	232
3.6. Граматична система мови	
Грамматика. Грамматичне значення	234
Грамматичні категорії	238
Морфологічний рівень	243
Синтаксичний рівень	248
3.7. Лексико-семантична система мови	
Поняття лексико-семантичної системи	262
Парадигматичні відношення	265
Синтагматичні відношення	273
Епідигматичні відношення	275
3.8. Проміжні рівні мови	
Морфологічний проміжний рівень мови	279
Словотвірний проміжний рівень мови	283
Фразеологічний проміжний рівень мови	290
3.9. Мова і суспільство	
Суспільна природа мови. Суспільні функції мови	297

Соціальна зумовленість мовних явищ.	
Суспільний характер мовної норми	301
Мова як символ соціальної солідарності	304
Залежність стану мови від стану суспільства	313
Мова як найважливіша етнічна ознака.	
Мова, нація і держава	316
Мова і культура	321
Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми	325
Інтерлінгвістика	330
3.10. Мова та історія (розвиток мови)	
Мова як явище, що історично розвивається. Синхронія і діахронія	333
Зовнішні причини мовних змін	336
Внутрішні причини мовних змін	343
Темпи мовних змін	349
Питання про прогрес у розвитку мов	351
4. Методологія мовознавства	
4.1. Методи дослідження мови	
Поняття про методи наукового дослідження	355
Вихідні прийоми наукового аналізу мовного матеріалу	358
Описовий метод	360
Порівняльно-історичний метод	362
Метод лінгвістичної географії	365
Зіставний метод	367
Структурний метод	372
Соціолінгвістичні і психолінгвістичні методи	389
Застосування математичних методів у мовознавстві	394
Література	405
Короткий термінологічний словник	416
Предметний покажчик	443
Покажчик мов	454
Іменний покажчик	456

1.

Мовознавство як наука. Загальне мовознавство як навчальна дисципліна

Предмет мовознавства. Зміст і основні завдання загального мовознавства

Мова — один із найвизначніших божественно-людських витворів, універсальне надбання людства й універсальна реальність суспільного існування. Це, за висловом німецького філософа Мартіна Гайдеггера, оселя людського духа. І не дивно, що люди ще в давні часи зацікавились мовою і створили про неї науку — мовознавство.

Мовознавство, або лінгвістика, — наука про природну людську мову загалом і про всі мови світу як її індивідуальних представників.

Отже, предметом мовознавства є мова як притаманний тільки людині засіб спілкування й окремі конкретні мови в їх реальному функціонуванні, у статичі й динаміці, в їх теперішньому й минулому, в усіх їх взаємозв'язках та взаємодії з іншими соціальними феноменами (суспільством, свідомістю, культурою тощо). Проблеми сутності мови, її функцій, структури і розвитку є дуже важливими, оскільки мова є необхідною умовою мислення, існування й поступу суспільства. Через пізнання мови пролягає шлях до пізнання людини.

Мовознавство — одна з найдавніших і найрозгалуженіших наук. Усі мовознавчі дослідження розподіляють між двома підрозділами цієї науки — конкретним (частковим) і загальним мовознавством. **Конкретне мовознавство** вивчає окремі мови (україністика,

полоністика, богемістика, русистика) або групи споріднених мов (славістика, германістика, романістика тощо). **Загальне мовознавство** вивчає загальні особливості мови як людського засобу спілкування, а також структуру й закономірності функціонування всіх мов світу.

Деякі вчені пропонують розбити коло питань, що вивчають у курсі загального мовознавства, на дві групи, розподіливши їх між власне загальним (у вузькому значенні) і теоретичним мовознавством. У такому разі загальне мовознавство — лінгвістична дисципліна, яка вивчає всі мови світу і є ніби узагальненням конкретних лінгвістик (загальна фонетика, загальна граматики, структура всіх мов світу, типологія мов тощо). На відміну від власне загального мовознавства до теоретичного мовознавства можуть бути віднесені лише лінгвістичні проблеми, що стосуються найсуттєвіших ознак мови як суспільного явища в її відношенні до інших явищ дійсності. Цю науку можна назвати наукою про мову взагалі, наукою про природу й сутність мови. Уся проблематика теоретичного мовознавства може бути зведена до трьох проблем: 1) природа й сутність мови, її організація; 2) відношення мови до позамовних явищ; 3) методологія мовознавства. Отже, загальна структура мовознавства має такий графічний вигляд:

Однак традиційно не розмежовують загальне й теоретичне мовознавство і всі перелічені вище проблеми розглядають у загальному мовознавстві.

Між конкретним і загальним мовознавством існує тісний зв'язок: усе нове, відкрите при вивченні окремих мов, з часом входить до теорії загального мовознавства і, навпаки, кожне теоретичне досягнення використовується у практиці дослідження конкретних мов.

Існують й інші детальніші класифікації мовознавчих дисциплін. Так, зокрема, в конкретному (частковому) мовознавстві виділяють синхронічне і діяхронічне

не. Б. М. Головін, скажімо, пропонує розрізняти конструктивне (лінгвістика мови), функціональне (лінгвістика мовлення) і генетичне (історичне) мовознавство [Верезин, Головин 1979: 25—26]. У межах загального виділяють зіставне (типологічне) мовознавство, яке методом зіставлення досліджує споріднені й неспоріднені мови. Поза конкретним і загальним мовознавством виокремлюють прикладне мовознавство.

Традиційно курс загального мовознавства охоплює історію мовознавства, теорію мови і методологію мовознавства (під останньою розуміють науку про методи лінгвістичного аналізу). Уведення історії мовознавства до структури курсу загального мовознавства зумовлене тим, що історія мовознавства — це нагромадження знань про мову, розвиток внутрішньої логіки науки, поглиблення лінгвістичної теорії і вдосконалення методології мовознавства. Мовознавство розвивається спіралеподібно, спираючись на знання, здобуті людством на всіх попередніх етапах його розвитку.

Курс загального мовознавства має підсумковий характер. Він узагальнює дані попередньо вивчених лінгвістичних дисциплін і дає їм теоретичне обґрунтування. *Головне завдання курсу загального мовознавства* — розширення загальнолінгвістичної підготовки словесника, а також поглиблене вивчення проблем, які не могли бути висвітлені в попередніх курсах, ознайомлення з основними напрямками, ідеями і проблемами сучасного мовознавства, озброєння майбутнього спеціаліста методами наукового дослідження мови. Іншими словами, *мета курсу загального мовознавства* — поглиблення теоретичного і професійного рівня як майбутнього дослідника мови, так і майбутнього вчителя.

Загальне мовознавство має не тільки велике пізнавальне значення; воно позитивно впливає на методику викладання мовних дисциплін у школі і вищому навчальному закладі. Викладачеві-філологу необхідні загальнолінгвістичні знання для того, щоб свідомо орієнтуватись у своєму предметі, розуміти зміни теоретичних положень і підходів (парадигм¹) до вивчення мови, пере-

¹ Парадигма (від грец. *paradeigma* «приклад, зразок») — теорія, прийнята як зразок вирішення дослідницьких завдань, тобто вихідна концепція, модель постановки проблем та їх розв'язання, методів дослідження, що панують протягом певного історичного періоду в певній науці. Поняття парадигми знання введене Т. Куном у 60-ті роки ХХ ст.

будови в навчальних програмах, уміти правильно оцінити нові досягнення в науці, а також ефективно організувати методику навчального процесу. Один із видатних сучасних фізиків Луї де Бройль писав: «Дослідження живить викладання, а викладання, необхідне для того, щоб факел науки переходив від попереднього покоління до наступного, зміцнює дослідження» (цит. за: [Супрун 1978: 4]).

Серед основних питань, які ставить і розв'язує загальне мовознавство, — питання про природу і сутність мови, її структуру, функціонування та розвиток, її зв'язок з позамовними явищами, а також про методи дослідження мови та межі їх найдоцільнішого і найефективнішого застосування.

Місце мовознавства в системі наук

Усі науки поділяють на природничі, предметом вивчення яких є природа (фізика, хімія, географія, геологія, біологія, астрономія тощо), і соціальні (гуманітарні), предметом вивчення яких є людина в усіх її багатоманітних виявах (історія, літературознавство, мистецтвознавство). Мовознавство як одна з центральних наук належить до гуманітарних.

Оскільки мова — єдиний універсальний засіб спілкування, то зв'язки мовознавства з іншими науками є надзвичайно різноманітними і глибокими. Важко назвати наукову галузь, яка б не була пов'язана з мовознавством.

Мовознавство, особливо загальне, найбільш органічно пов'язане з **філософією**. Філософія — це база, на якій розвивається мовознавство; вона вказує шляхи розв'язання основних мовознавчих проблем: суть, походження, розвиток мови, співвідношення мовної форми і змісту тощо. Жодна лінгвістична теорія не може обійти питання про відображення людським мисленням довкілля та про відношення мислення до мови. І це цілком закономірно, бо мислення здійснюється переважно за допомогою мови і дослідити характер мислення можна тільки через мову. Такі кардинальні проблеми загального мовознавства, як зв'язок мови і мислення, взаємовідношення між мовою і суспільством, специфіка відображення людиною довкілля в мові, знаковість мови (до речі, вона вже була порушена давньогрецькою класичною філософією), структурне членування і внутрішні зв'язки мовної структури, мовні універсалиї, мето-

ди і методики лінгвістичного дослідження не можуть бути розв'язані без філософії. В історії теоретичного мовознавства відображені всі різновиди філософських концепцій. У свою чергу, мовознавство збагачує філософію новими фактами, що ілюструють філософські положення.

Оскільки мовознавство належить до суспільних наук, то, природно, тіснішими є його зв'язки з гуманітарними науками: історією, логікою, соціологією, етнографією, археологією, літературознавством.

Зв'язок мовознавства з *історією*, як і з іншими науками, є обоюстороннім. З одного боку, мовознавство допомагає історії, проливаючи світло на певні історичні факти, з іншого — використовує свідчення історії для пояснення суто мовних явищ. Наприклад, той факт, що назви тварин мають спільну етимологію в більшості індоєвропейських мов (пор.: укр. *корова*, польськ. *krowa*, чеськ. *kráva*, лит. *kárvė*, прусськ. *kurwis*, грец. *χεράος* «рогатий», лат. *cervus* «олень», брет. *caru* «олень»; укр. *вовк*, рос. *волк*, болг. *вълк*, сербохорв. *вук*, чеськ. *vlk*, польськ. *wilk*, лит. *vilkas*, латиськ. *vīlks*, нім. *Wolf*, англ. *wolf*, гот. *wulfs*, алб. *ulk*), а назви рослин — різну, навів на думку, що індоєвропейці спочатку займалися скотарством, а вже пізніше, коли розселилися на великі території, втратили контакти, і в них почали диференціюватися мови, стали обробляти землю і вирощувати зернові та інші культури. Історики теж нерідко допомагають мовознавцям пояснити мовні факти. Наприклад, російська мова має два різко протиставлені діалекти — північний, для якого характерне окання, і південний з притаманним йому аканням. Однак серед північних окаючих говорів вузькою смугою від Москви аж до Архангельська поширене акання, що стало загадкою для діалектологів, які неспроможні були пояснити цей факт. А історики з'ясували, що саме через цю територію пролягав шлях, яким південноросійські купці возили товари у країни Скандинавії. Вони і поширили тут акання.

Особливо помітні зв'язки з історією в словниковому складі мови і в сфері та характері функціонування мови. Пор.: укр. *гетьман*, *булава*, *яничар* тощо. За даними словника можна відтворити, наприклад, картину економічного, суспільного і культурного життя слов'ян. Спільні численні назви для проточних і стоячих вод, озер, боліт, лісів, урочищ указують на те, що давні

слов'яни жили в лісистих місцевостях (у слов'янських мовах немає давніх назв, пов'язаних зі степом). Словник засвідчує контакти народів, наслідком чого є значне поширення в українській топоніміці тюркізмів та іранізмів. Нерідко навіть семантична зміна у слові може вказати на якийсь історичний факт. Скажімо, рос. *пытать* колись мало таке ж значення, як і укр. *пита-ти*, тобто «розпитувати», але з поширенням у Росії практики жорстоких допитів воно набуло значення «катувати». Стосовно словника як історичного джерела, треба пам'ятати, що мовні матеріали потребують перевірки й уточнення істориків, археологів, етнографів. Комплексне використання мовних даних, пам'яток матеріальної культури та історичних джерел може дати реальну картину.

Зв'язок мовознавства з *логікою*, яка вивчає форми вираження одиниць мислення — понять, суджень, умовиводів, полягає в тому, що «проникнути» в мислення можна тільки через мову і, навпаки, змістом мови є думка, мисль людини. Логіки через мову прагнуть розкрити закони мислення, його форми, будову, рух. Мовознавці вивчають структуру, функціонування і закони розвитку мови, а закони мислення їх цікавлять тією мірою, якою вони впливають на структуру мови. Фактично мовознавець і логік вивчають те саме явище — мову людини, але концентрують свою увагу на різних її аспектах, бо в них різна мета.

Логіка постійно впливала на формування науки про мову. Такі терміни, як *суб'єкт*, *предикат*, *об'єкт*, *атрибут*, запозичені мовознавством з логіки. Більше того, вплив логіки на мовознавство був таким активним, що в мовознавстві оформився окремий логічний напрям. Логічний підхід до вивчення мови притаманний уже грецьким філософам V—I ст. до н.е., далі він розвивався в концепціях західноєвропейської схоластичної науки середньовіччя, в раціоналістичних концепціях мови, що були підґрунтям загальних (філософських) граматики XVII — першої половини XIX ст., а також у лінгвістиці XIX—XX ст. (Г. Фреге, Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, Р. Карнап та ін.). Логіка, в тому числі математична, використовує мову як природну знакову систему, на якій перевіряють формально-логічні теореми і розв'язують формально-логічні задачі.

Тісний зв'язок має мовознавство із *соціологією* — наукою про закономірності й рушійні сили розвитку та

функціонування соціальних систем — суспільства загалом і його соціальних груп. Цей зв'язок детермінований тим, що мова є явищем суспільним, виникає і розвивається тільки в суспільстві, впливає на суспільство і водночас стан мови великою мірою залежить від суспільства.

На стику соціології і мовознавства виникла **соціолінгвістика** — наука, яка вивчає соціальну природу мови, її суспільні функції, вплив соціальних чинників на мову і роль мови в суспільному житті (докладніше про це див. у розділі «Мова і суспільство»).

Оскільки мова — важлива етнічна ознака, то неможливим є її повноцінне вивчення без **етнографії** — науки про побут і культуру народів. Без даних етнографії лінгвіст не може правильно пояснити значення окремих слів та виразів, які стосуються побуту, матеріальної та духовної культури, і правильно розкрити їх етимологію. Так, назву місяця *січень* дехто пов'язував зі снігом чи морозом (січе сніг, січе мороз), а назву *червня* з червоним кольором (цвітуть червоні квіти). Насправді ці назви пов'язані з господарською діяльністю: взимку наші предки рубали (сікли) ліс, розчищуючи ділянки землі під весняні посіви, а в червні збирали черв'яків, з яких виготовляли червону фарбу. Найтіснішими зв'язки мовознавства й етнографії виявляються у процесі вивчення діалектного словника — назви селянських будівель, начиння, одягу, знарядь праці, обрядів тощо. Етнограф на основі мовних фактів може простежити розвиток культури народу, зміни в побуті, а також історико-культурні зв'язки між народами.

Зв'язок мовознавства з етнографією зумовив виникнення окремої науки — **етнолінгвістики**, яка вивчає мову в її стосунках до культури, а також взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні й еволюції мови (вплив на структуру мови вірувань, звичаїв, побуту, загалом культури народу). До сфери зацікавлень етнолінгвістики належать, зокрема, проблеми табу, евфемізмів, теорія номінацій, пов'язаних з характеристиками архаїчної свідомості, в тому числі назв різних обрядів та ритуалів (весільних, похоронних тощо).

Суто практичний характер має зв'язок мовознавства з **археологією** — наукою, що вивчає історичне минуле суспільства за виявленими під час розкопок

пам'ятками матеріальної культури. Археологи знаходять стародавні предмети, а мовознавці розшифровують зроблені на них написи. Так, зокрема, в 1906—1907 рр. у Туреччині під час розкопок археологи виявили писемні пам'ятки. Мовознавці їх дешифрували, і так було відкрито першу в історії індоєвропейську мову з писемною фіксацією — хетську, якою розмовляли в центральній і північній частинах стародавньої Анатолії в II—I тисячолітті до н.е. У 1951 р. археологи А. В. Арциховський і В. Л. Янін відкопали недалеко від Новгород-на-Клязьмі берестяні грамоти, які були розшифровані й описані мовознавцями В. І. Борковським, Л. П. Жуковською та М. О. Мещерським.

Прозорим є зв'язок мовознавства з *літературознавством*. Мова є першоелементом літератури, її будівельним матеріалом. Тому мовознавство настільки тісно переплетене з літературознавством, що вони об'єднані в одну комплексну науку — *філологію*. Відмінність між мовознавчим і літературознавчим підходами до вивчення мови художнього твору, на думку В. В. Виноградова, в тому, що лінгвіст іде у вивченні мови художнього твору від мовних одиниць і категорій, їх організації до художньо-естетичного змісту твору, а літературознавець, навпаки, — від ідейно-художнього змісту до його втілення засобами мови. З мовознавством і літературознавством (філологією) тісно пов'язана *герменевтика* — мистецтво тлумачення текстів, учення про принципи їх інтерпретації, розуміння.

Із природничих наук мовознавство пов'язане з біологією, анатомією, фізіологією, психологією, медициною, географією, семіотикою, фізикою, математикою, кібернетикою, інформатикою.

Ще на початку XIX ст. представники порівняльно-історичного мовознавства, зокрема А. Шлейхер, застосували дарвінську теорію еволюції, що стало основою натуралістичного напрямку в мовознавстві. На сучасному етапі зв'язок мовознавства з *біологією* засвідчується американською генеративною лінгвістикою (Н. Хомський та його послідовники), особливо гіпотезою вроджених мовних структур. Дослідження можливого спадкового характеру мовних здібностей людини, що пов'язано з проблематикою глотогенезу, та ідея моногенезу мови також спираються на біологічне підґрунтя. З іншого боку, дешифрування генетичного коду базується на засвоєнні біологами досвіду мовознавства і на ти-

пологічних аналогіях зі структурою природної мови, які вивчають генетики і лінгвісти.

Анатомічні знання потрібні мовознавцеві для вивчення будови і функціонування мовного апарату людини, а без знань **фізіології** (робота мозку, нервової системи) неможливо пояснити не тільки творення і сприйняття звуків, а взагалі породження і сприйняття мовлення. Та й сама структура мови багато в чому зумовлена фізіологічними особливостями людини, можливостями людського організму. Нині у мовознавстві стали застосовувати фізіологічні методи дослідження (методика фізіологічних реакцій).

Давню традицію взаємозв'язків засвідчують мовознавство і **психологія** — наука про процеси й закономірності психічної діяльності. Психологічні теорії мови набули поширення у другій половині XIX ст. (психологічний напрям у мовознавстві представлений такими відомими німецькими лінгвістами, як Г. Штейнталь, В. Вундт, і видатним українським мовознавцем О. Потебнею). У 50-ті роки XX ст. на стику мовознавства і психології виникла **психолінгвістика** — наука, яка вивчає процеси формування і сприйняття мовлення. Взаємопроникнення мовознавства і психології зумовлене тим, що функціонування мови є наскрізь психологічним. Процес мовного спілкування, сприйняття, розуміння мовлення неможливо пояснити без психології. Більше того, вся мовна система зберігається у психіці, у свідомості людини. Багато семантичних процесів (метафоричні, метонімічні переноси, зближення значень та ін.) пояснюються законами асоціації, бо зв'язок предмета з його назвою має психічний характер.

Останніми роками поживалися зв'язки мовознавства з **медициною**. Медики використовують мовні факти для діагностики захворювань, а мовознавці користуються медичними даними для прогнозування мовленнєвої поведінки. На стику медицини і мовознавства виникла **нейролінгвістика** — наука, яка на основі лінгвістичних даних вивчає функції і зони центральної нервової системи, пов'язані з мовою (в нормі й патології). На межі мовознавства і психіатрії знаходяться дослідження особливостей мовлення при різних видах психічних захворювань. Для розуміння особливостей фізіології людини мова відіграє особливу роль, що нині враховується у психотерапевтичній практиці (тексти для самонавіювання тощо).

Зв'язок мовознавства з **географією** полягає у використанні поряд з історичними географічними даних для встановлення поряд з історичними місць поселень певного народу (доісторичної прабатьківщини), у зверненні до географії під час дослідження топоніміки, мовних контактів тощо. Зв'язок цих двох наук зумовив появу наприкінці ХІХ ст. нового розділу в мовознавстві — **лінгвогеографії**, предметом якої є дослідження територіального поширення мовних явищ і нанесення їх на карту у вигляді ізоглос.

Семіотика — наука про загальні властивості знаків і знакових систем — спирається на багато ідей і результатів мовознавства, а мовознавству дає нові погляди на мову й методи її дослідження. Вона вивчає мову в одному ряду з іншими знаковими системами (математичними знаками, різних видів сигналами, жестами, мімікою, музикою, живописом тощо). Аспект бачення й осмислення мови в семіотиці відмінний від лінгвістичного. Лінгвістика розглядає мову в різноманітних аспектах, а семіотика вивчає тільки загальні властивості знаків.

Зв'язок мовознавства з **фізикою**, а саме з таким її розділом, як акустика, найпомітніший у вивченні звуків. Такі характеристики звуків, як висота, сила, тривалість, тембр є власне фізичними. Крім того, сучасна експериментальна фонетика для спостережень використовує електроакустичні прилади (осцилографи, спектрографи, інтонографи тощо, а також прилади, які фіксують артикулювання звуків).

Мовознавство є тією гуманітарною наукою, яка першою стала використовувати **математичні методи** для дослідження свого об'єкта — і для одержання, і для оформлення (запису) своїх результатів. Особливого поширення в мовознавчих дослідженнях набула статистика та побудова моделей і графіків. Помітним явищем у лексикографії стали частотні словники.

Оскільки розвиток і функціонування мови, структура різноманітних мовленнєвих ланцюжків, використання мовних одиниць і категорій підпорядковуються не жорстким, а ймовірнісним закономірностям, то для їх вивчення стали застосовувати математичну теорію ймовірностей. Такі поширені в лінгвістиці поняття, як частота, коливання частот, вибірка, середня вибіркова частота запозичені з математики. Для формального опису мов ефективно використовують поняття і методи **математичної логіки**. Усе це свідчить про виокрем-

лення в мовознавстві такої стикової дисципліни, як *математична лінгвістика*.

Значно поживалися останнім часом зв'язки мовознавства з *кібернетикою* — наукою, яка математично обґрунтовує закони, що керують діями живих організмів і машин-автоматів (роботів). На стику мовознавства й кібернетики виникла *кібернетична лінгвістика*, яка розглядає мову як одну з керувальних і керованих систем. Мова є природною і надзвичайно потужною кібернетичною системою.

Алгоритми автоматичного (машинного) перекладу — результат співпраці мовознавців й інженерів. Виникнення *обчислювальної (комп'ютерної, інженерної) лінгвістики*, предметом якої є вивчення мови, пов'язане з можливостями машинної обробки та переробки інформації, що міститься в одиницях мови, й інформації про саму мову, її будову, функціонування, є наслідком контактування мовознавства і кібернетики.

Теорія інформації, або інформатика (її розглядають то як самостійну науку, то як складову частину кібернетики), вивчає проблеми передавання, приймання, зберігання, перетворення і обчислення інформації. Її власний об'єкт — функціонування інформації в системах «людина — людина» і «людина — машина — людина». Водночас одним із об'єктів вивчення теорії інформації є мова як засіб зберігання, переробки і видачі інформації. Крім того, теорія інформації змикається з лінгвістичним забезпеченням інформаційних систем. Зв'язок мовознавства з теорією інформації позначився на використанні її понять у лінгвістичних дослідженнях. Зокрема, такі поняття, як код (спосіб запису повідомлення), біт (одиниця виміру інформації), надлишковість (різниця між граничною можливістю коду і середнім обсягом переданої інформації), ентропія (міра невизначеності обсягу недостатньої інформації, яка залежить від кількості знаків у коді й імовірності їх появи в тексті) та багато інших стали лінгвістичними термінами.

Отже, серед явищ, які є об'єктами різних наук, важко знайти такий об'єкт, який хоча б віддалено нагадував людську мову. Мову можна вивчати з найрізноманітніших поглядів і в найрізноманітніших аспектах. Багатоаспектність дослідження мови зумовлена її складністю. Саме тому сучасне мовознавство являє собою комплекс численних дисциплін і напрямів, які то зближуються і

перехрещуються, то розходяться. Мовознавство стало фундаментальною когнітивною наукою з надзвичайно широким прикладним спектром.

Прикладне мовознавство

Стрімкий науково-технічний розвиток, який став особливо помітним у другій половині ХХ ст., характеризувався тим, що наука і техніка входили в усі сфери людської діяльності. Лінгвістика з периферійної науки стала однією з найвагоміших.

Суттєвою особливістю сучасної науки загалом і мовознавства зокрема є прагнення до фундаментальних теоретичних досліджень. Водночас з теоретичним поглибленням пізнання свого об'єкта наука розширює сферу практичного застосування своїх результатів. Так, саме в другій половині ХХ ст. виникають такі нові галузі мовознавства, як лінгводидактика, інтерлінгвістика, обчислювальна, інженерна лінгвістика тощо, які належать до галузі прикладної лінгвістики.

Прикладна лінгвістика — напрям у мовознавстві, який опрацьовує методи розв'язання практичних завдань, пов'язаних із використанням мови, і зорієнтований на задоволення суспільних потреб.

До традиційних проблем прикладної лінгвістики належать укладання словників, розробка алфавітів і систем письма, транскрипції усного мовлення та транслітерації іншомовних слів, лінгвістичне обґрунтування викладання рідної та іноземних мов, переклад з однієї мови на іншу, стандартизація й уніфікація науково-технічної термінології, укладання спеціальних лінгвістичних довідників, створення штучних мов, удосконалення орфографії і пунктуації, мовна культура тощо.

До нових проблем прикладної лінгвістики належать автоматичний (машинний) переклад, створення інформаційних мов, автоматичне анотування та індексування документів, лінгвістичне забезпечення роботи інформаційних систем, автоматична переробка текстової інформації, лінгвістичне забезпечення автоматичних систем управління (АСУ), автоматичний аналіз (розпізнавання) й автоматичний синтез тексту та ін. Прикладна лінгвістика тісно пов'язана з математикою, кібернетикою та інформатикою.

Найважливіші проблеми прикладного мовознавства — машинний переклад та інформаційна служба.

Проблемі *машинного перекладу* вже майже 50 років. Першого робота-перекладача демонстрували в 1954 р. у Нью-Йорку. Він перекладав окремі фрази з російської мови на англійську. Однак оптимістичні заявки вчених щодо можливостей автоматичного перекладу не справдилися. Поки що результати в цій галузі скромні. Пояснюється це багатьма труднощами, які на сучасному етапі важко подолати. Головні з них пов'язані з тим, що машина зовсім по-іншому, ніж мозок людини, сприймає мову і не може так, як людина, здійснювати аналіз і синтез тексту. Це зумовлено, поперше, асиметрією мовних знаків і мовлення загалом (неоднозначність слів і фраз, невідповідність між смисловим і формальним членуванням речень тощо). Людина за кожною фразою бачить ситуацію, машина — ні. По-друге, машина поки що не вміє визначати зв'язки слів, особливо у разі вільного порядку слів, і синтагматично членувати фрази, які поза ширшим контекстом допускають варіативність. Нині машинний переклад залишається проблемою, хоча створено чимало програм перекладу нескладних текстів у США, Великобританії, Франції, Чехії, Росії, Україні та інших країнах. Створені також синтезатори мовлення, але й вони не досконалі. Існує думка, що з часом машини зможуть перекладати ділові й наукові тексти. Що ж стосується художніх, особливо поетичних, текстів, то і в далекому майбутньому їх переклад буде непідвладний машині.

Однією з актуальних проблем прикладної лінгвістики є проблема *інформаційної служби*, точніше проблема лінгвістичного забезпечення інформаційно-пошукових систем машинного типу, метою яких є зберігання, пошук і видача інформації. З проблемою пошуку інформації пов'язані питання компресії тексту й автоматичного реферування. Тут велике значення має статистика. «Читаючи» текст, машина відбирає найчастотніші слова і, комбінуючи їх за певними правилами, складає анотацію.

Незважаючи на нерозв'язані питання і недосконалість сучасних програм, машина і нині полегшує працю лінгвіста. Вона зберігає в пам'яті текстові ілюстрації значень слів, може розташувати слова за алфавітом, дати оточення кожного слова, підрахувати частоту вживання слова тощо. Так, за допомогою машини був створений «Частотний словник російської мови» за ре-

дакцією Л. М. Засоріної. Машина опрацювала мільйон слововживань, що не під силу й великому колективу науковців.

У нашій країні створено Український мовно-інформаційний фонд Національної академії наук, завданням якого є організація автоматизованої системи для укладання одномовних українських та двомовних (перекладних українсько-іншомовних й іншомовно-українських) словників. У цьому фонді готується фундаментальна академічна електронна лексична картотека, яку невдовзі зможуть використовувати мовознавці для своїх теоретичних досліджень.

Дані лінгвістики застосовують також у **військовій справі**. Зокрема, створюється особлива командна мова, яка за широкого використання технічних засобів дає можливість у складних умовах ведення бойових дій ефективно здійснювати зв'язок з підрозділами (див. про це: [Колгушкин 1970]). Лінгвістичні знання стають у пригоді й фахівцям, які займаються кодуванням і дешифруванням. Встановлені лінгвістикою факти використовують і в такій, здавалось би, далекій від неї сфері, як **медицина**. Йдеться передусім про лікування порушень роботи ділянок головного мозку, які керують мовленням (докладніше див.: [Лурия 1975]).

Окреслені міждисциплінарні зв'язки мовознавства і деякі аспекти прикладної лінгвістики засвідчують значне зростання питомої ваги мовознавства в системі сучасних наук і надзвичайно широкий спектр його практичного застосування. Існує думка, що ХХІ ст. буде віком кібернетики і лінгвістики.

Запитання. Завдання

1. Що є предметом мовознавства? Визначте зміст і завдання курсу загального мовознавства.
2. Чим різняться конкретне і загальне, теоретичне і прикладне мовознавство?
3. У чому полягає різниця між курсами загального мовознавства і вступу до мовознавства?
4. Охарактеризуйте зв'язки мовознавства з іншими суспільними і природничими науками.
5. Яка роль курсу загального мовознавства в підготовці вчителя-словесника?

Література

Основна

- Білецький А. О.** Про мову і мовознавство. — К., 1996. — С. 11—18, 125—130, 171—172.
- Березин Ф. М., Головин Б. Н.** Общее языкознание. — М., 1979. — С. 7—49, 279—292.
- Звегинцев В. А.** Очерки по общему языкознанию. — М., 1962. — С. 89—113.
- Ахунзянов Э. М.** Общее языкознание. — Казань, 1981. — С. 4—17.
- Общее языкознание**/ Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 6—22.

Додаткова

- Хроленко А. Т.** Общее языкознание. Руководство к самост. работе над курсом. — М., 1981. — С. 4—12.
- Тищенко К. М.** Загальна структура лінгвістичних знань // Мовознавство. — 1989. — № 6.
- Горнунг Б. В.** Место лингвистики в системе наук и использование в ней методов других наук // Вопр. языкознания. — 1960. — № 4.
- Касевич В. Б.** Проблема предмета языкознания // Вестник Ленинград. ун-та. — 1974. — № 14. — Вып. 3.
- Иванов В. В.** Единство предмета науки о языке // Изв. АН СССР. Серия лит. и яз. — М., 1973. — Т. 32. — Вып. 3.
- Звегинцев В. А.** Научно-техническая революция и лингвистика // Вопр. философии. — 1976. — № 10.
- Котов Р. Г.** Лингвистика и современное состояние машинного перевода в стране // Вопр. языкознания. — 1976. — № 5.
- Пещак М. М.** Мовно-інформаційний фонд Національної академії наук України // Друкарство. — 1995. — Січень-квітень.
- Пиотровский Р. Г.** О коллективной паранойе в науке // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія: Філологія. — 2002. — Т. 5. — № 1.
- Русанівський В. М., Тараненко О. О., Широков В. А.** Теоретико-лінгвістичні засади та інформаційно-комп'ютерне забезпечення українських лінгвістичних інтелектуальних систем // Мовознавство. — 1996. — № 4—5.

2.

Історія мовознавства

2.1. Історія лінгвістичної думки до XIX ст.

Багато мовознавців виникнення науки про мови датують 1660 роком — виходом «Універсальної граматики», інші — початком XIX ст. — появою порівняльно-історичного мовознавства, визначаючи весь попередній період як «донаукове» мовознавство. Погодитися з цими твердженнями важко, оскільки чимало важливих проблем мовознавства (наприклад, походження мови, зв'язок мови з мисленням, зв'язок мовного знака зі значенням, взаємовідношення логічних та граматичних категорій, виділення частин мови і членів речення та ін.) були предметом вивчення ще в далекому минулому.

У давньому мовознавстві виділяють чотири наукові традиції: давньоіндійську, давньокитайську, класичну, арабську.

Мовознавство в Давній Індії

Найдавнішою науковою традицією є давньоіндійська. Вона налічує 3000 років.

Виникнення давньоіндійського мовознавства зумовлене суто практичними потребами. Із покоління до покоління віками передавалися усним шляхом священні гімни (Веди). Згодом вони були зафіксовані писемно й увійшли до чотирьох збірників — Рігведа, Самаведа,

Яджурведа й Атхарваведа. Давні індуси вважали, що ці священні гімни є божественними і тому їх необхідно оберігати від псування. Якщо ж не буде збережена смислова і формальна, тобто орфоепічна, точність, то це перешкоджатиме спілкуванню з Богом. Прагнучи зберегти точність Вед і забезпечити їх розуміння (не всі старі тексти Вед для індусів того часу були незрозумілими), а також намагаючись уберегти їх мову від впливу розмовних варіантів давньоіндійської мови (пракритів) і здійснюючи нормалізацію санскриту — літературної мови, яка функціонувала як жива мова до V ст. до н. е., а далі використовувалася тільки в релігійній сфері, давні індуси детально вивчали мовні явища і створили оригінальну й добре розвинуту лінгвістичну науку. Уже в самих Ведах розглядаються деякі мовознавчі питання, зокрема питання фонетики, орфографії, граматики і лексики.

Давньоіндійське мовознавство першої половини IV — другої половини III ст. до н. е. досягло такого високого рівня, що вплинуло на розвиток порівняльно-історичного мовознавства в XIX ст.

Найвідомішим давньоіндійським мовознавцем є *Паніні* (V—IV ст. до н. е.) — один із основоположників мовознавства, автор першої граматики санскриту. Вважають, що його граматика створена в усній формі й розрахована на усне передавання. Для легкого запам'ятовування вона подана у вигляді 3996 віршованих правил (сутр). Через декілька століть її було записано.

Паніні трактує мову як систему, що складається з фонетичного, морфологічного, словотвірного і синтаксичного рівнів. Саме розуміння мови як системи зумовило введення ним понять фонем та нульової морфеми, до чого європейське мовознавство прийшло лише наприкінці XIX ст.

Вихідною (початковою) одиницею мови Паніні вважав корінь, з якого з допомогою афіксів за правилами внутрішніх сандхі (поєднання морфем) утворюються слова, а відтак за правилами зовнішніх сандхі (поєднання слів) — речення і тексти. Орієнтація на синтез зумовила розгляд мовних одиниць від нижчих до вищих. Цим, очевидно, зумовлена його зацікавленість коренями і закінченнями. З часом це було перенесено і в лексикографію (див. далі про кореневий принцип побудови словників). Отже, його граматика нагадує ідеальну формалізовану схему і є породжувальною за своїм харак-

тером (у норму входило те, що могло породжуватися на основі правил Паніні). Породжувальний характер правил також пов'язаний з уявленням про мову як систему (в Європі про це заговорили не раніше ХІХ ст.).

Паніні вважають і родоначальником індійської діалектології (у своїй граматиці він звертає увагу на діалектні особливості Східної Індії), а також першим мовознавцем, який застосував зіставний метод (у багатьох випадках зіставляє санскрит із ведичною мовою). Граматика Паніні впродовж двох тисячоліть була зразком опису класичного санскриту.

Інші давньоіндійські граматисти *Яска* (V ст. до н. е.), *Вараручі* (III або II ст. до н. е.), *Катьяна* (III ст. до н. е.), *Патанджали* (II ст. до н. е.), *Бхартріхари* (V—VI ст. н. е.) розвивають учення Паніні. Зокрема, вони виділяють чотири частини мови — ім'я, дієслово, прийменник і частку. Слово ділять на основу і закінчення. В іменниках визначають сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий і *ablativus*, але називають їх за порядком розташування: перший, другий, третій і т. д. Детально описують звуки, класифікуючи їх за фізіологічним принципом. Слова ділять на склади. Складотворчим вважають голосний звук.

Давньоіндійські вчені започаткували ідею історичного розвитку мов і їх порівняльно-історичного вивчення. Так, Вараручі вивчав пракрити й дійшов висновку, що вони постали з однієї мови — санскриту. Отже, він застосував порівняльно-історичний метод задовго до того, як його стали використовувати в Європі.

Мовознавці Давньої Індії також уклали словники. Ще в V ст. до н. е. Яска склав коментарі до Вед — пояснення незрозумілих слів. Однак найвідомішим словником є словник Амари — «Амаракоша» (V ст. н. е.). Цей словник укладений за кореневим принципом, тобто в ньому наведено тільки корінь слова: *vid-* «знати», *tud-* «птовхати», *pac-* «варити», *bhar-* «нести».

Давньоіндійські вчені не тільки описували мову, а й досліджували її філософські проблеми. Бхартріхари вивчав співвідношення речення і судження (обчислював трансформації одного судження, за яких будь-яке судження еквівалентне іншому з погляду логічного змісту), роль слова у мові (виділив слово як абстрактний інваріант, особливу духовну сутність, тобто як одиницю мови, і слово як конкретну одиницю мовлення).

Датський мовознавець Вільгельм-Людвіг Томсен зазначав, що «висота, якої досягло мовознавство індусів, цілком виняткова, і до цієї висоти наука про мову в Європі не могла піднятися аж до XIX ст., та й то навчившись багато чого в індійців» [Томсен 1938: 10].

Давньокитайське мовознавство

Перші мовознавчі праці в Китаї належать до I тисячоліття до н. е. Так, у V ст. до н. е. з'явилися тлумачення незрозумілих слів у давніх текстах, а також праці про зв'язок між словом і властивостями позначуваного ним предмета чи явища. У III ст. до н. е. китайці дійшли висновку, що назва нерозривно пов'язана з позначуваним, і так виникла теорія «виправлення імен», тобто вибору імені, яке б відповідало позначуваному. Наприклад, якщо правління імператора було невдалим, девіз правління оголошували «неправильним» і змінювали. Вважалося, що людина, яка займає певне соціальне становище, повинна поводитись відповідно до назви цього становища.

У II ст. до н. е. було укладено перший ієрогліфічний словник. Далі словникова робота стала провідною в китайському мовознавстві.

Першим класиком китайського мовознавства вважають Сю Шеня (I ст. н. е.). Він здійснив класифікацію ієрогліфів і виділив їх складові частини (цим користуються до наших днів).

Специфіка китайського мовознавства в тому, що до II—III ст. н. е. китайські вчені досліджували тільки значення й написання ієрогліфів, а не вимову слів. Опрацьований Сю Шенем аналіз ієрогліфів з'явився раніше, ніж перші праці з фонетики. Це пояснюється складністю структури китайських ієрогліфів, які вимагають уміння членувати їх на частини і складати їх із частин. Створення таких словників зумовлене також великою кількістю ієрогліфів, запам'ятовування яких перевищує потенції людської пам'яті.

На китайську лінгвістичну традицію вплинув складовий характер китайської мови. Основною одиницею китайської фонетики вважають *цзи* — склад у цілому, який водночас відповідає писемному знакові та лексичній одиниці й розглядається як основна одиниця і лексика, і граматики. Спочатку *цзи* інтерпретували як неподільну одиницю, пізніше з розвитком фонетики як

розділу мовознавства *цзи* почали членувати: відділили тон як особливу характеристику складу, а те, що залишилося після відрахування тону, ділили на дві частини, які в нашому мовознавстві прийнято називати ініціаллю і фіналлю. *Ініціаль* — приголосний, з якого починається склад, а *фіналь* — усе інше (голосний + приголосні). Фіналь утворює риму. З XI ст. китайські мовознавці складають таблиці, в яких склади впорядковуються за ініціалами і фіналами. Звуків (фонем) у китайському мовознавстві не виділяли аж до ознайомлення з європейською традицією та її прийняття. Такий підхід пов'язаний із жорсткою структурою китайського складу [Алпатов 1998: 34].

З III ст. н. е. з'являються перші словники омофонів і рифм. На початку XVIII ст. укладено великий словник, який містить 47 035 ієрогліфів і 1995 їх варіантів.

Граматичі в китайській лінгвістиці приділяли незначну увагу. Це зумовлено тим, що не було необхідності виділяти граматику в окрему дисципліну, бо в китайській мові немає словозміни й граматичної афіксації (правда, є службові слова, але їх описували в лексикографії). Класифікації за частинами мови також не було, за винятком виділення «повних» і «пустих» слів, що так само пов'язано з особливостями будови китайської мови (немає словозміни, а синтаксично більшість слів може виступати в найрізноманітніших позиціях). Хоча синтаксис є дуже важливим для китайської мови, він не став об'єктом вивчення. Граматична наука в Китаї почала формуватися лише наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Перша граматика китайської мови з'явилася 1898 р. і то під впливом європейської традиції.

Досліджували китайські мовознавці й питання діалектології та етимології. Так, ще на початку нашої ери Ян Сюн написав працю про народні слова, що ввійшли до літературної мови, вказавши на місце, звідки кожне з цих слів походить. У II ст. Лю Си уклав словник «Шимін» («Тлумачення імен»), у якому дано етимологію китайських імен.

Китайське мовознавство аж до кінця XIX ст. розвивалося самостійно без будь-яких впливів інших лінгвістичних традицій. У XIX ст. китайці ознайомилися з європейським мовознавством, і китайська традиція, на відміну від індійської, швидко піддалася впливу європейської. Нині в чистому вигляді вона вже не існує,

хоча деякі її ідеї та методи, особливо ті, що стосуються ієрогліфіки, збереглися.

Китайська лінгвістична традиція справила істотний вплив на японське мовознавство.

Мовознавство в Давній Греції та Римі

У Давній Греції мовознавство розвивалось дещо в іншому напрямі, ніж у Давній Індії і Китаї. Початок античному мовознавству поклали філософи, тому розрізняють два періоди: філософський (V—III ст. до н. е.) і александрійський (III ст. до н. е. — IV ст. н. е.).

Філософський період. У цей період предметом наукових дискусій було питання про природу слова і відношення слова до речі. Філософів цікавило, отримує кожна річ назву відповідно до своєї природи (*physei*) чи зв'язок між назвою і річчю є довільним, установлюється людьми за умовною згодою, свідомо (*thesei*). Так, **Геракліт** (VI—V ст. до н. е.) стверджував, що кожне ім'я нерозривно пов'язане з річчю, назвою якої воно служить. В імені розкривається природа речі. Протилежну думку висловив філософ **Демокріт** (V—IV ст. до н. е.): імена речам дають люди на свій розсуд. Як доказ своєї правоти він наводив приклади невідповідності між словом і річчю: 1) одне слово може називати декілька різних речей (багатозначність); 2) одна річ може називатися різними словами (синонімія); 3) різні слова можуть збігатися за формою і звучати однаково (омонімія); 4) значення слів можуть змінюватися; 5) існують поняття без однослівної назви.

Суперечки давньогрецьких учених відображені у творі філософа **Платона** (прибл. 427—347 рр. до н. е.) «Кратіл, або про правильність імен» у формі діалогу між Кратілом, який обстоює тезу про природний характер назв, і Гермогеном, який наполягає на тому, що назви встановлюються законом. Сам Платон не підтримує жодної з цих точок зору, а лише резюмує: важливим є не протиставлення, а визнання, що в мові панує глибока внутрішня цілеспрямованість, а не невмотивована, свавільна примха. Платонові ж належить і перша спроба виділення частин мови: він розрізняє ім'я і дієслово.

Повнішу й точнішу картину частин мови окреслює **Арістотель** (384—322 рр. до н. е.) у своїх творах «Поетика» і «Риторика». Він виділяє імена, дієслова і допо-

міжні слова (сполучники та зв'язку). Щоправда, Арістотель не розмежовує частини мови і члени речення, тому імена ототожнює з суб'єктами, а дієслова з предикатами. Це є свідченням того, що Арістотеля, як і Платона, не цікавили частини мови як мовні категорії. Він їх виділяв у зв'язку з філософськими пошуками у сфері проблем мислення, тому ототожнював ці категорії з категоріями логіки чи, правильніше, підпорядковував логічним категоріям. Його якоюсь мірою можна вважати основоположником логічного напрямку в мовознавстві.

Арістотелю мовознавство завдячує також введенням поняття початкової форми (для імен — форма називного відмінка, для дієслів — форма 1-ої особи) і граматичного роду (розрізняє чоловічий, жіночий і середній рід). Важливим є й те, що він перший наблизився до розуміння знакової природи мови.

Подальша робота з уточнення мовних категорій пов'язана з філософською *школою стоїків* (від назви портика *Stoa* в Афінах, де збиралися представники цієї школи) — однією з головних течій елліністичної й римської філософії кінця IV ст. н. е., яка розробляла основи морального життя і вбачала їх у подоланні пристрастей, в «силі духа», що виявляється в підкоренні розумові та долі. Стоїки уточнили й розширили класифікацію частин мови (становили п'ять частин мови: дієслово, сполучник, член, власні імена й загальні назви), уперше ввели поняття відмінка в систему відмінків і виділили прямий і непрямий відмінки. Вступивши в суперечку про «природний» чи умовний характер назв і вважаючи, що слова спочатку були «правильними, істинними», вони стимулювали розвиток етимології. Однак, не маючи наукових принципів етимологізування, вони довільно тлумачили «правильні» значення слів, чим завдали шкоди етимології.

Стоїки торкнулися питання аналогії та аномалії в мові, тобто наявності чи відсутності закономірностей у самій мові. Щодо розуміння цього питання виокремились *аналогісти*, які інтерпретували мову як систему чітких правил, що не мають винятків, і *аномалісти*, які доводили, що мова допускає відхилення від закономірностей. Ця дискусія мала важливе значення для створення нормативної граматики, де поряд із граматичними правилами («аналогіями») стали наводити винятки з правила («аномалії»). Суперечка між аналогістами й

аномалістами була настільки популярною, що привернула увагу до проблеми і далеких від філософії та мовознавства людей. Є свідчення, що навіть Юлій Цезар написав працю про аналогію.

Александрійський період. Бурхливого розвитку класична традиція у мовознавстві зазнала в Александрійській державі Птолемеїв (III ст. до н. е. — V ст. н. е.) — Єгипті. Саме тут граматики відокремилися від філософії, стала самостійною наукою. Це було зумовлено виданням класичних літературних творів (Гомера, Есхіла, Софокла та ін.), необхідністю філологічної інтерпретації цих творів, нормуванням спільної єдиної літературної мови всієї Греції — так званого койне.

Найвідомішими мовознавцями александрійської школи є Арістарх Самофракійський (217—145 рр. до н. е.), Діонісій Фракійський (170—90 рр. до н. е.) і Аполлоній Діскол (II ст. н. е.). **Арістарх Самофракійський** видав і прокоментував твори Гомера, Гесіода, Архілоха, Піндара, Есхіла й Арістофана. Коментарі зводились до розбору текстів і виправлення помилок. Найбільшою заслугою Арістарха Самофракійського є створення повної класифікації частин мови. Він виділив вісім частин мови: ім'я, дієслово, дієприкметник, займенник, прислівник, сполучник, прийменник, член (артикл), і класифікація набула завершеного вигляду.

Учень Арістарха Самофракійського **Діонісій Фракійський** створив підручник граматики. У цьому підручнику він уперше трактує частини мови в суто морфологічному (не синтаксичному) аспекті й вводить поняття акциденцій, тобто граматичних категорій. Так, у дієслові він виділяє категорії часу (теперішній, минулий і майбутній), стану (активний, пасивний і середній) та особи (перша, друга і третя).

Аполлоній Діскол — основоположник грецького синтаксису, який він визначає як учення про словосполучення. У словосполученні, на його думку, головну роль відіграють дієслово та ім'я. Синтаксичну теорію Аполлонія Діскола, викладену в його основній праці «Синтаксис», взято за основу багатьох пізніших шкільних граматик.

Крім граматики александрійські мовознавці глибоко опрацювали фонетику. Вони чітко розрізняли звуки й букви. Звуки класифікували на голосні та приголосні. У букві розрізняли два елементи — зображення і назву.

Мовознавство Давнього Риму не залишило оригінальних праць. Римські мовознавці переповідали погляди давньогрецьких учених. Заслужують уваги праця «Про латинську мову» *Марка-Теренція Варрона* (116—27 рр. до н. е.), де описано граматичну систему латинської мови за давньогрецькими зразками, та підручник латинської мови *Квінта-Ремія Палемона* (I ст. до н. е.), де вперше подано впорядковану латинську граматичну термінологію, яка стала основою термінології сучасного мовознавства. Пізніше з'являються два варіанти (поширений і скорочений) граматики латинської мови *Елія Доната* (прибл. 350 р. н. е.) і найповніша граMATика латинської мови *Прісціана* (прибл. 526—527 рр. н. е.). Обидва підручники майстерно написані й служили 1000 років (аж до середньовіччя) в Європі як зразкові граматики латинської мови. За їх взірцем створювали граматики живих європейських мов.

Внесок римських мовознавців у граматичну теорію полягає в тому, що вони вивели з частин мови член (артикль), якого немає в латинській мові, ввели вигук, відкрили новий відмінок — аблятив і числівники поділили на кількісні та порядкові. Вивчаючи ораторське мистецтво, вони глибоко досліджували і стилістику на всіх мовних рівнях (фонетичному, морфологічному, лексико-семантичному, синтаксичному, а також на рівні тексту). Прикладом є підручник із красномовства «*Institutio oratoria*» («Ораторські настанови») Марка-Фабія Квінтіліана (прибл. 35 — 96 рр. н. е.).

Давнє арабське мовознавство

Арабське мовознавство досягло великих успіхів в епоху халіфату (VII—XII ст.). Халіфат був багатонаціональною державою, в якій проживали перси, сирійці, греки, євреї та інші народи. Його територія охоплювала Аравію, Передню Азію, Північну Африку та Піренейський півострів. Державна політика була спрямована на арабізацію всіх народів, що населяли країну. Цьому сприяла підтримувана державою релігія — магометанство (іслам).

Стимулом розвитку арабського мовознавства було тлумачення Корану (релігійного вчення, писаного чи укладеного Магометом у першій половині VII ст.) і боротьба проти засмічення літературної мови.

Арабські вчені були ознайомлені з багатьма досягненнями індійських і грецьких філологів. Спираючись на ті досягнення, вони досліджували арабську мову і створили детальний опис її фонетики, морфології та лексики.

В арабському мовознавстві розрізняють п'ять шкіл: басрійську з центром у м. Басра (Месопотамія), куфійську з центром у м. Куф (Месопотамія), багдадську з центром у м. Багдад, андалузську (в Іспанії) і єгипетсько-сирійську. Найвідомішими є басрійська і куфійська школи.

Серед мовознавчих праць виділяється трактат «Аль-Кітаб» (у перекладі — «книга») басрійського граматиста *Сібавейхі* (прибл. 753 — 796 рр.). Це повна грамати́ка класичної арабської мови, в якій детально описано словозміну імені та дієслова, словотвір, фонетичні процеси, що відбуваються при творенні різних граматичних форм, а також проаналізовано артикуляцію звуків та їх позиційні варіанти.

Арабські мовознавці розрізняли звук і букву, виявляли факти невідповідності між звучанням і написанням. Услід за Арістотелем вони виділяли три частини мови: ім'я, дієслово, службові слова. Виявили специфічне для семіто-хамітських мов явище — внутрішню флексію. На початку X ст. в арабському мовознавстві остаточно сформувався мовознавчий поняттєвий апарат. Термінологія і граматичне вчення були приведені в систему. Вивчали арабські мовознавці й загальнотеоретичні питання, зокрема проблему походження мови.

Однак найбільших успіхів досягли араби в лексикографії. Вони уклали чимало багатотомних словників, серед яких вирізняється двадцятитомний словник Сагані (1181—1252) і стотомний (за іншими джерелами, шістдесятитомний) словник аль Фірузабаді (1329—1414) «Камус», що в перекладі означає «океан». Він був настільки популярним, що словом *камус* стали називати словник узагалі. Аналіз арабських словників засвідчує надзвичайне захоплення їхніх творців словом, лексичним багатством арабської мови. Так, до слів на позначення *лева* і *меча* наведено п'ятсот синонімів, *верблюда* — тисяча. Один учений, виявивши чотириста синонімів до слова, що означає «біда», вигукнув: «Імена бід самі по собі біда!»

Арабська лінгвістична традиція вплинула на середньовічного тюрколога *Махмуда аль Кашгарі* (XI ст.), відомого в мовознавстві своєю оригінальною працею

«Диван тюркських мов» (написана в 1073—1074 рр., опублікована у Стамбулі в 1912—1915 рр.), що є своєрідною енциклопедією тюркських мов (тут слово *диван* означає «зібрання»). У цій праці вперше застосовано порівняльний метод як науковий принцип дослідження. За оцінкою російського мовознавця В. А. Звегинцева (1910—1988), «це виняткова за точністю опису й багатством зібраного матеріалу порівняльна граматики й лексикологія тюркських мов у повному розумінні цього слова, яка супроводиться численними даними з історії, фольклору, міфології та етнографії тюркських племен» [Звегинцев 1964: 21].

Європейське мовознавство епохи середньовіччя і Відродження

Протягом VI—XII ст. у Західній Європі зусилля вчених були спрямовані переважно на засвоєння латинської спадщини. Із зародженням і становленням схоластичної логіки граматику розглядали як допоміжну дисципліну, яка служить суто практичним потребам оволодіння читанням і письмом. Вивчення граматики було цілком підпорядковане логіці, визнано логіко-граматичні ідеї Арістотеля. Граматику Доната застосовували для тлумачення явищ інших мов. Лише з XIII ст., у передренесансний період, коли європейські вчені ширше і глибше ознайомились із працями Арістотеля, граматика стає частиною філософії, ключем до розуміння природи людського мислення. Формується концепція філософської граматики, яка протиставляється практичній граматиці. На основі логічних ідей у XIII ст. виникає логіко-граматична школа «модистів». Основою її концепції було розмежування в мові трьох компонентів — речі, поняття, слова, яким відповідали три категорії модусів — модуси існування, модуси поняття і модуси позначення. Основну увагу модистів було зосереджено на загальних способах позначення.

У XV—XVI ст., тобто в епоху Відродження з її культом Людини і Прекрасного, виникає зацікавлення культурними й науковими пошуками Давньої Греції, давньогрецькою мовою, згодом давньоєврейською, а також живими національними мовами. Канонічні тексти Біблії почали перекладати з давньоєврейської (Старий

Заповіт) і давньогрецької (Новий Заповіт) на живі літературні мови. З'являються граматики європейських мов — іспанської та італійської (XV ст.), французької, англійської, німецької (XVI ст.). В Італії, Іспанії, згодом у Франції та інших країнах Європи виникають академії, які досліджують мови з метою їх нормування. Водночас формуються самостійні мовознавчі традиції.

Розвиток мореплавства й торгівлі сприяв контактам з різномовними країнами, що стимулювало укладання багатомовних словників. З'явилась ідея про множинність мов і про можливість їх зіставного вивчення (дотепер мовознавці досліджували тільки свою мову). Іншими словами, закладалися основи зіставного вивчення мов, виявлення в них спільного й відмінного, що в свою чергу призвело до появи ідеї універсальної граматики.

У XVII ст. почалися пошуки універсальних властивостей мови. Виникає ідея створення «всесвітньої мови», що вимагало виявлення властивостей реальних мов.

У царині філософії мови простежувалися три концепції: емпірична Ф. Бекона, раціоналістська Р. Декарта, науково-філософська Г.-В. Лейбніца.

Френсіс Бекон (1561—1626) за основу своєї концепції філософської граматики взяв принципи індуктивного (емпіричного) методу пізнання. Він висунув ідею створення порівняльної граматики всіх мов, у якій були б відображені достоїнства й недоліки кожної з них. Шляхом домовленості можна було б створити спільну, єдину для всього людства мову, яка б увібрала в себе переваги всіх мов.

Рене Декарт (1596—1650) запропонував ідею створення так званої філософської мови. Вона мала ввібрати таку сукупність понять, яка б дала змогу їй у результаті формальних операцій за певним алгоритмом виводити нові знання. На його думку, всі поняття можна звести до порівняно невеликої кількості елементарних одиниць, тобто далі неподільних ідей, які піддаються обчисленню. Подібно до того, як можна за один день навчитися будь-якою чужою мовою називати числа до безконечності, так можна сконструювати всі слова. Така мова повинна мати спрощену граматику (один спосіб відмінювання, дієвідмінювання, побудови слів без будь-яких винятків), щоб пересічна людина могла швидко оволодіти нею.

Готфрід-Вільгельм Лейбніц (1646—1716) мав на меті відшукати такий науковий метод, який дав би змогу збагнути сутність мислення і слугував би засобом наукового відкриття. Він виступив з ідеєю створення універсальної символічної мови, близької до логіко-філософських та математичних побудов. За основу цієї концепції взято тезу: всі складні ідеї є комбінаціями простих. Ця мова, як проста система символів для вираження будь-якого знання, буде, на його думку, міжнародною допоміжною мовою і служитиме знаряддям відкриття нових істин з уже відомих за певними формальними правилами. Ідеї Лейбніца дали поштовх для розвитку символічної логіки і виявились корисними в математичній логіці та кібернетиці.

Мовознавство XVII ст. розвивалось двома шляхами — дедуктивним (створення універсальної граматики) та індуктивним (спроба виявити спільні властивості наявних мов).

Найвідомішим зразком індуктивного й дедуктивного підходів була «Всезагальна раціональна граMATика» (1660), відома як граMATика Пор-Рояля французьких філософа й логіка **Антуана Арно** (1612—1694) і граMATиста й логіка **Клода Лансло** (1615—1695). Це перша спроба науково осмислити структуру й функціонування мови, показати єдність усіх мов, побудувати всеосяжну граMATичну систему на основі узагальнення фактів конкретних мов.

Теоретичною основою граMATики Пор-Рояля є філософія Декарта. Побудована вона за двома принципами: всезагальність і раціональність. Автори виходили з ідеї існування спільної логічної основи мови, від якої конкретні мови відхиляються тією чи іншою мірою. Через те вони вважали, що положення їхньої універсальної теорії незмінні й можуть застосовуватися до будь-якої мови, тобто не залежать від місця і часу.

Звичайно, автори не могли проаналізувати всі мови, хоча назвою книжки заявили про свій намір «встановити раціональні основи, спільні для всіх мов, і головні відмінності, які в них трапляються». Ними проаналізовано тільки грецьку, латинську, давньоєврейську, французьку, італійську, іспанську, англійську й німецьку мови. Загалом ця праця — не зіставна, не порівняльна, а логіко-типологічна граMATика, завдання якої зводилися до виявлення спільних мовних принципів і співвідношення між категоріями мови та мислення. Проте

вже сама ідея встановлення спільних властивостей людських мов була важливим кроком у розвитку лінгвістичної думки.

У книжці багато оригінальних на той час ідей. Так, мова розглядається як знакова система, необмежена кількість знаків якої породжується з обмеженої кількості елементів — звукотипів (за сучасною термінологією, фонем). Автори стверджують, що існують єдині фундаментальні правила функціонування граматичної структури. При цьому вони чітко розрізняють формальну і семантичну структуру речення (чого не розуміли лінгвісти навіть XIX і першої половини XX ст.). Більше того, вони дійшли до розуміння глибинних і поверхневих структур — положення, яке лише в наш час стали ефективно застосовувати в синтаксичних дослідженнях. Відштовхуючись від поверхневих явищ, автори перейшли до опису глибинної семантики, яка не має прямих формальних відповідників. Так, речення *Невидимий Бог створив видимий світ* (в оригіналі це речення дане латинською мовою) складається з трьох суджень: 1) Бог невидимий; 2) Бог створив світ; 3) світ видимий. Ці судження є в нашій свідомості, але не виражені безпосередньо. Вартим уваги є положення про синонімію мовних виразів, один із яких є основним, а інші — його варіантами. Як стверджує американський мовознавець, засновник трансформаційно-породжувальної граматики Н. Хомський, ця думка є аналогом сучасної ідеї трансформаційних правил.

Отже, Арно і Лансло в XVII ст. виявили те, до чого прийшли лінгвісти лише наприкінці XX ст. Їхня заслуга в тому, що вони порушили кардинальні теоретичні проблеми, важливі як для загальної теорії мови, так і для пізнання співвідношення між категоріями мислення та мови і для осягнення розумом механізмів, які керують моделями мовленнєвого акту.

З XVIII до початку XIX ст. граMATика Пор-Рояля була дуже популярною. І лише з виникненням порівняльно-історичного методу вона зазнала нищівної критики. Нове зацікавлення нею з'явилося в 60-ті роки XX ст. Н. Хомський назвав Арно і Лансло своїми попередниками (у питанні про спільні для всіх мов «структури думки»). За висловом сучасного американського мовознавця Дж. Лакоффа, «стара граMATика, яка довго мала погану репутацію серед лінгвістів, недавно поновила свій престиж, що мала у свій час» (цит. за [Алпа-

тов 1998: 51]). Деякі фахівці вважають, що саме з цієї граматики бере початок наукове дослідження мови й зародження загального мовознавства. З таким твердженням можна не погодитися, однак ніхто не заперечить, що положення про мовний універсалізм і мовні універсали є одними з найсуттєвіших у сучасному мовознавстві.

Українське мовознавство XI — XVIII ст.

Початки українського мовознавства сягають періоду Київської Русі. У «Повісті минулих літ» ідеться про те, що наші предки цікавилися і загальнотеоретичними питаннями мовознавства (походженням мови і слов'янської мови зокрема, спорідненістю слов'янської мови з іншими, етимологією етнонімів *поляни, бужани, полочани, древляни* тощо), і прикладними (тлумачення запозичених грецьких і староврейських слів). Є неподинокі пояснення незрозумілих слів в одній із найдавніших пам'яток — Ізборнику Святослава (1073).

У давньоруський період з'явилися перші азбуковники — невеличкі словнички. Серед них «О именѣхъ и глѣмыхъ жидовьскымъ юзыкѣмъ» та «Рѣчь жидовьскаго юзыка, преложена на роускою», в яких тлумачаться біблійні власні імена осіб і топоніми, незрозумілі старослов'янські слова, а також розкривається символічний зміст деяких лексем. Це заклало фундамент, на якому згодом були створені солідні граматичні й лексикографічні праці.

Приблизно 1581-им роком датується перший церковнослов'янсько-український рукописний словник невідомого автора «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто», в якому пояснено тодішньою українською мовою 896 церковнослов'янських слів. У 1596 р. в м. Вільно опубліковано «Граматику словенску, совершеннаго искусства осми частій слова» *Лаврентія Зизанія (Тустановського)* (60-ті роки XVI ст. — 1634) — першу слов'янську граматику східних слов'ян. У цьому ж році у Вільні було видано і перший друкований словник Л. Зизанія «Лексисъ, Сирѣчь Реченіа, Вѣкратѣць собран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)тъ истол(ъ)кованы», який містить 1061 церковнослов'янське слово, перекладене українською мовою (*абіе — зараз, алчу — исти хочу,*

месть — помста, свѣдитель — свѣдокъ, юноша — паробокъ тощо). За своїм типом — це диференційний словник: у ньому наведено тільки такі слова, які в церковнослов'янській і українській мовах не збігаються.

У 1619 р. у м. Ев'ї (коло Вільна) вийшла друком «Грамматіки Словенскаї правилное Сунтагма» *Мелетія Смотрицького* (ймовірно, 1577—1633) — найвизначніша граматична праця українського середньовіччя, яка служила майже 200 років підручником церковнослов'янської мови і була зразком для створення подібних праць у наступний період. Складається з чотирьох частин: орфографії, просодії, етимології (морфології) і синтаксису. У ній виділено вісім частин мови: ім'я, займенник, дієслово, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник і вигук. Смотрицький уперше відокремив церковнослов'янську мову від живих слов'янських мов, виокремив вигук як частину мови, місцевий відмінок, а до української графіки ввів букву *г*. Він оригінальний теоретик, який не мав собі рівних у слов'янському світі аж до другої половини ХVІІІ ст. Його граматика вплинула на розвиток граматичної думки в Росії («Российская грамматика» М. Ломоносова), Сербії, Хорватії, Болгарії, Румунії. Завдяки Смотрицькому українське мовознавство стало відомим чи не в усій Європі. Його по праву вважають основоположником української славістики.

У 1627 р. в Києві видруковано найвизначнішу лексикографічну працю українського середньовіччя — «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе» *Памва Беринди* (між 1555 і 1560 — 1632). У цій оригінальній, самобутній праці 6982 книжнослов'янські та іншомовні слова пояснено відповідниками української мови, часто декількома синонімами (у словнику налічується 1400 синонімів). Це одне з найбільших зібрань української лексики кінця ХVІ — початку ХVІІ ст. У словнику використано всі основні засоби лексикографічного опрацювання матеріалу: паспортизація реєстрових слів, ремарки (переносне, образне, метафора), ілюстрації, фразеологізми з реєстровими словами, відсилання до інших слів, етимологічні довідки. Словник Памва Беринди відіграв істотну роль у розвитку української і зарубіжної лексикографії.

Наприкінці 30-х — на початку 40-х років ХVІІ ст. було створено латинсько-слов'янський словник «Лек-

сикон латинській» *Епіфанія Славинецького* (кін. XVI ст. — 1675), який дійшов до нас у багатьох списках і був опублікований у 1973 р. Це найбільша лексикографічна праця староукраїнського періоду, справжня скарбниця церковнослов'янської і староукраїнської лексики: в ній 27 000 латинських слів перекладено церковнослов'янськими словами, а за відсутності церковнослов'янських відповідників — українськими.

У середині XVII ст. з'явилися граматичні й лексикографічні праці з власне української мови. До них належать «Синоніма славеноросская» невідомого автора, що являє собою зворотну переробку «Лексікона...» Памва Беринди, «Лексикон словено-латинській» Епіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського, а також «Грамматика словенська» *Івана Ужевича*, написана латинською мовою й відома у двох рукописних варіантах (паризькому — 1643 р. й арраському — 1645 р.). У 1970 р. її було опубліковано в Києві. У ній описано систему української мови середини XVII ст. Факти української мови порівнюються з відповідними явищами польської, чеської, хорватської, латинської, грецької, староврейської. Відчувається прагнення автора створити працю про абстрактну слов'янську граматичну систему (на зразок того, що пізніше здійснили А. Арно й К. Лансло). В історію мовознавства Ужевич увійшов як учений, котрий перший науково описав українську мову.

Отже, українська лінгвістична думка XI—XVIII ст. не відставала від європейської, а українська лексикографія була однією з найрозвинутіших у Європі.

Запитання. Завдання

1. Чим зумовлене виникнення мовознавства в Давній Індії, Давньому Китаї, Давній Греції та Римі?
2. Назвіть спільне і відмінне в лінгвістичних традиціях Давньої Індії, Давнього Китаю і Давньої Греції.
3. Які питання мовознавства досліджували давньоіндійські, давньокитайські й давньогрецькі вчені? Які з порушених ними проблем є актуальними й нині?
4. У чому полягає специфіка давнього арабського мовознавства?
5. Охарактеризуйте стан лінгвістичної думки Західної Європи в середні віки.

6. Яка роль Ф. Бекона, Г.-В. Лейбніца і Р. Декарта в розвитку лінгвістичних ідей?

7. Розкрийте значення в історії мовознавства граматики Порталя. Чому її називають універсальною і раціональною?

8. Назвіть основні здобутки українського мовознавства XI—XVIII ст.

Література

Основна

Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. — К., 1985. — С. 6—53.

Кобилянський Б. В. Короткий огляд історії мовознавства. — К., 1964. — С. 3—31.

Алпатов В. М. История лингвистических учений. — М., 1998. — С. 11—53.

Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. — М., 1975. — С. 32—256.

Березин Ф. М. История лингвистических учений. — М., 1984. — С. 6—31.

Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень. — К., 1980. — С. 8—18.

Додаткова

Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. — М., 1979. — С. 7—36.

Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1964. — Ч. I. — С. 7—27.

Венцович Р. М., Шайкевич А. Я. История языкознания. — М., 1974. — Вып. I. — С. 7—41.

Лоя Я. В. История лингвистических учений. — М., 1968. — С. 5—36.

История лингвистических учений. Древний мир. — Л., 1980.

История лингвистических учений. Средневековый Восток. — Л., 1981.

История лингвистических учений. Средневековая Европа. — Л., 1986.

История лингвистических учений. Позднее средневековье. — Л., 1991.

Античные теории языка и стиля. — М. — Л., 1936.

Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. — К., 1991.

Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. — К., 1985.

Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — К., 1980.

2.2. Зародження порівняльно-історичного мовознавства

Поступове накопичення протягом XVI—XVIII ст. багатого фактичного матеріалу різноманітних мов створило передумови для пошуків нових методів лінгвістичних досліджень. У мовознавстві утверджуються принципи порівняння мов й історичного під-

ходу до їх вивчення, що зумовило виникнення нової наукової парадигми — порівняльно-історичного мовознавства.

Порівняльно-історичне мовознавство — один з основних напрямів лінгвістики, головною метою якого є вивчення споріднених мов з допомогою порівняльно-історичного методу.

Передвісники порівняльно-історичного мовознавства

Новий напрям у мовознавстві ніколи не виникає спонтанно. Окремі ідеї, які лягають у його основу, можуть мати довгу історію, тривалий час «носитися в повітрі», визрівати. Не є винятком і порівняльно-історичне мовознавство. Ще на початку XIV ст. італійський письменник Аліг'єрі Данте (1265—1321) у трактаті «Про народне красномовство» (1307—1308) писав про спільне походження італійської, провансальської та французької мов. У XVI ст. з'являється праця французького вченого Гівельма Постеллуса (1510—1581) «Про спорідненість мов». Про подібність мов ідеться й у «Розправі про європейські мови» Юлія-Цезаря Скалігера (1484—1558). У XVII ст. уже сформувався уявлення про спорідненість семітських (Етьєн Гішар, Йов Лудольф), германських (Ламберт Кате), романських (Франсуа Ренуар), слов'янських (Юрій Крижанич) мов. Особливе значення для порівняльного вивчення мов мали видані Пилипом-Юханом фон Страленбергом у 1730 р. порівняльні таблиці мов Північної Європи і Північного Кавказу, завдяки чому було створено класифікацію уральських та алтайських мов, що також сприяло формуванню порівняльного мовознавства. Вагома роль у цьому процесі належить зібранням лексики різних мов, представленим у «Порівняльних словниках усіх мов та наріч» (1787—1789) Петра Палласа й «Мітрідаті» (1806—1817) Йогана-Кристофа Аделунга та Йогана-Северина Фатера, що давало змогу виділити спільну лексику мов, класифікувати мови за спорідненістю і передбачало порівняння мов.

Ідея історичного вивчення мов виразно проступає у праці німецького мовознавця Йогана-Готфріда Гердера (1774—1803) «Дослідження про походження мови» (опублікована в 1772 р.), де висловлено думку, що мова пов'язана з культурою народу, постійно розвивається і в процесі свого розвитку вдосконалюється. Вважають, що ця думка є підступом до майбутнього історичного мовознавства.

Однак справжнім поштовхом для зародження порівняльно-історичного мовознавства, яке передбачає синтез порівняльного та історичного дослідження мов, стало ознайомлення із санскритом. Перші відомості про санскрит у Європу стали надходити вже в XVI ст. (листи з Індії італійця *Філіппо Сассеті*, який прожив у Індії з 1583 до 1588 р.). Однак детальне ознайомлення із санскритом почалось наприкінці XVIII ст. завдяки працям англійця *Ульяма Джонса* (1746—1794), який багато років прожив у Індії і вивчав індійську культуру. У 1786 р. він виступив у Королівському азіатському товаристві (його нерідко називають Інститутом східних культур) у Калькутті з доповіддю, в якій звернув увагу на регулярний збіг між формами санскриту і латинської, грецької та англійської мов. На його думку, така велика кількість подібних збігів не може бути випадковістю, а, навпаки, є свідченням походження цих мов від одного спільного предка (прамови). Оскільки санскрит серед названих мов — найстаріша мова, то, за твердженням Джонса, він і є цією прамовою.

Це знамените відкриття Джонса в 1808 р. підтвердив німецький учений *Фрідріх фон Шлегель* (1772—1829) у розвідці «Про мову і мудрість індійців». Він довів близькість санскриту до латинської, грецької, німецької та перської мов як за лексичним складом, так і за граматичною структурою. Важливим є те, що Шлегель уперше не тільки наголошував на ролі граматичних елементів для встановлення мовної спорідненості, а й вказував на методологічну важливість порівняння форм дієвідмінювання. Як і Джонс, він уважав санскрит найдавнішою мовою, що нібито є прамовою розглянутих у його праці мов. Основною ідеєю цієї праці є думка про необхідність порівняльного дослідження мов. Уперше в мовознавстві тут вжито термін *порівняльна грамати́ка*.

Сассеті, Джонс і Шлегель є лише передвісниками порівняльно-історичного мовознавства. Основи порівняльно-історичного мовознавства було закладено в першій половині XIX ст.

Основоположники порівняльно-історичного мовознавства

Основоположниками порівняльно-історичного мовознавства вважають німецьких учених Ф. Боппа, Я. Грімма, датчанина Р. Раска і росіянина О. Востокова.

У 1816 р. опубліковано працю **Франца Боппа** (1791—1867) «Про систему дієвідмінювання санскритської мови у порівнянні з такою грецької, латинської, перської та германської мов», яка заклала підвалини порівняльно-історичного методу. У цій праці Бопп доводить спорідненість санскриту з переліченими мовами. Його заслугою є те, що він уперше розробив загальну теорію порівняльно-історичного дослідження мов на основі порівняння закінчень дієслів і дійшов висновку про систему їх відповідників у різних мовах. Учений вважав, що на основі порівняння фактів живих і мертвих мов можна встановити їх первісний стан. Виводячи праформи, він пояснював явища однієї мови за допомогою фактів іншої. Це було новим у методології лінгвістичних досліджень. Свій метод Бопп апробував на матеріалі 45 залучених до дослідження мов. Він увів у лінгвістичний обіг поняття звукового закону і термін *індоєвропейські мови* (його попередники вживали термін *індогерманські мови*).

Видатний швейцарський мовознавець Ф. де Соссюр так оцінив внесок Ф. Боппа до скарбниці світової лінгвістики: «Заслуга Боппа полягає не в тому, що він відкрив спорідненість санскриту з деякими мовами Європи й Азії, а в тому, що він зрозумів можливість побудови самостійної науки, предметом якої є відношення споріднених мов між собою. Аналіз однієї мови на основі іншої, пояснення форм однієї мови формами іншої — ось що було нового в роботі Боппа» [Соссюр 1977: 40]. А французький мовознавець А. Мейє писав: «Бопп відкрив порівняльну граматику в пошуках індоєвропейської прамови подібно до Колумба, який відкрив Америку в пошуках шляху до Індії».

У 1818 р. вийшла праця датського мовознавця **Расмуса Раска** (1787—1832) «Дослідження в галузі давньопівнічної мови, або Походження ісландської мови». У ній Раск доводить наявність споріднених зв'язків між ісландською, грецькою, латинською і балто-слов'янськими мовами та відсутність будь-яких ознак спорідненості між ісландською і такими мовами, як гренландська, баскська, фінська. Що стосується використання матеріалу для порівняльно-історичних досліджень, то Раск указав на ненадійність лексичних відповідників, тому, на його думку, слід довіряти граматиці: у процесі взаємодії мов лексика може запози-

чуватися, тоді як відмінкові форми і форми дієвідмінювання не запозичуються, а втрачаються. Звукові зміни в морфемах мають закономірний характер, через що фонетичні відповідники у споріднених мовах є регулярними. Для порівняльно-історичних досліджень можна використовувати лише ту лексику, яка служить для позначення найнеобхідніших понять.

Усі індоєвропейські мови, на думку Раска, походять від мертвої і незафіксованої фракійської мови, сліди якої зберегла давньогрецька мова. Її й слід розглядати як реального предка індоєвропейських мов.

У 1819 р. з'явився перший том (із чотирьох) «Німецької граматики» **Якоба Грімма** (1785—1865). Зміст книжки виходить далеко за межі її назви. Насправді це перша порівняльно-історична граMATика германських мов. У ній автор акцентує на історичному підході до вивчення споріднених мов і ретельно описує граMATичні форми германських мов та діалектів у їх історичному розвитку, починаючи з найдавніших писемних пам'яток. Грімм першим сформулював конкретні закони звукових змін у мові, в тому числі відкрив закон пересунення приголосних, за яким система зімкнених приголосних усіх германських мов змістилась на один ступінь: індоєвропейські [bh], [dh], [gh] змінились у германських мовах у [b], [d], [g]; індоєвропейські [b], [d], [g] — в германські [p], [t], [k], а індоєвропейські [p], [t], [k] — в германські [f], [th], [h] (пор. лат. *pater* — нім. *Vater*, лат. *cornu* — нім. *Horn*, лат. *duo* — нім. *zwei* (із *twei*; див. англ. *two*). Це був перший зразок фонетичних законів, які є загально визнаними в сучасній лінгвістиці. «Німецька граMATика» Грімма мала помітний вплив на написання історії окремих індоєвропейських мов.

У 1820 р. відомий російський учений **Олександр Христофорович Востоков** (1781—1864) у «Розвідці про слов'янську мову» виявляє й доводить споріднені зв'язки між слов'янськими мовами. Це фактично перша праця з історичної фонетики слов'янської групи індоєвропейських мов. Її значення не тільки в конкретних висновках щодо слов'янських мов (історія слов'янських мов, стосунок давньоруської мови до старослов'янської, польської та сербської), а й у визначенні методів історичного дослідження споріднених мов. На основі зіставлення слов'янських мов Востокову вдалося розкрити таємницю юсів — ж і а. Ці букви по-

значали відповідно носові голосні [ɛ] та [ɔ], які колись були в усіх слов'янських мовах, а згодом зникли, замінившись на [a] й [y] в усіх мовах, крім польської (пор. старослов'янське *масо*, польськ. *mięso*, укр. *м'ясо*; старослов'янське *дѣбъ*, польськ. *dąb*, укр. *дуб*).

Так, практично одночасно в різних країнах було «відкрито» порівняльно-історичний метод дослідження мов. Бопп на матеріалі відомих йому індоєвропейських мов, Раск на матеріалі ісландської, грецької, латинської та балто-слов'янських мов, Грімм на матеріалі германських, а Востоков — слов'янських мов незалежно один від одного дійшли аналогічних, взаємодоповнювальних висновків щодо порівняльно-історичного методу. За ними пішли інші вчені, які опрацювали принципи порівняльно-історичного дослідження різних груп індоєвропейської мовної родини. Зокрема, німецький учений Фрідріх-Крістіан Діц (1794—1876) створив порівняльно-історичну граматику романських мов. Він реконструював низку форм народної латини, не зафіксованих у писемних пам'ятках. Згодом його реконструкції було підтверджено знайденими під час археологічних розкопок текстами, написаними народною латиною. Німецький мовознавець Йоган-Каспар Цейс (1806—1856) написав порівняльно-історичну граматику кельтських мов, словенський лінгвіст Франко Міклошич (1813—1891) — першу «Порівняльну граматику слов'янських мов» у трьох томах, яка вийшла німецькою мовою (перший том «Фонетика» з'явився в 1852 р., другий «Морфологія» — в 1856 р., третій «Синтаксис» — у 1874 р.).

Лінгвістичні погляди Вільгельма фон Гумбольдта

Відкриття порівняльно-історичного методу в мовознавстві було могутнім поштовхом для лінгвістичної думки і відкрило широкі перспективи перед мовознавством.

Першим теоретиком у галузі мовознавства, який глибоко, по-філософськи осмислив багатий мовний матеріал і результати зроблених до нього наукових досліджень, був *Вільгельм фон Гумбольдт* (1767—1835), німецький учений з різноманітними інтересами (цікавився не тільки мовознавством, а й антропологією, ет-

нографією, історією, філософією, естетикою) і з яскраво вираженим філософським складом розуму та прагненням до теоретичних узагальнень.

Гумбольдт здобув освіту у Франкфуртському (на Одері) і Геттінгенському університетах. Вивчав право, політику, історію. Працював дипломатом. Належав до передових верств пруської чиновницької аристократії. Його близькими друзями були Гегель, Шиллер і Гете. У 1808—1810 рр. обіймав посаду міністра народної освіти Німеччини. У 1810 р. заснував Берлінський університет, який нині носить ім'я його та його брата, природознавця й мандрівника Олександра фон Гумбольдта. В. Гумбольдт зробив вагомий внесок у філософію, естетику, юриспруденцію, літературознавство. Однак найбільше він прислужився мовознавству.

Коло лінгвістичних зацікавлень Гумбольдта надзвичайно широке. Цьому сприяло знання багатьох мов — баскської, санскриту, китайської, семіто-хамітських, малайсько-полінезійських й індіанських. У своїх працях використовував також матеріали давньоєгипетської, японської та інших мов. Найбільше його цікавили загальнотеоретичні й філософські проблеми мовознавства.

Першою лінгвістичною розвідкою Гумбольдта була доповідь «Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їх розвитку», виголошена в 1820 р. в Берлінській академії. У цій доповіді викладені ідеї стадіальної концепції мови. Гумбольдт прагне виявити загальні закономірності історичного розвитку мов світу. Усі мови світу він поділяє на чотири морфологічних типи: 1) мови кореневі; 2) аглютинативні; 3) інкорпоруючі; 4) флективні (перший, другий і четвертий типи було виділено до нього А. Шлегелем, а інкорпоруючий уперше виокремив Гумбольдт). Ці типи мов учений розглядає як відображення хронологічно послідовних етапів світового мовотворчого процесу, як перехід від нижчої до вищої, досконалішої форми. За ступенем розвитку мов можна судити про ступінь інтелектуального розвитку народу: народ, «який більше від інших обдарований природою і який перебуває у сприятливіших умовах, порівняно з іншими, повинен отримати й найдосконалішу мову». І хоч нині останнє положення Гумбольдта (перехід корневих мов у аглютинативні, а далі аглютинативних у флективні як найдосконаліші) вва-

жають помилковим, сама ідея структурного зіставлення мов стала основою нової мовознавчої дисципліни, яка успішно розвивається, — лінгвістичної типології. У ХХ ст. стадіальну теорію відродив і розвивав радянський мовознавець М. Я. Марр.

Відомими є невеликі розвідки Гумбольдта «Про буквене письмо та його зв'язок з будовою мови» (1824) і «Про двоїну» (1827). Найціннішою є його тритомна праця «Про мову каві на острові Ява», яку вчений не встиг завершити. Її було опубліковано посмертно в 1836—1840 рр. У теоретичному вступі до неї «Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства» Гумбольдт виклав свою теоретичну концепцію, свою філософію мови. Ця праця стала знаменитою і справила великий вплив на розвиток мовознавства.

Філософська концепція мови Гумбольдта визначається ідеями німецької класичної філософії (І. Кант, Г.-В.-Ф. Гегель, Ф.-В. Шеллінг, Ф.-Г. Якобі). Провідною думкою концепції, її теоретико-методологічною основою є антропологічний підхід до мови, за якого вивчення мови повинно здійснюватися в тісному зв'язку зі свідомістю і мисленням людини, її культурою та духовним життям.

Услід за Кантом Гумбольдт розглядав свідомість як особливу першооснову, яка не залежить від матерії й розвивається за своїми законами. Застосовуючи це положення до визначення мови, він пише: «Мова є душа в усій її сукупності. Вона розвивається за законами духа». Як мова загалом нерозривно пов'язана з людською духовною силою, так кожна конкретна мова пов'язана з духом народу — носія цієї мови. Мова — це зовнішній вияв духа народу: «мова народу є його дух, а дух народу є його мова, і важко уявити собі щось більш тотожне». Первинним є дух народу: «[...] духовна сила є найбільш життєвою і самостійною першоосною, а мова залежить від неї». У той же час дух народу можна пізнати тільки через мову. Мова відображає найсвоєрідніші й найтонші риси народного духа, проникає в його таємниці.

Гумбольдт констатує нерозривність понять «мова» і «народ», «мова» і «культура». За його твердженням, мова є надбанням окремого народу, а народ — це спільність людей, що розмовляє однією мовою. Мова невіддільна від культури. Вона тісно пов'язана з духовним

розвитком людства, відображає розвиток культури. Мова закладена в самій природі людини. Вона необхідна для розвитку її духовних сил і формування світогляду.

На противагу лінгвістам, які розглядали мову як технічний засіб вираження думки, Гумбольдт доводить, що мова і мислення тісно пов'язані між собою і що мова — це той орган, який творить думку. Отже, мислення не просто залежить від мови, а певною мірою зумовлюється кожною конкретною мовою; мови — органи оригінального мислення націй.

Пізнання світу залежить від мови, оскільки вона не безпосередньо відображає світ, а інтерпретує його. Отже, в кожній мові закладено своє світобачення, і вона стає посередником між людиною та зовнішнім світом. Мова ніби описує навколо людини зачароване коло, вийти з якого можливо лише вступивши в інше коло, тобто вивчивши іншу мову. «Вивчення іноземної мови, — зауважує Гумбольдт, — можна було б через те порівняти з набуттям нової точки зору в колишньому світорозумінні; до певної міри так воно і є, тому що кожна мова утворює тканину, зіткану з понять та уявлень певної частини людства». Йдеться про те, що мови по-різному членують світ: те, що в одній мові охоплено одним словом, в іншій розподіляється між двома словами, а ще в іншій не має словесного вираження й передається описово словосполученням або реченням. Для Гумбольдта далеко не одне й те саме, коли мова використовує для поняття одне слово чи описовий зворот: «те, що в понятті представлено як єдність, не виявляється таким у виразі, і вся реальна дійсність окремого слова пропадає для поняття, якому не вистачає такого вираження». Це положення Гумбольдта донині викликає бурхливі суперечки. Згодом його розвинули американські вчені Е. Сепір і Б. Уорф, які висунули гіпотезу лінгвальної відносності (її часто називають гіпотезою Сепіра — Уорфа). Про життєвість гумбольдтівського положення свідчить той факт, що в наш час надзвичайно популярною в мовознавстві є проблема мовних картин світу.

Прогресивним є положення Гумбольдта про творчий характер мови. За своєю суттю мова є щось постійне і водночас у кожний момент змінне. Формою існування мови є розвиток. Мова — організм, який вічно себе породжує. Це жива діяльність людського духа, єдина енергія народу, яка виходить із глибин людської сутності й пронизує все її буття. Мову, згідно з Гумбо-

льдтом, слід розглядати не як мертвий продукт (*ergon*), а як творчий процес, безперервну діяльність (*energeia*), що перетворює «звук у вираження думки».

Суперечність між незмінністю і змінністю мови Гумбольдт трактує так: «У кожен момент і в будь-який період свого розвитку мова [...] уявляється людині на відміну від усього вже пізнаного й продуманого нею — невичерпною скарбницею, в якій дух завжди може відкрити щось ще невідоме, а почуття — завжди по-новому сприйняти щось ще не відчуте [...]. Мова насичена переживаннями багатьох попередніх поколінь і зберігає їх живе дихання, а покоління ті через звуки материнської мови, які й для нас стають вираженням наших почуттів, пов'язані з нами національними й родинними зв'язками. Ця почасти стійкість, почасти змінність мови створює особливе відношення між мовою і поколінням, яке нею розмовляє».

Положення про динаміку мовного розвитку та зв'язок кожного стану мови з попереднім було реакцією на антиісторичну і механістичну концепцію мови XVII—XVIII ст., а також на логічні й універсалістські концепції, в тому числі граматику Пор-Рояля.

Після виходу аналізованої праці Гумбольдта жоден із теоретичних напрямів мовознавства не міг не брати до уваги розмежування *ergon* і *energeia*, тобто синхронії і діахронії.

Із цим положенням пов'язана ідея Гумбольдта про необхідність розрізнення мови й мовлення: «мова як сукупність її продуктів відрізняється від окремих актів мовленнєвої діяльності». Учений вперше закликає вивчати живе народне мовлення.

Викликає зацікавленість і вчення Гумбольдта про форму в мові. Форма — це «постійне й однакове в діяльності духа, взяте в усій сукупності своїх зв'язків і систематичності, що підносить членороздільний звук до вираження думки». Форма, а не матерія є сутністю мови. Усе в мові відображає її форму (і фонетика, і граMATика, і лексика). Для виявлення форми мови необхідне її системне вивчення. Це положення Гумбольдта згодом запозичив швейцарський мовознавець Ф. де Соссюр, у вченні якого воно трансформувалося в сентенцію «мова — це форма, а не субстанція».

Гумбольдт розрізняє зовнішню (звукову, граматичну тощо) і внутрішню форми. Внутрішня форма мови — це сукупність шляхів, способів та прийомів (своєрідний

механізм, інтелектуальна модель), за допомогою яких позамовний зміст передається зовнішніми звуковими засобами. Іншими словами, це спосіб, яким категорії мислення об'єктивізуються в мові. Внутрішня форма є своєрідною для кожної мови і виявляється та втілюється в зовнішній формі. Своєрідність внутрішньої форми кожної мови проступає як у членуванні лексики світу, так і в системі граматичних категорій і в неповторних структурах усіх мовних рівнів.

Внутрішня форма є головною в мові порівняно із зовнішньою. Вона, по-перше, відрізняє одну мову від іншої (внутрішня форма кожної мови є неповторною); по-друге, фіксує особливості національного світобачення. Поняття внутрішньої форми згодом творчо використав український мовознавець О. Потебня щодо слова. Під внутрішньою формою він розумів відображені в етимології слова певні ознаки.

У зв'язку із внутрішньою формою Гумбольдт торкається проблеми значення й смислу слова. Слово не є прямою назвою предмета, а позначенням того, як той предмет був осмислений мовотворчим актом у конкретний момент винаходу слова, тобто словом позначається особливе бачення предмета, а не сам предмет. Цим і пояснюється різноманіття виразів для одного й того самого предмета. Так, у санскриті, де *слона* називають то таким, який двічі п'є, то двозубим, то одноруким, кожен раз розуміючи один і той самий предмет, трьома номенами позначені три різні поняття.

Варті уваги типологічні ідеї Гумбольдта. На його думку, форми багатьох мов у найбільш загальному можуть збігатися. Це пояснюється подібністю органів мовлення та спільними (однаковими) законами мислення, які не залежать від етнічної належності людей. Від етносів залежить те, як у їхніх мовах реалізуються загальні закони мислення. Тому Гумбольдт не сприймає дедуктивності всезагальної граматики, яка підходить до вивчення конкретних мов від готових логічних схем. Граматики конкретних мов, за його переконанням, повинні будуватися на індуктивній основі.

Мову Гумбольдт розглядає як «напружене» живе ціле, сукупність протилежних і взаємопередбачуваних першооснов, які перебувають у динамічній рівновазі. У мові він помітив такі антиномії: мови і мислення, мови і мовлення, стійкості і змінності, об'єктивного і суб'єктивного, індивідуального і колективного та ін.

Отже, з появою праць Гумбольдта настав новий етап у розвитку мовознавства. Учений створив струнку й цілісну лінгвістичну концепцію, теоретично обґрунтував статус порівняльно-історичного мовознавства, заклали основи загального й теоретичного мовознавства. Його по праву вважають основоположником цих наук. Наукова творчість Гумбольдта справила глибокий вплив на розвиток лінгвістики. На проголошених ним теоретичних положеннях ґрунтуються різні сучасні напрями у мовознавстві: соціолінгвістика, менталінгвістика, етнолінгвістика, антрополінгвістика та ін.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте основні передумови виникнення порівняльно-історичного мовознавства.
2. Назвіть основоположників порівняльно-історичного мовознавства і розкрийте їх внесок у порівняльно-історичне мовознавство.
3. Які основні положення лінгвістичної концепції В. Гумбольдта? Чому його вважають основоположником загального мовознавства?
4. Розкрийте значення вчення Гумбольдта для сучасного мовознавства. Які положення його вчення знайшли свій розвиток у різних напрямках сучасної лінгвістики?

Література

Основна

- Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. — К., 1985. — С. 53—91.
- Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень. — К., 1980. — С. 19—43.
- Кобилянський Б. В. Короткий огляд історії мовознавства. — К., 1964. — С. 32—56.
- Алпатов В. М. История лингвистических учений. — М., 1998. — С. 54—77.
- Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1964. — С. 28—104.
- Березин Ф. М. История лингвистических учений. — М., 1975. — С. 31—63.

Додаткова

- Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. — М., 1979. — С. 37—54.
- Томсен В. История языкознания до конца XIX века. — М., 1938. — С. 51—79.
- Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. — М., 1975. — С. 264—287, 326—352.
- Лоя Я. В. История лингвистических учений. — М., 1963. — С. 36—56.

Звегинцев В. А. О научном наследии Вильгельма фон Гумбольдта // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984.

Рашишвили Г. В. Вильгельм фон Гумбольдт — основоположник теоретического языкознания // Там само.

Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. — М., 1954.

Венцович Р. М., Шайкевич А. Я. История языкознания. — М., 1974. — Вып. 1. — С. 42—127.

2.3. Основні напрями в мовознавстві другої половини XIX ст.

Порівняльно-історичне мовознавство другої половини XIX ст. супроводжувалося вдосконаленням прийомів лінгвістичного аналізу, розширенням наукових горизонтів. Встановлюються зв'язки мовознавства з іншими науками, формуються нові школи: натуралізм, психологізм, молодограматизм.

Натуралістичний (біологічний) напрям у порівняльно-історичному мовознавстві

Першим напрямом, який виник у надрах порівняльно-історичного мовознавства, був натуралізм.

Натуралізм — напрям, який поширював принципи і методи природничих наук на вивчення мови і мовленнєвої діяльності.

Виникнення натуралістичної школи зумовлене бурхливим розвитком у середині XIX ст. природничих наук. Основоположником натуралізму став німецький мовознавець *Август Шлейхер* (1821—1868) — професор Єнського університету. Основними працями Шлейхера є «Мови Європи в систематичному огляді» (1850), «Морфологія церковнослов'янської мови» (1852), «Про морфологію мови» (1859), «Підручник литовської мови» з хрестоматією і словником (1856—1857), «Порівняльно-історичні дослідження» (1848), «Німецька мова» (1860), «Компендіум порівняльної граматики індоєвропейських мов» (1861).

Натуралістична концепція мови найповніше і найчіткіше викладена у працях «Теорія Дарвіна і мовознавство» (1863) і «Значення мови для природної історії людини» (1865). У них у концентрованому вигляді

подано теоретичні погляди Шлейхера, в яких синтезовано ідеї Боппа, Гумбольдта і Дарвіна.

Шлейхер вважає, що «встановлені Дарвіном для видів тварин і рослин закони можуть бути застосовані в головних своїх рисах до організмів мов». Цю тезу автор підкріплює окремими положеннями. Так, зокрема, він переносить запозичену з біологічної систематики класифікацію рослин і тварин (рід, вид, підвид, різновид, особина) на класифікацію мов. Роду відповідає прмова, виду — мова певного етносу, підвиду — діалект, різновиду — говірка, особині — мовлення окремих людей.

Розвиток мови, за Шлейхером, відбувається за законами, які не мають винятків (поняття законів розвитку мови вперше ввів у мовознавство саме Шлейхер). Учений переносить на мову закон мінливості видів і закон боротьби за існування. На його думку, в мовознавстві навіть легше, ніж у природознавстві, простежити зміну мов, установити походження нових форм із колишніх, оскільки є давні пам'ятки писемності, які засвідчують факти мов, що існували більше двох тисячоліть тому (санскрит, давньолатинська та ін.). Як весь органічний світ розвивався з одноклітинних організмів, так само й мови світу беруть свій початок від найпростіших мов. Відмінності між мовами зумовлені відмінностями життєвих умов народів, які користуються тією чи іншою мовою.

Положення Дарвіна про боротьбу за існування в рослинному і тваринному світі, згідно з яким виживають найпристосованіші, найжиттєздатніші види, знаходить своє підтвердження на матеріалі історії мов: «у теперішній період життя людства переможцями у боротьбі за існування виявляються переважно мови індоєвропейського племені; поширення їх безперервно триває, тоді як багато інших мов уже витіснено».

Оскільки мова — це природний організм, то людина безсила суттєво щось змінити в ній, так само як не може змінити будову людського організму.

Життя мови, за переконанням Шлейхера, складається з двох періодів: доісторичного та історичного (цю тезу вчений запозичив у Гегеля). У доісторичному періоді мова розвивається від простої до складної, збагачується новими формами (тут Шлейхер іде за Гумбольдтом, який стверджував, що всі вищі форми мови виникли з простіших: аглютинативні з ізолюючих, а флективні з аглютинативних). В історичному періоді

відбувається регрес, розпад мови (звук «зношуються», зникає багатство форм, простежується тенденція до спрощення). Це період старіння і поступового вмирання мови. Цим твердженням Шлейхер заперечує Гумбольдту, який вважав, що мова постійно вдосконалюється. Він, як і романтики, стверджував, що морфологічно складні давні класичні мови (санскрит, давньогрецька, латинська) були найдосконалішими. Ця концепція ґрунтувалася на матеріалі індоєвропейських мов, які змінювалися від синтетизму до аналітизму.

Морфологічні типи мов, на думку Шлейхера, відповідають різним епохам у розвитку землі: кристал — кореневі (ізолюючі) мови, рослинний світ — аглютинативні мови, тваринний світ — флективні мови.

Під впливом природничих наук Шлейхер створив свою теорію родовідного дерева. Його заслугою є те, що він чітко сформував поняття індоєвропейської прамови, тобто мови, від якої походять усі індоєвропейські мови. Такою мовою він цілком резонно вважав не санскрит, як вважали до нього, а мову, яка існувала до появи писемності і зникла, але яку на основі живих мов та пам'яток писемності мертвих мов можна реконструювати. Санскрит, слушно доводить він, не індоєвропейська прामова, а найстаріша представниця індоєвропейської родини мов. Згідно з його теорією родовідного дерева колись єдина мова (прамова) внаслідок розселення мовців по різних територіях розпалася на частини, а ті частини в свою чергу розпадалися далі. На схемі родовідного дерева показано етапи цього розпаду.

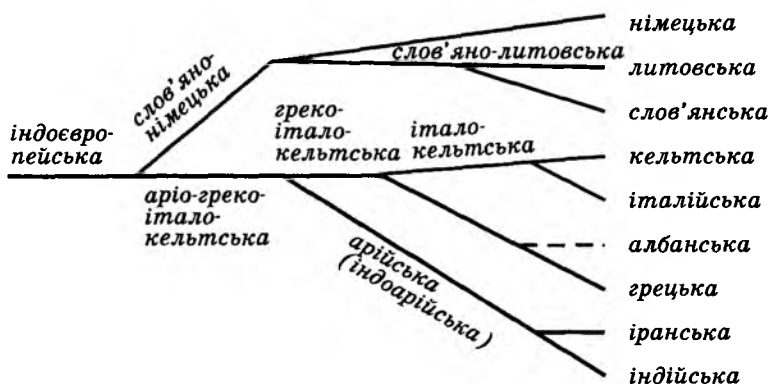

Рис. 1. Схема родовідного дерева за А. Шлейхером

Сама схема уже застаріла, але принцип генетичної класифікації використовують і нині. Тепер теорію родовідного дерева синтезували з теорією хвиль Й. Шмідта, за якою індоєвропейська мова існувала на великій території, не була єдиною, а складалася з низки діалектів. Нові мовні явища, що виникали на певній території, поширювались, як хвилі від кинутого у воду каменя.

Шлейхер вважав: що далі на схід живе народ, то більш давньою є його мова, а що далі на захід, то менше давніх рис і більше новоутворень вона має.

Для Шлейхера індоєвропейська мова була цілком реальною. Метою компаративних досліджень він вважав реконструкцію індоєвропейської прамови. Реконструючи на основі фонетичних законів праформи, він настільки був упевнений, що відтворює реальну прамову, що навіть написав цією «мовою» байку «Вівця і коні». Компаративісти наступних поколінь, знаючи про індоєвропейську мову значно більше, ніж Шлейхер, ніколи не пробували повторити його експеримент. Сучасні вчені вважають, що поки що немає процедури синхронізації реконструйованих праформ (реконструйовані праформи можуть стосуватися різних епох існування прамови). Та й прामова не була однорідною, а складалася з діалектів і говірок. Зрештою, реконструювати можна те, що має залишки (сліди) в сучасних мовах, а те, що зникло, реконструювати неможливо.

Шлейхер, на відміну від інших лінгвістів, розрізняв мовознавство і філологію. Мовознавство відносив до природничих наук, а філологію — до історичних. Мовознавця він порівнював із ботаніком (вивчає все, що є в мові), а філолога (літератора) — із садівником (доглядає за мовою, культивує все краще в ній).

Натуралістичну концепцію мови, крім Шлейхера, розвивали німецькі вчені Моріц-Карл Рапп (1803—1883), який написав праці «Фізіологія мови» (1840), «Порівняльна граматики як природнича наука» (1852); Макс Мюллер (1823—1900), відомий своїми «Лекціями з науки про мову» (1861), в яких дуже спрощено трактував мовну діяльність («Мозок виділяє думку, як печінка виділяє жовч»), та американський лінгвіст Вільям-Дуайт Уїтні (1827—1894), який у 1875 р. опублікував дослідження «Життя і ріст мови».

Натуралістична концепція, зокрема ідеї Шлейхера, справили вплив на компаративістів наступного поко-

ління — молодограматиків, які сприйняли його положення про розвиток мови, в тому числі поняття мовного закону, однак відмовилися від стадіальної теорії та від ідеї «розпаду» мов.

У мовознавстві залишилися сформульовані Шлейхером принципи порівняльно-історичного дослідження, концепція родовідного дерева, робочі прийоми реконструкції праформ, зокрема позначення зірочкою (*) незасвідчених реконструйованих форм (їх стали використовувати всі компаративісти). Інші положення, зокрема пояснення причин розвитку мови тільки біологічними чинниками, характеристика індоєвропейських мов як найдосконаліших, відрив розвитку мов від історії суспільства, зазнали критики. Адаже мову не можна порівнювати до організму, який народжується, росте, розвивається, старіє і вмирає. Смерть мов має не біологічний, а соціальний та історичний характер. Як зазначив О. Потебня, «організм живе самостійно, а слово тільки в устах людини». Мова може загинути тільки разом із народом — її носієм.

Психологічний напрям

Під впливом ідей Гумбольдта й у зв'язку з інтенсивним розвитком психології в середині XIX ст. виник психологічний напрям у мовознавстві.

Психологічний напрям — сукупність течій, шкіл, концепцій, які розглядають мову як феномен психологічного стану і діяльності людини чи народу.

У цьому напрямі одразу виокремилися дві концепції — індивідуального психологізму і колективного психологізму. Обидві концепції спираються на ідеї Гумбольдта, який, з одного боку, пропагував індивідуально-психологічний підхід до тлумачення мовних явищ, ратував за врахування фактора людської особистості, індивідуальної психіки, а з іншого, говорячи про загальнолюдський розум, мислення духа, стверджував, що об'єднувальна функція свідомості виробляється колективно у процесі спільної життєдіяльності, в якій мова відіграє вирішальну роль. Представники індивідуального психологізму досліджували психологію мовлення, тобто психічні процеси, пов'язані з мовленнєвими актами, а представники колективного психологізму — психологію мови, тобто психологічні закономірності,

що виявляються в системі мови і в її історичному розвитку. Непоодинокими були намагання синтезувати ці дві концепції й розглядати мову і як специфічний вияв психології народу, і як особливий механізм уявлень у душі окремої людини.

Психологізм характерний для порівняльно-історичного мовознавства всієї другої половини XIX ст. Усі психологічні течії в мовознавстві об'єднані розглядом мови як феномену психологічного стану й діяльності людини або народу, різко негативним ставленням до логічної школи в мовознавстві й акцентуванням на провідній ролі психології в поясненні мовних процесів. У своїх працях психологісти наголошують на невідповідності логічних і лінгвальних категорій, що є свідченням розриву з традиціями логічної (раціональної) граматики, і на приматі ідеально-психічних категорій над матеріально-мовними. Лінгвістичний аналіз нерідко підміняли психологічним, якоюсь мірою позбавляючи лінгвістику власного предмета. Психологізм, таким чином, став методологічною базою мовознавства.

Психологізм характерний для праць таких учених XIX ст., як Ф. Бенеке, Г. Лотце, Г. Штейнталь, М. Лазарус, О. Потебня, В. Вундт, К. Бюлер та ін. Своєрідно розвивали психологізм і представники молодого граматичного напрямку в мовознавстві.

Основоположником психологізму в науці про мову вважають *Геймана Штейнталья* (1823—1899) — професора Берлінського університету, послідовника ідей В. Гумбольдта і психолога Й.-Ф. Гербарта. У Гербарта Штейнталь запозичив так звану асоціативну психологію, згідно з якою вся діяльність людської свідомості зводиться до саморуку уявлень, що керується законами асиміляції (поєднання і закріплення тотожних або близьких уявлень), апперцепції (залежність нового сприйняття від маси попередніх уявлень у свідомості індивіда) й асоціації (встановлення зв'язків між уявленнями за подібністю, контрастом, суміжністю тощо). Виходячи із законів руху уявлень, Штейнталь намагався пояснити утворення й розвиток мови і мислення в індивіда. Ті самі закони, на його думку, спричинили походження й розвиток мови в суспільстві.

Свою психологічну концепцію мови Штейнталь виклав у працях: «Грамматика, логіка і психологія, їх принципи і взаємовідношення» (1855), «Вступ до пси-

хології та мовознавства» (1871), «Походження мови» (1851), «Класифікація мов як розвиток мовної ідеї» (1850), «Характеристика найважливіших типів будови мов» (1860), «Філософія мови» (1858), «Філософія, історія і психологія та їх взаємовідношення» (1863).

Психологічну концепцію Штейнтала можна звести до таких найголовніших ідей:

1) мовознавство належить до психологічних наук, оскільки мовлення — це духовна діяльність;

2) предметом мовознавства є мова як об'єкт психологічного спостереження. Мова — це «вираження усвідомлених внутрішніх, психологічних і духовних рухів, станів і відношень за допомогою артикульованих звуків»;

3) «народний дух» знаходить своє відображення в моралі, звичаях, вчинках, традиціях, фольклорі, але найбільше у мові, тому мовознавство «є найкращим вступом до психології народу»;

4) проблеми сутності й походження мови є ідентичними, позаяк мова постійно й однаковим способом породжується душею людини;

5) слід розрізнити предметне (логічне) і мовне мислення. Предметне мислення — це уявлення про предмети і явища об'єктивного світу. Мовне мислення — уявлення, вичленені зі сфери предметного мислення. Отримане уявлення — це внутрішня форма. Мовне мислення пов'язане з «мовною свідомістю»;

6) мова як психічне явище не виключає її залежності від суспільства. В індивіда виникають психічні утворення, комплекси уявлень, які без впливу інших людей не виникли б або виникли б дуже пізно.

Філософія мови Штейнтала є реакцією на логічну граматику XIX ст. і натуралізм Шлейхера. Логічна концепція мови була представлена працями німецького вченого Карла Беккера (1775—1849), особливо його розвідкою «Організм мови» (1841), де найповніше викладено авторську теорію логічної граматики. Зробивши критичний аналіз цієї праці, Штейнталь доводить, що слово і поняття, речення і судження, граматичні категорії і логічні категорії не є тотожними: «категорії мови і логіки несумісні і так само мало можуть співвідноситися між собою, як поняття кола і червоного». Несприйняття логічної концепції мови спричинило заміну деяких традиційних мовознавчих термінів новими, наприклад, *психологічний суб'єкт*, *психологічний предикат* тощо.

У 1860 р. Штейнталь із Лацарусом заснували «Журнал психології народів і мовознавства», в якому популяризували свої психологічні погляди на мову. Зокрема доводили, що мова — предмет психологічного спостереження. Позаяк існує два розділи психології — індивідуальна психологія і психологія народів, то можна стверджувати про психіку суспільства — народну психологію. Завдання народної психології, чи психології народів, — дослідження специфічних «способів життя і форм діяльності духа» в різних народів. Через мовні явища дослідники прагнули досягнути «закони духовного життя в націях, у політичних, соціальних і релігійних спільнотах і встановити зв'язки типів мови з типами мислення й духовної культури народів, тобто закладали основи нової науки — етнопсихології.

Вагомий внесок в етнопсихологію початку ХХ ст. зробив *Вільгельм Вундт* (1832—1920) — німецький філософ і психолог, який написав 10-томну працю «Психологія народів. Дослідження законів розвитку мови, міфів і звичаїв» (1900—1920). Це перший спеціаліст-психолог (не мовознавець!), який вивчав мову, її сутність, механізм функціонування й розвитку. Психологію він вважав основною філософською наукою. Емпірична база будь-якого наукового пізнання, на його думку, — психічний процес, який є предметом психології.

Вундт створив свою систему народної (соціальної) психології. Її об'єктом є мова, міфи, звичаї, що, за його переконанням, відповідає трьом видам психічних процесів — уявленням, почуттям і волі. Мова — першооснова поезії та науки, міфи — релігії, звичаї — моралі. Індивідуальну психологію Гербарта замінив власною волюнтаристською: замість спільності уявлень, про яку говорили Штейнталь і Лацарус, використовував поняття спільності імпульсивних вольових дій.

Із психологічних позицій він пояснював походження мови, розвиток структурних типів мов, а також такі суто мовні явища, як типи речень, порядок слів у реченні тощо. Оригінальним є його твердження, що психологічною основою утворення речення є не поєднання уявлень в одне ціле, як вважали до нього, а, навпаки, їх розщеплення (розкладення).

Видатним представником психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві є *Олександр Опанасович Потебня* (1835—1891) — український мовознавець, засновник Харківської лінгвістичної школи, ви-

значна фігура у світовій лінгвістиці, теоретик у мовознавстві, рівних якому не було в Російській імперії. Крім мовознавства він досліджував проблеми філософії, літературознавства, фольклору.

Усе життя Потебні пов'язане з Харківським університетом, де він навчався і працював. Як лінгвіст, він вивчав проблеми загального мовознавства, фонетики, морфології, синтаксису, семасіології, діалектології слов'янських мов та порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов. Надзвичайно багато уваги приділив дослідженню мови художніх творів і взаємозв'язків мови й мистецтва.

Істотний вплив на Потебню справили ідеї Гумбольдта, якого він вважав геніальним провісником нової теорії мови, зокрема його теорії мистецтва й науки як явищ людської свідомості, що розвиваються в мові. Багато в чому він був послідовником Штейнталя, особливо в поглядах щодо зближення порівняльно-історичного методу із психологізмом.

До найважливіших праць Потебні належать «Думка і мова» (1862), «Мова і народність» (1895), «Про націоналізм» (1905), «Із записок з руської граматики» в чотирьох томах (т. 1—2, 1874; т. 3, 1899; т. 4, 1941), «До історії звуків руської мови» (1873—1886), «Замітки про малоруське наріччя» (1866), «3 лекцій із теорії словесності» (1894), «Із записок з теорії словесності», «Слово о полку Ігоревім. Текст і примітки» (1878), «Пояснення малоросійських і споріднених народних пісень» у двох томах (1883—1887), «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860).

У науковій діяльності Потебні виділяють два періоди: перший (1860—1865) — дослідження мови у зв'язку з опрацюванням філософсько-психологічної теорії мови, яка ґрунтується на ідеях Гумбольдта і Штейнталя; другий (1865—1891) — дослідження фонетики, граматики, діалектології слов'янських мов і психології словесно-художньої творчості (Потебню вважають творцем лінгвістичної поетики).

У праці «Думка і мова» Потебня досліджує питання про взаємозв'язок мови і мислення.

Услід за Гумбольдтом він доводить, що «поезія і проза, мистецтво й наука є явищами мови», що мова — це не раз назавжди сформований факт, а діяльність, яка має великі можливості розвитку: «мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її [...], вона є не відображенням сформованого світогляду, а осно-

вою його формування». Говорячи про нерозривний зв'язок мови і мислення, Потєбня водночас протестував проти підпорядкування граматики логіці, яке «[...] призводить до змішування й ототожнення таких явищ мови, які є різними, якщо приступити до спостереження з однією упередженою думкою про те, що апріорність у спостережних науках, як мовознавство, дуже небезпечна». Мовознавча концепція Потєбні підкреслено психологічна.

Потєбня розвинув положення Гумбольдта про те, що «всьяке розуміння є нерозуміння». Почуту фразу кожен розуміє не зовсім так (у такому обсязі), як той, хто її вимовив. Це розуміння залежить від життєвого досвіду, інтелектуального розвитку, психічних особливостей індивіда тощо. Як ілюстрацію до цієї думки Потєбня наводить «Silentium» І. А. Тютчева:

Молчи, скривайся и таи
И чувства, и мечты свои!..
Как сердцу высказать себя?
Другому как понять тебя?
Поймет ли он, как ты живешь?
Мысль изреченная есть ложь.
Взрывая, возмутишь ключи —
Питайся ими — и молчи!

Деякі вчені в цьому твердженні Потєбні вбачали «суб'єктивно-ідеалістичне розуміння слова», перебільшення розуміння по-своєму. Однак насправді мовознавець лише констатує, що різні люди, розуміючи висловлене (почуте) в основному однаково, вкладають у нього свої семантичні нюанси. Це підтверджують сучасні асоціативні експерименти.

Мова, зазначає Потєбня, пов'язана з мисленням, однак сфера мови не збігається зі сферою думки. На зорі людства думка відставала від мови, на середньому етапі розвитку людства вони розвивалися паралельно, а на третьому етапі (етапі абстрактності) думка покидає мову як таку, що не задовольняє її вимог. Саме цим, вважає Потєбня, можна пояснити, що думка художника, скульптора, музиканта реалізується не у слові, а думка математика втілюється в умовних знаках.

При утворенні слова наявне вже враження зазнає нових змін, ніби вдруге (повторно) сприймається. Це друге сприйняття називається апперцепцією. У кожно-

му слові дія думки полягає у порівнянні двох мислених комплексів — пізнаваного і раніше пізаного. Спільне між пізнаваним і пізнаним є *tertium comparationis*, тобто тим третім, що служитиме основою для нової номінації. Отже, сам процес пізнання є процесом порівняння.

Потебня творчо переосмислив поняття внутрішньої форми Гумбольдта, звузивши його до конкретного, але більш визначеного поняття внутрішньої форми слова. У кожному слові, за Потебнею, можна виділити суб'єктивне й об'єктивне. Наприклад, суб'єктивним для слова *стіл* будуть форми стола, матеріал, із якого він зроблений тощо, а для слова *вікно* — різні форми, рами, різновид скла тощо. Якщо вилучити суб'єктивне, то в слові залишаться звук (зовнішня форма) і етимологічне значення (об'єктивне, внутрішня форма). Так, внутрішньою формою для слова *стіл* є постелене, а для слова *вікно* — те, через що дивляться. «Слово, — продовжує Потебня, — власне, виражає не всю думку, яка приймається за його зміст, а тільки одну її ознаку. Образ стола може мати багато ознак, але слово *стіл* означає тільки постелене».

Усе сказане про слово стосується й будь-якого твору мистецтва. Так, у скульптурі Феміди, яка символізує правосуддя, зовнішньою формою є матеріал, з якого вона зроблена, а внутрішньою — пов'язка на очах, терези і меч. Символізм мови — поезія, втрата внутрішньої форми — проза. У мові відбувається постійна зміна поетичного і прозаїчного мислення. Багато слів із утраченою внутрішньою формою набувають нового значення, і для цього нового значення з попереднього буде взято уявлення, образ. Учення про внутрішню форму слова глибоко вкорінилося у світовій лінгвістичній традиції.

Цікавим є вчення Потебні про «згущення думки», тобто зведення різноманітних явищ до порівняно невеликої кількості знаків чи образів, що особливо яскраво ілюструють байки і прислів'я: образ байки завжди стосується багатьох осіб і ситуацій; це саме можна сказати й про прислів'я. У слові згущення думки є його природним станом (воно майже завжди співвідноситься з багатьма денотатами).

Розглядаючи план змісту слова, Потебня дійшов висновку, що потрібно розрізняти ближче і даліше значення слова. *Ближче значення слова* — значення, спі-

льне для всіх мовців, воно містить лише ту інформацію, яка потрібна для звичайного спілкування. *Дальше значення* містить енциклопедичні знання. «Очевидно, мовознавство, — зазначає автор, — не відхиляючись від досягнень своїх цілей, розглядає значення слів тільки до певної межі. Так як говориться про всілякі речі, то без згаданого обмеження мовознавство містило б у собі, крім свого незаперечного змісту, про який не міркує жодна інша наука, ще зміст усіх інших наук. Наприклад, говорячи про значення слова *дерево*, ми повинні би перейти в галузь ботаніки, а з приводу слова *причина* або причинового сполучника — трактувати про причинність у світі. Але справа в тому, що під значенням слова взагалі розуміються дві різні речі, з яких одну, що підлягає віданню мовознавства, назвемо б л и ж ч и м, іншу, що становить предмет інших наук, — д а л ь ш и м з н а ч е н н я м с л о в а. Тільки одне ближче значення становить дійсний зміст думки під час вимови слова».

Виходячи з того, що слово живе тільки в мовленні, де воно відповідає одному акту думки, тобто має лише одне значення, Потебня заперечує існування полісемії. Найменша зміна у значенні слова робить його іншим словом. Тому немає полісемії, а є тільки омонімія.

Вагомий внесок Потебні в граматичну теорію. Він опрацював теорію граматичної форми і граматичної категорії, вчення про частини мови, теоретичні питання синтаксису. Заклав основи акцентології слов'янських мов. Учений не тільки закликав вивчати мовні факти в системних зв'язках і в історичній перспективі, а й довів, що мова є системою, яка перебуває у постійному розвитку.

Досліджував Потебня і питання взаємозв'язків етносу і мови, дво- і багатомовності, долю націй і мов. Засуджуючи денационалізацію, трактуючи її як спідлення, стверджував, що всі мови мають право на вільний розвиток і функціонування.

Підсумовуючи все сказане про психологічний напрям у мовознавстві, слід зазначити, що українська школа психологізму багато в чому розходилася з німецькою. Так, Потебня наголошував на специфічних рисах граматики, її формальних властивостях, а Штейнталь і Вундт акцентували на психологічному аспекті, намагаючись виявити скоріше мову в психології, ніж психологію в мові.

Психологічний напрям у мовознавстві справив помітний вплив на розвиток науки про мову, зокрема на появу молодогограматизму, представники якого сприйняли ідеї про психологічну природу мови, але відкинули етнопсихологію, як наукову фікцію, вважаючи єдиною реальністю для лінгвіста індивідуальне мовлення.

Ідеї психологізму живлять лінгвістику до нашого часу. Так, у 50-ті роки XX ст. виникла психолінгвістика. Психолінгвістичні ідеї пронизують теорії неогумбольдтіанців і є вагомим компонентом таких сучасних дисциплін, як етнолінгвістика (особливо в її відгалуженні — етнопсихолінгвістиці), соціолінгвістика (нині існує така стикова наука, як соціопсихолінгвістика), генеративна (породжувальна) граматики і когнітивна лінгвістика.

Молодограматизм

У становленні й розвитку порівняльно-історичного мовознавства розрізняють три етапи:

1) початковий, пов'язаний із діяльністю Боппа, Грімма, Раска та Гумбольдта, який отримав назву романтичного;

2) натуралістичний, пов'язаний з ученням Шлейхера та його послідовників;

3) молодогограматичний, що виник у 70-ті роки XIX ст.

На перших двох етапах досліджувалися глобальні філософські проблеми, спостерігалось прагнення до широких узагальнень. Для третього етапу, в основі якого — філософія позитивізму, характерна відмова від розгляду не підкріплених фактичним матеріалом «вічних проблем» науки. Завданням ученого стало спостереження, реєстрація і первинне узагальнення фактів. Був визнаний тільки індуктивний метод. Усе інше вважали метафізикою. Саме тому такі питання мовознавства, як мова і «дух народу», походження мови, стадіальність у розвитку мов (єдність глотогонічного процесу), мовні універсалії, типологічна класифікація мов, вважали ненауковими. Залишився порівняльно-історичний метод, але його метою вже не була реконструкція прамови.

Молодограматизм — напрям у порівняльно-історичному мовознавстві, мета якого — дослідження живих мов, які нібито розвиваються за суворими, що не знають винятків, законами.

Зародження молодогограматизму пов'язане з науковою діяльністю вчених Лейпцизького університету Августа Лескіна (1840—1916), Карла Бругмана (1849—1919), Германа Остгофа (1847—1909), Германа Пауля (1846—1921), Вертольда Дельбрюка (1842—1922). Згодом до них приєдналися датські дослідники Карл Вернер (1846—1896), Вільгельм Томсен (1842—1927), норвежець Софус Бугге (1833—1907), француз Мішель Бреаль (1832—1915), італієць Граціадно-Ізая Асколі (1829—1907), росіянин Пилип Фортунатов (1848—1914), американець Вільям-Дуайт Уїтні (1827—1894) та ін. Молодограматизм став світовим напрямом у мовознавстві. Сам термін *молодограматики* був спочатку іронічною назвою, яку дав представникам Лейпцизької школи німецький філолог Фрідріх Царнке (1825—1891) за їхнє завзяття, молодечий запал і навіть задерикуватість, з якими вони «нападали» на старше покоління мовознавців. Один із основоположників цього напрямку К. Бругман обернув цю іронічну назву на символ нової лінгвістичної школи, і з часом вона стала лінгвістичним терміном.

Становлення молодогограматизму зумовлене внутрішніми чинниками розвитку мовознавства, пошуком шляхів подолання кризи, в якій опинилася компаративістика 60-х років XIX ст. (йдеться насамперед про заперечення глотогонічної теорії Гумбольдта і критику ідеалізованої прамови Шлейхера та його теорії двох етапів розвитку мови). Молодограматики прагнули уточнити основні принципи та завдання науки про мову й удосконалити методику лінгвістичного дослідження. Молодограматична течія остаточно оформилася у 80-х роках XIX ст. і була панівною протягом 50 років.

Основні ідеї молодогограматизму викладені у «Передмові» Остгофа й Бругмана до першого тому «Морфологічних досліджень у галузі індоєвропейських мов», яка вийшла 1878 р. і стала маніфестом молодогограматиків, а також у працях Пауля «Принципи історії мови» (1880) та Дельбрюка «Вступ до вивчення мови. З історії й методології порівняльного мовознавства» (1880) і «Основні питання дослідження мови» (1901).

Одним із основних теоретичних положень молодогограматиків є трактування мови як продукту психофізичної діяльності. Мовлення, на їхній погляд, має два аспекти: психічний і фізичний. Тому для дослідження ролі психічних механізмів у звукових змінах і утво-

реннях за аналогією необхідно залучити психологію. Лінгвістичний психологізм — важлива частина методології молодогограматиків. Слід зазначити, що молодогограматики не сприйняли етнопсихологію Лацаруса і Штейнталя, а побудували свою концепцію на так званому індивідуальному психологізмі. На думку Пауля, в дійсності існує лише індивідуальна психологія. Поняття, що виражаються мовою, виникають у надрах душі індивіда і ніде більше. Усі мовні зміни також відбуваються у звичайній мовленнєвій діяльності індивіда: «будь-яка мовна творчість завжди індивідуальна», «жодних мов, крім індивідуальних, не існує», а те, що звичайно називають загальнонародною мовою, «є просто абстракцією, яка не має відповідника в реальній дійсності», і «на світі стільки ж окремих мов, скільки індивідів» (Пауль). Звідси заклик молодогограматиків вивчати «людину, яка говорить».

Другою складовою частиною методології молодогограматизму є історизм як єдино можливий науковий підхід. «Дехто, — пише Пауль, — заперечуючи мені, вказував, що, крім історичного, існує ще й інший спосіб наукового вивчення мови. Ніяк не можу погодитися з цим [...]. Таким чином, мені загалом невідомо, як можна з успіхом розмірковувати про мову, не добуваючи відомостей про її історичне становлення».

Молодогограматики вважали необхідним вивчення живих мов і діалектів, які, на їхню думку, легше, ніж мертві давні мови, піддаються спостереженню і, відповідно, в них легше простежити закономірності розвитку мови. Реконструкція індоєвропейської прамови, за їх оцінкою, — несерйозне заняття, оскільки, по-перше, індоєвропейська прмова не представляла тієї єдності, яка демонструється в реконструкціях Шлейхера (тобто складалася з різних діалектів), і, по-друге, вона мала тривалий історичний розвиток, через що її неможливо реконструювати у вигляді єдиного горизонтального зрізу (іншими словами, реконструйовані форми можуть належати до різних історичних епох). Виходячи з цих положень, Остгоф і Бругман роблять такий висновок: «[...] тільки той компаративіст-мовознавець, який покине душну, повну туманних гіпотез атмосферу майстерні, де куються індоєвропейські праформи, і вийде на свіже повітря реальної дійсності та сучасності [...], тільки такий учений зможе досягти правильного розуміння характеру життя й перетворення мовних форм і

виробити ті методичні принципи, без яких у дослідженнях з історії мови взагалі не можна досягти достовірних результатів і без яких проникнення в періоди дописемної історії мов подібне до плавання морем без компаса». Мовознавство, за переконанням молодогограматиків, повинно оперувати фактами, істина яких точно встановлена, і, отже, стати точною наукою. Однак всупереч своїм заявам вони нерідко займались реконструкцією прамови.

Молодограматики, акцентуючи на історичному аспекті дослідження мови, історію мовних явищ розглядали ізольовано, несистемно. Такий підхід до вивчення мовних фактів, що отримав назву «атомізму», згодом інтерпретували як недолік концепції молодогограматизму.

Важливим аспектом у концепції молодогограматизму є питання методів історичного вивчення процесів розвитку мови, які зводилися до двох процедур: 1) встановлення новоутворень за аналогією, яка ґрунтується на психічних явищах асоціації, і 2) розкриття фонетичних законів, що зумовлені фізіологічними чинниками.

Фонетичні закони молодогограматиків — це ще одне з їхніх прагнень перетворити лінгвістику на точну, закономірну науку. Фонетичні закони, за переконанням Остгофа і Бругмана, мають певні причини і не знають винятків, тому поняття спонтанних змін є умовним (таким воно є доти, поки не встановлено причину). Однак фонетичні закони слід відрізнити від законів природи. Оскільки мова функціонує в мовленні людей, то, відповідно, фонетичні закони належать не до вчення про закономірності явищ природи, а до вчення про закономірності людських дій.

З часом молодогограматики переглянули поняття фонетичного закону. Якщо спочатку вони визначали фонетичні закони як «закони, що діють абсолютно сліпо, зі сліпою необхідністю природи», то згодом сферу їх дії було обмежено деякими чинниками, зокрема хронологічними й просторовими межами, зустрічною дією аналогії (звуковий закон і аналогія — процеси, що діють у різних напрямках), іншомовними запозиченнями, певними фонетичними умовами. У пізніших працях Дельбрюк заперечує закономірність звукових змін, оскільки «мова складається з людських дій і вчинків, які, очевидно, довільні», що засвідчує кризу молодогограматичної концепції.

Уведення молодогограматиками нових методів дослідження мови, сформульовані ними емпіричні конкрет-

ні закони на основі узагальнення багатого матеріалу численних мов відіграли значну роль у розвитку лінгвістичних знань. Порівняльно-історичний метод доведено ними до логічної досконалості. Є всі підстави стверджувати, що зміни, внесені до порівняльно-історичного методу лінгвістами XX ст., не порушили головних принципів, сформульованих молодогограматиками. Етимологічні дослідження було піднято до рівня точної науки, зроблено значні конкретні відкриття.

Водночас молодогограматики звузили наукову проблематику. Досліджували переважно фонетику, менше уваги приділяли вивченню морфології і майже не торкалися синтаксису. Написані молодогограматиками численні історичні граматики індоєвропейських мов складаються переважно з історичної фонетики й меншою мірою історичної морфології. Недоліком молодогограматизму є й абсолютизація історичного аспекту на шкоду синхронічному.

Представником молодогограматизму був основоположник Московської лінгвістичної школи *Пилип Федорович Фортунатов* (1848—1914). Уся викладацька й наукова діяльність Фортунатова була пов'язана з Московським університетом, у якому навчався й працював. Після закінчення університету він продовжував вивчати порівняльно-історичну граматику індоєвропейських мов, санскрит, палі, литовські рукописи в наукових центрах Німеччини, Франції й Англії. У 1875 р. захистив магістерську працю з санскриту. З 1876 до 1902 р. викладав у Московському університеті загальне мовознавство, порівняльну граматику індоєвропейських мов, старослов'янську, литовську, давньоіндійську й готську мови. Друкувався мало. Свої ідеї розвивав переважно в лекційних курсах. Після смерті, в 1956—1957 рр., вийшов двотомник його праць. Згідно з традиціями молодогограматизму предметом мовознавства Фортунатов вважав мову в її історичному аспекті й підходив до її вивчення психологічно й історично. Однак він не заперечував корисності синхронічного підходу до вивчення мови, особливо стосовно питань загальних основ граматики. Вивчав проблеми звукових змін, у фонетичних процесах намагався виявити загальні закономірності. На противагу молодогограматикам, які перебували на індивідуально-психологічних позиціях, наголошував на суспільному характері мови й зв'язку її історії з історією суспільства.

Слово Фортунатов досліджував у двох аспектах — лексикологічному й граматичному, сформулював поняття нульової флексії, розмежував етимологію й морфологію. Встановив історичні епохи палаталізації задньоязикових [г], [к], [х] перед голосними переднього ряду, відкрив закон про рух наголосу в балто-слов'янських мовах і закон про акцентні відношення в індоєвропейських мовах.

Створена Фортунатовим школа отримала назву формальної, оскільки особливу увагу він приділяв формі мовних одиниць. Учення про граматичну форму посідає провідне місце в концепції мовознавця. Граматичну форму слова він розуміє вузько морфологічно, як членування слова на основу й закінчення. Таке розуміння форми слова випереджало системний підхід до морфології в структурній лінгвістиці. До виділення частин мови у Фортунатова був суто формальний підхід. Частини мови — це розряди слів, які групуються за формальними ознаками. Так, до одного розряду він відносив слова *писал і зелен*, оскільки вони змінюються за родами, але не за відмінками, а слова *депо, писать, хорошо, ах* об'єднував в один клас як такі, що не змінюються.

Основною синтаксичною одиницею мови Фортунатов уважав словосполучення, а не речення. Предметом синтаксису в його концепції є форми словосполучень.

Отже, Фортунатов по-новому трактував лише граматичну теорію, а до загальних проблем мовознавства він підходив, як молодогограматики. Його школа відзначалась прагненням до наукової строгості та несуперечливості дослідження.

Фортунатов виховав цілу когорту відомих мовознавців. Його учнями були О. О. Шахматов, В. К. Поржезинський, М. М. Дурново, Д. М. Ушаков, О. М. Пешковський, М. М. Покровський, М. М. Петерсон, норвежець О. Брок, датчанин Х. Педерсен, німець Е. Бернекер, швед Т. Торнб'єрнсон, француз П. Буайє, серб О. Белич, румун Й. Богдан та ін. І це не випадково, бо, як зазначив Шахматов, Фортунатов «йшов попереду німецької лінгвістичної науки», яка перебувала на провідних позиціях. А славетний датський структураліст Луї Ельмслев заявив, що Фортунатова можна вважати родоначальником структуралізму, бо його школа «підійшла найближе до практичної реалізації цих (структуралістських — М. К.) ідей».

Запитання. Завдання

1. Чим зумовлене виникнення натуралістичного напрямку в мовознавстві?
2. Які основні ідеї натуралістичної теорії А. Шлейхера? Оцініть їх з позиції сучасного мовознавства.
3. Сформулюйте основні теоретичні положення психологізму. Визначте їх сильні й слабкі сторони.
4. Назвіть основні положення вчення О. Потебні. Розкрийте значення праць О. Потебні й місце очоленої ним Харківської лінгвістичної школи в історії вітчизняного й світового мовознавства.
5. У чому полягають заслуги молодогограматизму? Чим зумовлені слабкі сторони молодогограматичного напрямку?
6. Які питання мовознавства порушив П. Фортунатов? Чим відрізняється Московська лінгвістична школа від інших шкіл другої половини XIX ст.?

Література

Основна

- Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. — К., 1985. — С. 91—188.
- Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень. — К., 1980. — С. 43—77.
- Алпатов В. М. История лингвистических учений. — М., 1998. — С. 78—107.
- Березин Ф. М. История лингвистических учений. — М., 1984. — С. 68—133.
- Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. — М., 1975. — С. 352—455.

Додаткова

- Кобилянський Б. В. Короткий огляд історії мовознавства. — К., 1964. — С. 56—76, 81—95.
- Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1964. — Ч. 1. — С. 105—262.
- Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. — М., 1979. — С. 55—96.
- Лоя Я. В. История лингвистических учений. — М., 1969. — С. 56—113.
- Кодухов В. И. Общее языкознание. — М., 1974. — С. 37—59.
- Венцович Р. М., Шайкевич А. Я. История языкознания. — М., 1974. — Вып. 2. — С. 6—95; Вып. 3. — С. 8—92.
- Гируцкий А. А. Общее языкознание. — Минск, 2001. — С. 80—122.
- Томсен В. История языковедения до конца XIX века. — М., 1938. — С. 80—108.
- Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. — К., 1985.

2.4. Пошуки нового підходу до вивчення мови наприкінці XIX — на початку XX ст.

Хоча молодограматичний напрям вніс багато нового і цінного в науку про мову, однак деякі його твердження були суперечними і навіть помилковими. Приймавши положення про те, що реально існують лише мови окремих індивідів, молодограматика фактично утвердили індивідуальну психологію як теоретичну основу мовознавства, що унеможливило опрацювання проблеми онтології мови. Вони також недооцінювали значення позамовних чинників, взаємодію мов і діалектів, вплив писемної традиції тощо. Суто емпіричний підхід до мовного матеріалу, відмова від постановки кардинальних теоретичних проблем і яскраво виражене психологічне забарвлення мовознавчих студій заслонили власне лінгвістичний аналіз. Усе це не задовольняло багатьох мовознавців. Саме тому наприкінці XIX — початку XX ст. виникають нові лінгвістичні школи, які виступають із критикою молодограматизму. До них передусім належать Школа «слів і речей», Школа естетичного ідеалізму, неолінгвістика, Казанська лінгвістична школа І. О. Бодуена де Куртене, а також соціологічний напрям, заснований швейцарським мовознавцем Ф. де Соссюром.

Школа «слів і речей»

Одним із перших напрямів, що намагався цілком порвати з традиціями молодограматиків, була Школа «слів і речей».

Школа «слів і речей» — мовознавчий напрям, який висунув принципи вивчення лексики у зв'язку з культурою й історією народу.

Сформувалася вона в 1909 р., коли став виходити в Гейдельберзі журнал «Слова і речі», видавцями якого були мовознавці Р. Мерінгер, В. Мейер-Любке, Й. Міккола, Р. Мух і літературознавець М. Мурко, звідки й назва цієї школи. Правда, ще в 1904—1907 рр. Мерінгер опублікував у журналі «Індogerманські дослідження» велику розвідку «Слова і речі».

Школа поставила перед собою завдання: замість абстрактної «історії звуків» молодограматиків вивчати

історію слів, залучаючи не тільки лінгвістичний аналіз, а й історію названої словом речі. Як зазначав Г. Шухардт, «прогрес як в одній, так і в іншій галузі може бути досягнутий лише за умови, що дослідження речей і дослідження слів будуть іти разом». На противагу молодограматикам, які вивчали фонетику й морфологію і майже не торкалися семантики, Школа «слів і речей» зосереджує увагу на семантиці слів, на розвитку та зміні їхніх значень.

Одним із засновників Школи «слів і речей» вважають мовознавця *Гуго Шухардта* (1842—1927) — професора Віденського університету. Він багато праць присвятив найрізноманітнішим мовам (слов'янським, кельтським, угорській, баскській, кавказьким, хамітським, креольським), хоча найбільше його цікавили романські мови.

Шухардт був сильним критиком (підмітив усі слабкі місця в концепції молодограматиків), однак він не створив власної теорії, хоча закликав мовознавців не боятись, як молодограматика, узагальнень: «До справжньої науки не можна підходити з улюбленим *«ne supra crepidam»* (не вище черевика; з лат. *Sutor, ne supra crepidam* «Шевче, [суди] не вище черевика»).

У своїх працях із лексичної семантики (програмною серед них є «Речі та слова», опублікована в 1912 р.) він намагався знайти закономірності розвитку семантичної системи мови, для чого передусім, за його переконанням, необхідно створити історію слів-речей. Під річчю розуміє і предмети, і дії, і стани; істоти й неістоти реального і нереального світу. Між річчю і словом, на його думку, перебуває уявлення, однак між історією речей та історією слів існує повний паралелізм. Це твердження не заважає йому зробити абсолютно правильні висновки про співвідношення історії позначення і значення: 1) річ може змінюватися при незмінності позначення; 2) річ залишається незмінною, але змінюється позначення.

Примат семантики над фонетикою Шухардт переніс і на етимологічні дослідження. Якщо в молодограматиків етимологія ґрунтувалася на аналізі звукової форми за допомогою звукових законів, то Шухардт змістив акцент на семантичну площину, вважаючи, що етимологія слова може бути встановлена семантично, навіть якщо його фонетична історія не піддається з'ясуванню.

Шухардт розвинув методіку дослідження історичної лексичної семантики. Його праці вплинули на ви-

окремлення в мовознавстві особливої галузі — *онома-сіології* (науки про назви), яка, зокрема, вивчає принципи й закономірності позначення предметів і понять. Вони також сприяли обґрунтуванню завдань і методів вивчення словникового складу за предметними групами, укладанню ідеографічних словників (не без впливу ідей Шухардта Францом Дорнзайфом було створено «Німецький словниковий склад за предметними групами», виданий у 1932 р.).

Шухардт висунув і низку загальнотеоретичних положень. Зокрема, він, на відміну від мовного індивідуалізму молодогограматиків, наголошував на суспільному характері мови. З цих позицій критикує молодогограматичне вчення про звукові закони: «Фонетичні закони і соціальний характер мови несумісні одне з одним». Крім цього, він зазначає, що фонетичні закони визначалися дедуктивно. Якщо ж підійти до цього питання індуктивно, то не можна вивести закони, які не знають винятків. Коли за фонетичними законами визнати абсолютний характер, то поняття «виняток» втрачає сенс. До чинників, які заперечують строгість законів, крім аналогії, належить явище субстрату.

Причиною мовного розвитку Шухардт уважав мовне змішування (схрещування). Поняття схрещування мов у нього стало методологічним принципом. Очевидним є вплив теорії хвиль Й. Шмідта, яка у Шухардта трансформувалася в теорію «мовної безперервності». У мовах постійно має місце процес географічного вирівнювання. Тому немає чітких меж між діалектами і мовами, а є поступовий перехід однієї мови в іншу. Це положення згодом стало провідним у французькій школі лінгвогеографії. У зв'язку з цим Шухардт критикує теорію родовідного дерева й стверджує, що строго генеалогічна класифікація мов взагалі неможлива. Виходячи з концепції схрещування мов, можна припускати, що одна й та сама мова може мати кілька предків. Оскільки змішування зближує різні мови, то «спорідненими» є всі мови світу. Це дає підстави для порівняльних досліджень неспоріднених мов. Подібність мовних структур та однорідність розвитку різних мов зумовлені ще і спільністю психічної природи людей.

Отже, лінгвістична спадщина Шухардта і всієї Школи «слів і речей» є неоднорідною і нерівноцінною. По-зитивним у ній є новий підхід до вивчення мови, опра-

цювання нових методик її опису, що вплинуло на зародження лінгвістичної географії та соціологічного напрямку в мовознавстві. Однак відмова від поняття закону загалом без заміни його чимсь іншим негативно впливала на методику порівняльно-історичних досліджень, оскільки позбавляла компаративіста чітких критеріїв.

Школа естетичного ідеалізму

На початку XX ст. виникла нова течія в мовознавстві, яка отримала назву «Школа естетичного ідеалізму».

Школа естетичного ідеалізму — мовознавчий напрям, представники якого виступали із критикою молодограматизму з позицій так званої естетичної філософії мови і розглядали мову як творчу діяльність індивіда.

Естетичною названа тому, що естетика в цій школі оголошена «альфою і омегою» мовознавства, а ідеалістами йменували себе самі представники цієї мовознавчої течії.

Засновником Школи естетичного ідеалізму є німецький учений **Карл Фосслер** (1872—1949) — професор Мюнхенського університету, знавець романських мов і літератур, автор досліджень творчості Жана Расіна, Жана Лафонтена, Фелікса Лопе де Веги, Аліг'єрі Данте та ін.

Найвизначнішими мовознавчими працями Фосслера є «Позитивізм й ідеалізм у мовознавстві» (опублікована в 1904 р., вважається його програмним дослідженням), «Мова як творчість і як розвиток» (1905), «Дух і культура в мові» (1925), «Культура і мова Франції» (1923; тут автор застосовує свої теоретичні принципи до дослідження історії конкретної мови).

Лінгвістична концепція Фосслера ґрунтується на філософії мови Гумбольдта, поглядах італійського філософа й естетика Бенедетто Кроче й ідеалістичній філософії Гегеля.

Фосслер виступив із різкою критикою молодограматизму. Молодограматиків він називає позитивістами, а представників своєї школи (Е. Лерха, Л. Шпітцера, Х. Харцфельда, Х. Райнфельдера, В. Клемперера та ін.) — ідеалістами. Учений зазначає, що під цими термінами слід розуміти не різні філософські системи, а два напрями в методах пізнання. Ідеалізм як творче,

на його думку, начало протиставляється механіцизму (позитивізму) як науковій задубілості й обмеженості. Якщо позитивісти — це вчені, які найближчою метою вважають точний опис наявних фактів, то ідеалісти прагнуть до встановлення причинового зв'язку між явищами, тобто є діалектиками. Ученому, на думку Фосслера, не можна обмежуватися описом фактів. Він мусить розв'язувати важливі проблеми, порушені Гумбольдтом.

Фосслер вважає мовознавство історичною наукою. Услід за Гумбольдтом мову визначає як «вираження духа». Закони розвитку мови пропонує вивчати не автономно, а як вияв «діяльності духа», що знаходить своє вираження в мовній експресії. Тому мовознавець повинен досліджувати механізм мовної експресії. Фосслер, як і Гумбольдт, розглядає проблему причин мовного розвитку і творчого характеру мови. Однак деякі положення Гумбольдта гіпертрофуються, внаслідок чого концепція мови стає однобічною, звуженою.

Ще одним складником фосслерівської концепції стало вчення італійського естетика й філософа Бенедетто Кроче (1866—1952), який у своїй праці «Естетика як наука про вираження і як загальна лінгвістика» (1902) висловив такі думки: 1) мовленнєвий акт є творчим актом, що зближує мову з мистецтвом; 2) мовознавство й естетика мають один і той самий об'єкт дослідження, тому філософія мови і філософія мистецтва — одне й те саме; 3) лінгвістика є складовою частиною загальної естетики; 4) лінгвістика, як і естетика, не має нічого спільного з логічним пізнанням і повинна ґрунтуватися на інтуїтивному пізнанні.

Відштовхуючись від цих положень Кроче, Фосслер стверджує, що нове мовознавство повинно забезпечити суто естетичний і естетико-історичний розгляд мови. Як і Кроче, основною функцією мови він вважає естетичну і закликає саме з цього погляду вивчати мову. До того ж, на його думку, насамперед слід досліджувати творчий акт індивіда, тобто говоріння, бо «будь-яка зміна й розвиток мови в кінцевому підсумку є продуктом смаку або естетичного чуття мовця» і «сама можливість і сам факт здійснення такої зміни зумовлені глибоко прихованим, майже непомітним естетичним механізмом».

Мовні цінності, наголошує Фосслер, творять вибрані особистості. Як шедеври мистецтва створюються окремими людьми (Данте, Шекспір, Гете, Рафаель тощо), так

і кожен мовний вираз створений індивідом. Отже, «за своєю суттю будь-який мовний вираз є індивідуально-духовною творчістю, а мова загалом — виявом національного характеру через геніальну особистість». Правда, тут же Фосслер зауважує, що розвиток мови проходить через індивідуальну мовну творчість за умови, коли інші індивіди її сприймуть. Саме в цьому розумінні мова стає «колективною творчістю». Отже, у процесі розвитку мови діють дві сили: творча особистість й інертна маса, яка наслідує й повторює створене особистістю, приймає або відхиляє новації, вживає, зберігає й поширює їх.

Згідно з Фосслером мовознавством у справжньому значенні цього слова є тільки стилістика, бо лише вона вивчає реальність у мові — індивідуальну духовну творчість. Стилiстика охоплює всю лiнгвiстику. Фонетика, морфологія, синтаксис і лексикологія «повинні повністю розчинитися в естетичному розгляді мови». Мовознавство є складовою частиною естетики. Зважаючи на це, мову слід розглядати від більших до дрібніших одиниць (виходячи зі стилістики, через синтаксис — до морфології та фонетики). Зворотний порядок аналізу провокує «хибний причиновий зв'язок». Слід зауважити, що Фосслер заперечує самостійний і узагальнювальний характер слова, вважаючи, що з кожним творчим актом людина вкладає в слово неповторний зміст, надає йому своєрідного естетичного забарвлення. Це цілком узгоджується з іншим твердженням щодо мови: узагальненої (абстрактної) мови не існує.

Як і Кроче, Фосслер різко протиставляє мовознавство і логіку: «мова не має логічної природи і не може бути піддана логічному розгляду»; «поняттями можна мислити, а не говорити»; у мові маємо справу з уявленнями (враженнями, образами), а не з поняттями.

Отже, Фосслер виступає за перетворення лінгвістики на інструмент внутрішнього світу людини, тобто на інструмент дослідження творчих аспектів людської мови. Його заслуга в тому, що він поставив перед мовознавством нові завдання: лінгвістичне вивчення стилістики, дослідження співвідношення мови письменників і загальнонародної мови та зв'язку історії культури з розвитком мови.

Істотним недоліком наукової концепції Фосслера є гіпертрофія естетичної функції мови, недооцінка суспільного чинника, ототожнення історії розвитку мови з

історією мистецтва, а мовознавства зі стилістикою, відірваність мови від мислення.

Школа естетичного ідеалізму довго була популярною і сприймалась багатьма вченими як альтернатива порівняльно-історичному мовознавству. Із 30-40-х років ХХ ст. втратила популярність, хоч існувала до середини ХХ ст.

Неолінгвістика

У 20-х роках ХХ ст. сформувався новий напрям у мовознавстві — неолінгвістика.

Неолінгвістика — опозиційний до молодогограматизму напрям, який трактував мову з позицій ідеалізму й естетизму.

Представниками цього напрямку є італійські вчені *Маттео Бартолі* (1873—1946), *Джуліо Бертоні* (1878—1942), *Вітторе Пізані* (1899—1990) і *Джуліано Бонфанте* (1904—1987). Пояснюючи назву нової школи, Бартолі протиставляє її молодогограматизму: молодогограматики досліджували тільки граматику, а неолінгвісти хочуть бути лінгвістами, тобто вивчати всі мовні проблеми.

Принципи й методи неолінгвістики викладено в «Короткому нарисі неолінгвістики» Бартолі та Бертоні (1925), а також у «Вступі до неолінгвістики» Бартолі (1925) і в праці пізнішого представника цього напрямку Бонфанте «Позиція неолінгвістики» (1947).

Неолінгвістика — еkleктичний напрям. Її принципи ґрунтуються на ідеях Гумбольдта, Кроче, Фосслера і Шухардта. Услід за Гумбольдтом і Кроче неолінгвісти розглядають мову як духовну діяльність і художню творчість, вважаючи її продуктом естетичної творчості індивідів. Як і Фосслер, підкреслюють, що «будь-яка мовна зміна має індивідуальне походження; спочатку це вільна творчість людини, яка імітується й асимілюється (але не копіюється!) другою людиною, потім третьою, поки не пошириться на більш чи менш значній території. Ця творчість може бути більш чи менш сильною, мати більшу чи меншу здатність до збереження чи поширення відповідно до творчої сили індивіда, його соціального впливу, літературної репутації тощо. Новотвори короля мають кращі шанси, ніж новотвори селянина».

По суті фосслерівським є розуміння неолінгвістами мови як «вираження естетичної творчості». Поширення новотворів у мові, на їхню думку, ґрунтується, як і в

мистецтві, на естетичному відборі. Цим пояснюється те, що неолінгвісти не сприймали вивчення мови в суто лінгвістичних категоріях, яке було характерним для молодогограматиків, і акцентували на зв'язку мовознавства з історією, літературознавством, культурологією.

Неолінгвісти виступили проти методики дослідження і загальнотеоретичних положень молодогограматиків. Вони звинувачували молодогограматиків у вузькості проблематики і догматизмі (збирали матеріал і складали довідкові посібники, не було в них живої ідеї). На думку неолінгвістів, мову слід не тільки описувати, а необхідно глибоко проникати в її суть, пояснювати її функціонування й розвиток.

Усупереч молодогограматикам неолінгвісти заперечували регулярність мовних змін. «Усе в мові, — твердить Бонфанте, — регулярне, як і в житті, бо існує. І водночас усе нерегулярне, тому що умови існування явища різні». Критикували молодогограматиків і за те, що вони втискували в прокрустове ложе відносно простих законів і методів опису таке складне явище, як мова, яка для них існувала окремо від людини.

Не погоджувалися неолінгвісти з членуванням мови молодогограматиками на фонетику, морфологію й синтаксис: люди говорять реченнями, а не фонемами, морфемами, синтагмами.

Критикуючи молодогограматиків за спрощення й схематизацію, за неувагу до «людського чинника», нехтування індивідуальною творчістю, проведення дискретних меж щодо безперервних процесів, прагнення відокремити лінгвістику від інших наук, неолінгвісти натомість нічого не запропонували, крім суто індивідуального розгляду історії окремих мовних фактів.

Закликаючи мовознавців розкривати складність мовного розвитку і враховувати у вивченні мови конкретні умови її розвитку, неолінгвісти насправді обмежувалися лише географічним чинником, тобто розглядали мову передусім з погляду територіального поширення певних явищ. Бартолі навіть назвав свій напрям просторовою лінгвістикою.

Основним методом дослідження мови неолінгвісти вважали встановлення ізоглос, тобто ліній на карті, які показують межі поширення мовних явищ. Виходячи з цього, вони визначають мову як механічну сукупність ізоглос. Мовні інновації розглядають у трьох аспектах: 1) їх вік; 2) місце появи; 3) причини виникнення.

За допомогою даних просторової лінгвістики неолінгвісти роблять спроби вийти за межі мовної сім'ї і встановити зв'язки між індоевропейськими мовами та іншими мовними родинами. На відміну від молодограматиків, які проповідували теорію полігенезу мов (походження мов світу від декількох прамов), неолінгвісти, особливо А. Тромбетті, підтримували теорію моногенезу, тобто походження всіх мов світу від одного предка.

Услід за Шухардтом неолінгвісти вказували на умовність меж між мовами та діалектами. Бартолі, зокрема, говорив про лінгвальну безперервність, до якої належать індоевропейські, уральські, семітські мови. Це положення ґрунтується на теорії хвиль Шмідта й теорії змішування мов Шухардта.

За переконанням неолінгвістів, усі мови світу є змішаними. Так, французька мова є результатом змішування латинської й германської, іспанська — латинської й арабської, італійська — латинської, грецької й оскоумбрської, румунська — латинської та слов'янської, чеська — слов'янської та німецької, болгарська — слов'янської та грецької, російська — слов'янської та фінно-угорської. Таким чином, у реальності маємо справу не зі спорідненістю, а зі свояцтвом, тобто родиною не за спільним походженням, а за результатом контактування, схрещення. Унаслідок тривалого контактування, взаємовпливу можуть виникати мовні союзи — особливі типи ареально-історичної спільності мов, які характеризуються певною кількістю спільних структурних і матеріальних ознак.

З концепцією змішування мов пов'язана неолінгвістична теорія субстрату, суперстрату й адстрату (див. тему «Мова та історія»).

Отже, неолінгвісти на противагу молодограматикам, які вивчали мову в діахронії, наголошували на синхронно-діахронній взаємодії різних мовних фактів, досліджували живі реальні діалекти, удосконалили методу лінгвістичної географії, пов'язали її з проблемами порівняльно-історичного мовознавства. Особливо цінним є їх внесок в етимологію (наприклад, праця Пізані «Етимологія»).

Недоліками неолінгвістики є захоплення екстралінгвальними фактами, недооцінка системно-структурних властивостей мови, розуміння мови як абстракції (реальністю вважали мову окремої людини, а національну мову — такою абстракцією, як, скажімо, поняття середньої людини).

Казанська лінгвістична школа.

І. О. Бодуен де Куртене

Казанська лінгвістична школа сформувалася в 70—80-ті роки XIX ст. Засновник цієї школи — І. О. Бодуен де Куртене, а її представниками були його учні М. В. Крушевський, В. О. Богородицький, В. В. Радлов, С. К. Булич, К. Ю. Аппель, О. І. Александров, П. В. Владимиров та ін. Ідеї Казанської лінгвістичної школи викладені в ґрунтовних програмах лекцій, прочитаних Бодуеном де Куртене в Казанському університеті, у книжці Крушевського «Нарис науки про мову» (1883), у працях Богородицького «Нариси з мовознавства і російської мови» (1901) та «Лекції з загального мовознавства» (1911).

Іван (Ян) Олександрович Бодуен де Куртене (1845—1929) — видатний російський і польський мовознавець із старовинного французького роду, член Польської АН з 1887 р., член-кореспондент Петербурзької АН з 1897 р., дійсний член НТШ у Львові з 1914 р. Закінчив Варшавський університет (Головну школу), після чого стажувався у Празі, Відні, Берліні, Лейпцигу, де слухав лекції відомих мовознавців, у тому числі Шлейхера і Лескіна. Листувався з Ф. де Соссюром, Г. Паулем, Г. Шухардтом, О. Єсперсенем, А. Мейє. Писав праці російською, польською, німецькою, французькою, чеською, італійською, литовською та іншими мовами. Викладав у Казанському (1874—1883), Юрієвському (Дерпському, Тартуському, 1883—1893), Краківському (1894—1899), Петербурзькому (1900—1918) і Варшавському (1918—1929) університетах. Був людиною прогресивних поглядів. Виступав на захист прав малих народів Росії та їхніх мов, за що був ув'язнений у 1914 р. Захищав українську мову, доводив її окремішність і самотність у публікаціях «Кілька слів про об'єктивну та суб'єктивну самотність України з погляду мовного, племінного, національного й державного» (1925), «Про з'їзд славістів і про платонічний панславізм» (1903), «Українське питання з позанаціональної точки зору» (1913). Підтримував прагнення українців створити у Львові національний університет («Українські університети в Польській державі»; 1922), контактував з І. Франком та В. Гнатюком. «Не та чи інша мова мені дорога, — заявив він, — а мені дороге право людини залишатися при своїй мові, вибирати її собі, право не піддаватися

відчуженню від усебічного використання власної мови, право людей вільно самовизначатися і групуватися, також на основі мови».

Основні лінгвістичні ідеї Бодуена де Куртене викладені у працях «Деякі випадки дії аналогії в польській мові» (1868), «Про давньопольську мову до XIV ст.» (1870), «Дослід фонетики резанських говірок» (1874; докторська дисертація), «Дослід теорії фонетичних альтернацій» (1895), «Деякі розділи порівняльної граматики слов'янських мов» (1881), «Про класифікацію мов» (1910) і в численних (600) статтях.

Лінгвістична концепція вченого була різко полемічною щодо панівної молодогораматичної парадигми. Вихід із кризи мовознавства кінця XIX ст. він вбачав у зв'язку лінгвістики з психологією і соціологією, у послідовному синхронному підході до мови, у відмові від обов'язкового історизму. Не сприймав логіцизм і молодогораматичні концепції мовних законів: «Немає жодних “звукових законів”».

Бодуен де Куртене зосередив увагу на процесах, які мають місце в індивідуальному мовленні. Він вважав, що реально існує лише індивідуальне мовлення. Національна мова, на його думку, існує тільки в ідеалі, а насправді це наукова фікція, «середнє випадкове поєднання мов індивідів»: «Мова існує тільки в індивідуальних мозках, тільки в душах, тільки у психіці індивідів або осіб, що становлять певне мовне суспільство». Учений закликає вивчати людину як носія мови (щодо цього Бодуен де Куртене солідарний з молодогораматиками). Однак учений тут же наголошує на нерозривності в мові індивідуального і загального: те, що є в індивіда, є одночасно й загальним, що пояснюється однаковістю психічних особливостей у всіх індивідів. Отже, мова є явищем колективно-індивідуальним. На відміну від молодогораматиків для концепції Бодуена де Куртене характерний не індивідуальний, а колективний (соціальний) психологізм. Є підстави стверджувати, що попри психологічну забарвленість концепції їй притаманне розуміння соціальної суті мови: «Сутність людської мови виключно психічна», — пише вчений, а далі продовжує: «Оскільки мова можлива тільки в людському суспільстві, то крім психічного аспекту ми повинні бачити в ній завжди аспект соціальний. Основою мовознавства повинна служити не тільки індивідуальна психологія, а й соціологія».

Новим для мовознавства XIX ст. є намагання Бодуена де Куртене обґрунтувати необхідність і важливість статичного (описового) аналізу мови всупереч панівному на той час порівняльно-історичному. Не заперечуючи порівняльно-історичного методу, вчений доводить, що для розкриття механізму мови годиться тільки описовий метод, бо система мови являє собою стійкий стан мовних компонентів. Так Бодуен де Куртене підійшов до розрізнення двох станів мови: статички й динаміки, що пізніше буде названо Ф. де Соссюром синхронією й діахронією. При цьому вчений зауважує, що «в мові, як і загалом у природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій — явища позірні; це окремих випадок динаміки за умови мінімальних змін». У мові одночасно діють закони рівноваги і закони історичного розвитку мови. Статика стосується перших, а динаміка — других.

Отже, мову Бодуен де Куртене розглядає як континуум, тобто діяльність, що розгортається в часі і просторі. Ученого цікавлять причини мовних змін. І він уперше в історії мовознавства виділяє таку причину, як прагнення до зручності, до різного роду економії затрат, чим пояснюються такі мовні зміни, як спрощення сполучень приголосних, явища асиміляції, дисиміляції, регулярність морфологічної системи тощо. Поняття економії мовних засобів отримало свій подальший розвиток у XX ст. (праці Є. Д. Поливанова, Р. О. Якобсона, А. Мартіне).

Бодуен де Куртене розуміє мову як систему. Мова, вважає він, це така сукупність, частини якої пов'язані між собою відношеннями значення і форми. Кожне мовне явище можна вичерпно описати лише за умови врахування його системних зв'язків. Так, зокрема, «фізіологічно тотожні звуки різних мов мають різне значення, згідно з усією звуковою системою, згідно з відношеннями до інших звуків». У мовній системі він виділяє три підсистеми: фонетичну, морфологічну й синтаксичну. На відміну від Ф. де Соссюра, який значно пізніше прийшов до думки про системність мови і вбачав цю системність тільки в синхронії, Бодуен де Куртене вважає, що системність характерна й для динамічного аспекту мови, а тому й вимагав урахувувати системний характер і в діахронічному аналізі.

Поняття системності мови в Бодуена де Куртене тісно пов'язане з поняттям мови як системи знаків, тобто

сукупності «численних випадкових символів, які групуються в системі за «протиставленнями і відмінностями».

У вченні Бодуена де Куртене простежується чітко проведена антиномія мови і мовлення: з одного боку, він виділяє комплекс складових частин і категорій, а з іншого — безперервно повторюваний процес. Він часто говорить про національну (середню) мову й індивідуальну мову (мовлення). Першим звернув увагу на соціальну диференціацію мови.

Однією з головних заслуг Бодуена де Куртене є введення до мовознавства понять фонем і морфем. Поняття фонем в його вченні видозмінювалося, але незмінною була його психологічна інтерпретація. Кінцевою фонемою визначається як психічний представник (конструкт) звука, що має смислорозрізняльну функцію. Фонема — результат мовного узагальнення, абстракція від реальних звукових реалізацій, інваріант стосовно варіантів, тобто звуків. Таке визначення фонем для того часу було прогресивним, і його зрозуміли лише в другій чверті ХХ ст. Морфему Бодуен де Куртене трактував також психологічно: «Морфема — будь-яка частина слова, що має самостійне психічне життя і далі не членується з цього погляду (тобто з погляду самостійного психічного життя). Отже, це поняття охоплює корінь, [...] усі можливі афікси, як суфікси, префікси, закінчення [...] і так далі». Родового поняття морфем до Бодуена де Куртене не було.

Бодуен де Куртене є творцем теорії чергувань, яку виклав у праці «Дослід теорії фонетичних альтернатив» (1895). Ця теорія стала основою морфонології — зв'язувальної ланки між фонологією і морфологією.

Оригінальні типологічні ідеї містяться в його праці «Про класифікацію мов», де запропоновано нові підходи до типологічного дослідження мов: зіставне вивчення фонетичних (довгота і короткість голосних, функції наголосу) і морфологічних структур мов, як споріднених, так і неспоріднених. Цінні зауваження вченого про типологію елементів слова (морфем) у мовах різних типів.

Бодуен де Куртене започаткував концепцію *мовних союзів* (далі її розвинув М. Трубецької), порушив проблему *лінгвістичного часу* (стосується темпів розвитку однієї мови порівняно з іншою), уперше звернув увагу на важливість для лінгвістики вивчення *мовленнєвих розладів (афазій)*, що згодом стало предметом наукових зацікавлень Р. Якобсона.

Отже, Бодуен де Куртене збагатив мовознавство численними оригінальними ідеями. Багато його положень виявилися близькими до лінгвістичної концепції Ф. де Соссюра, що з'явилася значно пізніше. Л. В. Щерба і Є. Д. Поливанов навіть вважали, що в концепції Соссюра не було нічого нового порівняно з тим, що значно раніше написав Бодуен де Куртене. Свої праці Бодуен де Куртене публікував у різних виданнях і різними мовами, до того ж виклав їх фрагментарно, не створив цілісної системи, як то зробив Соссюр. Однак його розуміння мови як системи, соціальна зумовленість мовних явищ, елементи знакової теорії мови, теорія фонем і морфологічних змін, типологія мов — це ті проблеми, які вплинули на подальший розвиток мовознавства, зокрема на формування структуралізму (особливо Празького лінгвістичного осередку) і соціологічної школи.

Вагомий внесок у мовознавство зробили представники школи Бодуена де Куртене, його учні *Микола В'ячеславович Крушевський* (1851—1887) і *Василь Олексійович Богородицький* (1857—1941). Так, зокрема, Крушевський сформулював важливу семантичну закономірність: «що ширше вживання одного слова, то вужчий зміст воно має». Він також установив, що в індоєвропейських мовах межа між кореневим суфіксом і закінченням у процесі історичного розвитку стає нестійкою. В учення про системність мови він увів поняття асоціативних зв'язків за подібністю і за суміжністю, які пізніше Соссюр назвав парадигматичними і синтагматичними. Богородицький дослідив види морфологічних змін слів (аналогія, диференціація, перерозклад, спрощення), опрацював морфологічну типологію індоєвропейських та урало-алтайських мов.

Соціологічний напрям.

Лінгвістична концепція Фердинанда де Соссюра

На початку XX ст. багатьох мовознавців не задовольняла не лише концепція молодограматизму, а й уся порівняльно-історична парадигма. На їхню думку, мовознавство було відірване від життя, занурене в старовину, тому не могло вирішувати свої прикладні завдання. До цих мовознавців належить *Фердинанд де Соссюр* (1857—1913) — основоположник соціологічного напрямку.

Соціологічний напрям — сукупність течій, шкіл і окремих концепцій, які трактують мову передусім як соціальне явище.

Навчався Соссюр у Женевському (1875) і Лейпцизькому (1876—1878) університетах, слухав лекції К. Бругмана, Г. Остгофа, А. Лескіна, Г. Курціуса. Першу працю «Мемуари про початкову систему голосних» опублікував у 1879 р. (єдина серйозна праця, опублікована за його життя). Ця наукова розвідка настільки випередила час, що її зрозуміли й оцінили аж через 50 років. Її вважають символом наукового передбачення в лінгвістиці. У ній встановлено початкову систему голосних індоєвропейської прамови у зв'язку з теорією індоєвропейського кореня. Висунена в цій праці гіпотеза про існування у праіндоєвропейській мові ларингалів-сонантів (у лінгвістиці вона отримала назву *ларингальної теорії*) знайшла своє підтвердження в 1927 р., коли львівський (на той час) мовознавець Є. Курилович виявив один із таких ларингалів у відкритій під час розкопок 1906—1907 рр. у Туреччині хетській мові. Однак у час виходу праці новаторську ларингальну теорію Соссюра не сприйняли навіть його вчителі Бругман і Остгоф, через що Соссюр змушений був повернутися з Німеччини до Парижа, а згодом (у 1891 р.) переїхав до Женеви, де до кінця життя працював професором університету.

Протягом 1907—1911 рр. він прочитав три курси із загального мовознавства, які не мав на меті публікувати. Після смерті Соссюра його учні А. Сеше й Ш. Баллі в 1916 р. за своїми конспектами його лекцій видали «Курс загальної лінгвістики», в якому викладено оригінальне вчення їхнього вчителя, що знаменувало переворот у мовознавстві. Дехто порівнює мовознавчу теорію Соссюра з відкриттям М. Коперника.

Філософською основою лінгвістичної теорії Соссюра є соціологічне вчення Огюста Конта й Еміля Дюркгейма. У «Курсі загальної лінгвістики» простежується вплив положень Конта (до речі, Конт уперше ввів термін *соціологія*), викладених у його «Курсі позитивної філософії» (1830—1842): положення про необхідність опису розглядуваних явищ без проникнення в їхню суть, а лише встановлюючи суто зовнішні зв'язки між ними, і положення про соціальну статистику (стан суспільства) та соціальну динаміку, що досліджує вплив моральних стимулів на перетворення світу.

Близькими для Соссюра були деякі ідеї праці Дюркгейма «Метод соціології», зокрема визначення суспіль-

ства як «своєрідної психічної сутності, асоціації багатьох свідомостей» і виведений ним «закон примусу», згідно з яким кожен соціальний факт є примусовим (людині нав'язують певну поведінку).

«Курс загальної лінгвістики» починається з визначення об'єкта мовознавства. Оскільки мова у звичайному розумінні цього слова є багатоликим явищем (фізичним, фізіологічним, психічним, соціальним, індивідуальним тощо), то Соссюр уводить три важливі для його концепції терміни *langage* «лінгвальна діяльність», *langue* «мова» і *parole* «мовлення». Лінгвальна діяльність — це все, що стосується мовного феномену. Мова — це соціальний аспект лінгвальної діяльності, зовнішній щодо індивіда. Це система взаємопов'язаних елементів, обов'язкова для всіх членів певного колективу. Вона соціальна, нелінійна, має психічний характер. Мовлення — це лінгвальна діяльність мінус мова. Воно індивідуальне, лінійне, має фізичний характер (пов'язане з акустичним аспектом). Якщо мова є найважливішою (суттєвою) частиною лінгвальної діяльності, то мовлення є випадковим і побічним явищем. «Єдиним й істинним об'єктом лінгвістики є мова, розглянута в самій собі й для себе», — підсумовує вчений.

Новизна сосюрівського положення не в самих поняттях (поняття мови й мовлення знаходимо у працях Гумбольдта, Бодуена де Куртене та інших мовознавців), а в їх послідовному розмежуванні. Розмежування мови й мовлення ніби звузило об'єкт лінгвістики, але в той же час зробило його чіткішим і доступнішим для огляду й виявилось перспективним. Так, згодом на цьому розмежуванні було проведено демаркацію між фонологією і фонетикою.

Із названим положенням пов'язане розмежування Соссюром *внутрішньої лінгвістики*, тобто лінгвістики власне мови, і *зовнішньої лінгвістики*, яка вивчає все, що є чужим організму мови, її системі. До зовнішньої лінгвістики належать «усі зв'язки, які можуть існувати між історією мови й історією раси чи цивілізації», «відношення, які існують між мовою і політичною історією», історія літературних мов і «все те, що має стосунок до географічного поширення мов та їх членування на діалекти». По суті, висловлюється думка, протилежна концепції Школи «слів і речей» та лінгвістичній географії, які намагались перебороти кризу відходом до зовнішньолінгвістичної проблематики. За

переконанням Соссюра, все назване вище перебуває за межами власне мови, тобто системи чистих відношень: «немає такої необхідності знати умови, в яких розвивається та чи інша мова», оскільки «мова є системою, що підпорядковується своєму власному ладу».

Чи не головною заслугою Соссюра перед мовознавством є утвердження *системного підходу* до вивчення мови, наголошення на необхідності вивчення мови як системи, тобто вивчення того внутрішнього в мові, що визначає її суть як засобу комунікації. Властивості будь-якого мовного елемента визначаються шляхом зіставлення його з іншими елементами. Отже, несуттєвою є природа мовної одиниці; важлива її протиставленість іншим одиницям. Так Соссюр уводить нове для лінгвістики поняття *значенневості* (цінності) як реляційної властивості одиниць мови. Для пояснення цього поняття він наводить приклад зі сфери шахів: «Візьмемо коня: чи є він сам по собі елементом гри? Безумовно, ні, тому що у своїй чистій матеріальності поза займаним ним полем на дошці та іншими умовами гри він нічого для гравця не становить; він стає реальним і конкретним елементом у грі лише настільки, наскільки наділений значеннєвістю і з нею нерозривно пов'язаний [...]. Будь-який предмет, що не має з ним жодної подібності, може бути ототожнений із конем, якщо йому буде надано ту саму значеннєвість».

У мові поняття значенневості Соссюр ілюструє таким прикладом: французьке слово *mouton* за значенням збігається з англійським *sheep* «баран», однак значеннєвість у них різна, бо м'ясо з барана у французькій мові позначається тим самим словом, а в англійській мові (як і в українській) іншим словом — *mutton* «баранина». Таким чином, за Соссюром, «мова є система, всі елементи якої утворюють ціле, а значеннєвість одного елемента виникає тільки з одночасної наявності інших». Через системний підхід Соссюр дійшов висновку, що «мова — це форма, а не субстанція». Цей висновок був оцінений неоднозначно.

Отже, мовна система ґрунтується на відношеннях. Серед відношень між елементами мовної системи Соссюр виділяє два типи: відношення, основані на лінійному характері мови, коли мовні елементи вишиковуються один за одним у потоці мовлення (*синтагматичні*), і відношення *асоціативні* (мовні одиниці асоціюються з іншими мовними одиницями в пам'яті). Згодом ос-

танні стали називати *парадигматичними*. Відповідно до цих відношень Соссюр у науці про мову виокремлює два розділи: теорію синтагм і теорію асоціацій. Основним принципом його теорії є вимога розглядати мову в напрямку «від відношень до одиниці».

Мова, за Соссюром, є не просто системою, а найважливішою *знаковою системою*. Під знаком він розуміє двосторонню одиницю, що має вираження і зміст, притому «мовний знак пов'язує не річ і її назву, а поняття й акустичний образ. Цей останній є [...] психічним відображенням звучання, уявленням, яке ми отримуємо про нього за допомогою наших органів чуттів». Дві сторони знака, які він називає відповідно позначувальним і позначуваним, невіддільні одна від одної так само, як два боки аркуша паперу. Найважливішими властивостями знака є довільність (позначувальне і позначуване не мають природного зв'язку) і лінійність (протяжність). Водночас Соссюр зазначає, що якщо стосовно вираженого поняття позначувальне є вільно вибраним, то щодо мовного колективу воно є не вільним, а нав'язаним. «Мові ніби кажуть: «Вибирай!», але тут же додають: «[...] ось той знак, а не інший!». У цій думці відчутний відгомін дюркгеймівського закону примусу.

Соссюр розмежовує два аспекти в мові і, відповідно, в мовознавстві: синхронію і діахронію. *Синхронія* — це вісь одночасовості, де розташовуються явища, які співіснують у мові, і де немає втручання часу. *Діахронія* — це вісь послідовності, де кожне окреме явище розміщується в історичному розвитку з усіма змінами. Відповідно він розрізняє дві лінгвістики: синхронічну й діахронічну. Подібне розрізнення існувало й до нього. Так, скажімо, граматики Пор-Рояля була синхронічною. На важливість синхронічного вивчення мови вказував Бодуен де Куртене, тоді як представники порівняльно-історичного мовознавства досліджували мову в діахронії. Однак Соссюр проводить це розрізнення послідовно і надає йому значення методологічного принципу.

Зрівняння синхронічної лінгвістики з діахронічною на той час було сміливим кроком, бо описову (синхронічну) лінгвістику тоді вважали ненауковою, розглядали її як практичну дисципліну, яка надавалася для гімназій, а не для університетського професора. Соссюр, по суті, реабілітував синхронічну лінгвістику. «Лінгвістика відводила надто велике місце історії, тепер їй дове-

деться вернутися до статичної точки зору традиційної граматики, але вже сприйнятої в новому дусі, збагаченої новими прийомами й оновленої історичним методом, який, таким чином, непрямо допомагає краще усвідомлювати стан мови». Ця цитата свідчить, що, по-перше, всупереч твердженням деяких радянських лінгвістів Соссюр не відриває синхронію від діяхронії і не проповідує ахронію і, по-друге, в нього, як зауважує російський історик мовознавства В. М. Алпатов, «ідеться не просто про зрівняння двох лінгвістик, а про новий виток спіралі, про перехід на новий рівень до переважно синхронної лінгвістики» [Алпатов 1998: 137].

Уведення протиставлення синхронії й діяхронії корінним чином змінило спрямованість лінгвістики ХХ ст., відкрило шлях до зосередження на синхронічній лінгвістиці, яка відставала від діяхронічної. Це допомогло лінгвістиці вийти з кризи, в якій вона на той час опинилася.

Не можна погодитися лише з тезою Соссюра про системність синхронії і несистемність діяхронії. Як показали дослідження нашого часу, зміни в мові мають системний характер, тому нині практикується системний підхід і до діяхронічного аспекту мови.

Отже, внесок Ф. де Соссюра у мовознавство істотний. Він порушив нові проблеми, деякі вперше чітко сформулював, деякі переконливо розв'язав, а деякі з них «закрив» на певний час. Він також визначив коло першочергових завдань мовознавства, спрямованих на розкриття специфіки мови та її структури. Однак найбільша заслуга Соссюра в тому, що він змінив наукову парадигму. Хоча подібні ідеї уже простежувалися у працях Фортунатова, Бодуена де Куртене, Крушевського, але Соссюр нові ідеї сформулював найчіткіше, привів їх у струнку систему, через що його вплив на подальший розвиток мовознавства є найвагомішим.

Відштовхуючись від різних положень Соссюра, можна прийти до різних поглядів на мову і, відповідно, до різних теорій. На основі вчення Соссюра в мовознавстві виникло три течії.

Перша течія — Женевська школа. До неї належали мовознавці, які тією чи іншою мірою розвивали концепцію Соссюра загалом. Головними представниками цієї школи є А. Сеше і Ш. Баллі.

Альберт Сеше (1870—1946) у праці «Три соссюрівські лінгвістики» (1940) підтримує соссюрівське розрізнення мови і мовлення, значеннєвості і значення, асо-

ціативних і синтагматичних відношень тощо, але виділяє не дві, як Соссюр, а три лінгвістики — синхронічну, діахронічну і «лінгвістику організованого мовлення». Виокремлення лінгвістики мовлення — найоригінальніша частина його концепції. До лінгвістики мовлення він відносить усі питання, пов'язані з функціонуванням мови. Якщо синхронічна лінгвістика вивчає значеннєвість, то лінгвістика мовлення — субстанціональні характеристики мовних одиниць. Тільки лінгвістика мовлення має безпосередній зв'язок із реальною дійсністю. Таким чином, Сесе вийшов за межі «мови, розглядуваної в самій собі і для себе», вивчав проблеми не лише мовної структури, а й мовного функціонування. Досліджував учений ще взаємодію індивідуального та соціального в мові, результати чого викладені в праці «Програма і методи теоретичної лінгвістики. Психологія мови» (1908).

Шарль Баллі (1865—1947) — автор відомих книжок «Французька стилістика» (1909) й «Загальна лінгвістика і питання французької мови» (1932). У своїх працях він розвиває й уточнює ідеї Соссюра. Зокрема, наголошує на необхідності системного синхронічного підходу до мови, зберігає соссюрівське розмежування синхронії й діахронії, приймає його розуміння мови як системи чистих відношень і дихотомію мови й мовлення, але не обмежується рамками внутрішньої лінгвістики, опрацьовуючи функціональний підхід до мови, тобто вивчаючи лінгвістику мовлення. Йому належить багато оригінальних ідей, які ввійшли в лінгвістику. Це передусім сформульовані ним теорія висловлення (виділення в реченні диктуму, тобто «вираження судження про факт», і модусу — «різних відтінків почуття чи волі») і теорія функціональної транспозиції (перехід одиниць мови на основі їх функції з одного класу до іншого); введення поняття актуалізації (мовні одиниці існують віртуально, потенційно й актуалізуються, тобто реалізуються, набуваючи конкретного значення, у мовленні). Баллі один із перших визначив мету і завдання стилістики, виділив фразеологію як окрему лінгвістичну дисципліну, здійснив класифікацію фразеологізмів, яка стала загальноприйнятою.

Друга течія представлена мовознавцями А. Мейє, Ж. Вандрієсом та ін., які сприйняли соціологічні елементи вчення Соссюра й розвивали соціологічний на-

прям у лінгвістиці, намагаючись поєднати його з принципами порівняльно-історичного мовознавства.

Антуан Мейє (1866—1936), якого вважають главою французької соціологічної школи, — автор 24 книжок і 540 статей, найвідомішими серед яких є «Вступ до порівняльного вивчення індоєвропейських мов» (1903), «Порівняльний метод в історичному мовознавстві» (1925), «Спільнослов'янська мова» (1934). Як і Соссюр, він акцентував на соціальному характері мови: «Мова існує лише остільки, оскільки є суспільство, і людське суспільство не може існувати без мови». У «Вступі до порівняльно-історичного мовознавства» Мейє аналізує соціальні чинники, які впливають на функціонування, розвиток і долю мови. Будучи прихильником учення Соссюра, він, однак, не поділяв різкого розмежування синхронії й діахронії і не прийняв тези про те, що мовознавці повинні зосереджувати увагу головню на внутрішній лінгвістиці. Доречно зауважити, що Мейє у своїх працях розглядав також питання розвитку української мови і був іноземним членом Академії наук України з 1924 р.

Жозеф Вандрієс (1875—1960) у праці «Мова» (1921), що є нарисом порівняльно-історичного мовознавства, значну увагу приділяв соціальному функціонуванню мови і соціальним причинам мовних змін. Мову трактував як суспільне явище, символ і захист групової єдності, засіб консолідації етносу. Уперше порушив проблеми мовної норми і прогресу в мові, які розв'язував із соціального погляду. Із соссюрівського вчення сприйняв знакову теорію мови, однак не дотримувався суворого розмежування синхронії й діахронії, внутрішньої й зовнішньої лінгвістики.

Третю течію сформували вчені, які скористалися положеннями Соссюра про системність мови і створили нову наукову парадигму в мовознавстві — **структуралізм**.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте мовознавчі напрями, які з'явилися наприкінці XIX — на початку XX ст.
2. Вкажіть спільне і відмінне в мовознавчих концепціях Школи «слів і речей», Школи естетичного ідеалізму й неолінгвістики.
3. Охарактеризуйте основні наукові відкриття І. Бодуена де Куртене. Які специфічні риси Казанської лінгвістичної школи?

4. Які проблеми мовознавства порушено в «Курсі загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра? У чому полягає новизна теорії Ф. де Соссюра та його вплив на розвиток мовознавства у XX ст.? Чому Ф. де Соссюра вважають основоположником структуралізму?

Література

Основна

Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. — К., 1985. — С. 168—214.

Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень. — К., 1980. — С. 77—130.

Аллатов В. М. История лингвистических учений. — М., 1998. — С. 108—149.

Березин Ф. М. История лингвистических учений. — М., 1984. — С. 133—189.

Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1964. — Ч. 1. — С. 263—464.

Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. — М., 1975. — С. 478—540.

Додаткова

Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. — М., 1979. — С. 92—115.

Кобилянський Б. В. Короткий огляд історії мовознавства. — К., 1964. — С. 76—81, 95—105.

Лоя Я. В. История лингвистических учений. — М., 1968. — С. 113—140.

Кодухов В. И. Общее языкознание. — М., 1974. — С. 56—65, 70—78.

Венцкович Р. М., Шайкевич А. Я. История языкознания. — М., 1974. — Вып. 3. — С. 93—167; Вып. 4.

Слюсарева Н. А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. — М., 1975.

Шараденидзе Т. С. Лингвистическая теория И. А. Бодуэна де Куртене и ее место в языкознании XIX—XX веков. — М., 1980.

2.5. Структуралізм і генеративізм

Для мовознавства, як і для будь-якої науки, характерні постійний пошук, переосмислення й переоцінка набутих знань, опрацювання нових підходів до вивчення об'єкта. Мовознавців XX ст. не задовольняло принципове зведення їхніми попередниками теоретичних проблем до вивчення мовних процесів і мовних змін, внаслідок чого поза увагою опинилися такі важливі питання, як вивчення самої структури мови і характеру її функціонування. Цим викликана поява в 20-ті роки XX ст. нового мовознавчого напрямку — структуралізму, а згодом — генеративізму.

Історичні й методологічні основи структуралізму

У період між першою і другою світовими війнами виник новий лінгвістичний напрям, опозиційний до молодогограматизму й порівняльно-історичного мовознавства взагалі. Він отримав назву *структуралізм*.

Структуралізм — мовознавчий напрям, для якого характерне розуміння мови як чітко структурованої знакової системи і прагнення до суворого (наближеного до точних наук) формального її опису.

Появу цього напрямку зумовили успіхи в інших галузях наукового пізнання й виникнення нових філософських течій.

У всіх науках відбулася переоцінка результатів, досягнутих на основі індуктивних методів. Фізики відкрили недоступні для безпосереднього спостереження елементи атома — електрони, протони, нейтрони. Російський учений І. П. Павлов здійснив відкриття у сфері фізіології центральної нервової системи. Виникла кібернетика, основним об'єктом дослідження якої є кібернетичні системи, що розглядаються абстрактно, незалежно від їх матеріальної природи. Усе це було досягнуто на основі дедуктивних мисленневих процедур, що позначилося на поглядах щодо значення індуктивних і дедуктивних прийомів дослідження. Показовим є висловлення німецького філософа Е. Гуссерля: індуктивна логіка уподібнена дерев'яному залізу. На переоцінку значення індуктивних і дедуктивних прийомів аналізу мала певний вплив і математизація різних галузей знання.

Методологічною основою структуралізму була філософія неопозитивізму, особливо ідеї австрійських філософів Рудольфа Карнапа (1891—1970), який опрацював теорію логічного синтаксису мови науки, Людвіга Вітгенштейна (1889—1951), котрий запропонував програму побудови штучної «ідеальної» мови, прообразом якої є мова математичної логіки, а також англійця Бертрана Рассела (1872—1970), який розвинув дедуктивно-аксіоматичну побудову логіки для логічного обґрунтування математики.

Теорія структуралізму і зразок нової методики лінгвістичного аналізу вперше були викладені наприкінці 20-х років ХХ ст. у працях представників Празької школи структуралізму. Саме вчені Празького осередку застосували термін *структура* у значенні «побудова,

організація системи». Незабаром з'явилися праці зі структурної лінгвістики в США і Данії.

Структуралізм не являв собою єдиного напрямку. Однак для всіх його напрямів спільним є: 1) твердження, що синхронне дослідження мови — головне завдання мовознавства; 2) прагнення вивчити й описати факти мови передусім як особливого явища; 3) формалізація лінгвістичного аналізу й пошуки об'єктивних методів вивчення й опису мови (спроба підвести мовознавство до рівня математичних наук); 4) структурне членування мови й поняття рівня.

Крім спільних рис, кожне відгалуження структуралізму має свої особливості. Чітко виокремилися три структуральні традиції: 1) Празька лінгвістична школа; 2) копенгагенський структуралізм; 3) американський дескриптивізм. Дехто виділяє як окреме відгалуження Лондонську лінгвістичну школу Джона Фьорса.

Празька лінгвістична школа

«Празький лінгвістичний осередок» був заснований у 1926 р. Із короткою програмою осередку його представники виступили на міжнародному лінгвістичному конгресі в Гаазі в 1928 р. Із 1929 до 1939 р. «Праці» осередку друкувалися французькою мовою. У першому їх випуску опубліковано «Тези Празького лінгвістичного осередку» — програмовий документ цього структурального напрямку.

До осередку входили чеські мовознавці Вілем Матезіус (1882—1945), Богуміл Трнка (1895—1984), Богуміл Гавранек (1893—1978), Ян Мукаржовський (1891—1975), пізніше Володимир Скалічка (1909—1991), Йозеф Вахек (1909—1996), а також російські мовознавці Микола Трубецькой (1890—1938), Роман Якобсон (1896—1982) і Сергій Карцевський (1884—1955).

У своїй теорії празькі лінгвісти спиралися на вчення Соссюра, Бодуена де Куртене і деякі ідеї Фортунатова. Зокрема, поняття структури мови йде від Соссюра, а поняття функції — від Бодуена де Куртене. Вони заперечили тезу Соссюра про неподолання меж між синхронією і діахронією: «Кращим способом для пізнання суті мови є синхронний аналіз сучасних фактів», однак «не можна зводити непрохідну стіну між методом синхронічним і діахронічним». Одним із найвагомі-

ших досягнень Празької школи є положення про те, що синхронії й діакронії однаковою мірою притаманний системний характер. Водночас пражці наголосили на неможливості усунення поняття еволюції з синхронічного опису мови, вважаючи серйозною помилкою розглядати статистику й синхронію як синоніми: «Синхронічний опис не може цілком усунути поняття еволюції, позаяк навіть у синхронічно розглядуваному секторі мови завжди наявне усвідомлення того, що дана стадія змінюється стадією, яка перебуває у процесі формування».

Празькі структуралісти сприйняли й творчо розвинули і другу основну ідею Соссюра — концепцію мови і мовлення. У працях Трубецького це протиставлення стало основою розмежування фонології й фонетики.

Чи не найбільшою заслугою пражців є інтерпретація мови як функціональної системи, тобто як «системи засобів вираження, що служать якійсь певній меті». Застосувавши системно-функціональний підхід до аналізу звукової системи мови, пражські структуралісти замість декларативних тверджень про системність мови наочно довели правильність положення Соссюра про те, що в мові важливими є не звуки і значення самі по собі, а відношення між звуками і значеннями, що «матеріальний зміст [...] фонологічних елементів менш суттєвий, ніж їх взаємозв'язок усередині системи». Трубецької увів поняття опозиції (що є суттєвим внеском у мовознавство) і на його основі довів, що два різні звуки можуть в одній мові виступати як різні фонемі, а в іншій — як одна. Усе залежить від системи протиставлень (опозицій), яка має місце в кожній мові. Головним є не те, що звуки утворюють систему, а те, що у фонологічних дослідженнях потрібно виходити із системи. Найповніше погляди Празької школи щодо фонології викладено в капітальній праці Трубецького «Основи фонології» (1938).

Пражці зацікавилися питанням, як мова використовує свою фонологічну систему для творення таких мовних одиниць, як морфема, слово, речення. Так з'явилися нові розділи мовознавства — *морфофонологія* (морфологічне використання фонологічних відмінностей), фонологія слова, фонологія синтагми.

Поняття і методи, опрацьовані на фонологічному матеріалі, згодом були застосовані пражцями для до-

слідження інших рівнів мови. Так, наприклад, Якобсон застосував методіку опозиційного аналізу в дослідженні граматичних категорій і обґрунтував положення про бінарність граматичних опозицій.

Функціональний підхід застосовувався пражцями до мови в цілому. Так виникла проблема функцій мови і функціональних стилів. Найбільшу увагу празькі лінгвісти зосереджували на стилі художньої літератури. Результатом функціонального підходу до літературних мов стало виникнення особливої лінгвістичної дисципліни — історії літературних мов.

Помітним внеском Празької лінгвістичної школи в синтаксичну теорію є вчення Матезіуса про актуальне членування речення (див. тему «Синтаксичний рівень»). Матезіус висловлює думку про принципову відмінність між формальним членуванням речення (виділення підмета і присудка), яке показує його граматичну структуру, і поділом речення на *тему* і *рему*, який виявляє його «функціональну перспективу».

Серед оригінальних ідей пражців — теорія мовних контактів і мовного союзу (об'єднання мов за подібністю, що зумовлена контактуванням, взаємовпливами) Трубецького й типологічні ідеї Скалічки. Скалічка обґрунтував необхідність структурного порівняння мов незалежно від їхніх генетичних зв'язків. Оглядаючи типологічні студії попередніх часів, він указує на їхню прямолінійність, огрублення. Наявність одного з типологічних явищ (флексії, аглютинації тощо) не виключає наявності інших, однак вони можуть неоднаково комбінуватись у різних мовах, а це якраз і характеризує відповідні мови. Можна говорити про суто флективний, суто аглютинативний тип і т. д. як про деякі ідеальні еталони, яким різною мірою відповідають конкретні мови. Скалічка вказав також на те, що морфологічна структура — не єдина основа для типології. Він один із перших проводив зіставні дослідження фоновісних структур різних мов.

Уявлення про наукові здобутки Празької школи не будуть повними, якщо не згадати вчення Карцевського про асиметрію мовного знака, викладеного у статті «Про асиметричний дуалізм мовного знака» (1929), основна ідея якого зводиться до того, що «знак і значення не покривають один одного повністю. Їх межі не збігаються в усіх точках: один і той самий знак має декілька функцій, одне й те саме значення виражаєть-

ся декількома знаками. Будь-який знак є «омонімом» і «синонімом» одночасно».

Отже, для вчених Празької лінгвістичної школи характерне максимально широке розуміння об'єкта лінгвістики (цим празький структуралізм вигідно відрізняється від інших шкіл структуралізму). Вони не відмовилися від вивчення семантики, історії мови, зовнішньолінгвістичної проблематики. Скалічка у статті «Копенгагенський структуралізм і Празька школа» (1948) виділяє три проблеми мовознавства: «1) відношення мови до позамовної дійсності, тобто проблему семасіологічну; 2) відношення мови до інших мов, тобто проблему мовних відмінностей; 3) відношення мови до її частин, тобто проблему мовної структури».

Празька лінгвістична школа стала помітним явищем в історії мовознавства. Її вплив на розвиток світової науки про мову завжди був відчутним. Основні ідеї пражців не втратили своєї актуальності й нині. За зразком Празької лінгвістичної школи було створено лінгвістичний осередок у Данії, який, щоправда, відійшов від дослідницького спрямування й методики дослідження празьких структуралістів.

Копенгагенський структуралізм (глосематика)

Однією з найоригінальніших структуральних течій є копенгагенський структуралізм.

*Копенгагенський (датський) структуралізм, або глосематика (від грец. *glōssēma*, род. відм. *glōssēmatos* «слово»), — лінгвістична течія структуралізму, яка мала на меті створення універсальної лінгвістичної теорії; трактує мову як абстрактну структуру й описує її суто формальними способами без звертання до її субстанцій (реального змісту і звучання).*

Тривалий час був найвпливовішим і найавторитетнішим структуральним напрямом. Виник у 1931 р. внаслідок об'єднання датських мовознавців у лінгвістичне товариство, так званий Копенгагенський осередок. Засновником осередку був Луї Єльмслев (1899—1965) — директор Інституту лінгвістики і фонетики при філософському факультеті Копенгагенського університету. Крім Єльмслова, до осередку входили Вігго Брьондаль (1887—1942), Ганс Ульдалль (1907—1957), Кнут Тогебю (1918—1974), Ганс Сьоренсен (нар. 1911).

Теоретичними джерелами цього напрямку було вчення Соссюра і логістична теорія мови Уайтхеда, Рассела

та Карнапа. Із теорії Соссюра копенгагенці запозичили ідею про розрізнення мови та мовлення, розуміння мови як системи знаків, положення про те, що мова — це форма, а не субстанція і в мові нема нічого, крім відмінностей (чиста структура відношень), а також про те, що мова повинна розглядатися в самій собі й для себе. Нео-позитивізм (ідеї Уайтхеда, Рассела, Карнапа та ін.) вплинув на розвиток структуралізму взагалі, однак послідовне вираження його принципи знайшли саме в глосематиці. Навіть Єльмслев визнав, що визначене ним поняття структури як чистої форми і чистих відношень запозичене в Карнапа: «За Карнапом, кожне наукове твердження повинно бути твердженням про співвідношення, які не передбачають опису самих елементів, що входять у співвідношення». Важливою передумовою створення загальної теорії мови як системи обчислень було те, що внаслідок розвитку математичної теорії виникло поняття математики як знакової системи, яка конструюється відповідно до певних формальних правил.

Програма копенгагенських структуралістів була викладена Брьондалем у першому номері журналу копенгагенського осередку «Лінгвістичні праці» (1939). Метою лінгвістики, зазначається в праці, є створення загальної (логічної) граматики, в якій мова повинна розглядатися в панхронічному аспекті, тобто повинні досліджуватися загальнолюдські чинники, що діють на кожній стадії розвитку кожної окремої мови.

Свою лінгвістичну теорію копенгагенські структуралісти назвали глосематикою для того, щоб акцентувати на принциповій відмінності їхньої теорії від традиційного мовознавства.

Творцем глосематики вважають *Луї Єльмслева* — автора багатьох праць, у яких розвинуто ідеї цієї мовознавчої течії. Найважливішими з них є «Мова і мовлення» (1942), «Основи лінгвістичної теорії» (1943), «Метод структурного аналізу» (1950), «Пролегомени¹ до теорії мови» (1943). Остання праця найповніше розкриває глосематичну теорію. У ній ідеться не про якусь конкретну мову (датську, англійську, німецьку тощо), а про мову загалом як певну систему, тобто даються положення, що повинні підходити до будь-якої мови не-

¹ Пролегомени (грец. *prolegomena*, від *prolego* «кажу заздалегідь») — вступні пояснення, преамбула, попередні відомості про предмет, поняття; передмова.

залежно від генеалогічної й типологічної класифікацій. Іншими словами, Єльмслев робить спробу створити загальну теорію мови.

Лінгвістика, на думку Єльмслева, має досліджувати мову не як механічне поєднання позамовних (фізичних, фізіологічних, психологічних, логічних, соціологічних) явищ, а як самодостатнє ціле, структуру *sui generis* (своєрідну). Водночас лінгвістична теорія повинна нехтувати відхиленнями в мовленні і шукати «постійне, яке лежить в основі змін», те, що робить мову мовою, якою б вона не була. Лінгвістична теорія має відповідати трьом вимогам: несуперечливості, простоті й повноті (вичерпності).

Точні науки пішли значно вперед порівняно з соціальними, бо мають справу тільки з відношеннями між речами, з функціями. Такий самий підхід повинен бути й щодо мови. Тому метою глосематики є опрацювання такого методу опису мови («алгебри» мови), «який оперував би невизначеними єдностями» і став основою створення дедуктивної теорії мови.

Об'єктами дослідження є тексти. Необхідно створити процедурний метод, за допомогою якого можна було б описати не тільки якісь конкретні датські тексти, а й усі тексти, навіть уявні. «Користуючись інструментом лінгвістичної теорії, — зауважує Єльмслев, — ми можемо вилучити з вибірки текстів запас знань, який знову можна використати на інших текстах. Ці знання стосуються не тільки і не стільки процесів або текстів, із яких вони вилучені, а системи, або мови, на основі якої побудовані всі тексти певної природи і з допомогою якої ми можемо побудувати нові тексти». Однак індуктивний аналіз даних проводиться лише на початковому етапі, далі — вже дедуктивний.

Лінгвістична термінологія Єльмслева не має нічого спільного з традиційною лінгвістичною термінологією (немає таких термінів, як *родовий*, *давальний* і т. д. *відмінки*, *керування*, *прилягання* тощо; немає специфічних термінів для фонетики, морфології, синтаксису). Він вводить загальні, універсальні терміни, що ґрунтуються на відношеннях між мовними елементами, тому їх можна застосувати і до фонем, і до морфем, і до слів, і до речень: 1) взаємозалежності, за яких один член передбачає існування іншого і навпаки, називаються *інтерденденціями* (англ. *interdependence* «взаємозалеж-

ність»); 2) однобічні залежності, за яких один член передбачає існування іншого, але не навпаки, називаються *детермінаціями* (англ. *determination* «визначення»); 3) вільніші залежності, в яких обидва члени є сумісними, але жоден із них не передбачає існування іншого, називаються *констеляціями* (англ. *constelation* «сузір'я»). Елементи залежностей Ельмслев називає *об'єктами*, а сам аналіз — *діленням*. Аналіз тексту полягає в поетапному членуванні. Об'єкт, що аналізується, — це *клас*, інші об'єкти, які встановлено наступним членуванням, — *сегменти класу*, а об'єкти третього членування — *сегменти сегментів*. Класи у мовленні — *ланцюжки*, а сегменти цих класів — *частини ланцюжків*. Класи в системі — *парадигми*, а сегменти класів у системі — *члени парадигми*. Таку процедуру в цілому Ельмслев називає *дедукцією*. Ельмслев, намагаючись перетворити лінгвістику на точну науку, бере за основу методики досліджень метод дедукції, який притаманний математичним наукам. Індукція, яка не допускає формулювання загальних понять, за його переконанням, не може забезпечити несуперечливий і простий опис. Як образно висловився автор «Пролегоменів», індукція «звичайно є ближчою до поезії, ніж до чистої науки».

Мета аналізу не просто у членуванні мови на все менші одиниці, а у встановленні взаємозалежностей між ними і в об'єднанні їх у класи, що мають спільні функції. Ельмслев один із перших спробував систематизувати наявні в мові функції, використовуючи поняття константи і змінної.

Він услід за Соссюром розглядає мову як знакову систему. Специфіка мови як знакової системи в тому, що в неї «можуть бути переведені всі інші семіотики». Усі знаки мови, кількість яких необмежена, складаються з незнаків, тобто фонем, кількість яких обмежена. Такі незнаки вчений називає *фігурами*.

Аналіз знаків Ельмслев проводить у *плані вираження* і *плані змісту* (це його терміни, які згодом поширилися в лінгвістиці). Однак *зміст* і *вираження* вжиті ним не в традиційному значенні (не як значення і форма, субстанція і форма). І у плані змісту, і у плані вираження він виділяє субстанцію та форму. *Субстанцією змісту* є мовна інтерпретація відображеного в мозку людини зовнішнього світу, а *формою змісту* є спосіб упорядкування і комбінації ідей, тоб-

то система моделей, яка представляє систему значенностей (цінностей). Субстанція змісту є однією й тією самою для всіх мов, а форма змісту в кожній мові своя, власна і неповторна. Визначальною для Ельмслева є форма. Мову потрібно вивчати як форму. Субстанція, куди входять, наприклад, фонетика й семантика, — нелінгвістичний предмет, вивчати який повинні інші спеціальні (нелінгвістичні) науки, такі, як фізика, психологія тощо. У статті «Метод структурного аналізу в лінгвістиці» Ельмслев писав: «Будь-який звук може бути замінений іншим звуком або буквою, або умовленим сигналом, система ж залишається тією самою».

Вивчення форми змісту Ельмслев називає *плерематикою* (грец. *pleres* «повний»), а відповідні одиниці — *плеремами*; вивчення форми вираження називає *кенематикою*, а відповідні одиниці — *кенемами* (не фонемами). План вираження і план змісту мовних одиниць і уявлення датського вченого про предмет мовознавства (глосематики) можна зобразити такою схемою:

План вираження		План змісту	
Субстанція	Форма	Форма	Субстанція
Фонетика	Кенематика	Плерематика	Семантика
Г л о с е м а т и к а			

Для мовознавства, стверджує Ельмслев, надзвичайно важливо зафіксувати відношення між досліджуваними одиницями. Для цього потрібно мати «метод, який дає змогу в певних умовах звести дві сутності до однієї» або «ототожнити дві сутності», тобто визначити варіанти й інваріанти. Таким методом він вважає *комутацію* — операцію, що полягає в заміні одного елемента іншим. Якщо заміна якогось елемента одного плану іншим елементом того самого плану зумовлює зміну в протилежному плані мови, то ці два елементи є самостійними елементами системи, інваріантами. Якщо ж такої зміни немає, то це є варіанти одного інваріанта. Поняття інваріантів і варіантів дозволяє ототожнювати елементи, зводити їх до обмеженої кількості найпростіших елементів.

Усе наведене вище — тільки найголовніші ідеї глосематики. У 40—60-ті роки це відгалуження структуралі-

ому стало широко відомим у всьому світі, однак його оцінки була неоднозначною — від різко негативної до позитивної. Наприклад, французький мовознавець А. Мартіне порівняв глосематику з «баштою зі слонової кості».

Позитивним у копенгагенському структуралізмі було прагнення опрацювати точний метод аналізу, який спирається на дані математичної логіки. Глосематики розширили поняттєвий апарат мовознавства, запропонували цінні методологічні принципи. Науковці вважають, що глосематика може бути корисною для створення формальних універсальних мов (мов-посередників) для машинного перекладу і для створення типологічної класифікації мов.

В історію науки глосематика ввійшла як спроба гранично абстрагованого від будь-якої конкретики підходу до мови. Будучи загальною дедуктивною теорією мови, вона стала однією з перших спроб поєднання лінгвістики з формальною логікою і тим вплинула на вдосконалення методів дослідження мови. Такі глосематичні терміни, як *схема*, *комутація*, *детермінація*, *кореляція*, *реляція*, *план вираження*, *план змісту*, *конкретні типи функцій* та ін., увійшли в лінгвістику.

Недоліком глосематики є значне звуження і збіднення об'єкта дослідження, відірваність мови від людини, суспільства, культури, історії, а також перебільшення ролі відношень за рахунок елементів, що співвідносяться.

На основі глосематики не можна досліджувати реальні мови і не можна зводити мовознавство до побудови схем, як це роблять глосематики. Як зауважує В. М. Алпатов, «колись впливова глосематика нині стала історією» [Алпатов 1998: 176].

Американський структуралізм (дескриптивізм)

На відміну від Празького лінгвістичного осередку і глосематики американський структуралізм не є прямим продовженням запропонованих Соссюром теоретичних положень.

Американський структуралізм, або дескриптивізм (від англ. *descriptive* «описовий»), — мовознавчий напрям, для якого характерний формальний підхід до вивчення мовних фактів (сполучуваність одиниць, їх місце в мовленні стосовно інших одиниць тощо).

Виник у 30-ті роки ХХ ст. і розвивався до 50-х років. Між ним і європейськими школами структуралізму іс-

нують відмінності, що зумовлено специфікою суспільно-історичних, філософських і мовних умов розвитку мовознавчої науки в США: поширенням філософій неопозитивізму, прагматизму та біхевіоризму, актуальністю проблем, пов'язаних із вивченням туземних мов американських індіанців і різнорідних етнічних груп іммігрантів. Можна стверджувати, що це відгалуження структуралізму виникло з суто практичних потреб. Згодом, переносячи свої методи на вивчення англійської та інших індоевропейських мов, мов семітської і тюркської родин, дескриптивна лінгвістика прагнула зберегти свою практичну спрямованість, передусім зв'язок із методикою викладання мов.

Зародження дескриптивізму пов'язане з іменем відомого антрополога і лінгвіста *Франца Боаса* (1858—1942). Він довів непридатність опрацьованих на матеріалі індоевропейських мов методів і принципів для дослідження індіанських мов. Це пов'язано з тим, що цим мовам властиві інші мовні категорії і до них не можна застосувати порівняльно-історичний метод, бо вони «не мають історії», тобто зафіксованих у писемних пам'ятках попередніх етапів свого розвитку. Саме цим зумовлено те, що, по-перше, ці мови можна вивчати тільки на синхронному зрізі, і, по-друге, потрібно створити такі об'єктивні методи їх опису, які б ґрунтувалися на суто зовнішніх, формальних ознаках.

Ідеї Боаса розвинули у двох різних напрямках його учні *Едуард Сепір* (1884—1939) і *Леонард Блумфільд* (1887—1949). Сепір зосередив свою увагу на вивченні мови у зв'язку з культурою і таким чином заклав основи етнолінгвістики, а Блумфільд обґрунтував принципи «механістичної лінгвістики», яка розчленовує процес мовного спілкування на ряд стимулів і реакцій (мову розумів як різновид поведінки людини і її вивчення орієнтував на положення біхевіоризму — панівної на той час школи в американській психології, яка вважала предметом психології не свідомість, а поведінку як сукупність реакцій на певні стимули). Блумфільд також сформулював у дусі біхевіористської психології теоретичні положення синхронічного опису мови і запропонував дескриптивний метод.

Дескриптивна лінгвістика не була однорідною течією. У ній чітко виокремлювались дві школи: *ельська* (Л. Блумфільд, Б. Блок, Дж.-Л. Трейджер, З. Харріс, Ч. Хоккет та ін.), яка досліджувала лише проблему

структури мови, і *анн-арборська* (Мічиганський університет), яку цікавила ширша проблематика, зокрема значення мовних одиниць (ця школа зближувалася з етнолінгвістикою). Представники — Ч.-К. Фріз, К.-Л. Пайк, Ю.-А. Найда та ін.

Мовознавці ельської школи зосереджували свою увагу на описі зовнішніх формальних елементів структури мови, уникаючи всього, що має якийсь стосунок до логіки, психології та інших дисциплін. Вони розробляли не загальну теорію мови, а лише методи синхронного опису мови. Так, скажімо, Трейджер усе, що стосується наукового вивчення мови, визначив як *макролінгвістику*, яка в свою чергу поділяється на пралінгвістику, мікролінгвістику і металінгвістику. *Пралінгвістика* вивчає проблеми експериментальної фонетики (акустичні й артикуляційні властивості звуків) і частково психологію мовлення. *Мікролінгвістика* — це власне лінгвістика, яка є основним об'єктом дослідження дескриптивістів. *Металінгвістика* вивчає значення мовних знаків, що не належить до власне лінгвістичних явищ, а входить, за Блумфільдом, до «фізіологічної сфери стимулів і реакцій». Дескриптивісти ельської школи свідомо відмежувалися від значення. Пояснення мовних явищ через категорії мислення і психіки людини Блумфільд назвав *менталізмом* (від лат. *mentalis* «мисленнєвий») і вважав його головною перешкодою перетворення лінгвістики на точну науку. Метою дескриптивістів є індуктивне встановлення на основі текстів мовної системи як сукупності деяких одиниць і правил їх розташування.

Загальний метод дескриптивістів ґрунтується на структурних властивостях мови, які можуть бути виражені в абстрактних термінах і поняттях. Звідси їх прагнення до формалізації опису, до репрезентації його у вигляді суворої й лаконічної системи постулатів і визначень, запозичених із математики й математичної логіки.

Основними методиками дослідження мови дескриптивістами є дистрибутивна й безпосередніх складників (див. розділ «Методи мовознавства»). Очевидною є фетишизація дистрибутивної методики. Дистрибуція (сукупність усіх оточень елемента, в якому він трапляється), за Блумфільдом, — це єдина мовна універсалія (інші мовні універсалії він не визнавав). Харріс у праці «Метод у структуральній лінгвістиці» (1948) наголошує: «Головною метою дослідження в дескриптивній лінгвістиці, а разом із тим і єдине відношення, яке буде роз-

глядатися в цій праці, є відношення порядку розташування (аранжування) або розподілу (дистрибуція) в процесі мовлення окремих її частин чи ознак стосовно один одного».

Американські структуралісти детально опрацювали методику дистрибутивного аналізу, визначили його рівні та сфери застосування. Найуспішніше ця методика «спрацювала» у застосовуванні до тих елементів мовної системи, які не мають плану змісту (значення), тобто до одиниць фонетичної системи. Однак дескриптивісти проголосили ізоморфізм дистрибутивної методики, тобто придатність її застосування до всіх мовних рівнів. Суть цієї методики зводилася до таких процедур:

1) членування тексту на мінімальні для певного рівня одиниці (фони, морфи), встановлення їх дистрибуції і визначення на цій основі структурних одиниць мови (фонем, морфем) з алофонів і аломорфів;

2) встановлення дистрибуції структурних одиниць і об'єднання їх у дистрибутивні класи;

3) побудова моделей мови на певному рівні її структури;

4) побудова загальної моделі структури мови, яка б відображала взаємодію всіх рівнів.

Дескриптивісти створили вчення про різні типи дистрибуції, сформували загальні принципи ототожнення варіантів мовних одиниць. Вони вважали, що можна повністю описати мову виключно на основі дистрибуції. Ними описано фонологічні системи багатьох мов, досліджено суперсегментні явища (тон, наголос, явища стику). Жоден структурний напрям не залишив стільки фонологічних описів мов світу, як дескриптивізм. Створено чимало праць і з морфології. Описано різні типи морфем, причому поняття морфеми розширено внаслідок виокремлення суперсегментних, злитих, заперечних та інших морфем. Особливо цінними працями з морфології багатьох мов є студії Найди, Грінберга, Харріса, Хоккета, Гарвіна, Вьогліна. Якщо традиційна морфологія йшла від слова, то дескриптивна — від морфеми.

Дескриптивісти слово як основну одиницю мови не виділяли і трактували його як ланцюжок морфем. Синтаксис розглядали як продовження морфології: конструкції описували через морфеми, що до них належали, як лінійну модель, що складається з ядра й ад'юнктів

(праці Фріза, Харріса, Найди). У синтаксичних дослідженнях, крім дистрибутивної методики, використовували аналіз за безпосередніми складниками (праці Четмена). Одиниці, більші за речення, не розглядали, бо вважали, що вони знаходяться за межами структури мови. Винятком було дослідження Харріса «Аналіз дискурсу» (1952).

Детальний опис дескриптивної методики дано в підручнику Г. Глісона «Вступ до дескриптивної лінгвістики» (1955). Процедуру формалізації опису мови найповніше викладено у праці Харріса «Метод у структуральній лінгвістиці», яку опубліковано в 1951 р. (у 1961 р. цю книжку перевидано під назвою «Структурна лінгвістика»). Вона підсумовує розвиток дескриптивної лінгвістики.

Дескриптивісти значно збагатили метамову лінгвістики, створили чимало нових термінів, які відображали специфічні риси їх наукової парадигми. Новим для мовознавства було введення триад термінів для позначення одиниць мовлення, одиниць мови та їх варіантів (*фон* — *фонема* — *алофон*, *морф* — *морфема* — *аломорф* та ін.). Метаапарат дескриптивістів вичерпно представлено у «Словнику американської лінгвістичної термінології» Е.-П. Хемпа (1957).

Отже, американські дескриптивісти розвинули методику лінгвістичних досліджень, стали активно застосовувати математичні методи, що об'єктивізувало результати дослідження й наблизило лінгвістику до точних наук. Водночас вони звузили лінгвістичну проблематику. Уже в 60-ті роки ХХ ст. Н. Хомський, який був одним із структуралістів, та його прибічники довели неспроможність дескриптивізму вирішити багато теоретичних і практичних завдань. Прийоми сегментації й дистрибуції були корисні на певних етапах фонологічного й морфологічного аналізу, однак для розв'язання інших проблем мало що давали. Спрошене розуміння мови, перебільшення значення дистрибутивного аспекту мови, ігнорування соціально-історичних умов функціонування мови і людського чинника взагалі призвели на початку 60-х років до кризи дескриптивної лінгвістики. Однак методичні прийоми дескриптивістів не втратили свого значення донині.

Генеративізм

У другій половині 60-х років виникає трансформаційна й породжувальна граматики й дескриптивізм поступається генеративізму.

Генеративізм (від англ. to generate «породжувати»), або породжувальна лінгвістика, — напрям у мовознавстві, який характеризується проголошенням пріоритету дедуктивного підходу до вивчення мови над індуктивним, інтерпретацією мови як феномену психіки людини й опрацюванням формальних моделей процесів породження мовних конструкцій.

Основоположником генеративізму є американський мовознавець (родоводом з України) **Ноам Хомський**¹ (нар. 1928 р.). Був учнем дескриптивіста З. Харріса і починав свою наукову діяльність як дескриптивіст. Уже сам Харріс відчував обмеженість методики дистрибуції й аналізу за безпосередніми складниками, тому разом із Хомським почав опрацьовувати методіку трансформаційного аналізу. У ключі трансформаційної граматики Хомський написав свою першу книжку «Синтаксичні структури» (1957). У ній автор багато в чому вийшов за межі дескриптивізму, виклавши ідеї, які стали підґрунтям нової лінгвістичної парадигми. Науковці вважають, що часом зародження генеративізму є саме 1957 рік — рік виходу «Синтаксичних структур». Новим у цій книжці було звернення дослідника до синтаксису (дескриптивісти синтаксис не вивчали), прагнення створити загальну теорію мови, врахування в дослідженнях інтуїції носія мови. Завдання мовознавства Хомський вбачав у моделюванні діяльності мовця.

Філософською основою концепції Хомського було вчення Р. Декарта (Картезіуса). Це засвідчують не тільки викладені в «Синтаксичних структурах» деякі положення, які перегукуються з ідеями Декарта, а й пізніша його праця «Картезіанська лінгвістика», яка своєю назвою вказує на зв'язок із ученням Декарта. Крім того, інтуїція, якій так багато уваги приділяє Хомський, була головним положенням картезіанського раціоналістичного методу пізнання. Американський дослідник запозичив і творчо застосував також декартівське вчення про вроджені ідеї.

¹ Останнім часом у науковій літературі це прізвище передають як Чомський або Чомські, що відповідає англійському написанню *Chomsky*.

Новим етапом у становленні генеративізму був вихід книжок Хомського «Аспекти теорії синтаксису» (1965) та «Мова і мислення» (1968). Центральним поняттям цих праць є ідея породжувальної граматики. *Породжувальна граMATика*, за Хомським, — це «своєрідний механізм, який породжує всі граматично правильні послідовності мови і не породжує жодної граматично неправильної». Поняття граматичної правильності в нього не збігається з поняттям осмисленості. Так, фраза в устах дитини *На мене* «Візьми мене на руки» осмислена, але граматично неправильна, тоді як фраза *Круглий квадрат випив гіпотенузу* безглузда, але цілком правильна граматично.

У праці «Аспекти теорії синтаксису» викладено концепцію породжувальної моделі, тобто «правил, які визначають правильно побудовані ланцюжки мінімальних синтаксичних функціональних одиниць», уведено поняття компетенції (competence) і вживання (performance). Під *компетенцією* автор розуміє знання своєї мови мовцем-слухачем, а під *вживанням* — реальне використання мови в конкретних ситуаціях. Компетенція і вживання не завжди збігаються; іншими словами, вживання не завжди відображає компетенцію (у мовленні людей, які добре ознайомлені з літературними нормами, трапляються обмовки, обривки фраз, ковтання слів, відхилення від правил тощо).

Дослідник намагається побудувати модель діяльності реального носія мови. Завдання лінгвіста, за Хомським, «як і дитини, яка оволодіває мовою, є виявити з даних уживання систему правил, що лежить у їх основі, якою оволодів мовець-слухач і яку він використовує в реальному вживанні [...]. ГраMATика мови прямує до того, щоб бути описом компетенції, притаманної ідеальному мовцеві-слухачу». Хомський застерігає, що компетенція — це не те саме, що мова в соссюрівському розумінні. Вона є динамічною і являє собою «систему породжувальних процесів».

Недоліком традиційної й структурної граматики Хомський вважає те, що вони «не йдуть далі класифікації конкретних прикладів і не доходять до стадії формулювання породжувальних правил». Перспективу лінгвістики він вбачає у виявленні цих правил.

Хомський запозичив і розвинув ідею граматики Пор-Рояля і Гумбольдта про творчий характер мови, яка полягає в тому, що мова має засоби для вираження

необмеженої кількості думок, які виникають у найрізноманітніших ситуаціях. Людина здатна породжувати цілком нові речення й розуміти речення, яких вона ніколи раніше не чула. Першочерговим завданням лінгвістики є розкриття сутності цих творчих процесів.

У праці «Мова і мислення» Хомський всупереч дескриптивістам трактує мову як особливу гілку психології пізнання. З огляду на це його теорію можна назвати менталістською. Критика дослідника спрямована проти дескриптивізму і біхевіоризму як «неадекватних у фундаментальному плані концепцій», бо в їх межах не можна вивчати мовну компетенцію. Лінгвістику, резюмує автор, не можна зводити до сегментації й класифікації та до синтагматики й парадигматики. Трансформаційно-генеративна граматики вивчає структуру механізму, яка уможливорює процес мовленнєвого спілкування. Сутність цього механізму полягає в трансформації глибинних структур у поверхневі. Поняття глибинних і поверхневих структур співзвучне з ідеями граматики Пор-Рояля, де «на передній план висувалась [...] проблема пояснення фактів використання мови на основі пояснювальних гіпотез, пов'язаних із природою мови і, в кінцевому підсумку, з природою людського мислення». Так, зокрема, увагу Хомського в граматиці Пор-Рояля привернуло вже згадуване в темі «Європейське мовознавство епохи середньовіччя і Відродження» речення *Невидимий Бог створив видимий світ*. На думку вченого, Арно і Лансло розмежовують поверхневі й глибинні структури, коли стверджують, що ця фраза містить три судження: 1) Бог невидимий; 2) Бог створив світ; 3) світ видимий. Поверхневою структурою є все речення, а глибинною — наведені три судження.

Глибинна структура формує зміст речення, визначає його семантичну інтерпретацію, а поверхнева є звуковим втіленням цього змісту. Глибинна структура співвідноситься з поверхневою за допомогою граматичних трансформацій. Граматика повинна опрацювати систему правил, які б охарактеризували глибинні й поверхневі структури та трансформаційні відношення між ними. Необхідно сформулювати правила, за якими породжується необмежена кількість пов'язаних між собою глибинних і поверхневих структур.

Отже, поняття глибинної структури пов'язане з семантизацією теорії Хомського. Положення про глибин-

ні й поверхневі структури є одним із основних у його вченні.

Концепція Хомського за своєю суттю є психологічною. Проблеми мови він пов'язує з проблемами людського знання і водночас вважає, що через вивчення мови можна глибше пізнати людську природу. У зв'язку з цим згадує положення Декарта про вродженість мисленневих структур, у тому числі мовної компетенції. **Вроджені структури** — це поняття, які не набуваються через досвід, навчання, а народжуються разом із людиною й існують у кожного індивіда в потенції. Їх можна також розуміти як вроджену здатність до засвоєння мови. Про вродженість мовних структур, зауважує вчений, свідчить той факт, що володіння мовою в основному не залежить від розумових здібностей людини. Варто взяти до уваги й те, що всі нормальні люди оволодівають мовою, а людиноподібна мавпа на це не здатна, хоч є розумною з інших поглядів. Положення про вроджені структури викликало бурхливі дискусії в науці. Більшість учених, які взяли участь в обговоренні цього положення, не сприйняли його.

Хомський вважав, що дослідження мови відкриває перспективу для вивчення розумових процесів людини, тому повинно посідати центральне місце в загальній психології. Учений відносить мовознавство до психології й теорії пізнання (це положення широко використовує сучасна когнітивна лінгвістика). Завданням психології є виявлення вродженої системи, яка визначає суть мови. Психологічне спрямування концепції Хомського стало приводом для звинувачення його в поверненні лінгвістики в лоно психології, внаслідок чого лінгвістика втрачає свою самостійність, за яку боролось багато поколінь мовознавців.

Як бачимо, Хомський запропонував багато оригінальних і сміливих ідей, які знайшли і щирих прихильників, і жорстоких опонентів. Його вчення отримало такий резонанс, що в наукових колах почали говорити про «хомськіанську революцію» в мовознавстві. Після виходу праць Хомського мовознавство змінилося. Воно знову стало антропоцентричним, посилювався його зв'язок із психологією. Мову почали досліджувати з погляду мовця, а не слухача, як це було раніше (аналітичний підхід до мови змінився синтетичним: від смислу до тексту). Увага дослідників була перенесена з фонології й морфології на синтаксис і семантику, а

також на комунікативний аспект мови (замість проблеми «Як влаштована мова?» поставлена проблема «Як функціонує мова?»).

Безумовно, генеративна лінгвістика не розв'язала всіх проблем мовознавства. Понад те, в ній виявлено чимало слабких сторін: апріорність у виділенні вихідних синтаксичних одиниць, недооцінка ролі прагматичних чинників, невелика здатність для опису різноструктурних мов тощо. Однак багатьма положеннями концепції генеративізму скористалася найсучасніша лінгвістична парадигма — когнітивна лінгвістика. Помітним є також вплив генеративної лінгвістики на створення моделі «смысл — текст» російського мовознавця І. О. Мельчука. Термінологічний апарат генеративної лінгвістики ввійшов у науковий обіг сучасного мовознавства (*поверхнева структура, глибинна структура, трансформація, мовна компетенція, породжувальна граматики та ін.*).

Запитання. Завдання

1. Чим зумовлена поява структуралізму?
2. Вкажіть основні ознаки структуралізму.
3. Назвіть структуралістські школи. Чим вони різняться між собою?
4. Чому Празьку лінгвістичну школу називають школою функціональної лінгвістики, американський структуралізм — дескриптивізмом, а датський — глосематикою?
5. Які достоїнства і недоліки структуралізму?
6. Розкрийте суть генеративної лінгвістики. Що нового вніс у теорію мовознавства Н. Хомський? Який вплив мала його теорія на подальший розвиток мовознавства?

Література

Основна

- Алпатов В. М. История лингвистических учений. — М., 1998. — С. 167—209, 309—323.
- Березин Ф. М. История лингвистических учений. — М., 1984. — С. 189—251.
- Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень. — К., 1980. — С. 131—154.
- Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. — М., 1979. — С. 117—162.
- Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. — М., 1979. — С. 308—344.

Додаткова

Кодухов В. И. Общее языкознание. — М., 1974. — С. 78—96.

Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1960. — Ч. 2.

Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. — М., 1966.

Засорина Л. Н. Введение в структурную лингвистику. — М., 1974. — С. 5—45, 82—157.

Мельничук А. С. Глоссематика // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. — М., 1977.

Хауген Э. Направления в современном языкознании // Новое в лингвистике. — М., 1960. — Вып. 1.

Трансформационно-генеративная грамматика в свете современной научной критики. — М., 1980.

Звегинцев В. А. Предисловие // Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. — М., 1972.

2.6. Неогумбольдтіанство

Одночасно зі структуралізмом виник інший мовознавчий напрям — неогумбольдтіанство.

Неогумбольдтіанство — напрям у лінгвістиці, який характеризується прагненням вивчати мову в тісному зв'язку з культурою її носіїв.

Таку назву цей напрям отримав у зв'язку з тим, що вперше проблема «мова і народ» на широкій науковій основі була поставлена В. Гумбольдтом.

На думку Гумбольдта, у мові закладено певне світобачення, яке відображає духовний світ народу — носія мови. Мова знаходиться між людиною й зовнішнім світом, і людина бачить світ таким, яким він зафіксований у рідній мові: «Людина оточує себе світом звуків, щоб сприйняти й засвоїти світ предметів [...]. Оскільки сприйняття й діяльність людини залежать від її уявлень, то її відношення до предметів цілком зумовлене мовою». Отже, за Гумбольдтом, як уже згадувалося, мова описує навколо людини ніби зачароване коло, вийти з якого можна лише тоді, коли вступити в інше коло, тобто вивчити іншу мову. Перехід на іншу мову спричиняє зміну світобачення. На цих теоретичних засновках і на вченні про внутрішню форму мови, яка, на думку Гумбольдта, фіксує особливості національного світогляду, ґрунтується неогумбольдтіанство.

Виокремлюють два різновиди неогумбольдтіанства: європейське й американське.

Європейське неогумбольдтіанство

Європейське неогумбольдтіанство виникло в 20-ті роки ХХ ст. в Німеччині як реакція на обмеженість (однобічність) молодогограматизму і прагнення відродити гумбольдтівські традиції в мовознавстві.

Найяскравіший представник європейського неогумбольдтіанства — німецький учений **Лео Вайсгербер** (1899 — 1985). До цього напряму належали також німецькі мовознавці Йост Трір (1894—1970), Гарольд Гольц (нар. 1930), Гюнтер Іпсен (нар. 1899), Петер Гартман (нар. 1923), швейцарський дослідник Ганс Глінц (нар. 1913) та ін.

Основні ідеї Вайсгербера викладено в чотиритомній праці «Про сили німецької мови», яка вийшла в 1950 р. в Дюссельдорфі. Найважливіші теоретичні положення містяться у другому томі «Про світогляд німецької мови». Уже самі назви засвідчують тенденційність учення мовознавця, необ'єктивне акцентування на національних рисах німецької мови та культури, їхніх нібито перевагах над іншими мовами й культурами. За це неодноразово праця Вайсгербера була піддана критиці.

Вайсгербер спирається на ідеї Гумбольдта (його метою було застосування ідей Гумбольдта до розв'язання етнолінгвістичних проблем), приймає теорію знакової природи мови Соссюра й теорію семантичного поля Тріра. Від Гумбольдта, зокрема, вчений запозичив ідею, що мова — духовна сила народу, рушійна сила історії.

Виходячи з положення про те, що мова — достеменний світ, який розкриває дух народу, Вайсгербер називає мову «уявним проміжним світом», утвореним внаслідок взаємодії світу речей і світу свідомості. Положення про співвіднесеність світу мови із зовнішнім світом учений заперечує. Мова сама створює навколишній світ. Вона є картиною світу і водночас світоглядом народу, а оскільки кожна мова пов'язана з певним етносом, то відмінність мов є відмінністю поглядів на світ. Представники різних етносів бачать світ по-різному. Завдання мовознавців — проникнути у світогляд мови. Для цього їй потрібно вивчати як культуротворчий феномен, оскільки вона творить культуру і фіксує результати цієї творчості. Водночас мова виступає як сила, що творить історію, бо «охоплює собою й духовно стимулює постійного носія історичного життя — народ».

Культурний зміст мови, її світогляд Вайсгербер вичає, використовуючи методику семантичного поля, введеного в мовознавство Тріром. Суть цієї методики полягає в тому, що семантичне поле однієї мови (слова, які об'єднані на основі спільної семантичної ознаки, спільної теми) накладається на відповідне поле іншої мови і в такий спосіб устанавлюються їхні відмінності, зумовлені неоднаковим членуванням мовами навколишнього світу. Семантичні поля двох мов ніколи не збігаються, оскільки зафіксовані елементи реальності в одній мові не повторюються в такій самій формі в іншій мові.

Для того щоб показати, що реальний світ і його відображення в мові не є ідентичними, Вайсгербер звертається до картини зіркового світу. Зірки об'єднані в сузір'я Ведмедиця, Скорпіон, Близнюки тощо не на основі їх справжнього просторового розміщення, а на основі «земного бачення» (в одне сузір'я потрапляють зірки, що перебувають на більшій відстані, ніж зірки, які належать до різних сузір'їв). Водночас учений звертає увагу на те, що це «земне бачення» не є стабільним і видозмінюється залежно від часу в різних народів. Так, скажімо, картини зіркового світу давніх греків, германців і китайців мають певні відмінності.

Роль мови, за Вайсгербером, не тільки в тому, що вона дає найменування об'єктам «мисленневого проміжного світу». Мова є також тим засобом, за допомогою якого створюється цей «мисленневий проміжний світ». Існує стільки світів і стільки світобачень, скільки мов. З огляду на це Вайсгербер застерігає, що сферу значення слів не можна сплутувати зі сферою речей. Сфера значення належить до духовного, «мисленневого проміжного світу», за допомогою якого здійснюється людське пізнання. Так, слово *Unkraut* «бур'ян» є наслідком людського судження з практичного погляду (непридатність для вживання, використання; шкідливість для культурних рослин). Бур'ян не існує в природі, а тільки в свідомості (міркуваннях, оцінці) людей. У природі існує осот, пирій, повійка тощо.

Завдання лінгвіста дослідити, як мова класифікує предмети і явища зовнішнього світу, які відношення встановлює між ними, як їх оцінює, іншими словами, розкрити своєрідність «картини світу» кожної мови та її динаміку в часі. Сам Вайсгербер робить спробу дослідити картину світу німецької мови в історичному ас-

пекті. Так, зокрема, він показує, що мовна картина тваринного світу в середньовісній німецькій мові була зовсім іншою, ніж у сучасній німецькій мові. Слово *Wurm*, яке в сучасній мові має значення «черв'як», позначало не тільки черв'яків, а й змії, драконів, павуків і гусениць, тобто все, що повзає; слово *Vogel* «птах» — не тільки птахів, а й бджіл, метеликів і мух, тобто все, що літає. Слова, яке б позначало тварин взагалі, не було, зате були слова для йменування чотирьох груп тварин: *Tier* «тварини, які бігають», *Vogel* «тварини, які літають», *Visch* «тварини, які плавають» і *Wurm* «тварини, які повзають».

Суть праці німецького вченого полягає в тому, щоб показати активний вплив мови на мислення і на еволюцію людської свідомості. У ній надмірно акцентується на інтелектуальному аспекті мови. Мова, за Вайсгербером, керує розвитком людської свідомості, визначає шляхи її розвитку. Однак усе це — перебільшення ролі мови в житті суспільства. Мова справді є посередником між людиною й реальним світом, але лише в тому сенсі, що без неї неможлива пізнавальна діяльність людини, не може ефективно здійснюватися процес мислення.

Американське неогумбольдтіанство

Існує думка, що американське неогумбольдтіанство (цей напрям частіше називають етнолінгвістикою) сформувалось незалежно від гумбольдтівських традицій. Однак це твердження не є переконливим, оскільки в дослідженнях американських етнолінгвістів відчутний відгомін ідей Гумбольдта.

Зародження американського неогумбольдтіанства пов'язують з іменем **Франца Боаса** (1858—1942), який присвятив своє життя вивченню мов корінного населення Північної Америки — ескімосів та індіанців. Його дослідницькі праці (а в них загальнолінгвістичні погляди) представлені в колективному «Довіднику мов американських індіанців» (1911). Він один із перших звернув увагу на теоретичне значення вивчення мов американських індіанців: «Психологічні основи і морфологічний розвиток американських мов настільки незвичайні, що їх вивчення буде справжнім відкриттям для лінгвістів, які працювали в галузі індоєвропейсь-

ких або семітських мов. Для лінгвіста, який звертається до мов нашого континенту, добре відомі проблеми, що обговорювалися багато років, постають у новому світлі, у нього швидко виробляється широкий погляд на лінгвістичні проблеми». В етнографії, твердив Боас, на зміну загальним теоріям повинен прийти ґрунтовний і безпристрасний аналіз усіх сторін життя кожного народу. (Слід зазначити, що Боас сповідував рівність усіх мов світу, був непримиренним антирасистом.)

Працю Боаса (дослідження індіанських мов) продовжив його учень *Едуард Сепір* (1884—1939). За освітою він був антропологом, що позначилося на його науковому світогляді. Свої дослідження проводив на стику етнології, психології, соціології, психіатрії, фольклористики та релігії. Такий широкий підхід до предмета дослідження позитивно вплинув на результати наукових пошуків.

У Сепіра є розвідки із загальної мовознавства, індіанських мов, порівняльно-історичного мовознавства, психолінгвістики, соціолінгвістики й культурології. Найвідомішою працею вченого є «Мова», яка вийшла друком у 1921 р. Як зізнається сам автор «Мови», метою книжки було показати, що таке мова у його розумінні, «як вона змінюється у просторі й часі та які її взаємозв'язки з іншими людськими інтересами, з проблемою мислення, з явищами історичного процесу, раси, культури, мистецтва». У книжці розглянуто багато проблем: природа мови, внутрішня і зовнішня, синхронічна й діахронічна лінгвістики, мова й мислення, мова й культура, мова й література, мовні контакти, типологія мов та ін., і з кожної проблеми автор висловив свою оригінальну думку.

Що стосується мови і мислення, то, за переконанням Сепіра, вони взаємопов'язані, однак «межі мови і мислення не збігаються. У кращому разі мову можна вважати лише зовнішньою гранню мислення на найвищому, найзагальнішому рівні символічного вираження». Мова не тільки і не стільки ярлик для думок, скільки спосіб мислення, тому мислення залежить від конкретної мови, яка це мислення виражає. «Ми бачимо, чуємо або іншим чином сприймаємо дійсність так, а не інакше тому, що мовні норми нашого суспільства налаштовують на певний відбір інтерпретацій». У цій цитаті відчувається відгомін думок Гумбольдта, викладених у праці «Про різноманітність будови людської мови і її вплив на духовний розвиток людства».

Щодо співвідношення раси, мови і культури Сепір вважає, що вони не існують паралельно, «що їхні зони поширення найхімернішим способом перехрещуються і що їхня історія розвивається відрубними шляхами». Як і Боас, він стверджує, що немає рас вищих і нижчих.

Широковідомою є типологічна класифікація мов Сепіра. Традиційна типологія мов його не влаштувала, оскільки у ній зігноровано перехідні (проміжні) типи (як взаємовиключні розглядалися флексія й аглютинація тощо, хоч вони нерідко співіснують у тій чи іншій мові).

Типологічна класифікація мов Сепіра є багатовимірною. Вона ґрунтується на трьох ознаках:

1) ступінь складності слова (аналітичні, синтетичні та полісинтетичні мови);

2) ступінь злютованості елементів усередині слова (ізолюючі, аглютинативні, флективні та символічні, тобто із внутрішньою флексією, мови);

3) типи значень у мові та спосіб їх передачі (основні, або конкретні, значення, які виражаються словами чи коренями; менш конкретні дериваційні, які виражаються словотвірними суфіксами; ще більш абстрактні конкретно-реляційні; суто реляційні синтаксичні значення (два останні типи виражаються афіксами, внутрішньою флексією, а суто реляційні — ще й порядком слів). Оскільки в усіх мовах представлені перший і четвертий типи значень, то всі типологічні відмінності мов стосуються наявності чи відсутності другого та третього типів.

На основі всіх названих вище ознак Сепір установив 21 тип мов. Так, до простого суто реляційного ізолюючого аналітичного типу належать китайська і в'єтнамська мови; до складного суто реляційного аглютинативного синтетичного типу — турецька мова; до простого змішано-реляційного флективного синтетичного типу — французька; до змішано-реляційного фузійного аналітичного типу — англійська; до змішано-реляційного символічного синтетичного типу — семітські мови. Ця класифікація є всеохожною та найбільш витонченою з усіх наявних, тому отримала схвальну оцінку типологів.

У статті «Статус лінгвістики як науки» (1928) Сепір розглядає взаємозв'язки мовознавства з іншими науками, наголошує на необхідності співпраці лінгвіс-

тів із культурологами, психологами, соціологами. Особливе значення надає антропології та історії культури, вважаючи, що саме через мову можна вивчити культуру, бо «система культурних стереотипів кожної цивілізації впорядковується за допомогою мови, яка відображає певну цивілізацію». У цій статті ще більш рельєфно, ніж у книжці «Мова», сформульовано положення про вплив мови на мислення й поведінку людей: «Мова служить керівництвом до сприйняття «соціальної дійсності». Хоч мова звичайно мало цікавить учених, які займаються соціальними науками, вона має могутній вплив на їхню інтерпретацію соціальних проблем і процесів. Людське створіння живе не в одному тільки об'єктивному світі і не в одному тільки світі суспільної діяльності, як це звичайно думають. Значною мірою людина перебуває в полоні конкретної мови, яка є засобом вираження в цьому суспільстві [...]. Факти засвідчують, що «реальний світ» значною мірою не-свідомо будується на мовних нормах цього суспільства [...]. Світи, в яких живуть різні суспільства, — це різні світи, а не один і той самий світ із різними навішаними на нього ярликами. Ми бачимо, чуємо і взагалі сприймаємо навколишній світ саме так, а не інакше головним чином завдяки тому, що наш вибір у його інтерпретації визначається мовними звичками нашого суспільства».

Щодо зв'язку мови з культурою, то Сепір категорично заперечує будь-яку кореляцію між формальним аспектом мови (фонетичною і граматичною структурою) та культурою. З культурою пов'язана лише лексика, тобто зміст мови. Історія мови й історія культури, на думку дослідника, розвиваються паралельно. Тому культуру народів можна вивчати на основі дослідження культурної лексики. Так, скажімо, можна реконструювати культуру індоєвропейців на основі реконструкції індоєвропейського словника.

Значну увагу приділяє Сепір функціям мови. На його думку, головною є не комунікативна функція, а символічна (мова як засіб передачі знань і вираження культури народу). Комунікативна функція є похідною від символічної: «Нерідко важко чітко розмежувати об'єктивну реальність і наші мовні символи, які до неї відсилають; речі, якості й події загалом сприймаються так, як вони називаються». Сепір виділяє також такі функції, як експресивну, соціалізацій (мова —

символ солідарності, виділення певної групи людей із ширшого соціуму, що відповідає опозиції «наш — чужий, не наш»), контактостановлювальну, зберігання й накопичення культури. Учений звертає увагу на ситуації, коли мовлення, слова перетворюються на діла (наприклад, ситуація клятви), тобто на те явище, яке нині інтерпретується як перформатив.

Надзвичайно актуальним є положення Сепіра, що впливає з функції соціальної солідарності, про важливу роль мови у становленні й розвитку національної самосвідомості.

Отже, Сепір порушив і зробив спробу вирішити багато лінгвокультурологічних проблем, які залишаються актуальними і в наш час.

Ідеї Сепіра розвинув американський учений *Беджамен Уорф* (1897—1941). За фахом він був не професійним мовознавцем, а інженером з техніки безпеки і служив у страховій компанії.

Як інженера з техніки безпеки, Уорфа цікавили причини пожеж. Унаслідок тривалих їх пошуків він дійшов висновку, що нерідко причиною пожеж є мова, яка не завжди точно відображає навколишній світ. Так, зокрема, на складі, де цистерни з бензином, робітники ніколи не дозволяють собі палити цигарки, бо знають, що це небезпечно. Проте, коли цистерни порожні, вони це роблять, вважаючи, що порожня цистерна нічим не загрожує. Так слово *порожній* (англ. *empty*) дезорієнтує робітників, впливаючи на їхню небезпечну поведінку. Насправді нічого порожнього в природі не існує. Усе заповнене повітрям, невидимими мікроорганізмами тощо. У «порожніх» бензинових цистернах є випари, не менш небезпечні, ніж бензин. Так Уорф зацікавився мовними проблемами. У вільний час він відвідував лекції Сепіра і вивчив мову американських індіанців хопі. Погляд на мову не скованого мовознавчих догмами інженера (погляд збоку) зумовив виникнення нових неординарних ідей. Уорф опублікував лише декілька статей, але це не завадило йому стати знаменитим. Згодом, уже після його смерті, в 1956 р. ті статті видано окремою книжкою «Мова, думка і дійсність».

Уорф виявив цілу низку відмінностей між англійською мовою і мовою хопі. Насамперед це різне членування дійсності та різні способи її позначення. Такі розходження між мовами звичайно мають місце тоді,

коли сама дійсність недостатньо чітко членується на складові частини (пор. розбіжність у членуванні кінцівок — руки й ноги чи кольорового спектра в українській і англійській мовах). Мовне членування дійсності, вважає вчений, певною мірою впливає на мислення й поведінку людей. Так, зокрема, складники кольорового спектра в різних мовах не збігаються (в багатьох мовах не виділяють голубого кольору, у турецькій мові одним словом позначають зелений, синій і голубий кольори тощо). Коли представникам різномовних етносів запропонували сортувати різноколірні папірці, то вони робили це так, як підказувала їм рідна мова. Мова ніби диктує мисленню одне членування фактів дійсності і перешкоджає іншому їх членуванню.

Уорф виявив, що в мові хопі й англійській мові різними є категорії числа і часу; що в хопі немає необчислювальних іменників, а всі непередметні іменники не мають множини і не поєднуються з кількісними числівниками (множина й кількісні числівники вживаються лише для позначення тих предметів, які можуть утворювати реальну групу, наприклад, *книжка, стіл, горіх* та ін., і не можуть вживатися зі словами типу *день, крок, удар* тощо; українському *Вони були там десять днів* у хопі відповідає *Вони були там до одинадцятого дня*). Граматичної категорії часу в хопі взагалі немає. Часові назви передаються не іменниками, а прислівниками (нашим *літо, ранок, вечір* у хопі відповідають прислівники, які означають приблизно «коли жарко», «коли світає», «коли вечоріє»). Немає у хопі перенесення просторової лексики на часову (відсутні словосполучення на зразок *довгий день, найближчий час*). Такі відмінності у мові, на думку Уорфа, зумовлені відмінностями в культурі, світобаченні.

Зіставляючи категорії часу, простору, субстанції, матерії в європейських мовах, які, за Уорфом, мало різняться між собою (він їх об'єднує в Standard Average European (скорочено SAE) «середньоєвропейський стандарт»), і в мові хопі, вчений робить парадоксальний висновок: уявлення часу, простору й матерії зумовлені мовною структурою і між мовними структурами і нормами культури та поведінки існують зв'язки.

Уорф намагається виділити деякі властивості середньоєвропейської культури й культури хопі, які зумовлені, за його переконанням, мовними особливостями. У

SAE мікрокосм використовує «слова, що позначають предмети (тіла) і ті види протяжного, але безформного існування, які називаються субстанцією, або матерією. Дійсність сприймається крізь просторову форму + просторову безформну безперервність, співвідносну з формою, як вміст співвідноситься з формою містилицца. Непросторові явища мисляться як просторові, що несуть у собі ті ж поняття форми і безперервності [...]. Наше об'єктивізоване уявлення про час відповідає історичності й усьому, що пов'язане з реєстрацією фактів [...]. Подібно до того, як ми уявляємо собі наш об'єктивізований час ніби простертим у майбутнє так само, як він простирається в минулому, наше уявлення про майбутнє складається на основі записів минулого». Хопі властивий «погляд на світ як на щось, що знаходиться у процесі якоїсь підготовки», а «фізичні і нефізичні явища розглядаються як вираження невидимих чинників сили». У хопі немає ідеї історичності, інтересу до реєстрації фактів.

Водночас Уорф зауважує, що не все в культурі залежить від особливостей мови. Необхідно враховувати й умови життя.

Безумовно, сама уорфівська ідея про взаємозв'язок мови й культури є важливою й заслуговує на увагу. Щоправда, важко зрозуміти, що дослідник вважає первинним, бо в нього є твердження, що: 1) мова впливає на культуру і, таким чином, є первинною; 2) мова і культура розвиваються паралельно, впливаючи одне на одного; 3) відмінності в мові спричинені відмінностями в культурі.

Категорично про первинність мови Уорф стверджує у статті «Наука і мовознавство», де заперечує вселюдські закони мислення. Мислення, за Уорфом, залежить від мови, навіть від її граматики: «Факти мови є для мовців частиною їхнього досвіду, і тому ці факти не піддаються критичному осмисленню й перевірці. Таким чином, якщо хтось, дотримуючись натуральної логіки, розмірковує про розум, логіку й закони правильного мислення, він звичайно схильний просто йти за суто граматичними фактами, які в його власній мові або родині мов становлять частину його повсякденного досвіду, але в жодному разі не є обов'язковими для всіх мов і в жодному сенсі не є спільною основою мислення». Дослідник наводить факти, які засвідчують, що в мовах північноамериканських індіанців немає багатьох категорій традиційної логіки.

Уорф доходить висновку: у мовному світі все відносне. Ми членуємо світ так, як підказує рідна мова, і «стикаємося, таким чином, з новим принципом відносності. Він полягає в тому, що подібні фізичні явища дозволяють створити подібну картину всесвіту тільки за подібності або принаймні за співвідносності мовних систем». Гіпотеза Уорфа отримала в мовознавстві назву гіпотези мовної (лінгвальної) відносності. Оскільки ідея цієї гіпотези була закладена ще Сепіром, то її називають ще гіпотезою Сепіра—Уорфа.

У наш час гіпотезу Сепіра—Уорфа часто визначають як припущення про те, що мислення й культура народу цілком зумовлені мовою. Однак ні Сепір, ні Уорф такого визначення не давали. У статті «Відношення норм поведінки й мислення до мови» Уорф навіть стверджував, що «між культурними нормами і мовними моделями є зв'язок, але немає кореляцій або прямих відповідників».

Зразу ж після оприлюднення гіпотеза викликала гострі суперечки в наукових колах. У 1954 р. їй було присвячено дискусію лінгвістів, антропологів, соціологів, психологів. Критикуючи гіпотезу, опоненти вказували на те, що якби люди по-різному сприймали світ, то не розуміли б один одного. Однак Уорф ніколи не стверджував, що абсолютно все в мисленні й культурі зумовлене мовою.

Довести свою гіпотезу Уорфу не вдалося. Можна сперечатися про достовірність тих чи інших прикладів, коректність їх інтерпретації, але положення про те, що мови по-різному категоризують світ, є абсолютно правильним. Як зазначив В. М. Алпатов, гіпотеза «була сформульована в тому вигляді, в якому сам американський дослідник її не подавав, а потім більшість лінгвістів просто заперечували те її крайнє формулювання, за яке сам Б. Уорф не ніс відповідальності [...]»; деякі лінгвісти, навпаки, надавали гіпотезі дуже великого значення, звичайно виходячи при цьому більше з загальнофілософських, ніж конкретно-лінгвістичних принципів. Що стосується самої гіпотези (якщо тільки не формулювати її в явно абсурдному вигляді), то лінгвістика [...] не могла й не може її ні довести, ні заперечити» [Алпатов 1998: 226].

Нині гіпотеза стала ще популярнішою, ніж була за життя Уорфа. Багато мовознавців шукають і накопичують факти для її підтвердження. Проблема зв'язку

мови і культури й мовних картин світу присвячується багато симпозіумів, конференцій, наукових збірників. Ведуться пошуки об'єктивних методів, які б довели правильність чи хибність гіпотези. У будь-якому разі заслуга Уорфа — в постановці цієї проблеми. Позитивним у теорії Уорфа, як і в усьому неогумбольдтіанстві, є врахування «фактора людини» й акцентування на змістовому аспекті мови.

Запитання. Завдання

1. Які історичні й методологічні основи неогумбольдтіанства?
2. Назвіть різновиди неогумбольдтіанства. У чому їхня своєрідність?
3. Охарактеризуйте концепцію Л. Вайсгербера. З чим не можна погодитися в цій концепції?
4. У чому суть гіпотези лінгвальної відносності Сепіра-Уорфа? Розкрийте її сильні й слабкі сторони.

Література

Основна

- Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень. — К., 1980. — С. 160—168.
- Алпатов В. М. История лингвистических учений. — М., 1998. — С. 210—226.
- Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. — М., 1979. — С. 163—168.
- Венцович Р. М., Шайкевич А. Я. История языкознания. — М., 1974. — Вып. 4. — С. 109—151.

Додаткова

- Кибрик А. Е. Сепир и современное языкознание // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. — М., 1993.
- Звегинцев В. А. Теоретико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепіра-Уорфа // Новое в лингвистике. — М., 1960. — Вып. 1.
- Блэк М. Лингвистическая относительность (Теоретические воззрения Беджамена Л. Уорфа) // Новое в лингвистике. — М., 1960. — Вып. 1.
- Национальный язык и национальная культура. — М., 1978.
- Гухман М. М. Лингвистическая теория Л. Вайсгербера // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. — М., 1961.
- Чесноков П. В. Неогумбольдтіанство // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. — М., 1977.
- Подолья І. Е. Ідея лінгвальної відносності в сучасному науковому контексті // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія Філологія. — 2001. — Т. 4. — № 2.

2.7. Мовознавство в СРСР

Мовознавство в СРСР пройшло складний шлях. Ідеологічний прес і штучно створена ізоляція вчених від світового наукового співтовариства негативно позначилися на стані лінгвістичної науки. Ідеї зарубіжного мовознавства (структуралізм, неогумбольдтіанство тощо) не отримали поширення. Переважна більшість учених дотримувалася старих, передусім молодогораматичних, поглядів. Марризм, який тривалий час посідав монопольне становище, завдав великої шкоди розвитку мовознавчої науки. Водночас чимало радянських учених висунули оригінальні ідеї, які випереджали зарубіжну лінгвістику.

Мовознавство 20—40-х років ХХ ст.

Після жовтневого перевороту радянське мовознавство продовжувало розвивати традиції, які було закладено в Росії у дожовтневий період Харківською, Московською і Петербурзькою лінгвістичними школами. В основному розвиток мовознавства відбувався у руслі молодогораматизму, хоч деякі вчені (Л. В. Щерба і Є. Д. Поливанов) шукали оригінальні підходи до вивчення мовних явищ і висунули ідеї, відмінні від ідей зарубіжного мовознавства.

У перші роки радянської влади помітним було деяке поживлення в мовознавстві, пов'язане з інтересом до вивчення раніше табуйованих мов різних етносів, що населяли країну. Учені розробляли писемність на латинській графічній основі для безписемних мов, а це вимагало ґрунтовного дослідження їхньої внутрішньої структури, що давало безцінний матеріал для теоретичних узагальнень. Однак період піднесення був нетривалим. Посилиювався тоталітарний режим, науці нав'язували як єдино правильну марксистську методологію. Так зване «мовне будівництво», гучно розрекламоване в засобах масової інформації, згоралося. Складені алфавіти на латинській основі для всіх тюркських, фінно-угорських, деяких кавказьких, іранських, тунгусо-маньчжурських та палеоазіатських мов народів СРСР у 30-ті роки було переведено на кирилицю, щоб не відрізнялися від російського. Русифікаторська політика призвела

до поступового відмирання багатьох мов. Ті вчені, які не поділяли нової ідеології й політики, змушені були покинути країну (Бодуен де Куртене, Поржезинський, Трубецької, Якобсон та ін.) і продовжувати свої дослідження за кордоном. Інші, які мали сміливість залишитися в країні і відстоювати свої погляди, загинули в тюрмах і концтаборах (Поливанов, Дурново, Ільїнський) або перебували на засланні (Селіщев, Виноградов, Сидоров та ін.). Були й такі, хто щиро, а хто з принуки стали служити новому режимові й розробляли марксистсько-ленінське мовознавство. Одним із них був М. Я. Марр — творець так званого «нового вчення про мову».

Микола Якович Марр (1864—1934) народився на Кавказі в м. Кутаїсі, закінчив у 1890 р. Петербурзький університет (спеціальність «сходознавство»), згодом став професором цього ж університету. У 1912 р. обраний дійсним членом Петербурзької академії наук. Зробив вагомий внесок у вірмено-грузинську філологію, зокрема дослідив і опублікував низку давніх пам'яток вірменської та грузинської літератур. Досліджував також кавказькі мови (картвельські, абхазьку та ін.), історію, археологію й етнографію Кавказу.

Вивчаючи картвельські мови, він висунув ідею спорідненості цих мов із семітськими, берберськими, баскською, готтентотською та ін., але науково її не довів. Назвав цю сім'ю мов яфетичною. Яфетичні елементи, тобто кавказький субстрат, став шукати в мовах усього світу, в тому числі в українській (у 1930 р. він опублікував своє дослідження «Яфетичні зорі на українському хуторі»). Коли ж ця гіпотеза стала суперечити даним наукового мовознавства, то Марр «усунув» суперечність, оголосивши все індоєвропейське мовознавство застарілим і несумісним із марксизмом, запропонувавши натомість «нове вчення про мову», яке назвав «марксизмом у мовознавстві» (попереднє мовознавство охарактеризував як буржуазне). Відступивши від наукових традицій, користуючись підтримкою правлячої компартії та уряду, Марр установив монополію свого «вчення». Усі інші напрями, в тому числі порівняльно-історичне мовознавство, як буржуазні, перестали існувати.

У 1922 р. Марр створив у Петрограді Яфетичний інститут АН для опрацювання «нового вчення про мову» (після смерті вченого перейменованій на Інститут

мови і мислення імені М. Я. Марра, а в 1950 р. реорганізований в Інститут мовознавства АН СРСР).

«Нове вчення про мову» — це еkleктична суміш ідей Гумбольдта про стадіальність у розвитку мов, Шухардта про схрещування мов, філософів XVII—XVIII ст. про походження мови та майбутню світову мову і марксистської філософії (положення про революційні стрибки в розвитку мови і відображення в ній економічного базису).

Основні положення «нового вчення про мову» такі:

1) мова є надбудовою над базисом, тому має, як будь-яка інша надбудова (релігія, мистецтво, література тощо), класовий характер;

2) перехід суспільства з однієї формації в іншу супроводжується переходом мови з одного стану в інший. Цей перехід має стрибкоподібний характер, що відображає революційні стрибки в суспільстві;

3) усі мови розвиваються за однаковими законами, але з різною швидкістю. Вони проходять одні й ті самі стадії. Ізолюючі мови відповідають первіснообщинній формації, аглютинативні — родовій організації суспільства, флективні — класовому суспільству. Флективні мови представляють найвищу стадію в єдиному глобогонічному процесі;

4) розвиток мов іде від їх множинності до єдності, тобто простежується лише процес інтеграції мов, а не їх диференціація, тому не було жодної прамови. Навпаки, спочатку було значно більше мов, ніж є нині. Шляхом схрещування кількість мов поступово зменшується, і за комунізму буде одна мова для всього людства;

5) методом дослідження мов є чотириелементний палеонтологічний аналіз, який полягає у пошуку в кожному слові будь-якої мови одного з чотирьох елементів (*sal, ber, jon, roš*), від яких нібито беруть початок усі мови світу.

Попри зовнішню новизну «нове вчення про мову» насправді було поворотом до мовознавства XVII-XVIII і початку XIX ст. Тут чітко простежуються спрощений вульгарно-соціологічний підхід до мови і фантастичні ідеї. Як зазначив В. І. Абаєв, «вірити в те, що первинні звукові комплекси дійшли до нас через десятки тисячоліть і можуть бути нами розпізнані в кожному слові й служити основою будь-якого етимологічного аналізу, — це таке забуття фактора часу, така втрата історичної перспективи, яким важко знайти виправдання». Марр ігнорує звукові закони й морфологічні відмінності між мовами.

Теорія Марра вела мовознавство у глухий кут. Однак вона була співзвучною суспільно-політичній ситуації в СРСР, тому її стали поширювати адміністративним шляхом як єдино правильну.

З часом з'ясувалося, що теоретичні положення «нового вчення» неможливо застосувати в конкретній дослідницькій практиці, що викликало критику з боку мислячих мовознавців, яка закінчилася дискусією 1950 р. і реабілітацією порівняльно-історичного мовознавства.

Незважаючи на «аракчєєвський режим» марристів, багато вчених різних поколінь продовжували розвивати мовознавство у традиціях дожовтневих парадигм, а деякі з них навіть одверто ігнорували «нове вчення». До них належать О. М. Пешковський, Л. В. Щерба, Є. Д. Поливанов та ін.

Олександр Матвійович Пешковський (1878—1933) розвивав традиції Московської лінгвістичної школи Фортунатова, поєднуючи їх з ідеями Потебні. У праці «Російський синтаксис у науковому освітленні» (1914; третє видання — 1928, останнє, шосте, — 1956) виклав свою загальнонаукову концепцію, спрямовану проти логічного підходу до вивчення й інтерпретації мовних явищ. Синтезуючи ідеї Фортунатова і Потебні, тобто формально-граматичний підхід із психолого-семантичним, він створив оригінальну синтаксичну теорію. Новою і продуктивною була його ідея використання в дослідженні мови методу інтроспекції, тобто експерименту над собою. Він також обґрунтував важливість прикладного мовознавства, оснований на нормативній точці зору. На відміну від Соссюра припускав можливість свідомого втручання в мову. Оригінальність його розуміння мови як системи в тому, що «мова не складається з елементів, а дробиться на елементи. Первинними для свідомості фактами є не найпростіші, а найскладніші, не звуки, а фрази [...]. Тому не можна, власне, визначати слово як сукупність морфем, словосполучення як сукупність слів, а фразу як сукупність словосполучень. Усі визначення повинні бути побудовані у зворотному порядку».

Повчальними й актуальними для українського сьогодення є думки Пешковського про значення єдності літературної мови для консолідації нації й роль у цьому процесі шкільного вчителя: «Притягуючи дитину шляхом нормування її мови до національного центру — Москви, шкільний учитель оберігає внутрішню, духо-

вну єдність нації, як солдат на фронті оберігає територіальну єдність її. І наскільки ця охорона ще важливіша від військової, ясно з того, що територіальний розпад не виключає можливості подальшого злиття, а духовний розпад — навіки».

Лев Володимирович Щерба (1880—1944) — видатний теоретик мови, фонетист, лексиколог, лексикограф, граматист і методист. Закінчив у 1898 р. гімназію в Києві, а в 1903 р. — Петербурзький університет. Учень Бодуена де Куртене, засновник Санкт-Петербурзької фонологічної школи. Ще до жовтневого перевороту створив у Петербурзькому університеті фонетичну лабораторію.

Свою фонологічну теорію він виклав у працях «Російські голосні в кількісному і якісному відношенні» (1922) і «Фонетика французької мови» (1937). На відміну від Бодуена де Куртене фонему визначав не психологічно, а на основі фонетичних критеріїв як клас близьких за фізичними властивостями (фізичною подібністю) звуків, як звуковий тип, здатний диференціювати слова і їх форми. Так, у російському слові *вода* [вда́] звуки [ʌ] і [a] розглядає як різновиди однієї фонемі <a>. Реально вимовлювані звуки кваліфікує як варіанти (відтінки) фонемі, тобто як те конкретне, в якому реалізується загальне (фонема).

У праці «Про частини мови в російській мові» (1928) Щерба викладає власне розуміння частин мови. Заперечує формальний підхід до визначення частин мови, якого дотримувалася Московська лінгвістична школа: частини мови виділяли за морфологічними ознаками. На його думку, частини мови — не морфологічні і не синтаксичні класи, але їх не можна також виділяти лише на основі семантичного критерію, тобто слід враховувати всі три критерії: семантичний, морфологічний і синтаксичний. Уперше в мовознавстві Щерба виокремлює як частину мови категорію стану (слова типу *треба, важко, жаль, рад* тощо).

Велику теоретичну цінність має стаття Щерби «Про троякий аспект мовних явищ і про експеримент у мовознавстві» (1931). Замість сосюрівської дихотомії «мова — мовлення» він запропонував трихотомію «мовленнева діяльність — мовний матеріал — мовна система». Мовленнева діяльність — це говоріння і слухання; мовний матеріал — «сукупність усього, що говорилося і розумілося», тобто тексти, які є результатом мовленневої діяльності; мовна система — слова і гра-

матика, ідеальний опис яких «повинен вичерпувати знання певної мови». Мовна система «не наукова абстракція», а «те, що об'єктивно виявляється в індивідуальних мовленнєвих системах, які виникають під впливом цього мовного матеріалу. Отже, в мовному матеріалі й треба шукати джерело єдності мови всередині суспільної групи».

Таким чином, за Щербою, мовна система виводиться лінгвістами з мовного матеріалу. Таке розуміння системи різко відрізняється від сосюрівського, згідно з яким мовна система існує в мозку людини. Основне завдання лінгвіста, на думку Щерби, — узагальнення фактів мовлення і виведення з них системи мови, тобто створення словника і граматики, адекватних дійсності, причому слід уникати схематизму і формалізації.

Причини мовних змін Щерба вбачає у зовнішніх чинниках, хоча не ігнорує й внутрішніх: «Інтереси розуміння й говоріння прямо протилежні, й історію мови можна представити як постійне виникнення цих суперечностей та їх подолання».

У цій самій статті Щерба наголошує на важливості експерименту в мовознавчих дослідженнях. Результати аналізу тексту необхідно перевірити експериментально. Експеримент може бути двох видів: звернення до інформанта й експеримент на собі (самоспостереження, інтроспекція). «Індивідуальна мовленнєва система є виявом мовної системи, а тому дослідження першої є пізнанням другої цілком законно і вимагає лише поправки у вигляді порівняльного дослідження низки таких індивідуальних мовних систем». В експерименті велику цінність, на думку Щерби, мають негативні результати: «вони вказують або на неправильність постульованого правила, або на необхідність якихось обмежень, або на те, що правила більше немає, а є тільки факти словника та ін.».

Чимало важливих теоретичних проблем порушує Щерба у праці «Чергові проблеми мовознавства», опублікованій уже посмертно (1945). Він розглядає питання мовних розладів (афазій), мови жестів, двомовності, взаємозв'язків між різними мовними рівнями, розрізнення активної і пасивної граматики та ін. Зокрема, оригінальною є його класифікація двомовності на *чисту* (друга мова засвоюється природним шляхом, тобто через спілкування з її носіями) і *змішану* (мова

вивчається в школі, де «друга мова засвоюється через першу», тобто коли мовець відштовхується від рідної мови). Змішана двомовність трапляється і в лінгвістичних дослідженнях, де лінгвісти шукають категорії рідної мови в іноземній, що з наукового погляду є недопустимим.

Що стосується розрізнення активної й пасивної граматики, то під ними Щерба розуміє два різні підходи до її вивчення. *Пасивною граматику* є такий підхід, коли вчений чи вчитель школи у вивченні граматики йдуть від форми до значення, а *активною граматику*, коли йдуть від значення до форми (ставиться запитання, як виражається певна думка). Обидва підходи є важливими, але, на думку Щерби, потрібно ширше використовувати другий.

Починаючи з 60-х років ХХ ст. лінгвісти прислухалися до поради ученого. Саме такий шлях досліджень (від значення до форми) практикують у генеративній лінгвістиці, в моделі «смісл — текст», у функціональній граматиці (праці О. В. Бондарка, І. Р. Вихованця та ін.).

Євген Дмитрович Поливанов (1891—1938) — один із найвидатніших мовознавців 20 — 30-х років ХХ ст. Це, за висловом відомого письменника і літератора В. Б. Шкловського, геніальна і трагічна постать у радянському мовознавстві. Закінчив Петербурзький університет (був учнем Бодуена де Куртене). Володів японською, китайською, узбецькою, казахською, бухарсько-єврейською, дунганською, корейською, мордовською, чуваською і багатьма європейськими мовами. Брав активну участь у створенні алфавітів для безписемних народів Середньої Азії. Відкрито виступав проти вчення Марра, за що був позбавлений в 1926 р. роботи і змушений виїхати до Середньої Азії. Тоді було заборонено друкувати його праці в Москві та Ленінграді. За його життя надруковано «Лекції зі вступу до мовознавства і загальної фонетики», «Вступ до мовознавства для сходознавчих вищих навчальних закладів» (1928), «Російську граматику в зіставленні з узбецькою мовою» (1933), «Досвід власної методики викладання російської мови» (1935). Окремі його статті вийшли друком у виданнях Празького лінгвістичного осередку.

Поливанов увійшов в історію мовознавства як оригінальний теоретик, соціолінгвіст, творець теорії мовної еволюції, основоположник історичної фонології. Він заклав лінгвістичні й методичні основи навчання росій-

ської мови як іноземної. Для його вчення характерний системний підхід до вивчення мовних явищ, що поєднувався з їх психологічною й антропоцентричною інтерпретацією, прагненням розкрити причиново-наслідкові відношення в мовних процесах, намаганням пов'язати лінгвістику з потребами суспільства.

Учений був переконаний, що мовознавство повинно стати соціологічною наукою. До проблем соціолінгвістики він відносив інтерпретацію мови як соціального історичного феномену, опис мови та її діалектів із соціолінгвістичного погляду, вивчення причинових зв'язків між соціально-економічними і мовними явищами, обґрунтування мовної політики.

Причини змін у мові Поливанов убачав у «лінії людській або — що є те саме — у прагненні до економії трудової енергії». Однак він не заперечував і ролі соціальних чинників, які, на його думку, впливають не прямо, а опосередковано. Так, зокрема, економічно-політичні зміни призводять до змін контингенту носіїв мови, а це стає причиною появи так званого соціального субстрату мови. Суспільні зрушення відображаються тільки в лексиці і фразеології, але не у фонетиці й граматиці.

До чинників мовних змін Поливанов відносив і контактування мов. Він визнавав можливість змішування і схрещування мов, розрізняючи в цьому процесі гібридизацію, під якою розумів сходження неспоріднених мов, і метизацію, тобто вторинне сходження споріднених мов.

У питанні мовного будівництва Поливанов був прибічником рівноправ'я мов. Щодо свідомого впливу на мову займав помірковану позицію. Вважав, що декретами нічого ввести в мову неможливо. Змінити в мові можна лише те, що відповідає закономірностям і що не належить системі. Іншими словами, зміни можуть стосуватися лише графіки й орфографії. Допускав також і свідомі зміни у словнику. Літературна норма, на його думку, може формуватися цілком свідомо.

Оригінальною є поливанівська класифікація лінгвістичних дисциплін. Він поділив їх на три групи:

- 1) дисципліни, які вивчають минуле мови (історіологія);
- 2) дисципліни, які вивчають теперішній стан мови;
- 3) дисципліни, які вивчають майбутнє мови (прогностика).

Справжній лінгвіст повинен відповідати певним вимогам: бути творцем мовних культур; мовним політиком, прогнозістом; «загальним лінгвістом і, зокрема, історіологом; істориком культури». Слід зауважити, що Поливанов указував на важливість прогностичної лінгвістики тоді, коли її, власне, не було.

Іван Іванович Мещанинов (1883—1967). Йому належить особливе місце у мовознавстві 20—40-х років. Хоч він був марристом, однак неординарний талант дослідника допоміг йому вийти за межі «нового вчення про мову» і створити оригінальну лінгвістичну теорію. За освітою — юрист (закінчив юридичний факультет Петербурзького університету в 1907 р.) й археолог (закінчив у 1910 р. Археологічний інститут). Досліджував археологію Давнього Сходу. Був директором Інституту антропології, археології і етнографії АН СРСР (1933—1937). Перші мовознавчі праці опублікував у 1929 р. З 1939 до 1950 р. очолював Інститут мови і мислення імені М. Я. Марра АН СРСР. Відомими працями Мещанинова є «Вступ до яфетидології» (1929), «До питання про мову» (1934), «Нове вчення про мову. Стадіальна типологія» (1936), «Загальне мовознавство» (1940), «Члени речення і частини мови» (1945), «Дієслово» (1949).

У сучасному мовознавчому світі Мещанинов знай як творець знаменитої синтаксичної типології мов, побудованої на глибокому вивченні індоєвропейських, кавказьких, тюркських, монгольських і палеоазіатських мов. В основу цієї класифікації покладено структуру синтаксичних конструкцій, а саме способи вираження суб'єкта і предиката. На основі цього критерію він виділив 3 основні типи мов: пасивний, ергативний і номінативний.

У **пасивному типі мов**, до якого належать інкорпоруючі мови (алеутська, чукотська, нівхська, індіанська мова немепу), дієслово не має категорії перехідності/неперехідності дії, а словесний комплекс, представляючи єдине ціле, включає до свого складу різні частини. Тут абсолютно однаково виражаються предикативні й посесивні відношення між володарем і тим, чим він володіє. Частини мови слабо диференційовані, дієслівні форми утворюються від іменних основ.

У **ергативних мовах**, до яких належать іберійсько-кавказькі (грузинська, абхазька, адигейська, лезгінська та ін.), баскська, мови деяких народів Азії й

Америку, речення з перехідними і неперехідними дієсловами мають різну структуру: суб'єкт при неперехідному дієслові оформляється як об'єкт при перехідному, а суб'єкт при перехідному дієслові стоїть в особливому (ергативному) відмінку.

У *номінативних мовах*, до яких належать індоевропейські фінно-угорські, тюркські та семіто-хамітські, єдино можливою формою підмета є називний (номінативний) відмінок незалежно від перехідності/неперехідності дієслова. Тут суб'єкт рівнозначний підмету, предикат — присудку, а об'єкт — додатку.

Синтаксична класифікація мов Мещанинова прийнята світовою лінгвістикою.

Намагаючись творчо розвинути маррівську теорію єдиного глотогонічного (стадіального) процесу, Мещанинов розподілив виділені ним типи за стадіями. Найстарішим типом назвав пасивні мови, а найновішим — номінативні. Це суто декларативне, нічим не підтвержене положення. Зрозуміло, що таких стадій у розвитку мов не було.

У праці «Члени речення і частини мови» Мещанинов детально проаналізував співвідношення членів речення і частин мови, а також простежив способи вираження синтаксичних відношень у словосполученні та реченні (узгодження, керування, прилягання, інкорпорація). Щодо частин мови, то дослідник вважає, що принципи їх класифікації є універсальними, але конкретні системи можуть бути різними в різних мовах.

Вагомим внеском ученого у світове мовознавство є його вчення про поняттєві категорії. Ці категорії, на відміну від граматичних, можуть не мати формального вираження. Вони притаманні не окремим словам і системам їхніх форм, а широким класам слів. Це універсальні категорії, властиві всім або більшості мов світу (наприклад, категорії статі, темпоральності, персональності тощо). Завдяки своїй універсальності вони дають можливість з одних і тих самих позицій описувати різносистемні мови і виявляти їхню (категорій) специфіку вираження в кожній із мов. Заслуга Мещанинова в тому, що він на прикладі поняттєвих категорій показав автономність семантики і синонімічність лексичних і граматичних засобів: лексика та граматики нерідко виконують одні й ті самі функції (певна поняттєва категорія в одній мові може виражатися формально й набувати статусу граматичної категорії, а в іншій — лексичними засобами).

Мовознавство 50—80-х років ХХ ст.

Після дискусії 1950 р., на якій було піддано критиці догми «нового вчення про мову» Марра та його послідовників, радянське мовознавство змінило напрями досліджень. Було реабілітовано порівняльно-історичне мовознавство, яке почало інтенсивно розвиватися (праці Б. О. Серебренникова, Л. А. Булаховського, Ф. П. Філіна, А. О. Білецького, В. В. Іванова, О. Н. Савченка, Е. А. Макаєва, Я. М. Ендзеліна, О. С. Мельничука та ін.), а з ним і такі споріднені галузі мовознавства, як етимологія (дослідження В. І. Абаєва, А. О. Білецького, О. С. Мельничука, Г. А. Климова) та лінгвогеографія (праці А. В. Десницької, М. М. Гаджієва, Р. І. Аванесова, Й. О. Дзензелівського та ін.). Однак інші мовознавчі напрями, не пов'язані з порівняльно-історичним мовознавством, ігнорували. Усе зарубіжне мовознавство критикували і заперечували. Така відрубність радянського мовознавства від зарубіжного негативно позначилась на його розвитку, оскільки нові ідеї і методи зарубіжної лінгвістики були невідомі мовознавцям у СРСР.

Ситуація змінилася в другій половині 50-х років, у період «хрущовської відлиги». Радянські вчені дістали змогу ознайомитися з усім, що зроблено їхніми колегами в різних країнах, і мовознавство в СРСР стало розвиватися в єдиному світовому руслі. Як окремі напрями виділилися психолінгвістика, структурна лінгвістика, математична лінгвістика, прикладна лінгвістика тощо (праці О. Р. Лурія, О. О. Леонтєва, Л. В. Сахарного, О. М. Шахнаровича, І. І. Ревзіна, В. С. Перебийніс, Р. Г. Піотровського, М. Д. Андреева та ін.). З'явилися глибокі теоретичні дослідження, у яких всебічно розглядалися різні структурні рівні мови. Особливо вирізняються праці В. В. Виноградова й О. І. Смирницького.

Віктор Володимирович Виноградов (1895—1969) — видатний російський мовознавець, учень О. О. Шахматова. З 1950 до 1954 р. очолював Інститут мовознавства, а з 1958 до 1968 р. — Інститут російської мови АН СРСР. Опублікував майже 300 праць із загального мовознавства, історії й сучасного стану російської мови, мови і стилю письменників, стилістики, синтаксису і фразеології: «Нариси з історії російської літературної мови XVII—XIX століть» (1934), «Мова Пушкіна»

(1935), «Стиль Пушкіна» (1941), «Російська мова. Граматичне вчення про слово» (1947), «Про основні типи фразеологічних одиниць у російській мові» (1947), «Про категорію модальності і модальні слова в російській мові» (1950), «Словотвір у його відношенні до граматики й лексикології» (1952), «Питання вивчення словосполучень» (1954), «Про мову художньої літератури» (1959), «Стилістика. Теорія поетичної мови. Поетика» (1963) та ін.

Його дослідження про мову і стиль письменників було взято за основу нової дисципліни — історії російської літературної мови і стилістики як окремої дисципліни.

Виноградов опрацював теорію словосполучення (розмежував словосполучення і речення), вчення про предикативність, про словотвір і його відношення до граматики та лексикології, про взаємодію лексичних і граматичних значень. У граматиці виокремив граматичне вчення про слово, вчення про словосполучення, про речення і про складне синтаксичне ціле. Обґрунтував тісний зв'язок словотвору з граматиною і лексикологією, виділив словотвір як окрему лінгвістичну дисципліну, створив учення про чотири способи словотворення (морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний і лексико-семантичний).

Оригінальними є його теорії типів значень слова і типів фразеологічних одиниць. Виноградову завдячує мовознавство виділенням фразеології в окрему дисципліну, нетривіальною класифікацією частин мови (див. тему «Морфологічний рівень. Частини мови»). М. С. Пospelов так характеризував наукову діяльність Виноградова: «Прямий продовжувач Шахматова і Щерби, В. В. Виноградов у своїй науковій роботі поєднує обидва ці типи: ніколи не випускаючи з поля зору загальні проблеми мовознавства, він, однак, ні на хвилину не покидає твердого ґрунту фактів мови. Подібно до Шахматова, В. В. Виноградов захоплює широтою охоплення конкретного мовного матеріалу в стрункій системі вичерпної класифікації, зі Щербою ж зближує його невгамовний дух сміливих пошуків нових поглядів, нових методів, нових об'єктів лінгвістичного вивчення».

Олександр Іванович Смирницький (1903—1954) — мовознавець, який зробив істотний внесок у розв'язання загальнотеоретичних проблем. Зокрема, він досліджував співвідношення мови і мислення, мови і мовлення, об'єктивності існування мови. Його оригінальне

вчення з цих проблем викладене у праці «Об'єктивність існування мови» (1954). Самобутньою є його теорія мови і мовлення. Під мовленням Смирницький розуміє поєднання звучання з конкретним мовним змістом, а під мовою — сукупність взаємопов'язаних одиниць і відношень між ними, сукупність усіх компонентів різноманітних виявів мовлення. Якщо мовлення — спосіб спілкування, то мова — засіб спілкування. Мова існує у мовленні, взаємодіє з мовленням і розвивається в мовленні. Така інтерпретація мови і мовлення є глибшою, ніж у Соссюра.

Смирницький оновив і теорію слова. Слово, вважає вчений, є одночасно одиницею лексики і граматики, бо в ньому переплетені лексичні й граматичні властивості, що надає йому ціліснооформленості. На цій основі Смирницький проаналізував проблему окремоті слова і його тотожності.

Федот Петрович Філін (1908—1982) — дослідник історії російської мови, проблем загального мовознавства, соціолінгвістики. Очолював Інститут мовознавства (1964—1968) й Інститут російської мови АН СРСР (1968—1982). Йому належить майже 300 наукових праць.

У «Нарисах із теорії мовознавства» (1982) учений акцентує на необхідності системного підходу до вивчення мовних фактів. Під системою він розуміє комплекс органічно пов'язаних між собою компонентів, а під структурою — самі зв'язки між компонентами. Система мови історично є змінною, тому дослідити мову можна лише враховуючи її історичний розвиток. Рівновага і стійкість системи завжди є відносними, бо в ній в один і той самий час існують елементи, які тільки що виникли і які зникають. На розвиток мовної системи впливають внутрішні й зовнішні суперечності, хоча між ними не можна провести чітку межу. Зокрема важливу роль у розвитку мови відіграють її функції. Саме від них залежить напрямок розвитку мови. І тут неоціненне значення має соціолінгвістичне дослідження мови.

Заслуговує на увагу введене Філіним у мовознавство розрізнення тематичних і лексико-семантичних груп слів. Різницю між ними вчений вбачає в тому, що тематичні групи слів ґрунтуються на зовнішніх фактах, відношення між словами у них цілком відображають відношення між поняттями, а лексико-семантичні групи слів є продуктом розвитку лексичної системи;

утворення таких слів зумовлене історичними змінами мови, перегрупуваннями в її лексико-семантичній системі (тим і пояснюється неоднаковий обсяг лексико-семантичних груп у різних мовах, зокрема розбіжність у синонімічних гніздах слів).

Найзначнішою працею Філіна є його монографічне дослідження «Про походження російської, української і білоруської мов» (1972). У ній на основі аналізу фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних діалектизмів у пам'ятках давньої писемності виділено мовні явища, які згодом стали визначати специфіку кожної зі східнослов'янських мов. Недоліком цієї праці є те, що вона ґрунтується на тенденційному для радянської історіографії підході до питання про походження українців, росіян і білорусів «із однієї колиски».

Українське мовознавство 20—80-х років ХХ ст.

В історії українського радянського мовознавства виділяють чотири періоди:

I період (1917 — початок 30-х років). Характеризується активним дослідженням фонетики і граматики, історії й діалектології української мови, яскраво вираженим практичним спрямуванням мовознавчої науки;

II період (30—40-ві роки). Період наступу на українізацію і репресивної політики ВКП (б) — КПРС, коли згорталися теоретичні дослідження і призупинилася практична робота;

III період (50—60-ті роки). Характеризується намаганням оновити теорію мовознавства, увагою до розвитку граматичних досліджень, лексикографії та лінгвістически;

IV період (70—80-ті роки). Відзначається не лише розвитком порівняльно-історичного мовознавства, а й творенням сумнівних прогнозів, що видавалися за соціолінгвістику [Українська мова: Енциклопедія 2000: 648].

У перший період було засновано Інститут української наукової мови Всеукраїнської академії наук (1921), створено кафедри української та інших мов у вищих навчальних закладах. Інтенсивно велися мовознавчі дослідження, укладалися перекладні й термінологічні словники, зокрема «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського (т. 1—3, 1924—1933). З'явилися підручники і посібники з української мови (М. Грунського і Г. Сабалдири в 1920 р., О. Синявського в 1923 р.,

М. Наконечного в 1928 р.; за редакцією Л. Булаховського в 1929—30 рр.), з історії й діалектології («Нариси української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.» О. Шахматова й А. Кримського в 1922 р., «Нарис історії української мови» П. Бузука в 1927 р., «Курс історії українського язика» Є. Тимченка в 1927 р.). Розпочалась робота над укладанням «Історичного словника української мови» (вийшло два випуски першого тому в 1930 і 1932 роках). Видано десятки термінологічних словників.

Крім української, досліджують інші слов'янські мови, а також германські, романські, тюркські й арабську мови (помітним явищем не тільки в українському, а й у світовому мовознавстві є дослідження з орієнталістики А. Кримського).

На початку 30-х років інтенсивний розвиток українського мовознавства було призупинено. Розпочалась боротьба офіційної комуністичної політики проти української мови й культури. Широкого масштабу досягли репресії щодо провідних діячів української науки, літератури, мистецтва. Безпідставно були репресовані В. Ганцов, М. Гладкий, О. Курило, С. Смеречинський, М. Сулима, К. Німчинов, О. Синявський, О. Ізюмов, М. Йогансен, Н. Малеча, Н. Солодкий, Б. Ткаченко, Г. Сабалдир, згодом А. Кримський та ін. Адміністративно насаджували марризм. Хто не поділяв маррівського вчення, потрапляв до числа буржуазних мовознавців. Розгорнувся масовий пошук «помилочок» у працях лінгвістів попередніх років. З'являються публікації з критикою мовознавців. Самі назви статей у журналі «Мовознавство» засвідчують жорстокий терор на лінгвістичній ниві: «Добити ворога» (С. Василевський), «Проти буржуазного націоналізму й фальсифікації» (Г. Сабалдир), «Націоналістичні перекирвання в питаннях українського словотвору» (П. Горецький), «Національне шкідництво в синтаксисі сучасної української літературної мови» (П. Горецький, І. Кириченко), «Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння» (О. Фінкель), «Націоналізм в етимології» (Н. Ліперовська). У 1934 р. опубліковано брошуру К. Німчинова «Проти націоналістичного шкідництва в синтаксисі української літературної мови». Серед авторів «викривальних» статей є й ті, хто згодом був репресований і розстріляний.

Автори замовлених і часом не зі своєї волі написаних статей вдавалися до далеко не наукової лексики і

фразеології з явними ознаками стилю судового вироку. Так, С. Василевський у статті «Добити ворога» пише: «Кримський, Курило, Тимченко, Сулима та інші сумлінно виконували замовлення свого умираючого класу — буржуазії, [...] за «чистою наукою» Тимченка, Кримського та інших ховалися фашистські інтервенціоністські плани», а Г. Сабалдир у статті «Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації» виносить такий присуд: «Нариси» С. Смеречинського — «твір ворожий, що його негайно треба з н и щ и т и, бо важко, мабуть, знайти виразніший націоналістичний твір в українському мовознавстві [...], де так чітко й войовниче сформульовано ідеї українського фашизму в мовознавстві». Ці статті, звичайно, не мають жодного стосунку до науки.

Серед нечисленних вартісних праць 30—40-х років можна назвати «Історію форм української мови» М. Грунського і П. Ковальова (1931), «Історичний коментарій до російської літературної мови» (1936) і «Російська літературна мова першої половини XIX ст.» (т. I, 1941) Л. Булаховського та «Вступ до мовознавства» М. Калиновича (1940). Власне наукові проблеми досліджували мовознавці, які опинилися в еміграції: Є. Онацький, П. Ковальов, Ю. Шевельов, І. Огієнко, В. Чапленко та ін.

У 50-ті роки після дискусії щодо маррівського «нового вчення про мову» наступило деяке поживлення в українському мовознавстві. З'являються дослідження з порівняльно-історичного мовознавства. Помітним явищем став вихід двотомного «Курсу сучасної української мови» за редакцією Л. Булаховського (1951) та «Історичної граматики української мови» О. Безпалька, М. Бойчука, М. Жовтобрюха, С. Самійленка й І. Тараненка (1957) та двотомного «Курсу історії української літературної мови» (1958—1961).

У 60-ті роки XX ст. поживавився інтерес до вивчення пам'яток української мови, зокрема було видано «Граматику» І. Ужевича, «Лексикон» П. Беринди, «Лексис» Л. Зизанія, лексикографічні праці Є. Славинецького, А. Корецького-Сатановського, «Словник української мови» П. Білецького-Носенка та ін. Ця робота тривала і в 70-ті роки.

Знаменними подіями в українській лексикографії було видання шеститомного «Українсько-російського словника» (1953—1963), тритомного «Російсько-українського словника» (1968), двотомного «Словника мови Т. Г. Шевченка» (1964).

На 50—60-ті роки припадає зародження української лінгвостилістики й інтенсивні дослідження діалектів української мови, що згодом вилилося в укладення «Атласу української мови».

Із «хрущовською відлигою» 60-х років посилилася увага мовознавців до культури української мови (з 1967 р. став виходити міжвідомчий збірник «Культура слова»), до нових напрямів дослідження мови (структурна і математична лінгвістика, пов'язана зі школою В. Перебийніс). У 60—80-ті роки активізувалося дослідження міжмовних контактів (Ю. Жлуктенко, В. Акуленко, В. Семчинський, О. Ткаченко), розвивається славистика (О. Мельничук, В. Русанівський), германістика і романістика (Ю. Жлуктенко, Б. Задорожний, П. Почепцов, О. Чередниченко), досліджуються балтійські (А. Непокупний), тюркські (О. Гаркавець), фінно-угорські (П. Лизанець, О. Ткаченко) та інші мови, закладаються підвалини української акцентологічної школи (В. Скляренко, В. Винницький).

Важливими подіями в українському мовознавстві 70—80-х років є вихід «Словника української мови» в одинадцяти томах (1970—1980), «Етимологічного словника української мови» в семи томах (вийшло чотири томи, 1982, 1985, 1989, 2003), «Атласу української мови» у трьох томах (1984, 1988, 2001), а також п'ятитомного курсу «Сучасна українська мова» (1969—1973), в якому узагальнено здобутки досліджень на той час усіх структурних рівнів української мови. Негативним моментом українського мовознавства цього періоду є псевдосоціолінгвістичні дослідження, в яких у час тотальної русифікації українського етносу і стрімкого звуження суспільних функцій української мови стверджувався її «нечуваний розквіт».

Найвидатнішими постатями українського мовознавства 20—80-х років є А. Кримський, М. Грунський, М. Калинович, Є. Тимченко, Л. Булаховський, О. Мельничук.

Агатангел Юхимович Кримський (1871—1942) — видатний сходознавець, мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, історик, письменник і перекладач. У 1918 р. обраний академіком УАН. З 1921 до 1929 р. був директором Інституту української наукової мови. Володів майже 60 мовами. Опублікував до 1000 наукових праць, найголовнішими з яких є «Нарис з історії української мови», написаний у співавторстві з О. Шахматовим (1922, 1924), «Українська мова, звідкіля вона

взялася і як розвивалася» (1922), «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» (1929), «Українська граматики...» (1907), «Історія Персії та її письменства» (1923). У працях «Філологія і погодинська гіпотеза...» (1904), «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (1906), «Давньокиївський говір» (1906) спростував псевдонаукову шовіністичну теорію Погодіна — Соболевського про російський етнічний склад населення Києва і Київщини за часів Київської Русі та неавтохтонність на цій території українського етносу. Досліджував українські говори. Низку праць присвятив розвитку й нормалізації української мови. Був науковим редактором «Російсько-українського словника» у трьох томах (1924—1933). Кримського по праву вважають основоположником української орієнталістики. Написав багато праць зі сходознавства (досліджував історію, мову, літературу семітів, арабів, персів і тюрків). У 1941 р. був репресований, помер у в'язниці.

Микола Кузьмич Грунський (1872—1951) — професор Київського університету (у 1919—1920 рр. був ректором). Досліджував походження старослов'янського письма, мову давніх пам'яток старослов'янської писемності, історію слов'янських мов. Відомими є такі його праці: «Пам'ятки і питання давньослов'янської писемності» у двох томах (1904—1906), «Нариси з історії розробки синтаксису слов'янських мов» у двох томах (1910—1911), «Білоруська мова в її минулому та сучасному вивченні» (1930), «Граматики давньоцерковнослов'янської мови» (1906), «Українська граматики» (1918), «Вступ до слов'янського мовознавства» (1941), «Українська мова» (1926; у співавторстві з Г. Сабалдирем) та ін. У статті «Основи та проблеми сучасної лінгвістики» зробив критичний огляд тогочасних мовознавчих концепцій з позицій порівняльно-історичного мовознавства.

Михайло Якович Калинович (1888—1949) — відомий мовознавець, літературознавець і перекладач, академік АН УРСР з 1939 р., професор Київського університету. Викладав вступ до мовознавства, порівняльну граматику індоєвропейських мов, санскрит, готську мову, історію давньої індійської літератури. У 1930—1944 рр. очолював Інститут мовознавства Академії наук і відділ загального мовознавства в цьому ж інституті до 1949 р. Найбільше прислужився українському словničарству: був головним редактором «Російсько-українського словника» (1948), автором багатьох публікацій з теорії та

історії лексикографії. У «Вступі до мовознавства» (1940, перевидано 1947) вніс багато нового в теорію слона, використавши матеріал різних європейських і південноазіатських мов, чим заклав підґрунтя зіставної лексикології в нашому мовознавстві. Іншим об'єктом зацікавленень ученого була проблема походження мови («Походження мови», 1946).

Євген Костянтинівич Тимченко (1866—1948) — один із організаторів Української академії наук, її дійсний член із 1919 р., член-кореспондент АН СРСР з 1929 р. Об'єктом його зацікавленень були питання української літературної мови, її історії. В «Українській граматиці» (1907, 2-е доповнене видання — 1917) детально описав фонетику, морфологію та словотвір української мови, а в «Курсі історії українського язика» (1927, 2-е доповнене видання — 1930) широко залучив матеріал слов'янських та інших індоевропейських мов, діалектні дані і на цьому тлі розглянув історію української мови. Цінними є його дослідження з синтаксису відмінків української мови, результати яких викладено у працях «Функції генитива в південноруській мовній області» (1913), «Льокатив в українській мові» (1924), «Номінатив і датив в українській мові» (1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (1926), «Акузатив в українській мові» (1928). Досліджував ученій і проблеми діалектології, якій присвятив кілька праць, зокрема «Причинки до української діалектології» (1908) і «Одна діалектна особливість вживання морфемі *ся*» (1948).

Чи не найбільше відомий Тимченко як лексикограф. Він є співавтором і редактором першого «Історичного словника українського язика» (випуск 1, 1930; випуск 2, 1932), уклав «Русско-малоросский словарь» у двох томах (1897—1899), брав активну участь у підготовці «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907—1909).

Леонід Арсенійович Булаховський (1888—1961) — видатний мовознавець, спеціаліст з українського, російського, слов'янського й загального мовознавства, перший голова Українського комітету славистів, дійсний член АН УРСР і член-кореспондент АН СРСР, директор Інституту мовознавства АН УРСР з 1944 до 1961 р.

У полі зору Булаховського були питання історії й теорії мовознавства; фонетика й лексика, морфологія й синтаксис, стилістика та історія української, російської та інших слов'янських мов, методика викладання мов.

Дослідженням ученого притаманний синтез історії, мовознавства й літературознавства. Він написав майже 400 наукових праць. Перша друкована праця «До питання слов'янської кількості й наголосу» з'явилася в 1910 р., коли Булаховський був ще студентом.

Свої загальнолінгвістичні погляди Булаховський виклав у підручниках «Вступ до мовознавства» (російською мовою, 1953), «Нариси з загального мовознавства» (1955) і у праці «Виникнення і розвиток літературних мов» (1941—1947). Учений вніс багато нового у вивчення проблем семасіології і лексикології, в дослідження становлення і закономірності функціонування літературних мов. У численних публікаціях 50-х років Булаховський зробив вагомий внесок в утвердження порівняльно-історичного мовознавства.

Чимало праць дослідник присвятив вивченню української мови — лексика, морфології, синтаксису, стилістики, акцентології, орфографії, пунктуації, історичної граматики та історії літературної мови. Часто на матеріалі української мови вчений розв'язує загальнослов'янські проблеми. Його «Питання походження української мови» (1956), що відзначаються енциклопедичністю відомостей, до нашого часу вважаються найсоліднішим і найнадійнішим джерелом із цієї проблеми. Двотомний «Курс сучасної української літературної мови» (1951) за редакцією й участю Булаховського, дослідження мови українських письменників-класиків (Т. Шевченка, М. Рильського та ін.) дали підстави вважати вченого творцем лінгвістичної школи історії літературної мови і лінгвостилістики в Україні.

Неоціненний внесок його в русистику. «Курс російської літературної мови» (1935) — оригінальна праця за способом викладу, новизною трактування проблемних питань і за представленим у ньому матеріалом. Уперше у практиці вищої школи тут уведено розділ лексика, виділено в окремий розділ словотвір, наведено багатий матеріал з наголосу різних частин мови; в розділі про синтаксис викладено вчення про надфразові єдності. Можна твердити, що саме Булаховський заклав основи синтаксису зв'язного мовлення.

Книжка «Історичний коментарій до російської літературної мови» (1936) оригінальна тим, що автор вибрав ретроспективний спосіб аналізу мовних явищ: факти сучасної російської мови отримують своє пояснення в близькому і далекому минулому. Ця праця

сприяла з'ясуванню історичного розвитку російської мови, осмисленню всіх сторін мовної структури.

У двотомній праці «Російська літературна мова першої половини XIX століття» (1941) досліджено стилістичні засоби (лексичні, фонетичні, морфологічні й синтаксичні) різних жанрів російської літературної мови. Ця праця вплинула на формування курсу російської літературної мови як окремої наукової дисципліни.

Булаховський досліджував й інші слов'янські мови: польську, чеську, болгарську, сербську, хорватську, словенську і македонську. Широке визнання отримали такі його праці, як «Про деякі питання і завдання вивчення слов'янських мов», «До історії взаємовідношень слов'янських літературних мов», «Дослідження в галузі граматики аналогії і споріднених явищ (слов'янські атематичні дієслова)», «Слов'янські найменування птахів», «Грамматична індукція в слов'янському відмінюванні», «Акцентологічний коментарій до польської мови», «Акцентологічний коментарій до чеської мови» та ін. Як зазначав російський мовознавець В. Ілліч-Світич, Булаховський «завершив побудову традиційної слов'янської акцентологічної концепції». Застосовуючи порівняльно-історичний метод, він прагнув охопити мовні явища всебічно, у всій їх складності [Ілліч-Світич 1967].

Олександр Савич Мельничук (1921—1997) — академік АН України, член-кореспондент АН СРСР, видатний теоретик мовознавства. Автор праць із загального та індоєвропейського мовознавства, славістики, української та російської мов. Найважливішими з них є «Розвиток структури слов'янського речення» (1966), «Про роль мислення у формуванні структури мови» (1966), «Поняття системи і структури мови» (1970), «Про генезу індоєвропейського вокалізму» (1979), «Про мову Київського літопису XII століття» (1983). Крім цього, Мельничук є співавтором і редактором праць «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966), «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» (1972), «Сучасне зарубіжне мовознавство» (1983), «Історична типологія слов'янських мов» (1986) та ін. Керував підготовкою фундаментального семитомного «Етимологічного словника української мови», створив школу українських етимологів. У своїх дослідженнях він ішов шляхом дедалі ширших узагальнень від праць, пов'язаних безпосередньо з син-

хронічною україністикою, до етимологічних і загальнолінгвістичних, від загальнославистичних до загальноіндоевропейстичних для того, щоб закінчити, на превеликий жаль, не вивершеною серією досліджень, у яких ставилося й аргументувалося положення про спорідненість усіх мов світу» [Ткаченко 2001: 6].

Новим було бачення Мельничука філософських проблем мовознавства, зокрема таких, як мова і мислення, система і структура мови, мова як знакова система. Багато уваги вчений приділив питанню розвитку мови. У статті «Розвиток мови як реальної системи» (1981) та в інших працях розвиток мови розглядає через призму її системності й доходить таких висновків: 1) мова еволюціонує поступово (не стрибкоподібно), не порушуючи рівноваги системи; 2) якщо мовні зміни приводять до посилення системності, то мова прогресує, а якщо до послаблення — регресує; 3) прогрес мови — це зростання її можливостей виражати новий зміст; 4) причини мовних змін можуть бути свідомими (пов'язані з розвитком соціуму) і несвідомими (які мають психолінгвістичну природу); прикладом перших є пуризм; 5) потужним чинником розвитку мови є мислення, при цьому роль мислення на різних етапах розвитку мови є неоднаковою: «[...] у процесі історичної взаємодії між мисленням і структурою мови загальний вплив мислення на мовну структуру поступово посилюється, у той час як зворотний вплив структури мови на мислення відповідно послаблюється».

Будучи видатним теоретиком порівняльно-історичного мовознавства, Мельничук, як і Шлейхер, переконаний в реальності реконструйованих мовних праформ, тому він залучав до більш широких порівнянь не тільки зафіксовані писемністю форми, а й реконструйовані. Це дало йому змогу вийти за межі окремих мовних родин, поглибити доісторичну перспективу мовознавства і висунути ідею спорідненості усіх мов світу, їхнього походження від єдиної прамови людства, про що йдеться в його фундаментальній праці «Про всезагальну спорідненість мов світу» (1991).

Учений сформулював п'ять принципів порівняльно-історичного дослідження мов: 1) необов'язковість встановлення відповідності між голосними в коренях слів; 2) встановлення відповідностей не між ізольованими приголосними, а між групами приголосних; 3) встановлення відповідностей із допущенням можли-

ності метатеми приголосних кореня; 4) встановлення відповідностей між формами з різними інфіксами й формами без них; 5) встановлення семантичних паралелей із урахуванням можливості розходження значень.

Видатним теоретиком був Мельничук і в галузі україністики та славістики. У монографії «Розвиток структури слов'янського речення» він детально простежив еволюцію речення в слов'янських мовах від найдавніших часів до наших днів, а в академічному підручнику «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» дав ґрунтовний опис синтагматичного членування українського речення.

Запитання. Завдання

1. Чим характеризувався розвиток мовознавства в СРСР?
2. Дайте критичну оцінку «Нового вчення про мову» М. Я. Марра.
3. Що нового внесли в мовознавство О. М. Пешковський, Л. В. Щерба, Є. Д. Поливанов, І. І. Мещанинов, В. В. Виноградов, О. І. Смирницький, Ф. Н. Філін?
4. Як розвивалося українське мовознавство в СРСР? Назвіть репресованих українських мовознавців.
5. Охарактеризуйте здобутки найвидатніших постатей в українському мовознавстві 20—80-х років.

Література

Основна

- Алпатов В. М. История лингвистических учений. — М., 1998. — С. 227—265.
- Русанівський В. М. Україністика // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000. — С. 648—652.

Додаткова

- Жовтобрюх М. А. Нариси історії українського радянського мовознавства (1918—1941). — К., 1991.
- Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. — К., 1991.
- Зиндер Л. Р., Маслов Ю. С. Л. В. Щерба — лінгвіст-теоретик і педагог. — Л., 1982.
- Ларцев В. Г. Евгений Дмитриевич Поливанов. Страницы жизни и деятельности. — М., 1988.
- А. Ю. Кримський — україніст і орієталіст. — К., 1974.
- Л. А. Булаховский и современное языкознание. — К., 1987.
- Ткаченко О. Б. Олександр Савич Мельничук як людина і вчений // Мовознавство. — 2001. — № 6.

2.8. Мовознавство на сучасному етапі

Хоча мовознавство має більш ніж двадцятирікову традицію, однак найінтенсивніший його розвиток припадає на ХХ ст. За це століття змінилося три наукові парадигми: порівняльно-історична (генетична), системно-структурна (таксономічна) й комунікативно-функціональна¹. Така швидка зміна наукових поглядів на мову дала підставу російському мовознавцеві П. Б. Паршину кваліфікувати ситуацію в мовознавстві ХХ ст. як перманентні, тобто постійні, безперервні методологічні перевороти. Однак, незважаючи на зміни наукових парадигм, надбані у попередні періоди знання про мову не заперечуються, а лише набувають нової оцінки. Різні парадигми ніби накладаються одна на одну і навіть співіснують, то ігноруючи одна одну, то зближуючись.

Отже, різні течії і напрями сучасного мовознавства перебувають у доповнювальних відношеннях.

Когнітивна лінгвістика

На зміну системно-структурній парадигмі (структуралізму), де мова інтерпретувалася як своєрідна суворо організована система, в якій кожне явище має свою цінність залежно від місця в цій системі, і де було проведено чіткі межі між мовною синхронією і діахронією, мовою і мовленням, звуком і фонемою, морфом і морфемою, словом і лексемою, значенням і смислом, висловленням і реченням тощо, прийшла когнітивна лінгвістика, котра розглядає мову не як «систему в самій собі і для самої себе», а у зв'язку з людиною, без якої виникнення й функціонування цієї системи було б неможливим. Як зазначає Дж. Брунер, «революціонери»-когнітивісти прагнуть повернути думку в

¹ Дехто як окрему парадигму розглядає генеративну, засновником якої є Н. Хомський — автор генеративно-трансформаційної теорії мови, основними принципами котрої є проголошення пріоритету гіпотетико-дедуктивного підходу до мови замість індуктивного, переміщення в центр досліджень синтаксису, визнання творчого (креативного) характеру мовної діяльності, вивчення мови як феномену психіки людини. Сучасний етап у мовознавстві можна назвати періодом постгенеративізму.

науки про людину після «довгої холодної зими об'єктивізму» [Bruner 1990: 1]. Таким чином, лінгвістика піби повернулася назад, до тих парадигм, які розглядали мову як явище суспільне, явище, тісно пов'язане з історією народу, його культурою. Іншими словами, на сучасному етапі відбувається гуманізація мовознавства.

Когнітивна лінгвістика виникла в 70-ті роки ХХ ст. (у 1975 р. в назві статті американських мовознавців Дж. Лакоффа та Х. Томпсона з'явився термін *когнітивна граматика*). Деякі вчені часом виникнення когнітивної лінгвістики вважають організований у 1989 р. Р. Дірвеном у Луйсбурзькому університеті (Німеччина) симпозиум, на якому було засновано журнал «Когнітивна лінгвістика».

Когнітивна лінгвістика (від англ. cognition «знання, пізнання», «пізнавальна здатність») — мовознавчий напрям, який функціонування мови розглядає як різновид когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища.

Когнітивна лінгвістика є складовою частиною *когнітології* — інтегральної науки про когнітивні процеси у свідомості людини, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу. Когнітологія досліджує моделі свідомості, пов'язані з процесами пізнання, з набуттям, виробленням, зберіганням, використанням, передаванням людиною знань, з репрезентацією знань і обробленням інформації, яка надходить до людини різними каналами, з переробленням знань, з прийняттям рішень, розумінням людської мови, логічним виведенням, аргументацією та з іншими видами пізнавальної діяльності. Досліджуючи розум і розумові системи, когнітивна наука розумну поведінку розглядає як певне обчислення. Існує навіть думка, що когнітивна парадигма може перерости в креативну, тобто творчу парадигму, яка використовуватиме когнітивні структури для вироблення нових знань.

Когнітологія є комплексною наукою. Як зауважив К. Стеннінг, «складіть разом логіку, лінгвістику, психологію і комп'ютерну науку — і ви отримаєте когнітивну науку». Значення мови для когнітології є надзвичайно великим, бо саме через мову можна об'єктивізувати розумову (ментальну, мисленнєву) діяльність, тобто вербалізувати («ословити») її. З іншого боку, вивчення мови — це опосередкований шлях дослідження

пізнання, бо когнітивні й мовні структури перебувають у певних співвідношеннях. Саме тому когнітивна лінгвістика стала провідною науковою дисципліною в межах когнітології. Вона досліджує, як пов'язані мовні форми зі структурами людських знань, а також те, як вони представлені в голові людини. Зокрема, предметом когнітивної лінгвістики є проблема ролі мови у процесах пізнання й осмислення світу, в проведенні процесів його концептуалізації й категоризації (підведення явища, об'єкта, процесу тощо під певну рубрику, категорію; утворення і виділення самих категорій, тобто членування зовнішнього і внутрішнього світу людини й упорядковане подання різноманітних явищ через зведення їх до меншого числа розрядів і об'єднань), проблема співвідношення концептуальних систем із мовними, науковою та звичайною (буденною) картин світу з мовною.

Варте уваги й загальне спрямування когнітивістів на дослідження мови у зв'язку з людиною, яка думає і пізнає: «Переваги когнітивної лінгвістики й когнітивного підходу до мови [...] в тому, що вони відкривають широкі перспективи бачення мови в усіх її різноманітних зв'язках із людиною, з її інтелектом і розумом, з усіма мисленневими й пізнавальними процесами, нею здійснюваними, і, нарешті, з тими механізмами та структурами, які лежать у їх основі» [Кубрякова 1999: 3].

Кожен новий напрям у мовознавстві пов'язаний із новим методом дослідження мови. Щодо методу когнітивної лінгвістики однозначної думки немає. Більше того, невизначеність методу дослідження стала причиною заперечення когнітивної лінгвістики як окремої парадигми в мовознавстві. Зокрема, В. Касевич стверджує, що «хоча внесок когнітивістів у сферу, наприклад, семантики виразно позитивний, вони тим не менше не створюють ні нового об'єкта (точніше, предмета) дослідження, ні навіть мовного методу» [Касевич 1998: 20]. О. Кубрякова вважає, що когнітивна лінгвістика опрацювала свій метод, який передбачає «постійне співвіднесення мовних даних із іншими досвідними сенсомоторними даними [...] на широкому культурологічному, соціологічному, біологічному і — особливо — психологічному тлі», і що «метод когнітивної науки полягає передусім у спробі поєднати дані різних наук, гармонізувати ці дані й

знайти смисл в їх кореляціях та співвідношеннях» [Кубрякова 1999: 5—6].

Когнітивна лінгвістика є поліпарадигмальною наукою. Вона успадкувала набутки всіх попередніх мовознавчих парадигм і розвиває успадковані від лінгвістики, а також від філософії, психології класичні проблеми зв'язків між мовою та мисленням, однак розглядає їх у дещо іншому плані, а саме в таких категоріях: знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знаннями, ментальні структури та процеси у свідомості (пам'ять, сприйняття, розуміння, пізнання, аргументація, прийняття рішення тощо). Головна ідея когнітивної лінгвістики як нового напрямку: мовна здатність людини є частиною її когнітивної здатності.

Для когнітивної лінгвістики характерні такі загальні принципи настанови, як *експансіонізм* (виходи в інші науки), *антропоцентризм* (вивчення мови з метою пізнання її носія), *функціоналізм* (вивчення всього різноманіття функцій мови), *експланаторність* (пояснення мовних явищ). Якщо лінгвістику ХХ ст. можна представити як «як-лінгвістику» (як побудована мова), то когнітивну лінгвістику як «для чого/чому-лінгвістику», в основі якої буде примат пояснення [Кибрик 1995: 91].

Не всі структури репрезентації знань мають лінгвальний характер. Диференціація різних структур знань, визначення загальних принципів їх формування, виявлення ролі мови в їх репрезентації, розумінні та інтерпретації становить предмет когнітивної семантики — найбільш важливого і найбільш опрацьованого розділу когнітивної лінгвістики.

Представниками когнітивного підходу в семантиці є переважно американські вчені Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор, Л. Талмі, А. Гольдберг, Дж. Тейлор, Ж. Фоконьє, Б. Рудзка-Остін, А. Ченкі та ін. Відомою є праця Р. Джекендоффа «Семантика і когнітивна діяльність» (1983), в якій обґрунтовано зв'язок семантики з психологією. Зокрема у ній доводиться, що при сприйнятті мовлення людина користується тими самими механізмами, що й при сприйнятті загалом (зоровому, музики тощо).

Представники когнітивної семантики вважають, що їх головне завдання — виявити і пояснити, як організоване знання про світ у свідомості людини і як форму-

ються та фіксуються поняття про світ. Тому вони розглядають семантику і мовні проблеми загалом через призму пов'язаних із лінгвістикою наук — *герменевтикою* (від грец. *hermēneutikós* «пояснювальний»; мистецтво тлумачення текстів, учення про принципи їх інтерпретації); *гештальтпсихологією* (одна з основних шкіл зарубіжної, переважно німецької, психології першої половини ХХ ст., яка висунула принцип цілісності (гештальт) як основу в дослідженні складних психічних явищ), *когнітивною психологією* (один із напрямів переважно американської психології, що розглядає всі психічні процеси як опосередковані пізнавальними (когнітивними) чинниками) та ін. Такий симбіоз різних наук у дослідженні мовних явищ, з одного боку, сприяє всебічному їх вивченню, а з іншого — призводить до втрати автономності лінгвістики як науки.

Когнітивісти висунули кілька теорій і ввели в науковий обіг нові поняття і, відповідно, терміни.

Новою є когнітивна теорія *категоризації* — теорія систематизації значень слів у мовній свідомості людини, яка здійснюється у межах сформованої в її свідомості наївної картини світу. В її основу покладено ідею Б. Уорфа про членування світу на категорії за допомогою мови. Виділення такої категорії можливе лише тоді, коли для її назви у мові є відповідне слово. Когнітивний погляд на категоризацію ґрунтується на припущенні, що здатність людини до категоризації пов'язана з її досвідом та уявою, особливостями сприйняття, культурою, а також зі здатністю створювати образи, метафори, метонімії тощо. На думку Е. Рош, категоризація є одним із найважливіших складників механізму пізнання і полягає в тому, що для кожного слова окреслюється семантичне коло споріднених слів за «принципом родинної подібності» та встановлюється узагальнювальний репрезентант (прототип). Метою категоризації є пояснення нового через уже відоме та структурування картин світу за допомогою узагальнень. Категорія — когнітивна структура, концептуальний клас, що складається з елементів — членів категорії, об'єднаних «родинною подібністю». Об'єкти — члени категорії не є рівноправними: всередині кожної категорії одні об'єкти є психологічно більш значущими, ніж інші. Людина сприймає будь-яку семантичну категорію як таку, що має центр і периферію і, відповідно, «більш прототипічних» і «менш прототипічних»

представників. Наприклад, прототипічним птахом для європейців є горобець, а страус і курка є периферією; яблуко — прототипічний фрукт, а банан — периферія; прототипом стільця є стілець для стола, а не крісло в перукарні чи стілець для фортепіано. Правда, в різних етносів прототипи можуть не збігатися. Так, для американців прототипом птаха є малинівка (вільшанка), а прототипом фрукта — апельсин. Отже, *прототип* — це такий центральний член категорії, який є її найкращим, найяскравішим представником, головним репрезентантом. Навколо такого прототипу в свідомості індивіда об'єднуються всі інші об'єкти, що входять до категорії [Rosch 1977].

Деяку іншу концепцію прототипів запропонувала австралійська дослідниця польського походження А. Вежбицька. Прототипами, на її думку, є не самі об'єкти, а їх ідеалізовані, еталонні образи, ментальні утворення, які не належать до об'єктів, що піддаються спостереженню, але які концептуально відображають суттєві властивості нашого уявлення про об'єкт (типова чашка, типове вікно, типовий велосипед, типова школа тощо). Так, наприклад, до прототипу «велосипед» не належать такі предмети, як фари і дзвінок. Деякі дослідники (Р. Фрумкіна) вважають, що назване Вежбицькою прототипом правильніше йменувати стереотипом і говорити, відповідно, про стереотипний образ певного об'єкта.

Із теорією категоризації пов'язане поняття *ментальних репрезентацій*, під якими розуміють умовні функціонально визначені структури свідомості та мислення людини, що відтворюють реальний світ у свідомості, втілюють знання про нього і почуття, які він викликає, відображають стани свідомості та процеси мислення [Штерн 1998: 214—215]. Процеси свідомості й мислення розглядаються як оперування ментальними репрезентаціями. На думку американського мовознавця А. Пайвіо, ментальні процеси у свідомості опосередковані не тільки мовою (словесними формами), а й уявою (образами). Порівняльний аналіз мови й уяви як засобів репрезентації показує, що хоча вони в багатьох випадках виконують різні функції, однак гармонійно доповнюють одна одну. За Дж. Фодором, ментальна репрезентація є специфічною мовою мислення. Відчуття, які виникають у людини в процесі взаємодії з довкіллям, спричинені інформацією, що надходить до неї сенсорними каналами (зоровим, слуховим, тактильним). Сенсорні механіз-

ми перетворюють ці матеріальні стимули на символічні утворення, які і є ментальними репрезентаціями.

Основним семантичним поняттям у когнітивній лінгвістиці є «**концепт**», і саме цим когнітивна лінгвістика найбільшою мірою відрізняється від інших напрямів дослідження семантики (логічного, структурного тощо). Поняття концепту поки що не має однозначного визначення. Під ним розуміють ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об'єкт), ідею поняття і навіть саме поняття. Він має двоїсту сутність — психічну та мовну. З одного боку, це ідеальний образ, чи, точніше, прообраз, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ, з іншого — він має певне ім'я у мові.

А. Вежбицька розрізняє концепт-мінімум, концепт-максимум і енциклопедичний додаток (доповнення). **Концепт-мінімум** — це неповне знання смислу слова (мовцеві відома реалія, але далеко не все, що її стосується; у життєвій практиці вона для нього не є важливою або ж він з нею ніколи не стикався). **Концепт-максимум** охоплює всебічне (повне) знання мовцем смислу слова (реалія йому відома в усіх аспектах), у тому числі енциклопедичні відомості, професійні знання про реалію. Так, якщо для мешканця України концепт «яблуко» є концептом-максимумом, то концепт «ківі» є концептом-мінімумом (мовці не знають, на кущі чи на дереві ростуть ці фрукти, як ці рослини доглядають, як вони цвітуть, коли дозрівають плоди тощо).

Кожен концепт має *ідеалізовану когнітивну модель* [Lakoff 1987], під якою розуміють усі наші уявлення про об'єкт зразу, в цілому, якийсь «нерозчленований образ», що зумовлює певну поведінку мовного знака (рольову структуру). Так, англ. *jogging* «біг підтюпцем» і *running* «біг» мають різні «ідеалізовані когнітивні моделі». *Jogging* асоціюється зі здоровим способом життя, фізичною формою людей середнього класу, які досягли успіху в суспільствах розвинутих країн. Концепт цього слова виключає змагання, цільові ситуації, а також несумісний з малолітніми дітьми, людьми похилого віку, тваринами та іншими концептами, звичайними для *running* (не кажуть **jog to catch the bus* «бігти підтюпцем, щоб устигнути на автобус», *jog after someone* «бігти підтюпцем за кимсь», а *run to catch the bus* «бігти, щоб устигнути на автобус», *run after someone* «бігти за кимсь»).

Зміна поняття значення на поняття концепту засвідчує зміну орієнтацій від трактування смислу як абст-

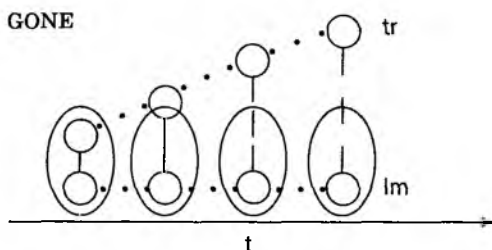
рактної сутності, репрезентація якої не пов'язана з мовцем і адресатом, до його інтерпретації як ментальної сутності, що з'єднує зовнішній світ із внутрішнім світом людини. Тут мовознавство повернулося до гумбольдтівського розуміння мови як «третього, проміжного світу». Отже, когнітивна семантика вивчає не значення слів, а концепти. Це абсолютно новий підхід до вивчення семантики.

Дослідження концептів у мові стало предметом багатьох студій когнітивістів. Можна констатувати, що нині існує декілька різновидів концептуального аналізу (словосполучення *концептуальний аналіз* набуває функції терміна, і концептуальний аналіз можна якоюсь мірою трактувати як метод когнітивної лінгвістики). Як правило, концепти досліджуються на основі сполучуваності, переважно предикативної, рідше атрибутивної, комплементарної, а інколи враховуються різноманітні широкі мовні контексти (фольклорні, художні, публіцистичні та інші твори). Уже досліджено чимало соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних, міфологічних концептів: «свобода», «справедливість», «істина», «доля», «душа», «дух», «серце», «шлях», «жінка», «чоловік» тощо (дослідження Н. Арутюнової, Т. Булигіної, О. Шмельова, К. Рахліної, Т. Радзівської, Г. Яворської, С. Жаботинської та ін.).

Серед різних методик концептуального аналізу вирізняються етноцентрична концепція А. Вежбицької, яка виходить із того, що значення зумовлене ментальністю певного етносу. Кожна мова специфічна, в ній відображений своєрідний національний характер. Способи концептуалізації світу закладені в мові. Завдання лінгвіста — реконструювати властивості національного характеру через мову. Оскільки різні мови концептуалізують світ неоднаково, то через зіставлення мов виявляються відмінні концептуальні структури світу. Однак концептуальні структури не є статичними. Російські мовознавці А. Баранов і В. Сергєєв, аналізуючи соціально-політичні й ідеологічні концепти типу «свобода», «справедливість» тощо, які є ціннісними категоріями суспільної свідомості, встановили кореляції між історичними змінами у значенні цих концептів і змінами суспільних ідеологій.

Кожен концепт пов'язаний з деякими іншими концептами, і разом вони утворюють *домени*, тобто фони,

із яких вичленовується концепт. Так, концепт «дуга» сприймається з опорою на уявлення про коло, концепт «гіпотенуза» — з опорою на поняття про трикутник. Співвідношення між концептом і доменом Р. Лангакер інтерпретує в термінах *профіль* і *база* [Langacker 1987, 1988, 1991a, 1991b]. Він вважає, що семантику можна зображати у вигляді схем, де виділена жирною лінією чи іншим знаком частина буде профілем мовної одиниці, а все інше — її базою. Так, наприклад, гіпотенузу можна зобразити як Δ , а дієприкметник *gone* «який прийшов» як

Для *gone* профілем є результативний стан, а все інше (рух, переміщення) — базою.

Упорядковане поєднання концептів у свідомості людини становить її *концептуальну систему*. Ці концепти можуть бути картоподібні й мовоподібні. Концептосистему, таким чином, не можна зводити до ментального лексикону, тобто системи вербалізованих (ословлених) знань, яку ще називають внутрішнім лексиконом, тезаурусом, мовною пам'яттю. Концептосистема і ментальний лексикон перебувають у відношенні «ціле — частина», оскільки концептосистема — це єдиний рівень представлення знань, що поєднує мовну, сенсорну й моторну інформацію [Селіванова 1999: 71].

Концептосистема не є стабільною. Навпаки, вона динамічна, весь час змінюється під впливом постійного процесу пізнання. Водночас слід зазначити: концептосистеми в різних людей не збігаються, що залежить не тільки від їхнього інтелектуального рівня, а й від життєвої практики.

Компонентами концептосистеми є фрейми. *Фрейм* (від англ. *frame* «каркас, остов», «будова, структура, система», «рамка», «окремий кадр фільму» та ін.) — це структура, що репрезентує стереотипні, типізовані ситу-

нції у свідомості (пам'яті) людини і призначена для ідентифікації нової ситуації, яка ґрунтується на такому ж ситуативному шаблоні.

Поняття фрейму введено М. Мінським у 1974 р. За Мінським, фрейм — це ієрархічно впорядкована репрезентація певної стандартної ситуації дійсності. У пам'яті людини зберігається великий набір різноманітних фреймів, які актуалізуються під час сприймання нових сцен. Як і вся концептосистема, фрейм має мовну й позамовну сутність. Він репрезентує у свідомості людини стереотипну ситуацію і зв'язки цієї структури з деякими іншими видами інформації, наприклад, як користуватися фреймом і що робити, коли певні плани не здійснилися. Фрейм не є закритою структурою. Він може доповнюватися шляхом поглиблення інформації про ситуацію, образного (символічного, метафоричного та ін.) уявлення про неї.

Ідея фреймів знайшла своє застосування в дослідженні механізмів розуміння природної мови. Ч. Філлмором уведено поняття інтерпретувального фрейму як інструмента опису семантики лексем, граматичних категорій та тексту. Р. Шенк застосовує фреймовий аналіз до аналізу розуміння смислу зв'язного тексту. Зокрема, він розрізняє два різновиди фреймів — сценарії та плани. *Сценарії* описують стандартні, типові ситуації в їх розвитку. До сценаріїв входять назва ситуації, імена учасників ситуації, перелік причин виникнення ситуації та набір сцен (певних дій). *Плани* служать для встановлення причиново-наслідкових зв'язків між сценаріями (послідовності дій). Вони складаються зі сцен і сценаріїв, які ведуть до певної мети. Д. Поспелов скористався фреймами для формування прикладної семіотики як нової парадигми штучного інтелекту, а А. Баранов для моделювання процесів метафоризації на когнітивному рівні.

У багатьох працях когнітивістів використовуються поняття *фігури* і *фону*, запозичені з гештальтпсихології. Л. Талмі, який увів ці терміни в лінгвістику [Talmy 1978], звернув увагу на те, що звичайно, наприклад, кажуть *човен біля верби, автомобіль поруч з будинком*, а не **верба біля човна, *будинок поруч з автомобілем*. Рухомі об'єкти у просторі й часі — це фігури, а нерухомі — фон. Фігури, маючи просторові й часові межі (об'єкт на фоні простору, факт на фоні процесу), тяжіють до визначеності (англійською мовою не можна сказати **A table is near the wall*, а тільки *The table is near the wall*). Отже, фоном

є нерухомі, громіздкі об'єкти, не обов'язково визначені (певні) і які часто не мають просторових і часових меж.

Поняття фону і фігури знайшли застосування в описі семантики прийменників і в аспектології (розділі граматики, який вивчає дієслівний вид і суміжні з ним вищо-часові категорії та способи дії). На думку Талмі, їх можна застосувати й у дослідженні відмінкової граматики (за Філлмором), де агенс, інструмент і пацієнс будуть інтерпретуватися як мобільні, а джерело, кінцева межа, маршрут, місцеположення як статичні.

Особливу увагу когнітивісти приділяють вивченню **метафори**, вважаючи, що вона займає в когнітивній моделі мови центральне місце. Так, Дж. Лакофф і М. Джонсон указують, що повсякденні метафори служать для структурування навколишньої дійсності й керують інтелектуальною діяльністю людини та її вчинками [Лакофф, Джонсон 1987; див. також: Мак-Кормак 1990]. Водночас метафора є знаряддям формування нових ментальних категорій, утворення нових концептуальних систем, формування нового знання. На думку когнітивістів, усі значення (лексичні, словотвірні, граматичні) пов'язані між собою метафоричними перенесеннями. У кожній метафорі є донорська і реципієнтна зони. Донорська зона завжди конкретна й антропоцентрична: для її породження широко використовується людина, зокрема її тіло (*ручка, ніжка, горло, вушко, ніс, око (очко), чоло* тощо), місцезнаходження у просторі та рух (укр. *він у жаху / його охопив жах; дійти висновку*; рос. *он в ярости / пришел в ярость*).

У когнітивній семантиці метафора стала робочим інструментом, методом опису полісемії, її типів, способів переходу від одного значення до іншого. Більше того, за допомогою метафори відтворюється історія значень, причини і послідовність їх появи, тобто досліджується діяхронічна семантика. Це є ще одним свідченням того, що когнітивна лінгвістика повертається до історико-філологічних, доструктуралістських традицій. Когнітивісти вважають, що діяхронічний опис є дуже важливим для інтерпретації полісемії в синхронії. Вони принципово не диференціюють закони історичного розвитку мови і їх синхронної будови.

Схеми, які показують зв'язки між значеннями, М. Джонсон назвав **топологічними схемами** (image schema) [Jonson 1987], а напрям, який вивчає відношен-

ня між окремими значеннями слова, — *топологічною семантикою*. Типова модель схем (pattern) типу «контейнер» (вмонтовані один в одного об'єкти; об'єкти як імстилища), «шлях», «поверхня», «перешкода», «контакт», «шкала» та ін. застосовується до опису багатьох слів зразу. Кожна схема відштовхується від форм і рухів людського тіла, які переносяться на навколишню дійсність (це явище, що засвідчує антропоцентричність семантики, отримало назву *embodiment* «втілення, уособлення»).

Крім когнітивної семантики в когнітивній лінгвістиці існує низка когнітивно-граматичних теорій та концепцій. До них належать відмінкові граматики (case grammars), «когнітивна граматика» Р. Лангакера, «теорія гештальтів» Дж. Лакоффа, «конструкційна граматика» Ч. Філлмора.

Особливою оригінальністю характеризується *конструкційна граматика* Філлмора. На думку вченого, є чимало таких мовних виразів, у яких форма або зміст не виводяться зі значення або форми їхніх складників (одиноць, що до них уходять). Тому потрібно ще враховувати значення самих конструкцій, які накладають певні обмеження на складники конструкції. Згідно з цією ідеєю, вихідною (початковою) є конструкція, а не дієслово. Конструкція, властива для певного класу дієслів, здатна «втягувати» дієслова інших класів. Дієслово ніби вмонтовується в різні конструкції (за умови, що воно відповідає передбачуваним цими конструкціями обмеженням на дієслівне місце) й отримує властиве конструкції значення:

Диліжанс *їхав* (плив, чesав) через село.

Іди (шуруй, мотай, чеши) звідси.

Як інструмент опису когнітивісти використовують поняття «*blending*», під яким розуміють неправильне суміщення. Згідно з *blending*'ом породження речення і тексту завчасно не запрограмоване, а є спонтанним процесом, за якого мовець може припускатися помилок. Заповнення аргументних місць когнітивісти пропонують представляти як *blending* у предикатної структури та імені.

Таким чином, у когнітивній лінгвістиці стираються межі, встановлені структуралізмом, між семантикою і психологією, синхронією і діакронією, мовою і мовленням, словниковою й енциклопедичною інформацією, значенням і смислом, різними значеннями полісемічних слів і навіть різними концептами. Заперечується прин-

цип мовної економії та принцип алгоритмічної побудови речення. Стверджується, що мова не є економною, вона не тільки допускає дублювання, а й вимагає його, і функціонує не за алгоритмічними законами. Мовознавство якоюсь мірою повернулось назад — до історико-філософських традицій кінця XIX — початку XX ст. [Рахіліна 2000: 378].

Такий поворот науки про мову є цілком закономірним, що відповідає розвитку думки згідно із законом заперечення заперечення. Жодна наукова парадигма не може претендувати на статус абсолютно правильної і єдино можливої, однак кожна з парадигм — це новий (інший) погляд на таке складне, багатовимірне явище, як мова.

Безумовно, не все в когнітивістиці витримає перевірку часом. Когнітивістів нині критикують за відхід від проблеми значення, підміну значення значно ширшим поняттям інформації, а також за звуження (вузьке розуміння) поняття антропоцентричності, що теж зводиться до чистої інформації, тоді як насправді найважливішою рисою людського інтелекту є воля, яку когнітивісти ігнорують. Синтактика символів, якою когнітивісти найчастіше обмежуються, не може адекватно відобразити ментальність людини [Демьянков 1994: 20—21].

Функціональна лінгвістика

Поряд із когнітивною лінгвістикою в сучасному мовознавстві продовжують розвиватися інші напрями, що виникли ще до появи когнітивної парадигми. Серед них — функціональна лінгвістика.

Функціональна лінгвістика, або функціоналізм, — сукупність шкіл і напрямів, які характеризуються переважною увагою до вивчення функціонування мови як засобу спілкування.

Виникнення функціональної лінгвістики датують червнем 1976 р., коли було створено Міжнародне товариство функціональної лінгвістики у Франції, куди ввійшли такі вчені, як А. Мартіне, М. Мамудян, Ж. Мунен, Е. Бюйсанс, Дж. Харві та ін. Функціоналізм сформувався як альтернатива дескриптивізму Л. Блумфілда і глосематиці Л. Ельмслева. Великий вплив на появу цього напрямку мав осередок Празької функціональної лінгвістики.

Основний принцип функціональної лінгвістики — розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів

вираження (цільове призначення мови), який уперше був проголошений у «Тезах Празького лінгвістичного осередку» в 1929 р. Функціональний підхід передбачає аналіз функціональної природи мовних одиниць та й мови загалом, за якого акцентується на призначенні мовної одиниці. Саме цим названий підхід відрізняється від інших, наприклад, формального.

За останні два-три десятиріччя з'явилося чимало функціональних описів багатьох мов на всіх їхніх рівнях, у тому числі і в Україні: *Grammaire fonctionnelle du Français*, ed. Par A. Martinet (P., 1973); *Dik S. C. Functional grammar* (Amst., 1979); Бондарко А. В. *Функциональная грамматика* (Л., 1984); Слюсарева Н. А. *Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка* (М., 1981); Загнітко А. П. *Основы функциональной морфологии* (К., 1991); Вихованець І. Р. *Нариси з функціонального синтаксису* (К., 1992); Бациевич Ф. С., Космеда Т. А. *Очерки по функциональной лексикологии* (Львів, 1997) та ін.

У функціональній граматиці об'єктом дослідження є функції морфологічних і синтаксичних, рідше лексичних, одиниць. Таке дослідження може проводитися у двох напрямках — від функцій до засобів їх реалізації і від засобів до їх функцій. Перший підхід є основним, бо практично людина під час комунікації відшукує, як саме виразити певну думку, та й у навчанні іноземної мови головним є питання, яким чином нею можна передати певний зміст. Проте й другий підхід має вагоме значення, особливо коли застосовується сукупно з першим. Двосторонній підхід у функціональній лінгвістиці виправданий тим, що певна функція може реалізуватися різними мовними засобами, а один і той самий засіб може виконувати різні функції.

Помітним набутком функціональної лінгвістики є введена в науковий обіг О. В. Вондарком *теорія функціонально-семантичного поля* як системи різнорівневих мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних), здатних виконувати одну спільну функцію, що ґрунтується на спільності категоріального змісту (аспектуальність, модальність, стан, персональність, посесивність, міра, локативність, темпоральність тощо). Так, наприклад, модальність може виражатися синтаксично, морфологічно і лексично.

Функціонально-семантичне поле має центр і периферію. Центром є одиниця, яка найбільшою мірою спе-

ціалізується на вираженні певної семантичної категорії. Є моноцентричні і поліцентричні поля. **Моноцентричні поля** ґрунтуються на граматичній категорії (поля аспектуальності, темпоральності, модальності, персональності), а **поліцентричні поля** — на сукупності різних мовних засобів, які не створюють єдиної гомогенної системи форм, вони є слабоцентровані (поля локальності, посесивності, якості, кількості, суб'єктності, причини, умови та ін.).

Функціонально-семантичні поля різних мов, в основі яких лежить одна й та сама семантична категорія, можуть мати неоднакову структуру. Так, у слов'янських мовах центром поля аспектуальності є категорія виду, а в німецькій мові, де виду немає, центральну роль відіграють різні лексико-граматичні засоби вираження граничності. Різноструктурними є в германських і слов'янських мовах поля означеності/неозначеності. Якщо в германських мовах їх центром є граматична категорія означеності/неозначеності, то у слов'янських мовах, за винятком болгарської та македонської, головними її репрезентантами є лексичні та синтаксичні засоби. Бондарко вважає, що дослідження функціонально-семантичних полів різних мов є одним із найважливіших завдань функціональної лінгвістики.

Останнім часом функціональна лінгвістика використовує деякі ідеї когнітивної лінгвістики. Так, зокрема, Бондарко став досліджувати концептуальну структуру польових моделей та співвідношення універсальних й ідіоетнічних явищ у функціонально-семантичних полях.

Лінгвістика тексту

Особливого розвитку в останні десятиліття набула лінгвістика тексту.

Лінгвістика тексту — галузь мовознавчих досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту та його змістові категорії.

Якщо в 60-ті роки ХХ ст., коли було започатковано лінгвістичне вивчення текстів, досліджували структуру і граматику тексту та засоби когезії (зв'язності) в тексті (повтори, синоніми, тематичні групи лексики, дійктичні й анафоричні слова, сполучники, вставні слова, порядок слів, співвідношення часових форм дієслова тощо), то нині текст аналізують як складну комунікативну структуру, враховуючи особистість автора з

його психологічними, ментальними, соціальними, культурними, етнічними та іншими властивостями, адресата (читача) з його рівнем сприймання і ситуацію (хронотоп, тобто художній простір і час). Інформація диференціюється на фактуальну, концептуальну (авторське розуміння) та підтекстову. Під час аналізу тексту враховується **принцип конгеніальності**, тобто гармонізації творчих можливостей автора і читача, при цьому звертається увага на **пресупозицію** — фонові знання, якими послуговується автор при творенні тексту, а читач при його сприйнятті. Сприймання тексту розглядається як проникнення у свідомість автора, його концептуальну систему. Як і в когнітивній лінгвістиці, в лінгвістиці тексту широко використовують антропоцентричний підхід і дані інших наук — когнітології, герменевтики, літературознавства, філософії, психології, соціології, етнології, а також таких стикових дисциплін, як психолінгвістика, етнолінгвістика, соціолінгвістика.

Під впливом когнітивної лінгвістики текст стали розглядати як форму репрезентації знань у мові, як концептуальне модельне відображення дійсності, як модифікат сфери свідомості автора, його художніх, естетичних, етичних, наукових, аксіологічних, прагматичних поглядів та уподобань та як моделі впливу на свідомість, інтелект, погляди і поведінку читачів [Селіванова 1999: 112; Радзієвська 1998; Корольова 2003].

З лінгвістикою тексту пов'язане вчення про **дискурс** (від фр. *discours* «мовлення») — текст у сукупності прагматичних, соціокультурних, психологічних та інших чинників; мовлення як цілеспрямована соціальна дія, як механізм, що бере участь у когнітивних процесах. Образно кажучи, дискурс — це текст, занурений у життя. До дискурсу належать не тільки власне мовні засоби, а й міміка, жести, за допомогою яких виражається референція, емоційно-оцінний вплив на співрозмовника. Дискурс вивчається разом із відповідними «формами життя»: репортаж, інтерв'ю, судове засідання, інструктаж, товариська бесіда, офіційний прийом тощо. Тому його можна моделювати у формі фреймів (типових ситуацій) або сценаріїв (ситуацій у розвитку). Всебічне вивчення дискурсу передбачає звернення до психологічних, етнографічних і соціокультурних стратегій породження й розуміння мовлення в певних умовах [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 137].

До початку 80-х років ХХ ст. термін *дискурс* уживався як синонімічний терміну *текст*. Нині ці терміни стали диференціювати: під текстом розуміють об'єднану смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність, а під дискурсом — різні види актуалізації тексту, розглянуті з погляду ментальних процесів і у зв'язку з екстралінгвальними чинниками.

Отже, «дискурс існує перш за все і головним чином у текстах, але таких, за якими стоїть особлива грамати́ка, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, — в кінцевому підсумку — особливий світ. У світі будь-якого дискурсу діють свої правила синонімічних замі́н, свої правила істинності, свій етикет. Кожен дискурс — це один із можливих світів» [Степанов 1999: 44—45].

Комунікативна лінгвістика

Лінгвістика тексту і дискурс безпосередньо пов'язані з комунікативною лінгвістикою.

Комунікативна лінгвістика — напрям сучасного мовознавства, який вивчає мовне спілкування, що складається з таких компонентів, як мовець, адресат, повідомлення, контекст, специфіка контакту та код (засоби) повідомлення.

Умовою успішної комунікації є бажання її учасників спілкуватися (налаштованість на співпрацю); за відсутності такої кооперації виникає конфліктна комунікативна поведінка. На думку американського логіка Г. Грайса, успішна комунікація можлива за умови дотримання чотирьох *максимів*: інформативності (висловлення повинно бути змістовним), істинності (говорити тільки правду), релевантності (говорити тільки те, що стосується справи), ясності, чіткості (говорити коротко і зрозуміло).

Важливим чинником у спілкуванні є дотримання *мовленнєвого етикету* — прийнятої певним суспільством системи стійких норм спілкування для встановлення мовленнєвого контакту співбесідників, підтримки спілкування відповідно до їхніх соціальних ролей чи рольових позицій. У кожному мовному суспільстві виробилися певні стереотипи мовленнєвої поведінки: звертання на *ти* чи *Ви*, звертання по імені чи інакше, специфічні форми спілкування між старшими і молод-

шими, а також форми привітання, прощання, знайомства, вибачення, вираження вдячності, поздоровлення, побажання, прохання, запрошення, поради, згоди, відмови, схвалення, співчуття тощо.

Мовленнєвий етикет характеризується яскравою національною специфікою, пов'язаною з неповторною мовленнєвою поведінкою, звичаями, ритуалами, невербальною комунікацією представників певного етносу. Йому притаманна фразеологізована система формул (укр. *Ласкаво просимо!*, рос. *Добро пожаловать!*, болг. *Добре дошли!*, англ. *You are welcome!*, укр. *Скільки літ, скільки зим!*, *Хай щастить!*, *З води і роси!*, *Красно дякую!*, рос. *С легким паром!* та ін.).

Розуміючи важливість мовленнєвого етикету для комунікації, вчені багатьох країн, у тому числі України, звернулися до його всебічного вивчення. Відомими є такі праці: Костомаров В. Г. Русский речевой этикет (Рус. яз. за рубежом. — 1967. — № 1); Формановская Н. И. Русский речевой этикет (М., 1983); її ж Русский речевой этикет: лингвистические и методологические аспекты (М., 1987); її ж Речевой этикет и культура общения (М., 1989); Гольдин В. Е. Речь и этикет (М., 1983); Фабіан М. П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах (Ужгород, 1998); Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування (Львів, 2001).

Значне місце в комунікативній лінгвістиці належить *теорії мовленнєвих актів*, тобто цілеспрямованих мовленнєвих дій, здійснюваних відповідно до прийнятих у суспільстві правил мовленнєвої поведінки. Основними ознаками мовленнєвого акту є намір (інтенціональність), цілеспрямованість і конвенціональність (дотримання прийнятих у соціумі норм мовленнєвої поведінки).

Теорія мовленнєвих актів сформувалася в лінгвістичній філософії під впливом ідей В. Вітгенштейна про багатоаспектність (поліфункціональність) мови і її нерозривність з формами життя: взаємодія мови і життя оформляється у вигляді регламентованих суспільних «мовних ігор». Основи теорії мовленнєвих актів закладені англійським філософом Дж. Остіном (1911—1960).

Популярним є вчення Остіна про три рівні мовленнєвого акту: *іллокуція* (відношення мовлення до мети, мотивів і умов здійснення комунікації), *перлокуція* (вплив на свідомість та поведінку адресата, виникнення нової ситуації), *локуція* (використання мовних за-

собів для досягнення мети). Остін визначав як іллокуцію наказ, інформування, попередження, а як перлокуцію — переконання, досягнення мети, реакцію подиву, страху, обман. Так, наприклад, речення *Я зайду до Вас* може мати різну іллокуцію (повідомлення, обіцянка, погроза тощо). На цьому ґрунті виникло вчення про непрямі мовні акти. Наприклад: *Я хотів би побути сам* (прохання до присутніх вийти); *У кімнаті душно* (прохання відчинити вікно) тощо.

У мовленневих актах беруть участь мовець і адресат. Вони повинні мати якусь кількість спільних мовленневих навиків (мовленневу компетенцію), знань та уявлень про світ. Крім цього, до мовленневих актів належать обставини мовлення — той фрагмент дійсності, якого стосується його зміст. Здійснити мовленнєвий акт означає вимовити членороздільні звуки певної мови, побудувати висловлення зі слів за граматичними правилами, надати вислову смисл і референцію (локуцію), цілеспрямованість (іллокуцію), викликати бажані наслідки (перлокуцію), тобто вплинути на свідомість або поведінку адресата, створити нову ситуацію.

З комунікативною лінгвістикою тісно пов'язана **прагматика**, яка вивчає комплекс проблем, що стосуються мовця, адресата, їхньої взаємодії в комунікації, а також ситуації спілкування. Інтенсивний розвиток прагматики, який припадає на другу половину ХХ ст., пов'язаний з розвитком теорії мовленневих актів Дж. Остіна, Дж. Серля, З. Вендлера. З'явилося чимало наукових праць, присвячених явним і прихованим цілям висловлювання, мовленнєвій тактиці, принципам співробітництва, ставленню мовця до висловлюваного, інтерпретації мовлення, впливу висловлення на адресата, на його зміни емоційного стану, поглядів, оцінок, на його вчинки, впливу мовленнєвої ситуації на тематику і форми комунікації та ін. [Leech G. N. 1983; Levinson St. 1983; Степанов 1981; Булыгина 1981].

Прагматика вивчає мовлення в межах загальної теорії людської діяльності. На цьому ґрунті виникло вчення про **перформативи** (від лат. *performato* «дію»), під якими розуміють висловлення, рівнозначні дії, вчинку. Наприклад: *Я оголошую війну; Я клянусь; Я запрошую; Я прошу вибачення; Я наказую усунути недоліки; Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнуть створити демократичне су-*

спільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу країни, п р о г о л о ш у є державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території і рівноправність у зовнішніх зносинах (З «Декларації про державний суверенітет України», прийнятої Верховною Радою 16 липня 1990 р.). Тут дія виражається самим мовленнєвим актом (так, присяга неможлива без проголошення тексту; проголошуючи перформатив, мовець не описує й не називає дію, а здійснює її). Саме тому перформатив не може отримати істиннісну оцінку. Поняття перформатива введено Дж. Остіном. У його концепції це поняття було пізніше зближене з поняттям іллокутивної сили, тобто комунікативної спрямованості висловлення.

Отже, прагматика охопила багато проблем, які раніше вивчалися в риторичі та стилістиці, комунікативному синтаксисі, теорії мовленнєвої діяльності, теорії комунікації й функціональних стилів, соціолінгвістиці, теорії дискурсу та ін.

З проблемою комунікації пов'язана низка нових тем, що привернули увагу дослідників в останні роки. Серед них можна назвати такі: лінгвістика брехні (особливо популярна в Німеччині), особистість комуніканта (досліджується типологія мовних особистостей, де виділяють, з одного боку, поняттєво-логічний тип, асоціативний тип і тип «хамелеон», який здатний набувати ознак як першого, так і другого типів, а з іншого боку — авторитарний і демократичний типи, а також такі мовні типи, як типовий учитель, типовий професор, типовий лікар, типовий дипломат, типовий студент, типовий телеведучий, типовий українець, грузин, італієць тощо).

Предметом сучасної лінгвістики стали й перешкоди ефективності спілкування, так званий комунікативний шум, комунікативні збої, тобто різноманітні помилки, надто велика метафоричність, неточність вираження думки, паузи, алогізми, непослідовність, обман, незнання особливостей, головно мовної компетентності адресата, розбіжність обсягу внутрішнього словника в кому-

нікантів, розбіжність їхніх концептуальних систем, різні психічні особливості комунікантів (емоційність, характер, темперамент, спосіб мислення), розбіжність їхніх стратегій мовленнєвої тактики, поведінки, нарешті, зовнішні перешкоди (див.: [Городецкий, Кобозева, Сабурова 1985; Бацевич 2000; Бацевич 2003; Почепцов 1999]).

Пошуки нових теорій, здатних повніше і точніше описати мову, тривають і нині. Робляться спроби створення цілісної інтегральної концепції мови. Такою теорією, дехто вважає, стане синергетична парадигма мови, в основі якої лежить філософська концепція синергетики [Базылев 1998: 46]. *Синергетика* — сучасна філософська теорія самоорганізації, новий світогляд, що пов'язується з дослідженням феноменів самоорганізації, нелінійності, глобальної еволюції, з вивченням процесів становлення «порядку через хаос». На думку В. М. Базилева, синергетика стає джерелом нового — еволюційного і холистичного бачення світу. З огляду на це він вважає, що проблема синергетики мови і мовлення стане однією з центральних проблем мовознавства XXI ст.

Стає очевидним, що мовотворчі тенденції буквально пронизують інтелектуальну творчість, в основі якої — виявлення і використання функціонування мовної системи, когнітивних можливостей мовного моделювання реальності.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте загальну ситуацію в сучасному мовознавстві.
2. Назвіть напрями, які розвиваються в мовознавстві нашого часу.
3. Які проблеми порушила когнітивна лінгвістика? Які її перспективи?
4. Які праці з функціональної лінгвістики, лінгвістики тексту і комунікативної лінгвістики з'явилися останнім часом? Які оригінальні ідеї вони містять?
5. Розкрийте суть синергетичної теорії мови.

Література

Основна

- Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. — К., 1999.
 Язык и наука конца 20 века. — М., 1995.
 Лингвистические исследования в конце XX в. — М., 2000.

Додаткова

Паршин П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2.

Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика — психология — когнитивная наука // Вопр. языкознания. — 1994. — № 4.

Касевич В. Б. О когнитивной лингвистике // Общее языкознание и теория грамматики. — СПб., 1998.

Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики. — Львів, 2003.

Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. — К., 1999.

Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. — К., 1998.

Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. — М., 1985. — Вып. 16.

Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. — М., 1988. — Вып. 23.

Кубрякова Е. С., Демьянков В. В., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. — М., 1996.

3.

Теорія мови

3.1. Знакова природа мови

Хоча теорія знакової природи мови бере початок в ученні стоїків (IV ст. до н. е.) і пройшла довгий шлях у своєму розвитку (концепції Арістотеля, граматики Пор-Рояля, В. Гумбольдта, Е. Кассіра, Ч. Пірса, Р. Карнапа, Ч. Морріса, Ч. Огдена, А. Річардса, А. Гардинера, К. Бюлера, Ф. де Соссюра та ін.), ставши предметом особливої лінгвістичної дисципліни — лінгвосеміотики, однак і досі дискусійними є багато питань, серед яких питання про структуру мовного знака та знакові одиниці мови.

Поняття про знак і знакову систему мови

Небезпідставним є твердження, що ми живемо в світі знаків. Дзвінок будильника вранці — сигнал того, що пора вставати. Червоне світло світлофора — знак заборони переходити вулицю, зелений — знак дозволу. По дорозі в університет ви зустрічаєте товариша, кивком голови вітаєтеся з ним чи тиснете йому руку — знак поваги, прихильного ставлення до нього. У гардеробі вам видають жетон, який засвідчує, що у вас прийняли на зберігання пальто. У ідальні ви розплачуєтеся грошовими знаками. А якщо додати до цього різні вивіски

на громадських чи торговельних закладах, стрілки, що вказують на рух чи місцезнаходження чогось, різні схеми і графіки, з якими кожного дня доводиться стикатися, то все це засвідчує велику роль різних знакових систем у нашому повсякденному житті.

Однією із знакових систем є мова. Про її знаковий характер говорили ще вчені давніх Індії та Греції. Так, Арістотель стверджував, що «мовні вирази суть знаки душевних вражень, а письмо — знак перших». Поняття знаковості знаходимо також у граматиці Пор-Рояля, а згодом у працях лінгвістів-компаративістів — В. Гумбольдта, О. Потебні, П. Фортунатова, І. Бодуена де Куртене, В. Поржезинського, В. Богородицького та ін. Однак термін **знак** у дослідженнях цих учених не отримав спеціального лінгвістичного визначення.

Зовсім по-іншому стали розглядати це питання з часу виходу в світ книжки Ф. де Соссюра «Курс загальної лінгвістики» (1916). Ф. де Соссюр мову як систему знаків ставить в один ряд з будь-якою іншою системою знаків, що «відіграє певну роль у житті суспільства». Вивчення мови на рівних правах і тотожними методами мислиться в складі семіології — єдиної науки про знаки: «Мова є система знаків, що виражають ідеї, а тому її можна порівняти з письмом, з азбукою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами ввічливості, з воєнними сигналами тощо. Можна, таким чином, мислити собі науку, яка вивчає життя знаків у житті суспільства [...]. Ми назвали б її семіологією».

Така наука виникла і отримала назву «семіотика».

Семіотика (від грец. *σῆμα* «знак») — наука, що вивчає структуру та функціонування різних знакових систем.

Зародження семіотики пов'язують із працями Чарльза Морріса «Основи теорії знаків» (1938), «Знаки, мова і поведінка» (1964), хоча її початки заклав американський математик і логік Чарльз Пірс. Ф. де Соссюра по праву вважають основоположником **лінгвосеміотики**.

Основним поняттям семіотики є знак.

Знак — матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який виступає в процесі пізнання і спілкування в ролі замітника (представника) іншого предмета і використовується для одержання, зберігання, перетворення і передачі інформації.

Основними ознаками знака є: 1) матеріальність, тобто чуттєва сприйманість; 2) позначення чогось, що перебуває поза ним (об'єкт, позначений знаком, називається денотатом або референтом); 3) непов'язаність із позначуваним природним (причиновим) зв'язком; 4) інформативність (здатність нести якусь інформацію і використовуватися з комунікативною метою); 5) системність. Що стосується системності, то її слід розуміти так: знак отримує своє значення лише за умови входження в певну знакову систему. Так, зокрема, знак ! в дорожній знаковій системі означає «небезпечна дорога», в шаховій грі — «цікавий хід», у математиці — «факторіал», у пунктуації — «знак оклику». Червоне світло саме по собі нічого не означає, але в дорожній сигнальній триколірній системі — червоний, жовтий, зелений кольори — воно має певне значення. Кивок головою зверху вниз у системі жестів українців означає «так», а в системі жестів болгар — «ні». Таким чином, знаки утворюють певні системи, а значеннєвість (цінність) знака зумовлюється його місцем у системі. Поза системою знак неможливий.

Типологія знаків

Існує декілька класифікацій знаків. Найвідоміші серед них — класифікація за типом відношень між матеріальною формою знака і позначуваним об'єктом та класифікація з погляду фізичної природи. За першою класифікацією всі знаки поділяють на знаки-індекси, знаки-копії, знаки-сигнали і знаки-символи.

Знаки-індекси (знаки-прикмети і знаки-симптоми) — знаки, пов'язані з позначуваними предметами, як дії зі своїми причинами. Наприклад, дим як знак вогню (без вогню диму не буває), низькі чорні хмари як знак дощу, висока температура у людини як знак хвороби, дзенькіт скла як знак розбитого посуду тощо. Правда, кваліфікувати симптоми як знаки немає достатніх підстав, бо вони не відповідають наведеному вище визначенню знака. Причинові відношення не є заміною одного предмета іншим.

Знаки-копії — відтворення, репродукції, подібні на позначувані предмети. Їх ще називають іконічними знаками. До них належать сліди лап тварин, фотографії, зліпки, відбитки тощо.

Знаки-сигнали — знаки, які потребують певних дій, реакцій. Наприклад, звук сирени як знак повітряної тривоги, ракета як знак атаки, свисток як знак дозволу внести м'яч у гру, дзвінок як знак початку чи закінчення заняття тощо. Знаки-сигнали завжди прив'язані до ситуації. Через ситуативну обмеженість сигналів деякі вчені (Е. М. Ахунзянов та ін.) не кваліфікують їх як знаки.

Знаки-символи — знаки, які використовують для передачі (визначення) абстрактного змісту. Вони, як правило, характеризуються відсутністю природного зв'язку з позначуваними об'єктами. Наприклад, тризуб і синьо-жовтий прапор як символ України, п'ять кілець як символ олімпійських ігор, голуб як символ миру, маска як символ театру. До знаків-символів належить хімічна, географічна та математична символіка. Тут названі символи, що є міжнародними. Ще багатшими й різноманітнішими бувають специфічно-національні символи — символіка кольорів, квітів, дерев, птахів, взагалі тварин тощо. Наприклад, такі українські символи, як калина, явір, верба, червона рута, едельвейс, гарбуз, чайка тощо.

Знаки-індекси і знаки-копії вмотивовані і не є умовними. Це природні знаки. Вони не мають комунікативної функції, а виконують пізнавально-прагматичну функцію.

Знаки-сигнали і знаки-символи — штучні, умовні знаки. Це знаки спілкування. Вони мають відправника та адресата (отримувача) і виконують комунікативно-прагматичну функцію.

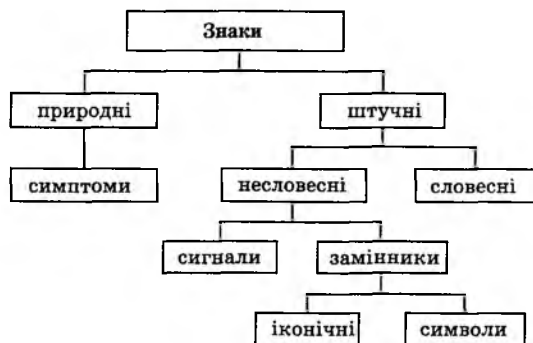
Знак-індекс і знак-копія можуть стати знаком-сигналом чи знаком-символом, коли відправник і отримувач домовляться про їх значення. Так, звичайно, дим є симптомом, наслідком вогню, але в часи козаччини дим, що йшов від підпаленої на вишках соломи, сигналізував про набіг ворога. Солома чи сіно самі по собі нічого не означають, однак вони можуть стати комунікативними знаками, що засвідчує одна з українських пісень Закарпаття, де дівчина говорить коханому: «Як буде солома, не йди: старі дома, а як буде сіно, то приходи сміло». Отже, справжні знаки характеризуються умовністю, конвенціональністю.

Наведену класифікацію, яка є дещо доповненою австрійським психологом К. Бюлером класифікацією Ч. Пірса, розглядають і як функціональну. Симптоми —

знаки, які виконують експресивну функцію і виражають «внутрішню суть» відправника. Сигнали виконують апелятивну функцію, оскільки звернені до сприймача, поведінка якого ними скеровується (операціональні знаки). Символи мають репрезентативну функцію, оскільки орієнтуються на предмети й матеріальний зміст.

Польський мовознавець А. Шафф запропонував класифікацію, за якою всі знаки поділяють на природні й штучні. Штучні розпадаються на несловесні і словесні, в несловесних виокремлюються сигнали і замітники, а в замітниках — іконічні знаки та знаки-символи.

Справжні знаки, на думку вченого, жодної іншої цінності не мають і поза знаковою функцією не існують.

Цікавою є бінарна класифікація знаків, що спирається на їх функцію і структуру, польського мовознавця Т. Мілевського.

На думку Мілевського, ця класифікація передає й історію (послідовні етапи) виникнення знаків [Milewski 1972: 20].

З погляду фізичної природи, або, іншими словами, за способом сприйняття їх людиною знаки поділяють на 5 видів: 1) акустичні (слухові, вокально-інструментальні); 2) оптичні (зорові); 3) дотикові (брайлівський алфавіт для сліпих); 4) нюхові (запах етилмеркаптану як застережливий знак для шахтарів); 5) смакові (існують вони більш теоретично, ніж практично; як приклад можна навести те, що на українському Поліссі подача гостям киселю є сигналом закінчення гостини, через що цю страву тут називають *кисіль-розганяй*; подібний факт зареєстрований на Курщині, де подача на стіл каші означає закінчення весілля; цю кашу називають *каша-разгонница, выгоняйло, выгонялка, разгоняй*¹).

Найважливіші для людини слухові (акустичні) та зорові (оптичні) знаки залежно від способу їх творення поділяють на 4 підвиди (субкоди): 1) зоровий скоромишучий (мімічна мова глухонімих); 2) зоровий тривалий (письмо); 3) вокально-слуховий (усне мовлення); 4) інструментально-слуховий (мова бубнів, що поширена серед деяких африканських племен). Це різновиди одного й того ж коду — мови.

Чому, маючи в своєму розпорядженні 4 субкоди, людина зупинилася на вокально-слуховому? На це запитання дуже влучно відповідає одна із скандинавських саг, яка розповідає про «науковий» диспут між мудрецем-богословом і одноокиим вікінгом. Цей диспут відбувся у формі жестів і проходив так. Богослов показав один палець, на що одноокий вікінг відповів, показавши два пальці. Богослов показав три пальці, після чого вікінг показав кулак. Тоді богослов з'їв вишню і виплюнув кісточку. Вікінг знайшов у своїй кишені агрус і з'їв його. Тут богослов визнав себе переможеним.

— Чому? — здивувалися члени журі.

— А тому, — відповів богослов, — що цей одноокий вікінг — справжня криниця мудрості.

— Про що ви сперечалися? — запитали члени журі.

¹Див. про це: Ларина Л. И. Терминология свадебного обряда курского региона в этнолингвистическом аспекте: Дис. ... канд. филол. наук. — Курск, 1990. — С. 172.

— Я показав один палець, вказавши тим, що Бог у світі один. Він же заперечив двома пальцями, що крім Бога-отця є ще Бог-син. Я тоді показав три пальці, маючи на увазі те, що якщо бути точним, то є ще й Дух Святий, але він виявився і тут на висоті: показавши кулак, влучно відповів, що все одно трійця єдина. Я відчув, що перемогти його в богослов'ї не зможу і змінив тему диспуту. З'ївши вишню, я сказав, що життя солодке. Але й тут він відповів мені дуже влучно: з'ївши агрус, він ствердив, що треба жити навіть тоді, коли життя й кисленьке.

— Чи про це ви сперечалися? — запитали члени журі в одноокого вікінга.

— Я й не думав з ним сперечатися на богословські теми. Цей зухвалець показав, що в мене одне око. Я йому відповів, що моє одне око варте його двох. Він далі вів своє: у мене й у нього разом три ока. Після того я сказав, що таких нахаб, як він, треба вчити не науковими суперечками, а кулаком. Тоді він став погрожувати, що з'їсть мене і кістки мої виплюне, на що я йому відповів, що з'їм його з кісточками.

Отже, зоровий скороминучий субкод допускає неоднозначність інтерпретації повідомлення. Тільки звукова людська мова дає можливість максимально чітко висловити думку і точно, адекватно її сприйняти. На цю перевагу звукової мови вказував М. В. Ломоносов, доповнивши, що спілкування жестами можливе тільки на близькій відстані й тільки в світлий час доби: «темнота великим была б помешательством такому разговору».

Структура знака

Існує дві протилежні думки щодо структури знака. Одні дослідники вважають знак односторонньою одиницею, тобто стверджують, що знак має тільки план вираження. Цю групу вчених репрезентують такі філософи і мовознавці, як Р. Карнап, Л. Блумфільд, Л. О. Рєзников, А. О. Вєтров, В. З. Панфілов, А. А. Зінов'єв, О. Ф. Лосєв, О. С. Мельничук, Т. П. Ломтєв, В. М. Солнцев, Е. М. Ахунзянов, З. Д. Попова та ін. На їхню думку, знак завжди пов'язаний із значенням, але значення до нього не входить. Знак — це тільки «частинка матерії» (В. М. Солнцев), тоді як значення — факт свідомості, ідеальне відображення явища дійсності. Ця

теорія знака відома в науці як *унілатеральна* (від лат. *unus* «один» і *latus* «сторона»).

Інші дослідники (Ф. де Соссюр, Л. А. Абрамян, І. С. Нарський, Ю. С. Степанов, В. А. Звегінцев, В. І. Кодухов та ін.) розглядають знак як двосторонню одиницю, яка має план вираження і план змісту, тобто значення. На думку цих учених, поняття знака без значення втрачає сенс: знак без значення не знак. Знак — це органічна єдність двох сторін, це «союз значення і його носія» (І. С. Нарський), тобто поняття й акустичного образу. Це, як зазначав Ф. де Соссюр, все одно, що дві сторони аркуша паперу: ніколи не можна розрізати тільки одну з них. Розглянуту теорію знака називають *білатеральною* (від лат. *bis* «двічі» і *latus* «сторона»).

Значення і значеннєвість знака можна встановити, коли він (знак) буде розглянутий у знаковій ситуації, тобто в таких відношеннях, як знак — референт (поняття і предмет), знак — знак і знак — людина. Відповідно до знакової ситуації, за Ч. Моррісом, розрізняють три аспекти знаків: семантику, синтактику і прагматику. Німецький філософ Г. Клаус з першого аспекту в окремий виділив сигматику, і, таким чином, за його теорією, в плані змісту знаків маємо чотири аспекти: *сигматику* (відношення знака до відображуваного об'єкта), *семантику* (внутрішньомовні відношення, значеннєвість знака), *синтактику* (текст) і *прагматику* (відношення, що виявляються у вживанні; оцінка знака носієм мови, якщо йдеться про мовні знаки).

Специфіка мовного знака.

Своєрідність мови як знакової системи

Розглядати мову як знакову систему є сенс у тому разі, коли враховується специфіка мовного знака. Ф. де Соссюр вважав, що мовні знаки характеризуються такими рисами, як довільність (умовність), тобто відсутність між позначувальним і позначуваним якогось природного зв'язку (ця риса зближує мовні знаки з немовними), лінійність (звуки в слові вимовляють один за одним у часовій протяжності, а передані письмом характеризуються і просторовою лінійністю), змінність. Що стосується першої ознаки, то вона не є беззаперечною. Якщо немовним знакам властива абсолютна довільність (умовність, конвенціональність), то в мові є й абсолютно довільні знаки, і вмотивовані. Про до-

вільність мовних знаків свідчить той факт, що одні й ті ж поняття в різних мовах передаються різними словами (укр. *стіл*, нім. *Tisch*, англ. *table*; укр. *цвях*, рос. *гвоздь*, чеськ. *hřebík*, нім. *Nagel*, англ. *nail*) і, навпаки, однаковими експонентами позначають різні поняття (рос. *луна* «місяць», укр. *луна* «відлуння», рос. *конец* «кінець», болг. *конец* «нитка», укр. *магазин* «крамниця», англ. *magazine* «журнал»). До вмотивованих мовних знаків передусім належать звуконаслідувальні слова типу *бух*, *ляп*, *хлоп*, *хихікати*. Це зовнішня мотивація. Не можна стверджувати, що Ф. де Соссюр не помічав цих фактів. Він розглядав їх як другорядні й суперечливі щодо їх символічного походження. На його думку, вони не заперечують основної тези про умовність, довільність мовного знака.

Останнім часом думка про вмотивованість мовних знаків широко пропагується представниками теорії звукосимволізму. Справді, якщо провести психолінгвістичний експеримент на визначення розміру, віку, внутрішніх якостей невідомих істот, позначених неіснуючими словами *харарана* і *зілюля*, то в першому слові реципієнти знайдуть такі ознаки, як велике, старе, недобре, а в другому — мале, молоде, приємне, добре. Різні звуки викликають неоднакові асоціації (так, зокрема, як «погані» звуки опитувані назвали [х], [ш], [ж], [ц], [ф], як грубі — [д], [б], [г], [ж], як гарний, ніжний — [л]) [Супрун 1978: 47]. Однак у цілому звукова мотивація має неосновний, фоновий характер.

Крім зовнішньої мотивації, у мові має місце і внутрішня мотивація, до якої належить морфемна вмотивованість похідних, особливо складних слів (укр. *сімдесят*, *перекотиполе*, нім. *Bestarbeiter*, *Regenbogen*, *Fernsehapparat* і та ін.). У цьому випадку йдеться не про знаки і позначувані ними предмети, а про мотивування одних знаків іншими. Говорячи про вмотивованість чи невмотивованість як ознаку мовного знака, слід погодитися з висновком шведського лінгвіста Б. Мальберга, що «жоден мовний знак не є абсолютно довільним, але й не є абсолютно вмотивованим».

Специфічною ознакою мовного знака є непаралельність плану вираження і плану змісту, яка полягає в тому, що:

а) план вираження (експонент, позначувальне) є лінійним і дискретним, а план змісту має кумулятив-

ну властивість, тобто характеризується структурною глобальністю і часовою безперервністю;

б) один експонент (позначувальне) може мати декілька позначуваних, тобто тут існують відношення одне — декілька і декілька — одне (явища полісемії, омонімії, синонімії, синкретизму й аналітизму);

в) позначувальне і позначуване характеризуються автономністю розвитку. План вираження може змінюватися при незмінності плану змісту (*бджела* → *бджола*) і навпаки (*міщанин* «житель міста» → «назва соціального стану людей» → «людина з обмеженими інтересами і вузьким кругозором; обиватель»).

Непаралельність плану вираження і плану змісту отримала в мовознавстві назву асиметричного дуалізму мовного знака (термін С. Карцевського), суть якого полягає в тому, що позначувальне (позначення) прагне мати інші функції, а позначуване (значення) прагне виразитися іншими засобами. Будучи парними, вони перебувають у стані нестійкої рівноваги. Саме завдяки цьому асиметричному дуалізмові структури знаків лінгвальна система може еволюціонувати.

Інші особливості мовних знаків зумовлені специфічною мовною системою. При зовнішній подібності мови й інших систем знаків між ними існують кардинальні відмінності. Своєрідність мови як знакової системи полягає в тому, що:

1. Мова виникає природним шляхом, постійно розвивається, удосконалюється, тобто має динамічний характер. Вона здатна до саморегулювання, тоді як інші знакові системи є штучними, конвенціональними (виникають за домовленістю) і статичними. Саме цією специфічною ознакою зумовлена така особливість мовних знаків, як продуктивність. Знаки нерідко змінюють свої значення не під впливом екстралінгвальних чинників, а під впливом пов'язаних з ними інших мовних знаків. Так, зокрема, синоніми й антоніми часто орієнтуються у своєму семантичному розвитку на своїх партнерів. Наприклад, слово *південь* спочатку мало значення «полудень», а *північ* — антонімічне значення «час на межі двох діб, який відповідає 12 годині ночі». Коли ж слово *південь* набуло значення «південна сторона світу», бо саме о 12 годині дня сонце знаходиться на півдні, то антонімічне *північ* набуло значення «протилежна півдню сторона світу», і це зумовлено не якимись позамовними чинниками (о 12 годині ночі

на північній частині неба ні сонця, ні місяця немає), а тільки впливом антоніма *південь* (див. тему «Лексико-семантична система мови»).

2. Мова, на відміну від інших знакових систем, є універсальним засобом спілкування, вона здатна маніфестувати будь-яку ділянку людського досвіду. Усі інші знакові системи в генетичному плані вторинні стосовно мови і мають обмежені виражальні можливості й обмежену сферу застосування.

3. Мова є поліфункціональною знаковою системою. Крім комунікативної функції, що є єдиною для інших знакових систем, їй притаманні репрезентативна, гносеологічна, прагматична, фатична, метамовна й інші функції. Мова передає не тільки інформацію про якісь факти, а й ставлення мовця до повідомлення, його оцінку дійсності. Мова — знаряддя мислення, засіб пізнання об'єктивного світу.

4. Мова багаторівнева і складна ієрархічна система, яка має два способи організації — парадигматичний (відбір) і синтагматичний (сполучуваність). На відміну від інших знаків мовним знакам притаманна розмитість меж (пор. нормативне *лінгвістика тексту* і невідмічене **мовознавство тексту*).

Характерними рисами мовних знаків є також абстрактність значення деяких з них і конкретизація їх у висловленні, а також можливість їх використання у відриві від безпосередніх подій і ситуацій.

Знаковість і одиниці мови

Дискусійним є питання, що саме в мові слід uważати знаком. Правда, проблема співвідношення знаків і мовних одиниць існує лише в білатеральній теорії. Для унілатералістів у мові все — знаки.

Найменшою мовною одиницею є фонема. Оскільки вона є односторонньою одиницею (має тільки план вираження і не має значення), її не можна вважати знаком. Це одиниця, яка служить для побудови і розрізнення знаків, що, за термінологією Л. Єльмслева, є фігурою. Фонема не має і перелічених вище функцій, які притаманні знакові.

Морфема є двосторонньою одиницею, тобто має і план вираження, і план змісту. Наприклад, у слові *рук-а* є дві морфеми. Корінь *рук-* виражає ідею руки, а

флексія *-a* має аж три граматичні значення: називний відмінок, однина, жіночий рід. Однак ці значення реалізуються не самостійно, а тільки в складі цілого слова. Морфема не може виступати одиницею комунікації самостійно. Враховуючи все зазначене про морфему, її слід уважати напівзнаком (термін В. Колюхова).

Слово — двостороння одиниця, йому притаманні всі знакові функції, через що є підстави саме слово вважати мовним знаком.

Речення не є знаком, бо складається зі знаків і належить до рівня структур.

Оскільки слова комунікативну функцію виконують у реченні, точніше у висловленні, то дехто схильний думати, що повноцінним мовним знаком є тільки речення. Погодитися з такою думкою важко, бо, по-перше, речення-висловлення не є заміником якогось предмета дійсності, а виражає цілу, інколи дуже складну, ситуацію; по-друге, якщо прийняти висловлення за знак, тоді це не узгодиться з основними ознаками знака. Так, зокрема, у висловленні не може бути асиметричності плану вираження і плану змісту. За такого підходу до проблеми знаковості, як зауважує З. Д. Попова, можна тлумачити як знак не лише речення, а й текст, що насправді пропонують деякі мовознавці, особливо представники лінгвістики тексту. Що ж стосується речення як одиниці мови (не мовлення), то воно становить собою лише схему і, таким чином, позначає відношення між мисленневими образами [Попова 1987: 72].

Отже, у мові виділяють субзнаковий, знаковий і суперзнаковий рівні. Фонема належить до субзнакового рівня, слова — до знакового, речення — до суперзнакового. Якщо ж врахувати проміжні одиниці, то схема буде мати такий вигляд:

Речення (висловлення) — суперзнаковий рівень

Словосполучення

Слово

— знаковий рівень

Морфема

Склад

Фонема

— субзнаковий рівень

Мова і несловесні форми спілкування (паралінгвістика і паракінесика)

Людське мовлення супроводжують невербальні (несловесні) системи знаків. Саме невербальні знаки зумовлюють найбільшою мірою відмінність між усним і писемним мовленням. Якщо в писемному мовленні є лише один канал інформації (текст), то усне мовлення має два канали інформації: текст (висловлювані слова) та інтонація, міміка, жести тощо. Другий канал є надзвичайно вагомим при спілкуванні.

Розповідають, що колись Ф. Достоевський виголосив чудову промову про О. Пушкіна. Пізніше цю промову було опубліковано. Прочитавши її, ті, хто слухав Достоевського, з подивом зауважували, що це зовсім інша промова. Однак це була та сама промова, промова великого майстра слова, але в надрукованому вигляді вона була позбавлена значної долі своєї сили впливу.

Дехто вважає, що несловесний канал дає слухачеві інформації більше, ніж словесний. На доказ цього наводиться зауваження Р.-М. дю Гара про своїх героїв із його твору «Сім'я Тібо»: «Слова були для них порожнім звуком. Проте погляди, усмішки, тембр голосу, найнезначніші порухи вели між собою безугавну розмову».

Несловесну інформацію вивчають паралінгвістика і паракінесика. До *паралінгвістики* належать усі ті способи передачі інформації, які пов'язані зі звучанням мови: акустичні характеристики голосу (тембр, висота, гучність), паузи, інтонація тощо. До *паракінесики* належать жести і міміка.

Тембр голосу впливає на сприймання інформації. Деренчливий чи писклявий голос втомлює слухача, а голос приємного тембру привертає увагу. Крім того, уміння володіти тембром може вносити додаткові відтінки до інформації: одна річ, коли щось буде сказано ніжним, оксамитовим тембром, а інша, коли щось вимовляється з металом у голосі.

Надзвичайно важливу роль у спілкуванні відіграє інтонація. Недаремно кажуть: важливо не те, що говорять, а як говорять. Англійський письменник Бернард Шоу зауважив, що існує п'ятдесят способів сказати *так* і п'ятсот — *ні*. Антон Макаренко зізнавався, що педагогом відчув себе тільки тоді, коли зміг один і той самий наказ віддавати двадцятьма різними інтонаціями. Розповідають, що один італійський актор, перебу-

ваючи на гастролях у Польщі, де мав незрівнянний успіх, поза програмою, викликаний на біс, прочитав якийсь монолог. Слухачам здалося, що це був монолог страшного злочинця, який зараз розкаюється у скоєному і щиро просить прощення. Зал перейнявся таким співчуттям до «героя», що в багатьох із слухачів на очах з'явилися сльози. Потім з'ясувалося, що, не підготувавши запасного номера, артист вимовляв по-італійському цифри від одиниці до сотні. За допомогою інтонації можна до протилежного змінити зміст фрази. Саме від інтонації найбільшою мірою залежить те, що одна й та сама дійова особа в певній п'єсі, яку раніше в театрах інтерпретували як негативну, тепер повному «прочитана» як позитивна.

Глибоке смислове навантаження в мовленні мають паузи. Це здається парадоксом: людина мовчить, а інформація слухачам поступає. Невипадково Цицерон зауважив: «Найсильніший крик — у мовчанні». Ця ж думка передана і в таких поетичних рядках Василя Симоненка:

Не жартуй наді мною, будь ласка,

І говорячи, не мовчи.

Нащо правді словесна маска?

Ти мовчанням мені кричи.

Згадаймо ще знамениту німу сцену в «Ревізорі» Миколи Гоголя. Напружені, повні внутрішньої динаміки діалоги п'єси раптом змінюються загальною паузою, і вона краще від усяких слів виносить присуд дійовим особам.

Що стосується паракінесики, то варто назвати такий факт: антропологи виявили, що людське тіло може приймати до тисячі найрізноманітніших стійких поз, значна частина яких має чітко виражене комунікативне призначення. Міміка і жести підсилюють інформацію, а іноді створюють певний підтекст, навіть антонімічно переосмислюють сказані слова, таким чином ілюструючи відому сентенцію, що мова дана для того, щоб приховувати думки. Не треба упускати з уваги й те, що у спонтанному мовленні, коли важко підшукати потрібне слово, його замінюють жестом. Якщо, наприклад, запитати, що таке кручені сходи або брижі, будь-яка людина, навіть дуже обдарована в мовному плані, мимовільно починає рукою зображати спіраль або кистю руки в горизонтальному положенні похитувати пальцями [Рус. разг. речь 1973: 465].

Мовознавці зрозуміли важливість міміки і жестів у спілкуванні, особливо якщо врахувати, що вони ма-

ють і національну специфіку; це засвідчує створення останнім часом словників жестів і міміки (див., наприклад: Акишина А. А., Кано Х., Акишина Т. Е. Жесты и мимика в русской речи. ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ. — М., 1991). Майбутній учитель (не тільки словесник) повинен бути обізнаний з невербальними знаковими системами, щоб ефективно й цілеспрямовано використовувати в своїй педагогічній роботі другий канал інформації, активно впливати на вихованців.

Отже, мова як своєрідна семіотична система є поліфункціональною, багаторівневою і глобальною за значенням. Це вторинна природна багатовимірна динамічна система, яку супроводжують невербальні системи знаків.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте визначення знака. Назвіть його основні властивості.
2. У працях яких філософів і мовознавців започатковано вчення про знакову природу мови?
3. У чому полягає оригінальність підходу до трактування мовних знаків Ф. де Соссюра?
4. Як називається наука, що вивчає структуру та функціонування різних знакових систем? Із працями яких учених пов'язують зародження цієї науки?
5. У якому співвідношенні перебувають лінгвістика і семіотика? Що таке лінгвосеміотика і хто є її основоположником?
6. Назвіть основні ознаки знака й охарактеризуйте їх.
7. Розкрийте сутність найвідоміших класифікацій знаків.
8. Які концепції структури знака вам відомі? Чому деякі вчені вважають, що значення не входить до структури знака? Яка концепція структури знака, на вашу думку, є прийнятною? Аргументуйте своє твердження.
9. Назвіть специфічні властивості мовного знака. Розкрийте своєрідність мови як знакової системи.
10. Які думки існують стосовно знакових одиниць у мові? Чи всі мовні одиниці можна вважати знаками?
11. У чому подібність і відмінність паралінгвістики й паракінесики? Наведіть приклади використання в комунікації невербальних знаків.

Література

Основна

- Семчинський С. В. Загальне мовознавство — К., 1996. — С. 26—55.
 Кодухов В. И. Общее языкознание. — М., 1974. — С. 123—133.
 Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. М., 1979. — С. 114—141.

Общее языкознание/ Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 122—140.

Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1970. — С. 96—196.

Білецький А. О. Про мову і мовознавство. — К., 1996. — С. 162—165, 176—187, 193—195.

Додаткова

Аветян Э. Г. Природа лингвистического знака. — Ереван, 1968.

Ветров А. А. Семиотика и ее основные проблемы. — М., 1968.

Волков А. Г. Язык как система знаков. — М., 1966.

Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. — М., 1982.

Маслов Ю. С. Знаковая теория языка // Вопр. общ. языкознания. — Л., 1967.

Кочерган М. П. Мова як знакова система // Укр. мова і літ. в школі. — 1973. — № 4.

Панов Е. Н. Знаки, символы, языки. — М., 1978.

Проблема знака и значения. — М., 1969.

Солнцев В. М. Языковой знак и его свойства // Вопр. языкознания. — 1977. — № 2.

Соломони А. Семиотика и лингвистика. — М., 1995.

Степанов Ю. С. Семиотика. — М., 1971.

Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. — М., 1980.

Колшанский Г. В. Паралингвистика. — М., 1974.

Кондратов А. Звуки и знаки. — М., 1978.

Полович М. В. Мова як знакова система. — К., 1965.

Тищенко К. М. Лінгвістичний знак як єдність знаків мови і мовлення // Мовознавство. — 1980. — № 1.

3.2. Мова і мислення

Співвідношення мови і мислення — одна з центральних проблем не тільки теоретичного мовознавства (філософії мови), а й філософії, логіки, психології. Цікавилися нею також математики, фізики, медики та ін. Якщо раніше головним питанням було обґрунтування наявності чи відсутності зв'язку між мовою і мисленням, то нині — виявлення характеру зв'язку між ними.

Проблема співвідношення мови і мислення

Незважаючи на те що проблему взаємозв'язку мови і мислення досліджують від найдавніших часів до наших днів, вона далека від свого розв'язання. У сучасній

філософській, логічній, психологічній і лінгвістичній літературі дають різні, інколи взаємозаперечні відповіді на питання про співвідношення цих феноменів. Це зумовлене кількома причинами. У мові й мисленні переплітаються соціальні й індивідуально-біологічні чинники. Процес мислення прихований від безпосереднього спостереження, це той «чорний ящик», про роботу якого ми можемо судити дедуктивно і перевіряти висунуті гіпотези на основі того, що маємо на вході і виході цього ящика, тобто на основі мовленнєвих фактів. Не сприяє розв'язанню проблеми й термінологічна неусталеність. Так, зокрема, в сучасній науці немає однозначного розуміння термінів *мислення* і *свідомість*. Це призвело до того, що нерідко говорили про співвідношення мови і свідомості, а малося на увазі співвідношення мови та мислення, і навпаки.

Слід розрізнити поняття «свідомість» та «мислення». *Свідомість* — це весь процес відображення дійсності нервово-мозковою системою людини; це усвідомлене буття, суб'єктивний образ світу. *Мислення* — це узагальнене відображення дійсності в свідомості у формах понять, суджень й умовиводів (силогізмів); це вища форма активного відображення об'єктивної реальності, яка полягає в цілеспрямованому, опосередкованому й узагальненому пізнанні суб'єктом суттєвих зв'язків і відношень предметів і явищ, у творчому продукуванні нових ідей, у прогнозуванні подій і вчинків [Філософський енциклопедический словарь 1983: 391].

Отже, свідомість не зводиться до мислення, вона охоплює як раціональне, так і чуттєве відображення дійсності, як пізнавальне, так і емоційно-оцінне ставлення людини до світу [Українська радянська енциклопедія 1983: 59]. Очевидно, до свідомості входять і відчуття, й уявлення.

Мислення — вищий ступінь людського пізнання, процесу відображення об'єктивної дійсності; воно уможлиблює отримання знання про такі речі, які не можуть бути безпосередньо сприйняті на чуттєвому рівні. Чуттєве сприйняття не дає повного відображення дійсності. Мислення, оперуючи найвищими абстракціями, переборює обмеження чуттєвого сприйняття й повнокровно відтворює дійсність.

Отже, поняття «свідомість» є ширшим від поняття «мислення» і включає його в себе. Однак у науковій

літературі трапляються й інші тлумачення цих понять (див.: [Енциклопедический словарь 1985; Ахунзянов 1981: 95; Ардентов 1971: 57], де термін *мислення* трактується як ширше поняття, ніж термін *свідомість*. Тут під свідомістю розуміється вищий ступінь мислення).

Щодо питання взаємовідношення мови й мислення існують дві протилежні й однаковою мірою неправильні тенденції: 1) відривання мови від мислення і мислення від мови; 2) ототожнення мови і мислення. Так, зокрема, французький математик Жак Адамар заявив: «Я стверджую, що слова повністю відсутні в моєму розумі, коли я думаю [...]. Усі слова зникають саме тієї миті, коли я починаю думати; слова з'являються в моїй свідомості тільки після того, як я закінчу або закину дослідження» [Адамар 1970: 72]. Подібна думка висловлена Альбертом Ейнштейном: «Слова або мова, як вони пишуться або вимовляються, не відіграють жодної ролі в моєму механізмі мислення. Психічні реальності, які служать елементами мислення, — це деякі знаки або більш чи менш ясні образи, що можуть бути за бажанням відтворені й скомбіновані. Вищезгадані елементи в цьому випадку носять зоровий і мускульний характер. Звичайні й загальноприйняті слова дуже важко підбираються лише на наступній стадії, коли згадана асоціативна гра достатньо відстоялась і може бути відтвореною за бажанням» [Эйнштейновский сборник 1967: 28].

Ототожнювали мову і мислення німецькі лінгвісти Вільгельм фон Гумбольдт і Макс Мюллер. На думку Мюллера, мова і мислення — «лише дві назви однієї й тієї ж речі». До тієї групи належать і вчені, які розглядають мову як форму мислення (А. Шлейхер, Е. Бенвеніст), бо форма і зміст завжди стосуються одного й того самого явища.

У наш час обидві крайні тенденції продовжують існувати в різних варіантах. Так, зокрема, різні відношення до мислення і його зв'язку з мовою лежать в основі двох різних напрямів — *менталістичного*, в якому чітко виявляється прагнення до ототожнення мови і мислення, приписування мові тієї ролі в психіці людини, яка належить мисленню, і *механістичного* (біхевіористського), який відриває мову від мислення, розглядає мислення як щось позамовне (екстралінгвальне) і вилучає його з теорії мови, оголошуючи мис-

лення фікцією (див.: [Кубрякова 1968: 103; Ахунзянов 1981: 63]).

Однак переважна більшість мовознавців і філософів не сумнівається в наявності зв'язку між мовою і мисленням. Головна увага вчених спрямована на виявлення характеру зв'язку між цими явищами. Мова і мислення — це особливі дуже складні явища, кожне з яких має свою специфічну форму і свій специфічний зміст [Общее языкознание 1970: 374].

Якщо колись вважалося, що мислення невіддільне від мови і здійснюється лише в мовних формах (згадаймо хоча б таке висловлення Ф. де Соссюра: «Мову можна порівняти з аркушем паперу. Думка — його лицевий бік, а звук — зворотний, не можна розрізати лицевий бік, не розрізавши зворотного. Так і в мові не можна відділити ні думку від звука, ні звук від думки, цього можна досягнути лише шляхом абстракції» [Соссюр 1977: 145]), то нині поширена концепція, за якою мова і мислення пов'язані між собою діалектичними відношеннями й утворюють взаємозумовлену єдність, але не тотожність. Можна також стверджувати про відносну незалежність мови від мислення і мислення від мови. Форми реалізації зв'язку мови і мислення можуть бути найрізноманітнішими: від наявності безсумнівної єдності до боротьби між ними. Так, ще Л. В. Щерба зауважив, що «кожна думка ніби сидить під ковпаком слова, і рух думки вперед є боротьба зі словом» [Лекции Л. В. Щербы по русскому синтаксису 1970: 83]. Крім того, можна говорити і про можливість несловесного мислення, що свого часу допускали мовознавець О. І. Томсон [Томсон 1910: 286], фізіолог І. М. Сеченов [Сеченов 1952: 87], психолог С. Л. Рубінштейн [Рубинштейн 1946: 416]. Поряд із словесним допускали інші форми мислення також І. П. Павлов, Л. С. Виготський. Та й словесне мислення зводиться не тільки до звукових, а й до інших образів слів — зорових, жестових, тактильних, що доведено досвідом навчання глухих і особливо сліпоглухонімих людей.

І. Н. Горелов на основі декількох експериментів виявив, що кількість предметів у полі зору дитини і кількість дій з ними значно перевищує число відомих дитині найменувань. Домовна інформаційна система створює основу для переходу від першої до другої сигнальної системи, до мови (див.: [Попова 1987: 51]). Усе це підтверджує думку, що мислення з'явилося ра-

ніше від мови, а це є ще одним важливим аргументом на користь твердження про відносну незалежність мови та мислення.

Мовне мислення, як зауважує Л. С. Виготський, не вичерпує ні всіх форм думки, ні всіх форм мислення. Існує велика ділянка мислення, яка не має безпосереднього стосунку до мовного мислення [Виготський 1934: 95]. Для того щоб встановити, яка саме ділянка мислення не пов'язана з мовою, необхідно з'ясувати, які типи мислення існують. На думку сучасних учених, потрібно розрізнити три типи мислення: *чуттєво-образне, технічне і поняттєве*. Тільки поняттєвий тип мислення протікає в мовних формах.

І чуттєво-образне, і технічне мислення, очевидно, наявні й у вищих тварин (мавп, собак, котів, дельфінів тощо). Доведено, що вищі тварини користуються всіма відомими звичайній (тобто формальній) логіці методами — дедукцією, індукцією, синтезом, аналізом, експериментом, абстрагуванням тощо — аж до утворення родових понять, тобто всіма тими методами, які використовує людина. Вони різняться лише ступенем свого розвитку. Завдяки цьому вищі тварини виявляють здатність до планомірної, навмисної (з передбаченням результатів) діяльності, що й характеризує власне мислення на відміну від суто інстинктивної діяльності нижчих тварин.

Поняттєве мислення притаманне тільки людині. У розумовій діяльності людини всі три типи мислення переплітаються. Як довів І. П. Павлов, звичайне нормальне мислення може протікати лише за безпосередньої участі як першої, так і другої сигнальної системи. У різних людей рівень участі кожної з цих сигнальних систем різний: сигнали другої сигнальної системи можуть і не покривати сигналів першої системи, тобто в свідомості можуть бути наявними образи дійсності, які не досягнеш словом [Павловские среды 1949: 232]. Що ж стосується глухонімих, то вони використовують жести двох типів: одні еквівалентні словам звукової мови, і їхня пальцова азбука розроблена людьми, якічують. Інші, власне жестові знаки, не зіставляються з одиницями звукової мови. Такий жест може нагадувати позначувану річ (іконічний жест), але може бути зовсім невмотивованим (ієрогліфічний жест). Чим більше невмотивованих жестів, тим складніше перевести їх у слова [Попова 1987: 45].

Про те, що єдність мови і мислення не означає їх тотожності, свідчать і такі факти:

1) мислення характеризується певною самостійністю: воно може створювати поняття і втілювати їх в образи, які не мають відповідних конкретних предметів і явищ у дійсності (домовик, мавка, русалка тощо);

2) мова — матеріально-ідеальне явище, тоді як мислення — ідеальне;

3) мова — явище національне, мислення — інтернаціональне;

4) будова і закони розвитку думки і мови неоднакові. Якщо основними одиницями мови є фонемі, морфемі, лексемі, словосполучення, речення, то основними одиницями мислення є поняття, судження й умовиводи. Не збігаються логічні й лінгвальні категорії, як, наприклад, поняття і значення слова, речення й судження. Так, зокрема, значення слова не зводиться до поняття, хоча має його передумовою. Поняття — це лише ядро мовного значення. Обсяги значення і поняття перехрещуються, але не збігаються. Значення слова ширше від поняття, поняття глибше від значення слова. Значення може мати різні конотації, тобто емоційно-оцінні й експресивні відтінки. Крім того, існують слова (вигуки), які не передають поняття, а лише емоції. Нарешті, слова та їх значення — категорії національні, тоді як поняття — загальнолюдські.

Щодо співвідношення судження і речення правильно залишається традиційна сентенція, що будь-яке судження є речення, але не кожне речення є судження. Так, зокрема, слова-речення не є судженнями. Структура суджень і речень є різною. У складному реченні може бути декілька суджень. Якщо судження складається з трьох компонентів (суб'єкта, предиката і зв'язки), то в реченні може бути і один член, і два, і більше трьох.

Синтаксичне й актуальне (логічне) членування речення не накладаються одне на одного. Структурні типи речень значно багатші й різноманітніші, ніж логічні судження. До того ж суб'єкт судження не завжди відповідає граматичному підметові, оскільки він може виражатися не тільки підметом, а й додатком (*Музика написана композитором*) і просто закінченням (*Читаю*).

Складні зв'язки існують між логічними і граматичними категоріями (пор. граматичну категорію роду і поняттєву категорію статі). Деякі граматичні категорії

відображають не відмінності в об'єктивній дійсності, а різні відношення людини до цієї дійсності (категорія стану, модальності, способу). Граматичні категорії в різних мовах не збігаються (вид, відмінок тощо).

Як бачимо, між категоріями мови і логіки немає повного паралелізму, але немає й розриву. О. Есперсен писав: «Установити всі ці синтаксичні поняття і категорії можна не виходячи за межі граматики. Однак як тільки ми запитуємо, що ці категорії і поняття відображають, тут же зі сфери мови потрапляємо у сферу зовнішнього світу або у сферу мислення» [Есперсен 1958: 56]. Далі це положення Есперсен розкриває на прикладах категорій числа і часу. На думку вченого, «відповідність між зовнішніми і граматичними категоріями ніколи не буває повною; всюди ми знаходимо дуже дивні і несподівані перехрещення і взаємоперетини» [Есперсен 1958: 57].

Говорячи про зв'язок мови і мислення, потрібно звернути увагу на їх генетичний аспект. У генетичному плані виникнення мислення передуює появі звукової мови як в онтогенезі (в історії окремої особи), так і в філогенезі (в історії виду).

Отже, мова і мислення єдині, але не тотожні; вони нерозривні, але не злиті в одне, певною мірою автономні і мають свої специфічні риси, які вимагають спеціального вивчення.

Психофізичні основи зв'язку мови і мислення. Внутрішнє мовлення і мислення

Центри, що керують мовленнєвою діяльністю людини, розташовані в мозковій корі лівої півкулі. Залежно від специфіки розумової діяльності людини її мислення може протікати в різних зонах кори головного мозку. Так, зокрема, з правою півкулею пов'язане чуттєво-образне, конкретне мислення, а з лівою, де розташовані мовленнєві зони, — абстрактне мислення. У задніх відділах великих півкуль здійснюється приймання, перероблення і зберігання інформації.

Зона Брока, яка знаходиться в задньому відділі нижньої лобної звивини, керує усним мовленням. Зона Верніке, що розташована в першій висковій звивині, забезпечує сприйняття й розуміння усного мовлення. Тім'яно-потилична частина лівої півкулі керує логіко-граматичними зв'язками мови, забезпечує дотримання семантики мовлення.

Пошкодження певних центрів мозку, пов'язаних з мовленнєвою діяльністю, призводить до мовленнєвих розладів, які називають **афазією**. Залежно від того, яка зона головного мозку ушкоджена, розрізняють такі види афазії:

1) **моторна**, що полягає в утраті здатності виражати думку в усній формі. Моторна афазія пов'язана з ушкодженням зони Брока;

2) **сенсорна**, яка полягає в утраті здатності розуміти усне мовлення; зумовлюється ушкодженням зони Верніке;

3) **динамічна**, що виявляється в утраті здатності зв'язного мовлення, головним чином у порушенні граматичних зв'язків; спричиняється ушкодженням лобних доль лівої півкулі;

4) **семантична**, яка виражається в утраті здатності знаходити в пам'яті потрібні слова для називання знайомих предметів, пов'язана з ушкодженням тім'яно-потилочної ділянки лівої півкулі.

Дослідження різних форм афазії (в чистому вигляді вони трапляються рідко) засвідчують, що мисленнєва і мовленнєва діяльності людини перебувають у складних і водночас нежорстких зв'язках. Науку, що вивчає взаємозалежність стану мовлення від стану різних ділянок мозкової кори, називають **нейролінгвістикою**.

Важливою підмогою в розкритті механізму мислення є внутрішнє мовлення. Дослідження М. І. Жинкіна і А. Н. Соколова показали, що внутрішнє мовлення буває двох типів: 1) беззвучне вимовляння (органи мовлення рухаються, однак звук відсутній) і 2) зредуковане, максимально скорочене фрагментарне мовлення (мовлення майже без слів). Якщо перший тип легко перекладається на зовнішнє мовлення, то другий тип такій трансформації не піддається. Озвучене внутрішнє мовлення другого типу залишилось би незрозумілим для співбесідників.

Роль внутрішнього мовлення полягає в тому, що воно матеріально закріплює думку. Слухач використовує внутрішнє мовлення для узагальнення й запам'ятовування зовнішнього, звучного мовлення (людина запам'ятовує не всі слова, а зміст мовленого). Внутрішнє мовлення, таким чином, є проміжною ланкою між мисленням і зовнішнім (звучним) мовленням (див.: [Жинкин 1958; Соколов 1968]). Однак внутрішнє мов-

лення — не єдиний засіб, за допомогою якого відбувається формування й вираження думки. Деякі розумові процеси відбуваються без внутрішнього мовлення з використанням, наприклад, лише зорових чи моторних образів. Досить часто доводиться стикатися з випадками, про які можна сказати: «На язиці вертиться, а сказати не можу».

Роль мови у процесі пізнання

Розмірковуючи над природою мови, людина спочатку розкривала в ній категорії мислення, тобто встановлювала вплив мислення на мову. Однак уже у XVIII ст. Джеймс Монбоддо і Готфрід Гердер у своїх працях розглядають цю проблему різнобічно. Особливу увагу ролі мови в процесах пізнання приділив В. фон Гумбольдт. За Гумбольдтом, вивчення нової мови рівнозначне набуттю нового погляду на попереднє світосприйняття. Люди, що розмовляють різними мовами, бачать світ по-різному, бо кожна мова членує навколишній світ по-своєму і в кінцевому підсумку вона є своєрідною сіткою, що накидається на пізнаваний світ. Оскільки, за Гумбольдтом, мова — це орган, який утворює думку, то сприйняття й діяльність людини залежать від мови, зумовлюються мовою.

Ще далі в питанні про вирішальну роль мови в процесах пізнання пішли американські вчені Едуард Сепір і Беджамін Уорф — автори так званої *гіпотези лінгвальної відносності*. Вивчаючи своєрідність культури і мов американських індіанців, вони дійшли висновку про глибокий вплив мови на становлення світоглядних категорій. На думку Сепіра, мова є не стільки засобом передачі суспільного досвіду, скільки способом визначення цього досвіду для всіх, хто розмовляє тією мовою. Вона «нагадує математичну систему, яка відображає досвід у справжньому значенні цього слова тільки в найелементарніших своїх початках, але з плином часу перетворюється на систему понять, яка дає змогу передбачити всі можливі елементи досвіду відповідно до певних прийнятих формальних правил».

Б. Уорф твердить, що мова «не просто передавальний інструмент для озвучених ідей, а скоріше сама творець ідей, програма і керівництво для інтелектуальної

діяльності людських індивідів [...]. Ми досліджуємо природу за тими напрямками, які вказує наша рідна мова». За Уорфом, мова визначає мислення; людина в своєму мисленні і в поведінці йде за мовою. Відкриття Ньютона, на думку Уорфа, не є результатом його досліджень чи інтуїції, а взяті з мови. Якби Ньютон говорив мовою хопі, то його поняття простору, часу й матерії були б іншими.

Висновки авторів теорії лінгвальної відносності та їх послідовників (Лео Вайсгербера та інших представників неогумбольдтіанства) про перетворювальну силу мови не є правомірними. Різні мови справді представляють далеко не однакові картини світу, але цю обставину правильніше формулювати в зворотному порядку: дійсна й об'єктивна картина світу відображена в мовах неоднаково. Мова не має тієї керівної сили, яку їй приписують згадані вище вчені. Різні мови неоднаково членують реальний світ (структура лексико-семантичних полів різних мов не збігається) з огляду на нетотожні умови матеріального і суспільного життя людей, але зміст мовлення не є простою сумою мовних одиниць. Крім того, одне й те ж можна виразити не тільки словом, а й словосполученням (укр. *залізниця*, рос. *железная дорога*) і описово цілим реченням. Через те перехід з однієї мовної системи на іншу доречно порівняти з переходом від однієї системи мір до іншої (з кілометрів на милі, з футів на метри, з термометра Фаренгейта на термометр Цельсія).

Отже, без мови неможлива сама пізнавальна діяльність, але мові в жодному разі не можна приписувати властивість змінювати дійсність. Розглядаючи цю проблему, обов'язково слід враховувати три феномени в їх взаємозв'язках і впливах (між мовою й об'єктивною дійсністю знаходиться мислення):

дійсність $\longleftrightarrow$ мислення $\longleftrightarrow$ мова

Не можна реальні предмети, явища і їх співвідношення проектувати безпосередньо в мові, оминувши мислення. Потрібно також розрізняти зміст мислення і техніку мислення. Мова впливає на техніку мислення, а не на його зміст.

Роль мови в процесах пізнання полягає в тому, що:

1) мова закріплює результати пізнавальної діяльності. О. О. Потебня справедливо зауважував, що «мова відноситься до всіх інших засобів прогресу, як перше й основне» [Потебня 1976: 211];

2) мова є основним інструментом пізнання. Засвоюючи мову, людина оволодіває й основними формами та законами мислення. Водночас мова дала змогу людині вийти за межі безпосередніх чуттєвих сприймань, які для тварин є основним джерелом інформації про зовнішню дійсність. Не всі, наприклад, бачили айсберг чи ліани, але знають, що це таке, на основі того, що прочитали у словниках чи інших книжках.

За допомогою мови людина не тільки отримує узагальнені знання, а й членує явища дійсності на складові елементи, класифікує їх. Членування явищ дійсності відбувається за допомогою дискретних одиниць — слів, а класифікація — як за допомогою слів (родовидові відношення та ін.), так і за допомогою граматичних форм (частини мови, суфікси тощо).

Якщо процес пізнання здійснюється, як правило, від конкретного спостереження до абстрактного мислення, то мова дає можливість спочатку ознайомитися з абстрактними поняттями, а потім переходити до їх конкретизації, що прискорює процес пізнання й розумовий розвиток людини загалом.

Запитання. Завдання

1. Чому проблема співвідношення мови і мислення належить до однієї з найскладніших проблем мовознавства?
2. Які тенденції щодо питання про співвідношення мови і мислення існують у мовознавстві?
3. Які є підстави вважати, що мислення може здійснюватися без допомоги мови? За яких обставин це буває?
4. Доведіть, що єдність мови і мислення не означає їх тотожності.
5. У яких співвідношеннях перебувають внутрішнє мовлення і мислення?
6. Яка роль мови в процесах пізнання?

Література

Основна

- Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 219—255.
 Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1970. — С. 367—418.
 Общее языкознание / Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 87—122.
 Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. — М., 1979. — С. 71—89.
 Кодухов В. И. Общее языкознание. — М., 1974. — С. 152—167.

Додаткова

- Выготский Л. С. Мышление и речь. — М. — Л., 1934.
 Жинкин Н. И. Механизмы речи. — М., 1958.
 Потебня А. А. Мысль и язык // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 35—220.
 Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.
 Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. — М., 1971.
 Панфилов В. З. Язык, мышление, культура // Вопр. языкознания. — 1975. — № 3.
 Колшанский Г. В. О вербальности мышления // Изв. АН СССР. Серия лит. и яз. — М., 1977. — Т. 36. — № 1.
 Соколов А. Н. Внутренняя речь и мышление. — М., 1968.
 Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. — М., 1980.
 Рубинштейн С. Л. К вопросу о языке, речи и мышлении // Вопр. языкознания. — 1957. — № 2.
 Язык и мышление. — М., 1967.

3.3. Мова і мовлення

Проблему мови і мовлення вважають однією з найважливіших і найскладніших у сучасному теоретичному мовознавстві. Дихотомія «мова — мовлення» є чи не найважливішим досягненням лінгвістики ХХ ст. Хоча нині необхідність розрізнення мови і мовлення визнає переважна більшість мовознавців, однак трактування цих понять і критеріїв їх розмежування вченими різне.

З історії вивчення проблеми мови і мовлення

Усе глибше проникнення у вивчення феномену мови привело лінгвістів до необхідності розрізнення в ньому як мінімум двох об'єктів: власне мови і мовлення.

Поширеною була думка, що поняття мови і мовлення першим увів у науковий обіг Ф. де Соссюр. Однак це не так, бо проблема мови і мовлення порушена вже В. фон Гумбольдтом та багатьма іншими мовознавцями дососсюрівського періоду. Так, зокрема, Гумбольдт уважав, що «мова завжди розвивається тільки в суспільстві, і людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її слова зрозумілі й іншим». Він наголошував, що «мова як маса всього витвореного мовленням не одне й те ж, що саме мовлення в устах народу» і що «в неупорядкованому хаосі слів і правил,

ний ми звичайно називаємо мовою, наявні тільки окремі елементи, відтворювані — й до того ж неповно — мовленнєвою діяльністю, щоб можна було пізнати суть живого мовлення і створити адекватну картину живої мови» [Гумбольдт 1960: 68—86].

Основоположник психологізму Гейман Штейнталь розрізняв мовлення (= говоріння), здатність говорити і мовний матеріал. Мова, за його уявленням, — це сукупність мовного матеріалу одного народу.

Засновник Казансько-Петербурзької лінгвістичної школи І. О. Бодуен де Куртене «комплекс певних складових частин і категорій, який існує *in potentia* і в сукупності всіх індивідуальних відтінків», протиставляв «безперервно повторюваному процесові, що ґрунтується на факторі спілкування людини та її потребах втілювати свої думки і повідомляти їх до неї подібним істотам» [Бодуэн де Куртене 1963а: 77].

Розмежування мови і мовлення, хоч і не завжди чітко та послідовне, спостерігається і в працях деяких інших представників дососкюрівського мовознавства — Ганса фон дер Габеленца, Франца Фінка та ін.

Погляди лінгвістів, що розмежовували мову і мовлення ще до Ф. де Соссюра, значно різняться між собою. Якщо, наприклад, більшість із них протиставляють два поняття (мова — мовлення), то Габеленц розрізняє три поняття (*Rede* «мовлення», *Einzelnsprache* «конкретна мова» і *Sprachvermögen* «мовна здатність»). Водночас у їх судженнях є й спільні тенденції: а) усі вони на перше місце висувають мовлення, трактуючи його як діяльність, акт, реалізацію; б) для всіх мова і мовлення є двома виявами одного об'єкта.

Представник молодогограматизму Герман Пауль хоч не розрізняв поняття мови і мовлення, проте звертав увагу на протиставлення узуального й індивідуального, психічного і фізичного, що пізніше Ф. де Соссюром було покладено в основу дихотомії «мова — мовлення».

Спроби попередників Ф. де Соссюра розмежувати поняття «мова» і «мовлення» довго залишалися непоміченими. Вони привернули увагу лише в світлі вчення Ф. де Соссюра, який взяв дихотомію «мова — мовлення» за основу всієї своєї загальнолінгвістичної теорії.

Основні положення швейцарського вченого, викладені в «Курсі загальної лінгвістики», такі:

1) слід розрізняти три поняття: лінгвальну діяльність (langage), мову (langue) і мовлення (parole);

2) лінгвальна діяльність, яка охоплює все, що пов'язане зі спілкуванням людей (усю сукупність мисленневих і мовленневих дій, яка здійснюється за допомогою мови), поділяється на дві частини: основну (мова) і другорядну (мовлення);

3) мова — це щось соціальне за суттю і незалежне від індивіда; мовлення включає індивідуальний аспект лінгвальної діяльності;

4) мова — форма, а не субстанція. Субстанція, тобто звуки і значення, належать до мовлення;

5) мова і мовлення тісно між собою пов'язані і передбачають одне одного: мова необхідна для того, щоб мовлення було зрозумілим і тим самим було ефективним, а мовлення у свою чергу необхідне для того, щоб усталилася мова; історично факт мовлення завжди передує мові.

Усі положення і зауваження Ф. де Соссюра, його протиставлення мови і мовлення можна узагальнити так:

МОВА

- психічне явище, що міститься в мозку людини
- соціальне
- системне
- пасивне
- потенційне
- стійке
- довговічне
- синхронічне
- суттєве

МОВЛЕННЯ

- психофізичне явище, що знаходиться у фізичному середовищі
- індивідуальне
- несистемне
- активне
- реальне
- нестійке
- однократне
- діахронічне
- побічне

Оскільки існує два об'єкти, то, природно, їх повинні вивчати дві різні науки — лінгвістика мови і лінгвістика мовлення.

При всій, здавалось би, чіткості соссюрівської класифікації очевидна її ескізність. Найменш чітко визначена лінгвальна діяльність: «має різнорідний характер», «поняття мови не збігається з поняттям лінгвальної діяльності взагалі; мова — тільки певна частина, правда — найважливіша, лінгвальної діяльності» [Соссюр 1977: 47]. Недаремно пізніше в цей термін різні

ичені почали вкладати далеко не ідентичний зміст, а більшість сучасних мовознавців не бачать необхідності в цьому понятті взагалі й аналізують тільки дихотомію «мова — мовлення».

Мовлення Ф. де Соссюр визначає як «індивідуальний акт волі й розуміння, в якому потрібно розрізняти: 1) комбінації, за допомогою яких мовець користується мовним кодексом із метою вираження своєї особистої думки; 2) психофізичний механізм, який дає змогу йому об'єктивізувати ці комбінації. Розділяючи мову і мовлення, ми тим самим відділяємо: 1) соціальне від індивідуального; 2) суттєве від побічного і випадкового» [Соссюр 1977: 52].

Можливо, саме ця ескізність характеристик породила пізніше неоднозначне розуміння і критику майже всіх положень Ф. де Соссюра про мову та мовлення. Так, зокрема, очевидна суперечність в наведеному визначенні: або мовлення лише індивідуальне, випадкове, побічне, або це «комбінації, за допомогою яких мовець користується мовним кодексом», що вже не побічне, не випадкове і навіть не індивідуальне.

Найповніше Ф. де Соссюр визначив мову, наголошуючи на її соціальній суті. Мова — «соціальний елемент лінгвальної діяльності загалом, зовнішній щодо індивіда, який сам не може ні створити мову, ні її змінити».

Незважаючи на дещо неповну характеристику виділених явищ (треба брати до уваги те, що праця женецького мовознавця опублікована за лекційними конспектами його учнів Альберта Сеше і Шарля Баллі), можна погодитися з Луї Ельмслевом, який зазначав, що «Соссюр, по суті справи, відкрив мову як таку; одночасно він показав, що сучасна йому лінгвістика вивчала не мову, а мовлення [...]» [Ельмслев 1960б: 57].

Послідовники Ф. де Соссюра внесли істотні зміни в теорію швейцарського лінгвіста, неоднаково трактуючи зміст і значення дихотомії «мова і мовлення». Більшість із них (Женевська, Празька школи) приймають сосюрівську дихотомію «мова — мовлення», але й вони не цілком погоджуються з позицією Соссюра. Так, замість термінів *мова* і *мовлення* Л. Ельмслев вживає *схема* й *узус*, Н. Хомський — *компетенція* (competence) і *виконання* (performance). Е. Бюйссанс замість двох понять протиставляє три: *мова*, *дискурс*,

мовлення (*lingua, discourse, parole*). Протиставляє три поняття і Л. В. Щерба: 1) **мовленнева діяльність**, що охоплює процеси говоріння і розуміння; 2) **мовний матеріал**, тобто сукупність усього сказаного і написаного; 3) **мовна система** (словники і граматики мов). Він зауважує, що це якоюсь мірою штучне розмежування, оскільки «мовна система і мовний матеріал — це лише різні аспекти єдиної даної в досвіді мовленневої діяльності» [Щерба 1974: 25]. На відміну від Ф. де Соссюра Щерба стверджує, що мова — це не конкретна, а абстрактна сутність, яка конструюється шляхом розумових операцій учених.

Подібну трихотомічну концепцію запропонувала М. І. Черемисіна: «**мова — мовлення — текст**» [Черемисіна 1970]. Однак, на думку Ю. В. Фоменка, текст не можна розглядати як явище одного порядку з мовою і мовленням. Текст — поняття видове стосовно родового поняття мовлення.

М. Д. Андреев і Л. Р. Зіндер, розвиваючи ідеї Л. В. Щерби, запропонували чотириелементну побудову: **мова, мовлення, мовленневий акт і мовленневий матеріал**. Під мовленневим матеріалом розуміється конкретна реалізація системи мови; під мовленневим актом — процес, породженням якого є мовленневий матеріал; під мовленням — система сполучень мовних елементів у тексті [Андреев, Зіндер 1963].

Децю відмінну схему запропонував румунський мовознавець Еуджен Косеріу, який виділяє три рівні: рівень індивідуального мовлення, рівень норми і структурний рівень. Під **рівнем індивідуального мовлення** він розуміє реальний акт мовлення, що включає мовця і слухача з їх індивідуальними особливостями вимови і розуміння, та акустичні процеси, тобто акт, який сприймається органами чуттів. **Рівень норми** є більш абстрактним. Норма охоплює лише ті явища індивідуального мовлення, які є повторенням прийнятих у певному людському колективі зразків. Так, до поняття норми не належать тембр голосу, жести, хрипла чи шепелява вимова звуків, але належить, наприклад, для української мови тверда вимова шиплячого [ч] перед голосними, крім [і], наголошування слів, їх сполучуваність тощо. Норма має два аспекти — матеріальний (певні мовні явища, які вимовляються і сприймаються на слух, вважаються такими, що відповідають нормі) та

Ідеальний (нормативність встановлюється традиційно й умовно, і саме поняття правильності є відносним). **Структурний рівень** є найбільш абстрактним. Він охоплює лише ті явища рівня норми, які впливають на розуміння. Так, наприклад, у російській мові розрізнення [γ] фрикативного і [г] проривного належить до рівня норми ([г|ра́] і [γ|ра́]), а не до структурного рівня, бо це не впливає на розуміння, тоді як розрізнення [г] і [к] належить до структурного рівня, бо впливає на зміст (пор. *гора* і *кора*). Абстрактність структурного рівня полягає в тому, що структуру мови неможливо безпосередньо бачити, чути, взагалі сприймати органами чуття.

Оригінальною є теорія Л. Єльмслева, який розрізняє чотири аспекти: узус, акт мовлення, норму і схему. **Узус** — це прийняте в певному суспільстві вживання мовних засобів. Він реалізується в **акті мовлення** (акт мовлення здійснюється відповідно до узусу). **Норма** являє собою певну абстракцію, узагальнення правил, на основі яких здійснюється узус. **Схема** — це чиста структура відношень. Наприклад, якщо іноземець вимовляє по-російському фразу «Я иметь один сестра», то він порушує мовну систему (схему). Якщо ж цей же зміст він передає реченням «Я имею одну сестру», то порушує норму (нормативним у російській мові є «У меня (есть) одна сестра»). У такому уявному оголошенні на залізничному вокзалі «Увага! Поїзд «Київ — Берлін» відправиться через 3 хвилини. Дякую» порушено узус, оскільки загальноприйнятим є певний стереотип: «Увага! До відправлення поїзда ... залишається 3 хвилини» (пор.: в англійському узусі останнє слово *дякую* (thank you) є обов'язковим). Вважають, що в практиці викладання іноземних мов наведене вище розмежування аспектів має ефективне застосування, оскільки уможливорює чітке визначення межі й рівнів викладання мови: навчання системи, норми, узусу (див. про це: [Попова 1987: 39]).

Заслуговує на увагу і концепція російського мовознавця О. І. Смирницького, який також розрізняє мову і мовлення, але в мовленні виділяє декілька форм його існування: усне, писемне, мислене. Усну і писемну форми він відносить до зовнішнього мовлення, а мислену — до внутрішнього. Мову Смирницький визначає як сукупність усіх компонентів витворів

мовлення і правил використання цих компонентів, які становлять певну систему [Смирницький 1957: 10—12].

Сучасні уявлення про співвідношення мови і мовлення

Терміни *лінгвальна діяльність*, *мова* і *мовлення* і критерії їх розмежування та їхньої онтологічної статус донині не отримали однозначного тлумачення. Так, зокрема, Л. В. Щерба, Е. Косеріу, О. І. Смирницький услід за Ф. де Соссюром трактують мову як продукт, який виділяється з мовлення. По-іншому інтерпретують співвідношення мови і мовлення Т. П. Ломтєв, М. В. Панов, А. Є. Супрун, які вважають, що мовлення є похідним від мови, тобто розглядають мову не як продукт лінгвістичної діяльності спеціалістів, а як об'єктивне явище, що реалізується в мовленні. Отже, мова, з одного боку, розглядається як механізм, за допомогою якого породжується і розуміється мовлення, а з іншого — як система правил і набір одиниць, які становлять узагальнені спеціалістами факти мовлення.

Сучасні лінгвісти для розмежування мови і мовлення використовують переважно ті ознаки, які запропонував Ф. де Соссюр, але якщо в основі дихотомії, за Ф. де Соссюром, лежить сукупність декількох ознак, то у його послідовників помітна тенденція звести їх до однієї чи двох. У теперішньому мовознавстві все менше уваги приділяється таким протиставленням, як: 1) мова — психічне явище, а мовлення — психофізичне; 2) мова — соціальне явище, а мовлення — індивідуальне; 3) мова — системне явище, а мовлення — асистемне.

Ці ознаки багато вчених вважають нерелевантними через те, що нині помітна тенденція до заперечення психічної природи мови і соціальним явищем визнається не тільки мова, а й мовлення, яке також вважається системним.

Після Ф. де Соссюра для розмежування мови і мовлення були запропоновані ще такі ознаки: 1) мова — щось загальне, мовлення — конкретне (М. С. Трубецької); 2) мова — постійна, довговічна, мовлення — перемінне, нестійке, недовговічне (М. С. Трубецької, Л. Сльмслев).

Майже всі лінгвісти, які визнають дихотомію «мова — мовлення», вважають мову потенцією, знанням або системою знаків, а мовлення — реалізацією, маніфестацією цієї потенції (знання, системи знаків).

Щодо загального статусу мови і мовлення, то А. Гардинер, Е. Бенвеніст, М. Трубецької, Н. Хомський, як і Ф. де Соссюр, інтерпретують мову і мовлення як різні, несумісні явища. Л. Щерба і Е. Косеріу заперечують це твердження. Лише деякі лінгвісти (Л. Ельмслев, В. Брьондаль, Н. Хомський) дотримуються сосюрівського погляду, що мова є першорядним явищем. Більшість (А. Гардинер, А. Сеше, Е. Косеріу та ін.) висувають на передній план мовлення або ж розглядають мову у взаємозв'язку з мовленням (Празька школа, Л. Щерба та ін.). Необхідність двох лінгвістик (лінгвістики мови і лінгвістики мовлення) обґрунтовують А. Гардинер, А. Сеше, М. Трубецької, Е. Бенвеніст, Н. Хомський. Заперечують не тільки необхідність, а й можливість виокремлення двох лінгвістик Л. Ельмслев, А. Мартіне, Е. Косеріу, Л. Щерба, О. Смирницький та ін. Цьому певною мірою сприяли перші неаргументовані і непереконливі спроби деяких учених розподілити мовні одиниці між лінгвістикою мови і лінгвістикою мовлення (на зразок: категорія відмінка належить мові, а конкретний, наприклад, давальний відмінок — мовленню). Очевидно, мова і мовлення не мають абсолютно різних одиниць. Одиниці мови і мовлення співвідносяться, як модель і її реалізація.

Незважаючи на інтенсивне входження понять мови і мовлення в лінгвістичну теорію, є чимало мовознавців, які не визнають сосюрівської дихотомії. Серед них Г. Шухардт, В. Дорошевський, А. Коен, О. Есперсен, А. Чикобава, Дж. Фьорс, Л. Блумфільд, З. Харріс, К. Пайк, Ч. Хоккет, А. Г. Волков, А. Г. Спіркін, Г. В. Колшанський і український лінгвіст О. С. Мельничук. На їхню думку, мова — це не реальний об'єкт, а наукова абстракція. Як зазначає Мельничук, «сосюрівська концепція мови і мовлення являє собою теоретично безперспективне змішування двох різних підходів до мови як об'єкта дослідження, оскільки протиставлювана реальній мові абстрактна система мови, тобто її ідеальний аспект [...], перетворюється тут у само-стійний предмет спеціально-лінгвістичного аналізу, а конкретно-лінгвістичний аналіз мови у плані її об'єктивно-матеріальних властивостей і

суб'єктивно-ідеального їх представлення підміняється розриванням і протиставленням цих двох взаємозв'язаних сторін мови як об'єкта лінгвістичного дослідження» [Мельничук 1987: 7—8]. Мельничук наголошує на тому, що «говорити про мову і мовлення як про два співвідносні аспекти загальної мовної сфери немає підстав. Реально існує лише мова як загальна сукупність конкретних мовних виявів, тобто процесів мовної діяльності, в яких використовуються різні компоненти мовної структури» [Мельничук 1997: 13].

Незважаючи на наявність взаємовиключних точок зору щодо обговорюваної проблеми, в сучасному мовознавстві мова і мовлення розглядаються як діалектична єдність, елементи якої протиставлені між собою і зумовлюють один одного. І мова, і мовлення — реальні явища. Цілком очевидно, що існує, наприклад, одна українська мова. Вона як реальне явище існує в головах людей, у суспільній свідомості українськомовного соціуму, його пам'яті. Інша думка, що буцімто мова існує в мовленні, є некоректною, бо тоді мова існувала б лише в момент її застосування й перестала б існувати, коли її не застосовують. Якщо було б так, зауважив Г. П. Мельников [Мельников 1967: 239], то малий народ, прокинувшись уранці, став би безмовним. Неправильною є також думка, що мова існує в текстах. Законірно виникає запитання щодо безписемних народів. Крім того, тексти фіксують лише певну кількість одиниць мови, а не весь інвентар. Неможливо мати текст, не маючи мови, яка лежить у його основі, але можна мати мову, не маючи тексту, побудованого на цій мові [Ельмслев 1960а: 298]. Отже, мова не зберігається (локалізується, існує) в мовленні, а реалізується, виявляється, об'єктивується в ньому. Мова «існує тільки в індивідуальних мозках, тільки в душах, тільки в психіці індивіда або осіб, що становлять певну мовну спільність» [Бодуэн де Куртенэ 1963б: 71]. Реалізуючись у мовленні, мова виконує своє комунікативне призначення. Мовлення вводить мову в контекст уживання.

Для правильного пояснення співвідношення мови і мовлення потрібно враховувати всі три можливих підходи до досліджуваного явища: гносеологічний (філософський), онтологічний (власне лінгвістичний) і прагматичний (цільовий).

У *гносеологічному* (філософському) аспекті мову і мовлення потрібно розглядати як явища різного ступеня абстракції. Мова — це загальне, абстрактне, а мовлення — окреме, конкретне. Знаходячись у діалектичному зв'язку, мова і мовлення є відносно незалежними явищами, про що свідчить факт неоднакового ступеня їх зміни, деякої асиметричності їх розвитку. Оскільки структура мови — явище абстрактне, то вона окремо не спостерігається. Досліднику доступне тільки мовлення, в якому реалізується мовна система. Якщо ж мовна система в мовленні не реалізується, вона існує потенційно. Вітторе Пізані свого часу поставив риторичне запитання, чи існує мова юкагірів, коли всі двісті осіб, які розмовляють цією мовою, сплять.

У плані *онтологічного* мова належить до психічних явищ, а мовлення до психофізичних (психофізіологічних), доступних сприйманню. Певною мірою мова відноситься до мовлення як ідеальне до матеріального.

З *прагматичного* (цільового, функціонального) погляду мова являє собою щось стабільне і загальноприйняте, тоді як мовлення є оказіональним (випадковим, унікальним), рухливим.

Як уже зазначалося, Ф. де Соссюр протиставляв мову і мовлення як соціальне індивідуальному. Це положення швейцарського вченого неодноразово піддавали критиці. Як зауважив С. Д. Кацнельсон, мова не повністю соціальна, а мовлення не повністю індивідуальне [Кацнельсон 1967: 32]. Мова соціальна за своїм функціональним призначенням та індивідуальна за способом існування (збереження), причому превалює в мові соціальне. Мовлення є індивідуальним за виконанням, воно завжди належить певній конкретній особі, тобто має автора. Значення ж мовлення як засобу спілкування в колективі є соціальним. Соціальність мовлення виявляється і в тому, що воно служить об'єднанню людей у колектив, і в тому, що воно базується на єдиній для всього колективу мові. Переважає в мовленні індивідуальне. Індивідуальність мовлення виявляється у відборі елементів мови (в уживанні одних і у відмові від інших), у частотності вживання певних елементів мови, в порядку розташування мовних елементів у фразі, в різноманітних модифікаціях використаних мовних одиниць, у тому числі навмисних чи неусвідомлених порушення мовних норм. Іншими словами, мовлення відображає мовну компетенцію інди-

віда, його досвід, є своєрідним видом вільної творчої діяльності індивіда. Індивідуальність мовлення надає мовленнєвому акту унікальності, неповторності, оригінальності, тоді як соціальність забезпечує взаєморозуміння.

Мову і мовлення протиставляють і за іншими ознаками. Так, зокрема, мовлення розгортається в часі і реалізується в просторі, тоді як мова не має цих параметрів. Мовлення безконечне, система мови конечна. Мовлення лінійне, синтагматичне; мова має парадигматичну і рівневу організацію. Мовлення є послідовністю мовних елементів; мові притаманна ієрархічна організація її елементів. Мовлення контекстно і ситуативно зумовлене; мова не залежить від обставин спілкування. Мовлення співвіднесене з об'єктивною дійсністю і може характеризуватися з погляду істинності або хибності; до мови такий підхід неможливий.

Мовлення характеризується також деякими ознаками, які не протиставляються безпосередньо окремо взятим рисам мови. Мовлення може мати дві форми — діалогічну й монологічну, характеризуватися темпом, тембровими особливостями, тривалістю, гучністю, артикуляційною чіткістю, акцентом тощо. У мовленні відображається психологічний стан мовця, через що мовлення можна кваліфікувати як емоційне, схвильоване, спокійне та ін. Узагалі будь-яке мовлення можна оцінити зі змістового, етичного й естетичного погляду (змістовне, пусте, правильне, неправильне, зразкове, образне, художнє, добірне, витончене, вишукане тощо).

Помилковим є протиставлення мови мовленню як системного несистемному, бо мова не втрачає своєї системності в процесі функціонування. Щоправда, в мовленні асистемні явища все-таки трапляються.

З історичного погляду мова вторинна, а мовлення первинне (мова склалася з фактів мовлення). Із синхронної (сучасної) точки зору мова первинна, а мовлення вторинне: будь-який мовленнєвий витвір будується з уже наявних у мові елементів.

Оскільки Ф. де Соссюр не тільки різко протиставив мову і мовлення, а й заявив про необхідність створення двох різних лінгвістичних дисциплін — лінгвістики мови і лінгвістики мовлення, то в мовознавстві почалися пошуки мовних і мовленнєвих одиниць. Так, англійський мовознавець Алан Гардинер усі традицій-

ні елементи, що трапляються в мовленнєвому потоці, відносив до мови, а все те, що визначається конкретними умовами, інтенцією мовця — до мовлення. Наприклад, структуру речення він уважав фактом мови, а речення в його віднесеності до дійсності, тобто конкретні висловлення, — фактом мовлення. О. І. Смирницький відносив до мови ті явища, які відтворюються (слова, фразеологізми, морфологічні форми тощо), а до мовлення — явища, які створюються в процесі комунікації (словосполучення, конкретні речення). Такий розподіл мовних одиниць між мовою і мовленням заперечували ті вчені, які розглядали мову і мовлення як два аспекти одного й того самого об'єкта. Так, зокрема, Т. П. Ломтев наполягав на тому, що «всі лінгвістичні одиниці є одиницями мови і мовлення: одним боком вони звернені до мови, іншим — до мовлення».

Нині найпоширенішою є думка, що мовні одиниці так відносяться до мовленнєвих одиниць, як мова до мовлення, психічне до психофізичного, сутність до явища, загальне до часткового, абстрактне до конкретного, можливе до дійсного. Усе це можна звести до відношення: інваріант — варіант. Саме це лягло в основу поділу одиниць на мовні (терміни, як правило, мають суфікс *-ема*, і відповідно мовний рівень називають ще *емічним*) і мовленнєві: фонема — звук, морфема — морф, лексема — слово, речення (структура) — висловлення (фраза), значення — смисл. На основі протиставлення мовних і мовленнєвих одиниць виникли такі поняття, як синтаксичне й актуальне членування речення, глибинна і поверхнева структура тощо. Однак знайти в усіх традиційно виокремлюваних одиницях мовний і мовленнєвий аспекти, тобто визначити інваріанти і варіанти, не вдається, через що відрізки, які виділяються внаслідок членування мовленнєвого потоку (склади, такти, фонетичні синтагми, надфразні єдності), розглядаються тільки як одиниці мовлення.

Розмежування мови і мовлення виявилось корисним як у теоретичному, так і в практичному планах. Без урахування співвідношення мови і мовлення не можуть бути розв'язаними багато лінгвістичних проблем, зокрема, проблема розвитку мови (мова не тільки породжує мовлення, не тільки стримує його плин, а й живиться ним, змінюється під його впливом) чи теорія формування лексичних значень, лексико-семантичних категорій (синонімії, антонімії, енантісемії тощо).

Дихотомія мови і мовлення дуже цінна для практики викладання рідної і, особливо, іноземної мови. Залежно від того, чого збирається навчати вчитель — мови чи мовлення, залежить методика навчання: йти від мовних моделей до їх реалізації в мовленні чи навпаки. Останнім часом усе більшого поширення набуває навчання мови через мовлення (текст). Учням попередньо не дають відомостей про будову мови, ні граматичного правила; вони, читаючи й аналізуючи тексти, самі виявляють структуру мови. Така практика бере початок від датського мовознавця О. Есперсена, який вважав, що навчати мови потрібно тільки через мовлення.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте основні етапи в дослідженні питання про співвідношення мови і мовлення.
2. Які принципи відмінності в інтерпретації цієї проблеми характерні для концепції Ф. де Соссюра, Л. В. Щерби і Е. Косеріу?
3. Як трактується проблема співвідношення мови і мовлення в сучасному мовознавстві?
4. Яке теоретичне і практичне значення має дихотомія «мова — мовлення»?

Література

Основна

- Семчинський С. В. Загальне мовознавство — К., 1996. — С. 6—25.
 Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1970. — С. 85—91.
 Общее языкознание / Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 11—15, 140—145.
 Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — М., 1977. — С. 48—58.

Додаткова

- Гардинер А. Различия между речью и языком // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1960. — Ч. 2. — С. 111—120.
 Ельмслев Л. Язык и речь // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1960. — Ч. 2.
 Щерба Л. В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974.
 Косериу Э. Синхрония, диахрония, история // Новое в лингвистике. — М., 1963. — Вып. 3.

Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство.—1997.— № 2—3.

Андреев Н. Д., Зиндер Л. Р. О понятиях речевого акта, речи, речевой деятельности и языка // Вопр. языкознания. — 1963. — № 3.

Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. — М., 1969.

Ломтев Т. П. Язык и речь // Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. — М., 1976.

Слюсарева Н. А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. — М., 1975.

Супрун А. Е. Лекции по теории речевой деятельности. — Минск, 1996.

3.4. Структура мови

Мова не є простим нагромадженням її одиниць — фонем, морфем, лексем, конструкцій. Це складний, багатоплановий механізм, який має свою внутрішню організацію — структуру. Поняття структури мови введено в науку вченими Празької лінгвістичної школи. Згодом воно отримало своєрідну інтерпретацію в глосематиці, де зв'язки і відношення всередині мови абстрагувалися від її елементів. У сучасному мовознавстві в термін *структура мови* нерідко вкладають різний зміст. Інколи його вживають як синонім терміна *система мови*, хоча більшість мовознавців ці терміни диференціюють.

Системний характер мови

Уведення поняття системи щодо мови пов'язують з іменем Ф. де Соссюра, хоча пріоритет у цьому належить І. О. Бодуену де Куртене. Особливу роль в обґрунтуванні системного підходу до мови відіграли праці українського мовознавця О. О. Потебні.

Ф. де Соссюр називав мову системою знаків, які виражають ідеї. Усі частини мовної системи, за Соссюром, можливо і необхідно розглядати в їх синхронічному зв'язку. Що ж стосується діахронії, то Соссюр заперечував її системність.

Поняття системи мови базується на взаємозалежності її елементів. Системні відношення не є чимось зовнішнім для окремих компонентів системи, а входять у ті елементи, утворюючи якісну їх характеристику. Нерідко відмінність системних відношень є єдиною основою розрізнення й самих елементів.

Пор.: англ. *love, love's, loves, loves' i
love, loves, loved, loving,*

де в другому випадку (ряді) *love* — дієслово зі значенням «любити», а в першому випадку (ряді) *love* — іменник зі значенням «любов». Таке розрізнення тут можливе на основі системних відношень (у першому випадку *love* — член іменникової парадигми, у другому — дієслівної). На основі принципу системності мови базується й таке граматичне поняття, як нульова морфема (*вода, води, воді, воду, водою, воді, води, вода, водам, води, водами, водах*). Відсутність закінчення в родовому відмінку множини за його наявності в усіх інших відмінках набуває граматичного значення, а оскільки відмінкові значення виражаються закінченнями (флексіями), то в даному разі наявна нульова флексія.

Положення про системний характер мови застосовується в сучасній лінгвістиці до мови загалом, але найбільшою мірою — до фонетичних одиниць. Наприклад, фонему будь-якої мови не можна розглядати ізольовано, поза фонологічною системою, а тим більше зіставляти ізольовані фонemi однієї мови з ізольованими фонемами іншої мови, незважаючи на їх позірну подібність. Фонему можна визначити лише стосовно певної мови. Кожна з мов має свою систему фонем і свою систему протиставлення фонем (фонологічних опозицій). Як зауважив Генрі Глісон, наше твердження, що англійська мова і мови лема, луганда й кіова подібні, позаяк вони мають фонему <в>, буде рівнозначне твердженню, що цей капелюх, сукня, пара туфель однакові, якщо вони всі позначені одним розміром. Значеннєвість кожної фонemi визначається її місцем у фонологічній системі певної мови.

Необхідно розрізнити системоутворювальні і системонабуті властивості мовних одиниць. **Системоутворювальні властивості** формують системні зв'язки і відношення. Мовні одиниці їх мають ще до входження в систему. **Системонабуті** — це ті властивості, якими система і системні відношення наділяють об'єкт (одиницю, елемент) і яких цей об'єкт не має поза системою. Для наочного пояснення понять системоутворювальних і системонабутих властивостей скористаємося з прикладом, наведеного Т. П. Ломтевим. Якщо сім'ю з двох людей розглядати як систему, а членів сім'ї як елементи цієї системи, то можна констатувати

ти таке: для того щоб сім'я могла утворитися, необхідно, щоб дві особи мали властивості бути чоловіком (особою чоловічої статі) і жінкою (особою жіночої статі). Узявши шлюб, вони набувають властивості бути чоловіком (мужем) і дружиною. Властивість бути жінкою і бути чоловіком (особами різної статі) є системоутворювальною, вона не створюється сімейними стосунками, але реалізується в них. Властивості бути чоловіком і дружиною (подружжям) набувають у системі завдяки встановленим між цими елементами відношенням (шлюбним стосункам) і характеризують ці елементи як члени даної системи. Такі властивості називаються системонабутими, або структурно зумовленими.

Звернемося до мовних прикладів. Так, зокрема, форми *співаю, співаєш, співає* є системоутворювальними, бо формують систему особових форм дієслова теперішнього часу однини. Форма *співала* у виразах *я співала, ти співала, вона співала* є системонабутою, вона репрезентує то першу, то другу, то третю особу однини в минулому часі. Якщо речення *Пісня виконується дітьми* розглядати як систему, то системоутворювальними є властивості слів як частин мови, системонабутими є властивості бути підметом, присудком чи додатком (певним членом речення).

Мова — це система систем, які взаємозумовлені й пов'язані в одне ціле: зміна в будь-якій із цих систем викликає зміни в інших системах. Так, зокрема, фонетичний закон відкритого складу, який діяв ще в слов'янській мові доісторичного періоду, призвів до інтеграції відмін іменників з основами на *ǫ* і *ǭ* (*rabǫs* → *rabъ*; *sǫnǫs* → *synъ*), оскільки відпав приголосний, а [*ǫ*] і [*ǭ*] перейшли в один звук [ъ] і названі форми перестали розрізнятися, а це з часом і зумовило зближення й уніфікацію парадигм цих іменників.

Унаслідок того, що окремі англійські слова у період скандинавського завоювання мали скандинавські паралелі, відбулося розщеплення звукової форми деяких спільних за походженням слів: *scirt* «спідниця» і ст. англ. *shirt* «сорочка», *egg* «яйце» і *edge* ← *ecg* «край»; *tradition* (лат. *traditio*) «традиція» і *treason* (ст. фр. *traison* ← лат. *traditio*) «зрада». Те ж спостерігаємо в нім. *Knarre* «зброносець» і *Knabe* «хлопець».

Стимулювання в англійській мові аналітичних тенденцій пов'язане з тим, що зредуковані закінчення виявилися нездатними виражати з достатньою чіткістю гра-

матичні відношення слів. Суто фонетичний процес зумовив нові не тільки морфологічні, а й синтаксичні явища.

Системи бувають матеріальні й ідеальні, відкриті й закриті, статичні й динамічні, гомогенні й гетерогенні. Так, зокрема, В. М. Солнцев подає таку класифікацію систем:

Матеріальні системи складаються з елементів, які мають матеріальну субстанцію. Розрізняють первинні і вторинні матеріальні системи. *Первинні матеріальні системи* — це системи, елементи яких значенні самі собою, тобто представляють у системі самих себе. Матеріальні системи, в яких матеріальні елементи мають значення для системи не стільки завдяки своїм субстанціональним властивостям, скільки завдяки приписанім їм властивостям, називаються *вторинними матеріальними системами*.

Ідеальні системи — це системи, елементами яких є ідеальні об'єкти — поняття або ідеї, пов'язані з певними взаємовідношеннями. Так, наприклад, якщо взяти систему понять будь-якої науки, то там зафіксовані ідеальні об'єкти, а не власне субстанція. На відміну від матеріальних ідеальні системи завжди виникають тільки завдяки мисленнєвій діяльності людей. Вони не існують поза якоюсь матеріальною субстанцією, вони породжуються нею. Ідеальні системи становлять собою системи певних видів інформації. Семантична інформація закріплюється в якійсь матеріальній субстанції, яка стає її носієм. Тут матеріальні елементи представляють не самих себе, а щось, що існує поза ними. Вони мають значення не стільки в силу своїх фізичних властивостей, скільки в силу приписаних їм властивостей вказувати на щось.

Закритою є система, яка складається зі строго визначеної кількості одиниць, і цей кількісний склад є незмінним. **Відкритою** є система з непостійним, змінним числом елементів. Мова є відкритою системою, оскільки вона поповнюється новими елементами, що забезпечує їй здатність завжди бути комунікативно придатною в різні періоди історичного й економічного розвитку народу — носія мови. Мова не існує ізольовано від суспільства, а розвивається водночас із суспільством і мисленням. Цим мовна система відрізняється від біологічних, кібернетичних та ін. Вона відкрита для мислення. Говорячи про відкритість мовної системи, не слід забувати, що фонологічна, граматична і лексико-семантична системи мають неоднаковий характер відкритості. Якщо фонологічна система має закритий характер (українська мова після XII ст. не поповнилася жодною фонемою, як і не втратила хоча б однієї фонем), морфологічна система належить до маловідкритих, то лексико-семантична система є найбільш відкритою (щодня мова поповнюється новими словами, а також час від часу втрачає застарілі функціонально непридатні слова).

З відкритістю пов'язана така властивість мовної системи, як **динамічність**, яка виражається в постійній зміні, постійному розвитку мови, пристосуванні до умов існування. У динамізмі й відкритості мовної системи виявляється її потенційність, яка полягає не тільки в тому, що в мові є, але й у тім, що в ній можливе. Якщо б мова вичерпала всі свої можливості, вона перестала б задовольняти суспільство, не могла б виразити нові явища, перестала б бути засобом спілкування. Дехто з мовознавців навіть вважає, що мова має здатність до саморегулювання.

Гетерогенність мови полягає в тому, що вона складається з неоднорідних одиниць, які розпадаються на підсистеми й утворюють структуру.

Отже, мова є відкритою динамічною гетерогенною матеріальною функціональною системою.

Парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні відношення між мовними одиницями

Як будь-яка система, мовна система базується на відношеннях. Відношення між мовними одиницями бувають парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні.

Парадигматичні відношення — відношення вибору, асоціації, що ґрунтуються на подібності й відмінності позначувальних і позначуваних одиниць мови.

Так, парадигматичними у фонетиці є відношення між дзвінками і глухими, м'якими і твердими звуками; в граматиці — між відмінковими формами слів, формами дієвідмінювання, між різними типами речень тощо; в лексико-семантичній системі — це синонімічні, антонімічні, гіпонімічні, конверсивні та інші відношення. Парадигматичні відношення називають вертикальними, оскільки будь-яку парадигму можна записати в стовпчик, вертикально (наприклад, відмінкову парадигму іменника чи іншої частини мови, лексико-семантичну групу тощо).

Синтагматичні відношення — відношення одиниць, розташованих лінійно; це здатність мовних елементів поєднуватися.

Синтагматичні відношення називають горизонтальними, оскільки вони завжди реалізуються між одиницями, які розташовуються одна за одною. Так, фонемі поєднуються не як-небудь, а вибірково. В українській мові на початку слова нема такого звукосполучення, як *цст*. Синтагматичними зв'язками спричинені такі фонетичні явища, як асиміляція, дисиміляція, сингармонізм, акомодация, гаплогогія тощо. У словотворі синтагматичні відношення виявляються в тому, що існує певна закономірність у поєднанні морфем. Так, в українській мові віддієслівні назви особи-діяча утворюються за допомогою суфіксів *-тель*, *-ар*, *-ач*, *-ник*, *-ій* тощо, однак кожна з дієслівних основ вибирає тільки якийсь один з цих суфіксів:

	<i>-тель</i>	<i>-ар</i>	<i>-ач</i>	<i>-(ль)ник</i>	<i>-ій</i>
<i>учити</i>	+	—	—	—	—
<i>лікувати</i>	—	+	—	—	—
<i>ткати</i>	—	—	+	—	—
<i>уболівати</i>	—	—	—	+	—
<i>водити</i>	—	—	—	—	+

У синтаксисі кожної мови також існують певні синтагматичні особливості. Зокрема, в латинській та багатьох романських і германських мовах існує зворот *accusativus cum infinitivo* (див. нім.: *Ich sah ihn durch die Straße gehen*, що дослівно перекладається «Я бачив його по вулиці йти»), якого зовсім не фіксують слов'янські мови. Пор. ще північноросійські звороти на зразок *вода пить*, *трава косить* тощо.

У лексиці синтагматичні відношення також виявляються у вибірковій сполучуваності. Є слова з одичиною сполучуваністю (див. укр. *згайнувати* (час), *розтринькати* (гроші), *витріщити* (очі), *скалити* (зуби), *вудити* (рибу), рос. *закадычный* (друг), *убористый* (почерк), *подножный* (корм), *трескучий* (мороз), *испущить* (дух), *грецкий* (орех), *перочинный* (нож). Лексична синтагматика також є специфічною для кожної мови. Пор. англ. *brown* (*eyes, boots, hair, horse*) і укр. *коричневі черевики*, але *карі очі, каштанове волосся, карий, гнідий, каро-гнідий кінь*; англ.: *brown bread* і укр. *чорний хліб*.

Ієрархічні відношення — відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонема до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення.

Якщо парадигматичні й синтагматичні відношення охоплюють мовні одиниці однакового ступеня складності (одного рівня) — фонема + фонема, морфема + морфема, слово + слово тощо, то ієрархічні відношення об'єднують одиниці різних ступенів складності.

Протиставлення парадигматичних і синтагматичних відношень, з одного боку, та ієрархічних, з іншого, відображає особливу властивість мовної системи — її різнорівневий, гетерогенний характер, що вже стосується будови мови, її структури.

Структура мови. Основні й проміжні рівні мови

У науковій літературі немає чіткої диференціації термінів *система* і *структура*. Так, наприклад, В. І. Кодров ці два терміни вживає як синоніми. Вперше розмежував ці терміни О. О. Реформатський, який запропонував термін *система* використовувати для позначення системних відношень між одиницями одного рівня мови, а термін *структура* для визначення системних відношень між різними рівнями. Таким чином, за О. О. Реформатським, система — це зв'язок і взаємозалежність по горизонталі, а структура — це вертикальний аспект; система — єдність однорідних елементів, структура — єдність різнорідних елементів. Уся мова — система через структуру.

В. А. Звегинцев пов'язує поняття структури з діахронічним аспектом: «На відміну від системи, саме утворення якої передбачає статичний стан елементів, що

входять до неї, структура — поняття динамічне і ширше, ніж поняття системи. Воно зумовлює не тільки стан, а й (це передусім) форми розвитку елементів, взаємопов'язаних у цілісній єдності». Оригінальним є трактування терміна *структура* Л. Єльмслевом: «Структура — це автономна сутність із внутрішніми взаємозалежностями». Іншими словами, структура — це гіпотетична побудова, яка являє собою сітку внутрішніх залежностей, внутрішніх відношень, що характеризують суть мови. Визначення Л. Єльмслева не приймає переважна більшість мовознавців, бо структуру мови ні в якому разі не можна звести до «чистих відношень».

Загальноприйнятою стала інтерпретація понять «система» і «структура» О. С. Мельничука. О. С. Мельничук термінологічне значення виводить із загальноживаних значень цих слів. Так, наприклад, можна сказати *система міністерства* і *структура міністерства*, але не можна сказати замість *система важелів* — *структура важелів*, замість *структура ґрунту* — *система ґрунту*. Під структурою ґрунту тут розуміють його склад. Звідси О. С. Мельничук доходить висновку, що *система* — це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, а *структура* — це склад і внутрішня організація єдиного цілого [Мельничук 1970: 27].

Мовна система не є однорідною, тобто вона має складну структуру, оскільки складається з часткових систем, які називаються рівнями, або ярусами.

Ідея рівневої організації мови набула поширення в середині ХХ ст. в американській дескриптивній лінгвістиці. Вона була підготовлена традиційним виокремленням у мовознавстві фонетики, морфології, лексикології, синтаксису, які, правда, розглядались як явища одного порядку, а не як ієрархічно організовані.

Рівні мови — деякі «ділянки» мови, підсистеми мовної системи, кожна з яких характеризують сукупність відносно однорідних одиниць і набір правил, які регулюють їх використання і групування в різні класи і підкласи.

Рівень охоплює сукупність тих відносно однорідних одиниць чи, іншими словами, одиниць одного ступеня складності, які можуть вступати між собою в синтагматичні й парадигматичні відношення, але не можуть перебувати в ієрархічних відношеннях (фонемі не можуть складатися з фонем, морфемі з морфем і т. д.). З одиницями іншого рівня мови вони вступають тільки

в ієрархічні відношення на зразок «складається з ...» або «входить в ...» (морфема складається з фонем, фонеми входить у морфему, ...). Отже, до одного рівня належать ті одиниці мови, які підпорядковуються правилам рівневої сполучуваності. Головною відмінністю одиниць різних рівнів мови є їх якісна своєрідність, яка виявляється в особливостях їх поєднання, тобто синтагматики.

Для розрізнення рівнів мови використовують такі принципи:

1) кожен рівень повинен мати свою одиницю; одиниці одного рівня повинні бути однорідними;

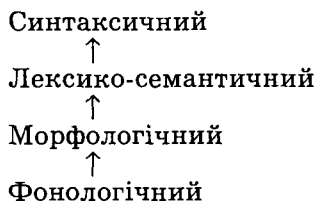
2) одиниці будь-якого рівня виділяються шляхом сегментації складніших утворень;

3) одиниці нижчого рівня входять до одиниць вищого рівня, тобто між ними існують ієрархічні відношення.

Відношення між рівнями мови в напрямку вгору — це відношення «засіб — функція», тобто функція одиниць нижчого рівня полягає в тому, щоб бути засобом побудови одиниць вищого рівня.

Розрізняють основні й проміжні рівні. До *основних рівнів* належать фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний. Кожен із рівнів має свою основну одиницю: фонологічний — фонему, морфологічний — морфему, лексико-семантичний — лексему, синтаксичний — конструкцію (синтаксему).

За роллю в структурі мови виділяють нижчі та вищі рівні. Так, фонологічний рівень належить до нижчого, оскільки фонема — одностороння одиниця (не має плану змісту), яка використовується для побудови одиниць вищого рівня — морфем і лексем. Найвищий рівень синтаксичний, бо він обслуговує комунікативні потреби і підпорядковує собі одиниці всіх інших рівнів.

Мовні рівні не існують ізольовано. Вони взаємопов'язані: саме на стику рівнів виникають *проміжні рівні*. Їх одиниці мають подвійний характер: вони утворюються в одному рівні, а функціонують як одини-

ці іншого рівня. До проміжних рівнів належать морфонологічний, словотвірний, фразеологічний.

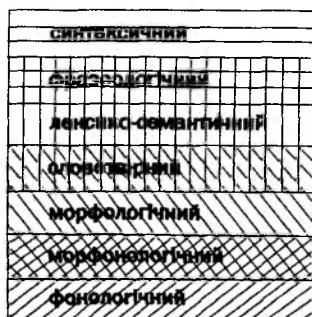
Морфонологічний рівень виникає на стику фонем і морфем. Предметом морфонології, вважає її основоположник М. С. Трубецької, є дослідження морфологічного використання фонологічних засобів мови. Морфонологія вивчає чергування голосних та приголосних, наголос і сполучення фонем у складі морфемі і слова: *рука* — *ручка*, *села* — *селá*, англ. *foot* — *feet*, нім. *Vogel* — *Vögel* тощо.

Словотвірний рівень є проміжним між морфологічним і лексико-семантичним. Предметом словотвору є творення слів на основі морфем, твірних основ, словотвірних моделей.

Фразеологічний рівень як проміжний виникає на стику лексико-семантичного і синтаксичного. Предметом фразеології є вивчення утворення номінативних одиниць на основі поєднання двох чи декількох слів (*бити байдики*, *брати участь*, *Чорне море* тощо).

Дехто з мовознавців виділяє ще рівень диференційних ознак, словосполучень, надфразових єдностей, що є необґрунтованим. Як і будь-яка класифікація, наведена тут класифікація рівнів мови є огрубленням реальних мовних фактів. У мові існують більш складні відношення між її підсистемами. У цій схемі рівнів не все враховано, зокрема те, що морфемі поділяються на кореневі, словотвірні і словозмінні, які виконують зовсім різні функції; що над рівнем морфем існує не тільки рівень слів, а й рівень граматичних форм; що речення утворюється не із слів, а з певних словоформ.

Отже, враховуючи основні й проміжні рівні, структуру мови можна схематично зобразити так:

У мовознавстві є й дещо відмінні від наведених тут погляди на рівневу будову мови (див.: [Березин, Головин 1979: 147—148]).

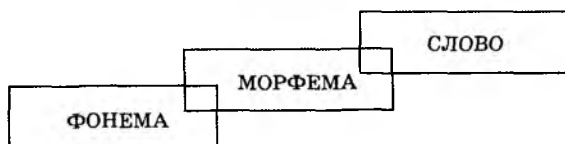
Для різних рівнів ступінь системності не є однако-ним, тому говорять про градуальність поняття системності. Ступінь системності рівня залежить від кількості одиниць, що входять до його складу. Чим менше одиниць у рівні, тим він системніший. Найменше одиниць має фонологічний рівень, найбільше — лексико-семантичний, звідки й висновок про найвищий ступінь системності фонологічного рівня і найнижчий — лексико-семантичного.

Теорія ізоморфізму й ієрархії рівнів мови

Теорію ізоморфізму запропонував польський мовознавець Єжи Курилович. Згідно з цією теорією в мові існує структурний паралелізм між рівнями. Так, зокрема, структурну подібність можна побачити у складі й реченні (структурна тотожність голосного в складі і предиката в реченні). Теорія ізоморфізму має важливе практичне значення. Для прихильників цієї теорії обґрунтованим є запозичення методів та понять, які використовуються при вивченні одного рівня, для дослідження іншого, наприклад запозичення методів і понять фонології у дослідженні лексики або граматики.

Не всі вчені приймають теорію ізоморфізму. Так, зокрема, російський мовознавець В. І. Кодухов вважає, що ідея ізоморфізму не пояснює всієї складності мовної структури, а зводить її до найпростіших структур з площинною будовою.

Іншу оригінальну теорію щодо структури мови — *теорію ієрархії рівнів* — сформулював у 1962 р. французький мовознавець Еміль Бенвеніст. Суть цієї теорії полягає в тому, що мовні одиниці планом вираження спираються на нижчий рівень, а планом змісту належать до вищого рівня. Схематично це можна зобразити так:

Морфема планом вираження спирається на фонему, тобто складається з фонем, але свого змісту набуває лише в складі слова. Наприклад: закінчення *-а* має значення «називний відмінок, однина, жіночий рід» тільки в складі слова (*рук-а, рік-а, сестр-а*). Фонему також можна визначити лише як складову частину одиниці вищого рівня — морфему. Формою мовної одиниці є її здатність розкладатися на складові елементи нижчого рівня, а значенням — здатність бути складовою частиною одиниці вищого рівня. Таке розуміння мовної структури, на думку В. І. Кодухова, допускає тільки один напрям аналізу — від нижчого рівня до вищого, від форми до змісту.

Своєрідність системності мови. Співвідношення системних і несистемних явищ у мові. Система і норма

Говорячи про мову як відкриту й динамічну систему, слід зазначити, що в ній є і несистемні явища. Приміром, так звані «дефектні» (неповні) парадигми деяких іменників та дієслів (рос. *мечта* не має форми родового відмінка множини; від рос. *победить* не утворюється форма І особи однини (*побежу; пор. укр. *перемогти* — *переможу*) тощо). Пор. ще відсутність деяких паралельних форм жіночого роду в російських назвах осіб за діяльністю:

начальник — *начальница*
певец — *певица*
дворник — ?
министр — ?
врач — ?

Спостерігається також зворотне явище: *балерина* —? (жартівливе некодифіковане *балерун).

Асистемні факти в мові, які, як правило, характерні для мовної периферії, описані в статті Р. О. Будагова «Система й антисистема в науці про мову» [Будагов 1978: 3—17]. Дослідник зазначає: «Будь-яка природна мова, зберігаючи свій системний характер, за своєю природою не зводиться і не може зводитися до суми різних схем, які ніби визначають її суть і особливості її функціонування [...]. Одиниці мови всіх її рівнів не вкладаються в систему, причому за межами системи нерідко опиняються якраз найважливіші мовні властивості та явища».

Мовна система постійно прагне до рівноваги, але ніколи цього не досягає повністю. Через те вона розвивається і перебуває в стані відносної рівноваги. Отже, причина розвитку мови значною мірою закладена в самій мові.

Система мови, на думку деяких мовознавців, — це не тільки те, що реально існує в мові, а й усе те, що може бути в ній створене. «Система мови, — пише Е. Косеріу, — це система можливостей, вона охоплює ідеальні форми реалізації певної мови, тобто техніку й еталони для відповідної мовної діяльності» [Косеріу 1966: 175]. Наприклад, у системі українського словотвору є модель «дієслівна основа + суфікс *-тель*», «дієслівна основа + суфікс *-ач*», «дієслівна основа + суфікс *-ник*». Моделі дають змогу утворити іменники з певним значенням з трьома суфіксами, однак не всі можливості, що дає система, реалізуються в мові. У системі мови є порожні клітини, тобто нереалізовані можливості мови. Їх часто заповнюють діти своїми інноваціями, які вони створюють за моделями, наявними в мовній системі (*писаю, малюваю* тощо).

Норма завжди є вужчою від системи. Норма відбиває і закріплює далеко не всі дозволені системою форми. Порушення норм, які визначаються системою мови, носіями мови (тими, для кого ця мова є рідною), не спостерігається, бо це означало б вихід за межі можливостей, наданих системою, тобто вихід за межі не тільки того, що реально існує, а й того, що в ній може бути (вживання утворень, які не тільки не існують, а й неможливі в мові). Таких помилок можуть припускатися тільки іноземці (*білий стіна, будем посмотреть*).

Отже, багаторівнева ієрархічна структура мови, до якої належать внутрішньорівневі, міжрівневі й різні перехресні зв'язки, строго системні й несистемні ділянки — типовий зразок динамічної саморегулювальної системи.

Запитання. Завдання

1. Доведіть, що мова має системний характер.
2. Які типи систем розрізняє сучасна наука? До якого типу систем належить мова? Обґрунтуйте відповідь.
3. На чому ґрунтується системність мови? Які відношення існують між мовними одиницями?

4. За яким принципом виділяються мовні рівні? У чому відмінність між основними і проміжними рівнями мови? Який зміст вкладають у поняття ізоморфізму й ієрархії рівнів мови?

5. У чому виявляється своєрідність системності мови? Як співвідносяться поняття мовної системи і норми?

Література

Основна

Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 56—72, 185—206, 212—218.

Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. — М., 1979. — С. 90—110.

Кодухов В. И. Общее языкознание. — М., 1974. — С. 134—152.

Общее языкознание: Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б. А. Се-ребренников. — М., 1972. — С. 8—119.

Додаткова

Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. — М., 1977.

Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. — М., 1966. — Вып. 3.

Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка...// Вопр. языкознания. — 1970. — № 1.

Мороховський О. М. Про співвідношення понять мовлення — норма — система // Мовознавство. — 1973. — № 1.

Гухман М. М. Понятие системы языка в синхронии и диахронии // Вопр. языкознания. — 1962. — № 4.

Успенский Б. А. Отношение подсистем в языке и связанные с ними универсалии // Вопр. языкознания. — 1968. — № 6.

Будагов Р. А. Система и антисистема в науке о языке // Вопр. языкознания. — 1978. — № 4.

Виноградов В. А. Всегда ли система системна? // Система и уровни языка. — М., 1969.

3.5. Фонологічна система мови

Вивчення звуків мови, їх акустичних і артикуляційних особливостей по суті почалося з часу зародження науки про мову. Однак таке вивчення радше стосується фізики й фізіології. Справжнім лінгвістичним об'єктом звуки стали тоді, коли їх почали вивчати у співвіднесенні з планом змісту мови, з їхнім функціональним аспектом, тобто з виникненням фонології.

Передумови фонології

Найнижчим рівнем мовної структури, як уже зазначалося, є фонологічний. Основною одиницею фонологічного рівня є фонема.

Поняття фонему обґрунтував І. О. Бодуен де Куртене. Він першим помітив, що будь-який конкретний звук є нетривалим, миттєвим, але люди якимось чином зберігають його в пам'яті. Образ звука в пам'яті людини він назвав фонемою. Сам термін *фонема* з'явився раніше у французькій лінгвістиці у значенні «мовний звук». Вважають, що його ввів А. Дюфріш-Деженетт у 1873 р., а потім використовував Ф. де Соссюр. У Соссюра цей термін запозичив Бодуен де Куртене, надавши йому нового змісту. Він, зокрема, акцентуючи на незбігу фізичних і функціональних властивостей звука, чітко протиставляє звук як «минуше фізично-акустичне явище» і фонему як стійке уявлення про звук, «психічний еквівалент звука» [Бодуэн де Куртенэ 1963а: 351]. Отже, Бодуен де Куртене розглядав фонему не як носія певного смислу, а скоріше як організаційний центр, навколо якого групуються в нашій свідомості звуки мовлення, що виконують у мові тотожні функції.

Учень Бодуена де Куртене Л. В. Щерба розвинув і суттєво збагатив теорію фонему. Психічний підхід до фонему він об'єднав з функціональним. Смеслорозрізнявальна роль фонему виходить на передній план: «Фонемою називається найкоротше спільне фонетичне уявлення даної мови, здатне асоціюватися зі смисловими уявленнями і диференціювати слова» [Щерба 1971: 121]. У своїй праці «Фонетика французької мови» (1937) він пише: «У живому мовленні вимовляється значно більша, ніж ми це звичайно думаємо, кількість різноманітних звуків, які в кожній мові об'єднуються в порівняно невелике число звукових типів, здатних диференціювати слова та їх форми, тобто служити цілям людського спілкування. Ці звукові типи мають на увазі, коли говорять про окремі *звуки мови*. Ми будемо називати їх *фонемами*. Різні звуки, які реально вимовляють, є тим конкретним, у якому реалізується загальне (фонема), будемо називати відтінками фонем» [Щерба 1974: 132].

Праці Бодуена де Куртене і Щерби заклали основу для створення теорії фонем. Творцем цієї теорії вва-

жають М. С. Трубецького. У ґрунтовній новаторській праці «Основи фонології» (вийшла в 1939 р. в Празі німецькою мовою, а російською мовою в Москві в 1960 р.) він виклав свою теорію фонем. Зі структурно-семантичного і функціонального підходів автор дав визначення таких важливих фонологічних понять, як фонема, фонологічна опозиція, диференційна ознака, встановив три класи фонологічних ознак (вокалічні, консонантні, просодичні), увів поняття нейтралізації, архіфонем (абстрактна одиниця, яка об'єднує фонем, що нейтралізуються, наприклад, <д/т> і <а/о>), розробив детальну класифікацію фонологічних опозицій.

Трубецькому належить уведення терміна *фонологія* і виокремлення фонології в окрему науку, яка вивчає структурні й функціональні закономірності звукової будови мови. Фонологія відрізняється від фонетики, що вивчає звучне мовлення в його фізичному, акустико-артикуляційному аспекті. Фонологію ще називають функціональною фонетикою.

У фонології розрізняють два рівні — сегментний і суперсегментний (просодичний). *Сегментний рівень* складається з одиниць, які виділяються на основі сегментації. *Суперсегментний рівень* складається з одиниць, які виділяються відносно сегментних одиниць (просодія складу, слова, фрази). Основною одиницею сегментного рівня більшості мов світу є *фонема*, в деяких мовах Південно-Східної Азії — *силабема*.

Поняття фонем

Слова різняться між собою звучанням. Для того щоб розрізнити два слова, потрібно їх зіставити і протиставити. Протиставлення, або опозиція, — основне поняття фонології. Опозиції бувають *релевантні*, тобто такі, які служать для розрізнення значеннєвих одиниць, і *нерелевантні* — які не служать для розрізнення значеннєвих одиниць мови. Наприклад, опозиція <а>, <и>, <у> у словах *дам* — *дим* — *дум* є релевантною, бо саме цими протиставленими одиницями різняться наведені слова і відповідно їхні значення. Опозиція [γ] — [г] в російській мові є нерелевантною, бо не впливає на розрізнення смислів: [γол] — [гол].

Фонема (від грец. *φωνεμα* «звук, голос») — мінімальна одиниця звукової будови мови, яка служить для розпізнання і розрізнення значеннєвих одиниць — морфем, до складу яких вона входить як найменший сегментний компонент, а через них — і для розпізнання та розрізнення слів.

Опозиція приголосних на початку таких слів, як *big* — *lig* — *nig* — *rig* — *fig* (у фонетичній транскрипції [b'ig] — [l'ig] — [n'ig] — [r'ig] — [f'ig]) засвідчує наявність в українській мові фонем <b'>, <l'>, <n'>, <r'>, <f'>, а протиставлення голосних у словах рос. *стол* [стол] — *стал* [стал] — *стул* [стул], англ. *bet* [bet] «битися об заклад» — *but* [bʌt] «але» — *bit* [bit] «кусок» — *beat* [bi:t] «бити», «удар» — *bought* [bɔ:t] «past від *buy* «купувати» — *bat* [bæt] «кажан» — *boot* [bu:t] «черевики» засвідчує наявність у російській мові фонем <o>, <a>, <u>, а в англійській — <e>, <ʌ>, <i>, <i: >, <ɔ: >, <æ>, <u: >.

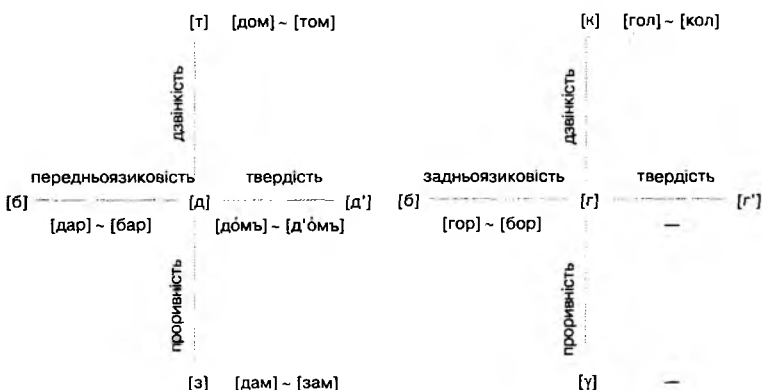
Фонема як найменша лінійно неподільна величина використовується для утворення, розпізнавання й розрізнення морфем і слів. У зв'язку з цим говорять про конститутивну та дистинктивну функції фонем. **Конститутивна функція** пов'язана з творенням одиниць вищого рівня, **дистинктивна** — з розпізнаванням й ототожненням значеннєвих одиниць. Дистинктивна функція може бути розщеплена на *перцептивну* (розпізнавальну) і *сигніфікативну* (смыслорозрізнявальну). У сфері перцептивної функції звукові одиниці пов'язані відношенням контрасту, а в сфері сигніфікативної — відношенням опозиції. Дехто сигніфікативну функцію поділяє на *смыслорозрізнявальну* і *форморозрізнявальну*. Але таке розмежування не має принципового значення, оскільки зміна форми слова також пов'язується зі зміною смислу.

Відомі й делімітативна та кульмінативна функції фонем. **Делімітативна** (розмежувальна) **функція** пов'язана з сигнальною вказівкою на межі слів і морфем (пограничні сигнали). Це є можливим завдяки наявним обмеженням на появу певних елементів у мовленнєвому ланцюжку. Так, зокрема, в єській мові наголос завжди є сигналом початку слова; [ŋ] в англійській — сигналізує про відсутність перед цією фонемою морфемної (словесної) межі; в японській — алофон [д] можливий тільки на початку слова і тим самим вказує на межу слова, а в інших позиціях фонема <д> реалізується в алофоні [ŋ].

Кульмінативна функція полягає в забезпеченості цілісності та виділеності слова, що досягається завдяки наголосу і сингармонізму.

Фонемі в парадигматиці й синтагматиці

Хоча фонема — найменша сегментно (лінійно) неподільна мовна одиниця, однак вона є складним явищем: має багато ознак. Ознаки бувають диференційні (розрізнявальні) й інтегральні (нерозрізнявальні). Пояснимо це на прикладі російських приголосних [д] і [г] (див. схему).

Фонемі російської мови <д> і <г> мають по чотири ознаки. Для першої фонемі — це передньоязиковість, дзвінкість, твердість і проривність, для другої — задньоязиковість, дзвінкість, твердість і проривність. Якщо у першому випадку всі ознаки використовуються для протиставлення іншим фонемам (передньоязиковість <д> протиставляється губності <б> (*дар — бар*), дзвінка <д> має парну глуху <т> (*дом — том*), твердість <д> протиставляється м'якості <д'> (*дома — Дёма [д'о́мь]*), а проривність — фрикативним, африкатам тощо (*дам — зам*), то в другому випадку для протиставлення іншим фонемам використовується лише дві ознаки — задньоязиковість (*гор — бор*) і дзвінкість (*гол — кол*). Усі перелічені ознаки фонем <д> і <г> є **диференційними**, бо саме за ними фонемі <д> і <г> протиставляються відповідно фонемам <б>, <т>, <д'>, <з> і <б> та <к>. Ознаки твердість і проривність фо-

неми <г> не використані для розрізнення: в російській мові немає жодної пари слів, які б розрізнялися твердим і м'яким чи проривним і фрикативним [г] (заміна проривного [г] [гъл'ва] на фрикативний [уъл'ва] не впливає на смисл). Однак без цих ознак не може існувати фонема <г> як така. Такі ознаки називаються *інтегральними* (заповнювальними).

Диференційні й інтегральні ознаки в різних мовах не збігаються. Так, зокрема, проривність <г> в українській і німецькій мовах є диференційною ознакою (пор.: укр. *грати* «виконувати що-небудь на музичному інструменті» і *грати* «загорожа із переплетених металевих прутів», *гніт* «гноблення» і *гніт* «шнур, що використовується для горіння в освітлювальних приладах»; нім. *Hans* «власне ім'я Ганс» і *Gans* «гуска»). Вибраність фонемі <р> і плавність фонемі <л> для української мови є диференційними ознаками (*рак* — *лак*, *рама* — *лама*, *рай* — *лай*, *рук* — *лук*, *ром* — *лом* та ін.), тоді як для японської мови — інтегральними (заміна <р> на <л> не зумовлює зміну значення слів). Та й самі інтегральні ознаки подібних фонем у різних мовах не збігаються (пор. вимову <р> в українській, німецькій, французькій та англійській мовах).

Як диференційні використовуються такі ознаки фонем:

1) ознаки за способом творення звуків: проривність, фрикативність, зімкнено-прохідність, африкативність тощо;

2) ознаки за місцем творення звуків: передньоязиковість, задньоязиковість, середньоязиковість, губність (лабіальність), глотковість (фарингальність), горловість (ларингальність) тощо (приклади до (1) і (2) див. вище щодо фонем російської мови <д> і <г>);

3) м'якість і твердість (укр. *лин* [лин] — *линь* [лин'], *стан* [стан] — *стань* [стан'], *син* [син] — *синь* [син'], *п'ят* [п'ят] — *п'ять* [п'ят'], *рис* [рис] — *риць* [рис'], *біла* [б'іла] — *біля* [б'іла']; рос. *мел* [м'эл] — *мель* [м'эл'], *вон* [вон] — *вонь* [вон'], *топ* [топ] — *топь* [топ'], *кров* [кроф] — *кровь* [кроф'], *быт* [быт] — *быть* [быт'], *бит* [бит] — *бить* [бит'], *вяз* [в'ас] — *вязь* [в'ас']);

4) довгота і короткість (англ. *cart* [ka:t] «віз» — *cut* [kʌt] «пізати», *port* [po:t] «порт» — *pot* [pɒt] «горщик», *seat* [si:t] «сидіння (місце)» — *sit* [sɪt] «сідати», *meat* [mi:t] «м'ясо» — *mitt* [mɪt] «рукавичка», *leave* [li:v] «відходити, від'їжджати» — *live* [lɪv] «жити»; нім. *ihm* [i:m]

«йому» — *im* [ɪm] «в», *Beet* [be:t] «клумба» — *Bett* [bet] «ліжко»; чеськ. *pás* «пояс» — *pas* «паспорт»);

5) назальність (носовий характер) — неназальність (ротний характер) (англ. *sing* [sɪŋ] «співати» — *sin* [sɪn] «гріх», *thing* [θɪŋ] «рiч» — *thin* [θɪn] «тонкий»);

6) відкритість — закритість (фр. *fait* [fɛ] «факт», *fée* [fe] «фея»).

У мовах світу використовується загалом 12 ознак (див. с. 230—231). Отже, фонему можна операціонально представити як низку диференційних й інтегральних ознак.

Усе розглянуте стосується парадигматичного аспекту фонем, де кожна фонема як постійна одиниця (інваріант) протиставляється всім іншим фонемам у фонологічній системі й характеризується певним набором диференційних та інтегральних ознак. При розгляді фонем у парадигматиці абстрагуються від змін, яких зазнають фонемі в реальному мовленні. У мовленнєвому потоці (в синтагматиці) фонемі потрапляють у різні позиції, які можуть бути сильними і слабкими. **Сильними позиціями** називають такі відрізки звучання, в яких протиставлення і розрізнення слів досягає найбільшої міри. **Слабкими** вважають такі позиції, де протиставлення є неповним або зовсім зникає. Наприклад, для голосних у слов'янських мовах сильною є позиція під наголосом, а слабкою — ненаголошена позиція. Пор.: укр. *сéла* [сéла] і *селá* [се^нлá]; рос. *вол* і *волово́й* [в'ълвóй], *вал* і *валово́й* [в'ълвóй], *ток* і *токово́й* [т'ъквóй], *так* і *таково́й* [т'ъквóй]. Для приголосних сильною є позиція перед голосними і сонорними (рос. *голос*, *колос*, *зно́й*, *снiтьс́я*), слабкою — перед іншими приголосними (укр. *просьба* [прóз'ба], *боротьба* [бород'ба]; рос. *сда́ть* [здат'], *легко* [л'е^нхкó]).

Сильні й слабкі позиції в різних мовах не збігаються. Так, зокрема, позиція кінця слова для приголосних російської, польської і німецької мов є слабкою (рос. *луг* [лук] — *лук* [лук], *гриб* [гр'ип] — *грипп* [гр'ип]; польськ. *grad* [grat] «град» — *grat* [grat] «стара річ», *pod* [pot] «під» — *pot* [pot] «піт»; нім. *Rad* [rat] «колесо» — *Rat* [rat] «ратуша», *Bund* [bunt] «союз» — *bunt* [bunt] «пістрявий», *Tod* [tot] «смерть» — *tot* [tot] «мертвий»). В українській і англійській мовах кінець слова є сильною позицією (укр. *Обійдемо́сь без ваз* і *Обійдемо́сь без вас*, *У мене гри́б* і *У мене гри́п*, *Важ хлі́б* і *Ваш хлі́б*; англ. *bag* [bæg] «сумка, портфель» і *back* [bæk] «спина»,

wide [waɪd] «широкий» і *white* [waɪt] «білий», *hard* [hɑ:d] «твердий, сильний, важкий» — *heart* [hɑ:t] «серце»).

Таким чином, у мовленні виступають уже не фонема, а їх представники, позиційно зумовлені звуки, які називаються *варіантами фонем*, або *алофонами*. Так, [e^u] в слові *село* [се^uло] є алофоном фонемі <e>, [т] в рос. слові *сад* [сат] є алофоном фонемі <д>, а [ф] в слові *травка* [трафкъ] — алофоном фонемі <в>.

Варіанти фонем, або алофони, потрібно відрізнити від варіацій. *Варіації* — це індивідуальні, територіальні і позиційні видозміни фонем, які не впливають на смисл, не утруднюють розуміння (сприймання). Так, кожному індивіду притаманні певні особливості вимовляння звуків (тембр, шепелявість, гаркавлення тощо). Інколи особливі орфоепічні «норми» охоплюють мовців певної території (полтавське пом'якшене [л], дуже задне й трохи підвищене [а], наближене до [о], бойківське обнижене [и], що нагадує [ы] російської мови, львівське шепеляве м'яке [с^ш], покутське наголошене [и], наближене до [е] тощо). Яскравим прикладом позиційних варіантів може слугувати перехід [и] в [ы] в російській мові після прийменників і префіксів на приголосний (*идейный* — *безыдейный*, *Я с Ирой* [йа сырой]), а також так звані акомодовані голосні (укр. *няня* [н'я́н'а]; рос. *мал* [м'ал], *мать* [м'а́т'] тощо). На противагу варіантам, які призводять до утворення омофонів (див. вищенаведені рос. *гриб* і *грипп*, *луг* і *лук*, нім. *Rad* і *Rat*, *Bund* і *bunt* та ін.), варіації — це «невинні відтінки», які не впливають на розуміння. Якщо варіанти — це звучання сигніфікативно слабких позицій, то варіації — це звучання перцептивно слабких позицій.

Отже, фонема як недоступна безпосередньому сприйняттю абстрактна одиниця протиставляється звукові як конкретній одиниці, в якій фонема матеріально реалізується в мовленні. У філософському плані відношення фонемі і звука можна визначити як відношення сутності та явища. Одній фонемі можуть відповідати кілька звуків (алофонів), кожен з яких співвідноситься з певною позицією так, що різні алофони, як правило, не трапляються в одній і тій же позиції. Алофони однієї фонемі утворюють ряди звуків, які чергуються позиційно і перебувають між собою у відношенні контрасту (рос. [о — ʌ — ɤ] в словах *воды* [во́ды], *вода* [ва́да], *водяной* [ва́д'э'но́й]), де кожен елемент можливий тіль-

ки в певній фонетичній позиції. Тому фонему можна визначати як ряд звуків, які позиційно чергуються. Ряди можуть бути паралельними для одних позицій і перекресними для інших. У другому випадку має місце нейтралізація фонем (збіг різних фонем в одному алофоні: рос. фонemi <a> і <o> збігаються в першому складі перед наголошеним складом в алофоні [ʌ], а в інших ненаголошених складах — в алофоні [ɤ]).

Із синтагматичним аспектом фонем пов'язане поняття *фонотактики*, тобто закономірності сполучування фонем.

Поняття фонологічної системи

Фонemi завжди є елементами певної фонологічної системи, тобто стверджувати, що певна звукова одиниця є фонемою, можна лише стосовно окремої мови. Для того щоб описати фонологічну систему, потрібно протиставити кожному фонему всім іншим. Так, якщо взяти українську мову, в якій є 38 фонем, то кожному з них можна схематично зобразити, як кульку з 37 дротиками, що відходять від неї в різні боки, які ілюструють протиставлення фонemi всім іншим.

Зміст кожної фонemi визначається її положенням у системі. Не кожен звук у певній мові є фонемою. Усе залежить від того, чи перебуває звук в опозиції до інших, чи є в мові слова, які різняться семантично завдяки тому звукові. Наприклад, і в українській, і в російській мовах є звуки [г] і [ґ], однак у російській мові ці два звуки представляють одну фонему, бо між собою вони не перебувають в опозиції (немає жодної пари слів, які б різнилися звуками [г] і [ґ]), а в українській мові маємо дві окремі фонemi — <г> і <ґ>, бо є низка слів, протиставлених саме цими звуковими одиницями (*ґніт* — *ґніт*, *ґрати* — *ґрати*). В українській і білоруській мовах є звук [р], але в українській мові є дві фонemi — <р> і <р'> (пор.: *рад* [рад] і *ряд* [р'ад]), а в білоруській лише одна <р>, бо опозиції <р>—<р'> там не існує, оскільки звук [р] є тільки твердим. Констатувати, що, наприклад, в англійській і українській мовах є фонема <e>, бо, мовляв, у цих мовах є такі звуки, все одно, що сказати, начебто туфлі й кофта однакові, бо вони 42 розміру. Насправді ці туфлі і кофта не однакові, бо належать до різних систем виміру — системи взуття і системи одягу. Відповідно

цінність українського [e] й англійського [e] різна, бо в англійській мові є чотири подібних до українського звуку елементи, які перебувають в опозиції один до одного й розрізняють слова: <e> — <æ> — <ɛ:> — <ɔ> (*head* [hed] «голова» — *had* [hæd] «past від *have* «мати» — *heard* [hɛ:d] «past від *hear* «чути»). Отже, звуки стають фонемами лише тоді, коли вони перебувають в опозиції до інших звуків, тобто коли є хоч одна пара слів, яка різниться цими звуками.

Розгляд фонем у системі належить до їх парадигматичного аспекту. Фонологічна парадигматика є системою фонемних опозицій, серед яких виділяються два основні типи: *диз'юнкція* — протиставлення за декількома диференційними ознаками і *кореляція* — протиставлення за однією диференційною ознакою. Прикладом диз'юнкції може слугувати протиставлення фонем <в> і <с> (*вам* — *сам*), у яких воно здійснюється за двома параметрами: дзвінкість — глухість, губність — передньоязиковість. Як приклад кореляції можна навести опозицію <д> — <т>, де фонем протиставляються тільки за дзвінкістю — глухістю. Аналіз опозиції здійснюється за допомогою набору бінарних диференційних ознак, фізичним субстратом яких є артикуляційні й акустичні властивості звуків.

Опозиції бувають одномірні й багатомірні. В *одномірних опозиціях* фонем спільні ознаки в такій сукупності більше ніде в цій системі не повторюються. Так, зімкненість і задньоязиковість, що є спільними для фонем <г> і <к>, в інших фонемах української мови не виявляються. У *багатомірних опозиціях* спільні ознаки двох фонем повторюються в якійсь третій. Наприклад, спільні для фонем <б> і <д> зімкненість, дзвінкість і твердість повторюються й у фонемі <г>.

За характером (змістом) протиставлення опозиції бувають привативні, градуальні й еквіполентні. *Привативні* — опозиції, в яких один член має якусь ознаку, а інший її не має. Так, фонема <д>, на відміну від <т>, має дзвінкість. У цьому разі дзвінкість (не глухість) втрачається в слабкій позиції кінця слова, тому саме дзвінкість є маркованою ознакою, а не глухість.

Привативні опозиції поділяються на пропорційні й ізольовані. У *пропорційній опозиції* відмінність між фонемами така ж, як і в іншій опозиції. Іншими словами, це відношення протиставлення фонем, які про-

порційно повторюються у відношеннях протиставлення інших фонем. Наприклад, <б> - <п> = <д> - <т> = <г> - <к> = <г> - <х> = <ж> - <ш> = <з> - <с> = <дж> - <ч> = <дз> - <ц>. Тут усі фонемні пари протиставляються за дзвінкістю — глухістю. Якщо відмінність певної пари фонем більше не повторюється, то така опозиція називається *ізолюваною*. Так, тільки фонемні пари <р> і <л> протиставлені за ознаками дрижачіть (вібрантність) і плавність.

Градуальні опозиції (їх ще називають ступінчастими) характеризуються різним ступенем (градацією) однієї й тієї самої ознаки. Так, зокрема, фонемні пари <е> й <і> різняться ступенем розкриття рота.

Еквівалентні (рівнозначні) *опозиції* — опозиції, в яких обидва члени логічно рівноправні, тобто не характеризуються ні різним ступенем якоїсь однієї ознаки, ні наявністю або відсутністю ознаки. Наприклад, фонемні пари <п> і <т> мають спільні ознаки — глухість, твердість, зімкненість (проривність), однак кожна з них має ще одну у даному випадку тільки їй притаманну ознаку (губність для <п> і передньоязиковість для <т>).

Опозиції, члени яких різняться тільки однією ознакою, а за всіма іншими збігаються, називаються *корелятивними*. Наприклад: <б> - <п>, <д> - <т>, <в> - <ф>, <н> - <н'>.

Американські вчені Роман Якобсон, Гуннар Фант, Морріс Халле розробили універсальну систему диференційних ознак, побудовану на бінарному принципі, внаслідок чого всі фонемні опозиції зводяться до привативних. За основу загальної класифікації фонем вони взяли не артикуляційні ознаки (на їхню думку, артикуляційні особливості звуків у мовах світу найрізноманітніші й дуже тонкі, через що незручні для типологічної класифікації звуків), а акустичні, які можуть бути визначені за допомогою спеціальної електроакустичної апаратури. Вони виділили 12 пар диференційних ознак, які утворюють двочленні протиставлення (9 ознак звучності і 3 ознаки тону): 1) вокальність — невокальність; 2) консонантність — неконсонантність; 3) компактність (наявність у спектрі центральної ділянки більшої концентрації енергії) — дифузність (менша концентрація енергії в центральній ділянці спектра і поширення звукової енергії на його периферію); 4) напруженість — ненапруженість;

5) дзвінкість — глухість; 6) назальність (носовий характер) — неназальність (ротовий характер); 7) перервність — неперервність; 8) різкість (висока інтенсифікація шумів) — нерізкість (невисока інтенсифікація шумів); 9) глоталізованість — неглоталізованість; 10) низька тональність — висока тональність; 11) бемольність (ослаблення верхніх частотних складників унаслідок участі при творенні звука губ) — небемольність; 12) дієзність (посилення верхніх частотних показників унаслідок підняття спинки язика до піднебіння; дієзні — це м'які приголосні) — недієзність. За допомогою цих диференційних ознак можна описати систему фонем будь-якої мови. Звичайно, мови використовують не всі ознаки (із наведених 12 пар ознак можна утворити 4096 різних фонем). Для опису фонем української мови достатньо 9 ознак: вокальність, консонантність, дифузність, низькість, бемольність, дієзність, перервність, різкість, дзвінкість (див. табл.).

фонемні ознаки	а	і	у	б	к	м'	н	ц	ш
вокальність	+	+	+	—	—	+	+	—	—
консонантність	—	—	—	+	+	+	+	+	+
дифузність	—	+	+	+	—	+	+	+	—
низькість	+	—	+	+	+	+	—	—	—
бемольність	—	—	+	—	—	—	—	—	—
дієзність	—	—	—	—	—	+	—	—	—
перервність	—	—	—	+	+	+	+	+	—
різкість	—	—	—	—	—	—	—	+	—
дзвінкість	+	+	+	+	—	+	+	—	—

Фонологічна система кожної мови є своєрідною. Ця своєрідність стосується загальної кількості фонем (кількість фонем в різних мовах коливається від 10 до 80); організації фонемних опозицій; пропорції голосних та приголосних (в українській мові 38 фонем, з них 6 голосних і 32 приголосні; в російській — 39 фонем, з них 5 голосних і 34 приголосні; в англійській — 44 фонем, причому 20 голосних і 24 приголосні; в німецькій — 33 фонем, 15 голосних, 18 приголосних; у французькій — 35 фонем, 17 голосних і 18 приголосних); характеру позицій; варіантів і варіацій фонем.

Фонологічні школи

У сучасній світовій лінгвістиці немає єдиного погляду на природу фонем. Більше того, існує проблема реальності фонем. Якщо Д. Джоунз і Л. Блумфільд є прихильниками концепції фізичної реальності фонем, І. О. Бодуен де Куртене і Е. Сепір — концепції психологічної реальності фонем, а Л. Ельмслев — концепції семіотичної реальності (фонема — фігура, що служить для побудови знаків), то У.-Ф. Тводдел оголошує фонему фікцією, яка існує лише в метамові лінгвіста, логічним конструктом, створеним з метою зручності опису. Однак і лінгвісти, які визнають реальність фонем і об'єктивність відношень фонем, що ґрунтуються на відношеннях у звуках мови, але розкриваються лише в функціонуванні всієї системи мови, розходяться в розумінні деяких суттєвих питань. Так, у Росії існує дві фонологічні школи — Санкт-Петербурзька і Московська, концепції фонем яких багато в чому різняться.

Санкт-Петербурзька фонологічна школа (основоположник — Л. В. Щерба; представники — Л. Р. Зіндер, М. І. Матусевич, О. М. Гвоздев, Л. Л. Буланін, С. Б. Бернштейн, Л. В. Бондарко) розглядає фонему як звуковий тип. У центрі уваги цієї школи — розрізнення звукових оболонок морфем і слів, а не їх тотожність. Згідно з концепцією Санкт-Петербурзької фонологічної школи звуки [о] і [ʌ] в таких словоформах, як *води* [вóды] і *вода* [вʌдá] є різними фонемами, а звук [т] у словах *сад* [сат] і *том* [том] — однією. У словах *рок* [рок] і *рок* [рок], *коз* [кос] і *кос* [кос] фонемний склад однаковий, тут є нерозрізнення морфем, а не фонем. У складі однієї й тієї самої морфемі можуть бути різні фонемі (чергування фонем у морфемі).

Принцип підходу цієї школи — прагнення пов'язати лінгвістичну природу фонем з її роллю в мовленні. Саме тому вчені Санкт-Петербурзької школи вивчають матеріальні властивості звуків, експериментально досліджують їх. Уважають, що теорія Санкт-Петербурзької фонологічної школи має практичне застосування в лікуванні звукових порушень при різних захворюваннях, в автоматичному аналізі й синтезі мовлення, у створенні іспитових тестів, у техніці зв'язку, лінгводидактиці.

Московська фонологічна школа (засновники Р. І. Аванесов, П. С. Кузнецов, О. О. Реформатський, В. М. Си-

доров, О. М. Сухотін, Н. Ф. Яковлев, Г. О. Винокур, А. Б. Шапіро) при визначенні фонем і фонемного складу мови застосовує морфемний критерій (у центрі уваги не розрізнення звукових оболонок значених одиниць, а їх тотожність). Фонему розглядають як сукупність диференційних ознак, через що фонологічні одиниці, які розрізняють словоформи, але забезпечують єдність слова, належать до однієї фонемі. Звуки [о], [ʌ], [ъ] у словах *води* [вóды], *вода* [вʌdá], *водяной* [в'эд'э'но́і] є варіантами однієї фонемі <о>, а останній звук у слові *сад* [сат] і перший звук у слові *том* [том] є різними фонемами. Таким чином, фонема як абстрактна одиниця не може бути ототожнена з жодною конкретною звуковою одиницею. Фонема — це сукупність звуків, що чергуються позиційно. До неї можуть входити різні звуки — близькі й далекі і навіть нульовий звук. Саме Московська фонологічна школа створила теорію паралельних і перехресних рядів чергувань фонем, увела поняття гіперфонемі. Теорія Московської фонологічної школи знаходить застосування не тільки у фонології, а й у словотворі, морфології, синтаксисі, лексикології тощо. Ідеї Московської фонологічної школи узагальнені в праці М. В. Панова [Панов 1967]. З інших фонологічних шкіл найвідомішими є Празька, Лондонська, Американська і Копенгагенська.

У 30-х роках ХХ ст. зародилася діакронічна фонологія (праці Є. Д. Поливанова, Р. Якобсона, пізніше А. Маргіне). В Україні зародження фонології пов'язане з іменами Є. К. Тимченка («Курс історії українського язика. Вступ і фонетика», 1929), О. Н. Синявського («Спроба звукової характеристики літературної української мови», 1929) та О. Б. Курило («До поняття «фонема», 1930). Далі фонологічні ідеї стосовно української мови розвивали І. З. Петличний, П. П. Коструба, Ф. Т. Жилко, Л. І. Прокопова, В. С. Перебийніс, Н. І. Тоцька та ін.

Запитання. Завдання

1. Чим різняться трактування фонемі І. О. Бодуеном де Куртене, Л. В. Щербою і М. С. Трубецьким?
2. Охарактеризуйте функції фонем.
3. Як співвідносяться між собою фонемі в парадигматиці й синтагматиці?

4. У чому полягає своєрідність фонологічних систем різних мов?
5. Які фонологічні школи існують і чим вони різняться між собою?

Література

Основна

Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 73—98.
Общее языкознание / Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 287—317.

Общее языкознание: Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б. А. Се-
ребренников. — М., 1970. — С. 120—199.

Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. — М., 1975. — С. 72—87.

Додаткова

Трубецкой Н. С. Основы фонологии. — М., 1960.

Коструба П. П. Основні поняття фонології // Укр. мова і літ. в школі. —
1965. — № 7.

Коструба П. П. Фонетика, фонологія і морфонологія // Методологічні
питання мовознавства. — К., 1966.

Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики фонем сучасної
української літературної мови. — К., 1970.

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. — К., 1969. —
С. 218—260.

Касевич В. Б. Фонологические проблемы общего и восточного язы-
кознания. — М., 1983.

Реформатский А. А. Фонологические этюды. — М., 1975.

Журавлев В. К. Диахроническая фонология. — М., 1986.

Кодзасов С. В., Кривнова О. Ф. Современная американская фоноло-
гия. — М., 1981.

Панов М. В. Русская фонетика. — М., 1967. — С. 65—169.

3.6. Граматична система мови

Граматична система мови — це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, грама-
тичних формах і граматичних категоріях. Граматична
будова мови як система — це єдність абстрактних гра-
матичних значень і їх формальних виражень, які ста-
новлять ту основу, без якої мова не функціонує.

Граматика. Граматичне значення

Коло явищ, які входять до граматики, по-різному
окреслюються вченими. Одні вважають, що сюди нале-
жать лише граматика слова і граматика речення, інші —
словотвір, а треті, як, наприклад, деякі представники

Празької лінгвістичної школи, дуже широко трактують граматику, включаючи до неї все в мові, за винятком фонологічної системи [Матезиус 1965: 128].

Грамматика належить до знакового рівня, або, за термінологією А. Мартіне, до сфери першого мовного членування, а фонологія — до незнакового рівня, або до сфери другого мовного членування. Водночас треба мати на увазі, що грамматика має справу з абстракціями різних відношень (у поєднаннях слів, у будові речення) та узагальненим вираженням ситуацій (між суб'єктом і дією, дією та об'єктом тощо).

Найважливішим і вихідним для граматики є поняття граматичного значення (за іншою термінологією — грамеми).

Грамматичне значення — узагальнене, абстрактне значення, властиве цілому ряду слів, словоформ, синтаксичним конструкціям, яке має в мові своє регулярне й стандартне вираження.

Іншими словами, це формально виражене значення. У морфології — це значення предметності, процесуальності, ознаки тощо як обов'язкові атрибути певних частин мови (в цьому разі — іменників, дієслів, прикметників), а також більш конкретні значення слів і словоформ (значення часу, особи, числа, роду, відмінка тощо). У синтаксисі — це значення предикативності, суб'єкта, об'єкта, кваліфікатора, обставинне, семантика тьмо-релативних відношень у простому реченні і відношень між предикативними одиницями в складному реченні.

На відміну від лексичного граматичне значення характеризується такими ознаками:

1) вищим ступенем абстракції. Граматику можна порівняти з геометрією, яка вивчає не конкретні предмети, а тільки їх просторові параметри — довжину, висоту, ширину. Так, цегла для геометрії — це лише паралелепіпед. Для граматики *стіл, будинок, місто* — всього лише предмети. Різні слова *будинку, великого, цього, п'ятого* об'єднані спільним граматичним значенням родового відмінка, яке не пов'язане з конкретним лексичним значенням цих слів. Лексичне значення індивідуальне (кожне слово має тільки йому притаманне лексичне значення), тоді як граматичне значення загальне, спільне для цілих груп і класів слів;

2) необов'язковою співвіднесеністю з позамовним референтом. Чимало граматичних значень має тільки

внутрішньомовну природу. Так, наприклад, не доводиться шукати в позамовній дійсності пояснення, чому *ставок*, *водойма* та *озеро* мають різне родове значення (відповідно чоловічого, жіночого і середнього роду), хоча всі вони позначають природні або штучні заглибини, заповнені водою. Про необов'язкову співвіднесеність граматичного значення з позамовним референтом свідчить невідповідність родових показників слів, що позначають одні й ті самі референти, в різних мовах. Так, укр. *дах* чоловічого роду, нім. *das Dach* середнього, укр. *степ*, *Сибір*, *посуд* чоловічого роду, рос. *степь*, *Сибирь*, *посуда* — жіночого, укр. *виделка* — жіночого роду, білор. *відэлец* — чоловічого, укр. *проблема* жіночого роду, польськ. *problem* — чоловічого. Одну й ту ж ситуацію можна описати різними синтаксичними способами, тобто користуючись різними синтаксичними значеннями. Так, зокрема, одна й та сама подія в реченнях *Учні виконують пісню* і *Пісня виконується учнями* передається граматичними значеннями активності (у першому випадку) і пасивності (у другому випадку). Рос. *крестьянин*, що має значення однини, в пушкінському тексті *Зима, крестьянин, торжествуя, на дровнях обновляет путь* передає множинність предметів; пор. ще укр. *привезли цеглу, у ставку водиться риба*;

3) регулярністю свого вираження. Кожне граматичне значення має обмежений набір засобів свого вираження. Так, зокрема, значення доконаного виду однократної дії виражається за допомогою суфікса *-ну-* (*стукнути*, *крикнути*), значення давального відмінка іменників за допомогою закінчень *-у* (*-ові*), *-і* (*батьку(-ові)*, *матері*, *дорозі*, *теляті*). І хоч одне граматичне значення може виражатися різними морфемами чи іншими формальними показниками і, навпаки, різні граматичні значення можуть виражатися однією морфемою (наприклад, у словоформах *мама*, *сина*, *житá*, де флексія *-а* виражає називний відмінок однини, родовий відмінок однини і називний відмінок множини), однак список таких морфем є строго фіксованим і кількісно незначним. Саме цим пояснюється те, що на відміну від лексичних значень, які є відносно вільними (у потребі сказати про сильний вітер зі снігом можна вибрати одне з таких слів, як *завірюха*, *віхола*, *хуртовина*, *хуга*, *хуговій*, *сніговій*, *сніговиця*, *сніговійниця*, *сніжниця*, *завія*, *хурделиця*, *хуртеча*, *хурдига*, *метелиця*), граматичні значення не вибирають, оскільки вони є задани-

ми: коли ви вже вибрали слово *сніговій*, то в родовому відмінку змушені вжити флексію *-у* (графічно *-ю*, де кінцевий основи *і* і закінчення *-у* передаються однією буквою);

4) обов'язковістю. Ця ознака пов'язана з попередньою. Якщо лексичні значення є необов'язковими і залежать від наміру і смаків мовця, то граматичні від цього не залежать. Це ті значення, без яких не можна вживати певний клас слів. Якщо ви вживаєте іменник, то не можете уникнути значень числа, роду, відмінка, бо будь-який іменник завжди має в собі ці значення. Обов'язковість вираження граматичних значень є універсальним, незалежним від типу мови критерієм визначення граматичних явищ.

Усі граматичні значення можна поділити на три типи: а) ті, що виражають відношення явищ дійсності; б) ті, що виражають відношення людини до тих явищ; в) ті, які не пов'язані зі світом речей і явищами людської свідомості, а зумовлені внутрішньомовними відношеннями. До першого типу належать значення числа (*зошит — зошити, пишу — пишемо*), роду, коли йдеться про розрізнення статі (*робітник — робітниця, викладач — викладачка*) тощо. До другого типу відносять граматичні значення модальності (ствердження, заперечення, наказовість, умовність, запитання, відповідь, окличність, волевиявлення). До третього типу належать значення роду, числа та відмінка прикметників, що зумовлені відповідним значенням іменника, з яким вони узгоджуються.

Проте не буде помилковим і твердження, що між лексичним і граматичним значеннями немає якоїсь прірви. Одне й те ж значення в одній із мов може бути граматичним, а в іншій — лексичним. Так, зокрема, в германських, романських та деяких інших мовах є граматична категорія означеності і неозначеності, що відповідно вказує на повністю визначений, відомий предмет, і один із багатьох, не відомий слухачеві та й мовцеві предмет. Виражається ця категорія означеними і неозначеними артиклями: нім. *der, die, das* і *ein, eine, ein*, фр. *le, la* і *un, une*, англ. *the* і *a*. Те, що в названих мовах виражається граматично, в українській мові, як і в усіх інших слов'янських, крім болгарської та македонської, передається лексично: *цей чоловік, моя бабуся і якийсь чоловік, одна бабуся*. Непоодинокі випадки, коли в одній і тій же мові ті самі значення в одних випадках виражаються граматично, в інших — лексично.

Так, в англійській мові значення претериту в дієсловах виражається за допомогою закінчення *-ed*, а значення вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників за допомогою слів ступеня *more* і *most* або суфіксів, однак у дієслові *to be* і в прикметнику та прислівнику *bad* вони виражаються лексично (*I am — I was, bad — worse*). Те саме маємо в українській видовій парі *брати — взяти* (в інших випадках доконаний і недоконаний вид виражаються граматично за допомогою спеціальних префіксів і суфіксів: *писати — написати, грюкати — грюкнути* тощо). У слов'янських мовах часові значення також мають двояке вираження (*Я йшов додому, Іду я вчора додому; Я піду додому, Завтра іду я додому*). Хисткість меж між лексичним і граматичним значеннями засвідчують також явища граматикизації лексичних явищ (укр. *читатиму*, що утворене з *читати йму*) і лексикалізації граматичних (прислівники *внизу з в + низу, кругом* із форми орудного відмінка іменника *круг*).

Кожен спосіб вираження значень має свої переваги і недоліки. При лексичному вираженні маємо синтагматичну зручність, якої досягнуто внаслідок нерозчленованого вираження лексичного і граматичного значень (скорочення і спрощення тексту), але парадигматичну незручність (збільшення числа лексичних одиниць, тобто ускладнення коду). При граматичному вираженні — все навпаки. Закон мовної економії, однак, рідко допускає перший варіант.

Граматичні значення не існують ізольовано. Кожне з них входить до пов'язаних із ним і протиставлених йому значень. Іншими словами, граматичні значення є членами певних парадигм, які, як правило, формують граматичні категорії.

Граматичні категорії

У мовознавстві ще немає єдиного загальноприйнятого трактування граматичної категорії. Одні вчені інтерпретують граматичну категорію дуже широко, відносячи до неї всі групи граматичних одноманітностей, однаковостей. Так, О. О. Потебня категоріями називав іменник, дієслово, час, число, особу, орудний відмінок. Чеський мовознавець Мілош Докуліл граматичними категоріями називає іменник, істоту, підмет, підрядне

речення тощо. Мабуть, тут словосполучення *граматична категорія* не претендує на термін, як не претендують на терміни у деяких працях поняття рівня, структури, системи і поля. Однак є випадки широкого трактування граматичної категорії і в термінологічному значенні. Так, зокрема, Б. М. Головін усі граматичні категорії класифікує на категорії слів, куди відносить частини мови, категорії словесних форм (час, рід, відмінок, число і т. ін.), категорії словесних позицій (члени речення) і категорії словесних конструкцій (речення). Очевидно, таке широке застосування терміна *граматична категорія*, де під ним розуміється будь-яка «єдність граматичного значення і формальних засобів його вираження» [Березин, Головін 1979: 180], не є коректним. Частина мови не є родовим поняттям до часу, способу, відмінка тощо. Це явища різного роду.

Інше трактування граматичної категорії запропонував Д. А. Штелінг. Граматичну категорію він визначає як «відношення, виражене в граматичній будові мови через протиставлення двох (і не більше) взаємовиключних за значенням рядів (або груп) форм: це єдність взаємовиключних протилежностей» [Штелінг 1959: 56]. Таке тлумачення граматичної категорії набуває все більшого поширення і нині, по суті, домінує в лінгвістиці.

Граматична категорія — система протиставлених одна одній граматичних величин, тобто граматичних форм з однорідним значенням.

Так, граматичними категоріями можна вважати категорії числа, виду, бо в межах категорії числа виділяють протиставлені граматичні значення однини і множини, а в межах категорії виду — значення доконаності і недоконаності дії і кожне з цих значень має формальне вираження (закінчення однини і множини, суфікси, що виражають недоконаність, та суфікси і префікси, які виражають доконаність): *стіл — столи, берег — береги, корова — корови, весна — весни; робити — зробити, стукати — стукнути*. Отже, за цією теорією, поза протиставленням граматичні категорії не можуть існувати. Крім того, граматична категорія обов'язково повинна мати формальне вираження.

Щодо першої ознаки граматичної категорії (протиставлення) закономірно може виникнути запитання,

як бути з категорією відмінка, яких у мовах буває не тільки два, а й чотири, шість, сім і навіть двадцять один, або як інтерпретувати число в тих мовах, де їх три (однина, двоїна, множина), чи час, який має також три форми (теперішній, минулий і майбутній) та інші подібні випадки. Саме це є головним аргументом противників опозиційного трактування граматичної категорії. Однак відомо, що будь-яку кількість протиставлених членів можна звести до двох (до бінарної привативної опозиції), як, наприклад, прямий відмінок — непрямі відмінки, дійсний спосіб — недійсний спосіб, чоловічий рід — нечоловічий рід, перша особа — інші особи тощо.

Що ж стосується другої обов'язкової ознаки граматичної категорії — формального вираження, то вона дуже важлива, бо саме наявність чи відсутність формального вираження є основним критерієм розрізнення граматичних і поняттєвих категорій. Так, наприклад, поняттєва категорія статі притаманна всім мовцям незалежно від того, якою мовою вони спілкуються: усі розрізняють чоловічу і жіночу стать. Таке розрізнення спирається на позамовну дійсність, тому поняттєві категорії є інтернаціональними, універсальними. На відміну від поняттєвої категорії статі граматична категорія роду є тільки в тих мовах, де вона має формальне вираження: слов'янських, балтійських, романських, німецькій. Для її вираження перелічені мови використовують спеціальні закінчення (укр. *тато, мама, море*) або артиклі (нім. *der, die, das* і *ein, eine, ein*, фр. *le, la, et un, une*, італ. *il, la* і *un, una*). Оскільки в англійській мові, фінно-угорських і тюркських мовах таких показників немає, то немає і категорії роду. Для германських і романських мов характерна граматична категорія означеності—неозначеності, яка формально виражається означеними і неозначеними артиклями. У слов'янських мовах, за винятком болгарської і македонської, значення означеності—неозначеності не має формального граматичного вираження, отже, й такої граматичної категорії тут немає. Поняттєва категорія означеності — неозначеності в цих мовах може бути виражена лексично (*цей хлопець — якийсь хлопець*). У слов'янських мовах, як уже зазначалося, існує граматична категорія виду дієслів, тоді як германським і романським мовам вона невластива, бо вони не мають формальних засобів її вираження; у разі потреби зна-

чення завершеності чи незавершеності дії тут передається описово, лексично.

Узагалі мови світу розрізняють за кількістю і складом граматичних категорій (крім вищеназваних зіставлень, можна навести ще такі приклади, як категорія граматичного класу «людини» або «речі» в іберо-кавказьких мовах, категорія ввічливості в японській і корейській мовах та ін.); за кількістю протиставлених членів (в німецькій мові чотири відмінки, в англійській — два, в російській — шість, в українській — сім, у деяких дагестанських мовах — сорок; в українській, як і в інших слов'янських мовах, три граматичних роди, у французькій — два); за тим, які частини мови мають ту чи іншу категорію (в ненецькій мові, наприклад, іменник має категорії особи і часу).

Граматичні категорії не є незмінними. У процесі свого історичного розвитку мова може втрачати чи набувати граматичні категорії або змінювати їхню структуру. Так, зокрема, великих змін зазнала вищо-часова система слов'янських мов. Змінився в українській мові і кількісний склад категорії числа (було три числа: однина, двоїна, множина) та категорії часу (було чотири форми минулого часу: аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект, дві аналітичних і одна синтетична форма майбутнього часу та проста форма теперішнього часу).

Усі граматичні категорії поділяють на *морфологічні* і *синтаксичні*. До морфологічних категорій належать категорії роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи. Межі застосування поняття граматичної категорії до синтаксису ще не зовсім визначені. Очевидно, сюди можна віднести категорію комунікативної спрямованості (розповідні, питальні, спонукальні речення), категорію активності й пасивності, категорію стверджувальності — заперечувальності та категорії синтаксичного часу і синтаксичного способу, які формують парадигму речення.

Морфологічні категорії в свою чергу поділяються на класифікаційні і словозмінні. *Класифікаційні категорії* — це такі, в яких члени виступають як рубрики класифікації слів. Так, наприклад, категорія роду іменників і категорія виду дієслова є класифікаційними, бо іменники не відмінюються, а класифікуються за родами (кожен іменник належить до певного роду), а дієслова належать до однієї з трьох рубрик — до дієслів доконаного чи недоконаного виду або двовидових.

Словозмінні — це граматичні категорії, яких слово може набувати залежно від партнера, з яким воно поєднується в мовленнєвому ланцюжку. Наприклад, категорія роду прикметників. Прикметники не класифікуються, а відмінюються за родами (кожен прикметник у слов'янських мовах має форми всіх трьох родів; наприклад укр. *великий, велика, велике*). Класифікація граматичних категорій графічно має такий вигляд:

Грамматичні категорії по-різному виявляються в мові. Наприклад, такі категорії, як рід і відмінок, в українській мові виявляються синтаксично (реляційно), категорія виду і часу — несинтаксично (номінативно, референційно), а категорія числа або особи поєднує ознаки обох названих типів.

Крім граматичних категорій, які обов'язково мають формальне вираження, в мові існують приховані категорії, вперше виявлені американським ученим Б. Уорфом.

Приховані категорії — семантичні та синтаксичні ознаки слів, які не мають морфологічного виявлення, але важливі для побудови висловлення, оскільки впливають на їх (слів) сполучуваність.

В українській мові як приховані можна трактувати категорії контрольованості/неконтрольованості, істоти/неістоти та ін. Так, дієслова зі значенням неконтрольованості не можуть мати після себе обставин мети (не можна сказати **Випав град побити сад, *Куля летить убити солдата*), не можуть вживатися з іменником у давальному відмінку з пасивним значенням (**Каменеві чудово летілось, *Воді грайливо теклось*). Назви неістоти не вживаються в давальному відмінку зі значенням належності (**Купити скатертину столу, *Дати обкладинку книжці*).

Від граматичних категорій слід відрізнити лексико-граматичні розряди (їх ще називають лексико-граматичними категоріями). **Лексико-граматичні роз-**

ряди — це граматично релевантні групи слів у межах певної частини мови, яким властиві такі риси:

1) наявність спільної семантичної ознаки (збірність, речовинність, статальність, зворотність та ін.);

2) необов'язковість формального показника (збірні іменники мають формальне вираження — суфікси *ство*, *-ат* тощо, тоді як, скажімо, статальні дієслова такого формального показника не мають — *бути*, *сиди-ти*, *лежати*);

3) взаємодія з пов'язаними з ними граматичними категоріями. Так, зокрема, від зворотності дієслів залежить категорія стану, від перехідності/неперехідності — категорія активу/пасиву, від істоти/неістоти — категорії відмінка і роду, від особи/неособи — категорія роду, від назв власних і загальних — категорія числа;

4) необов'язковість протиставлення в межах лексико-граматичного розряду рядів форм, тобто відсутність регулярних парадигм (наприклад, речовинні іменники, збірні іменники тощо, які не мають ні внутрішніх, ні зовнішніх опозиційних рядів форм).

Отже, граматичні категорії важливі не тільки в змістовому, а й у структурному плані. Вони об'єднують слова не лише в межах певної частини мови, а й поза цими межами, тобто слова різних частин мови (категорії роду, числа, особи є спільними для іменників, займенників і дієслів, категорії роду, числа і відмінка — для іменників, прикметників тощо). Це забезпечує структурну організацію всієї системи частин мови.

Морфологічний рівень

Граматична система мови складається з двох рівнів — морфологічного і синтаксичного. **Морфологічний рівень** — це система механізмів мови, яка забезпечує побудову словоформ та їх розуміння. Морфологія як наука вивчає структуру значенневих одиниць мови, які за протяжністю не перевищують синтагматичного слова, тобто словоформи. Спрямованість морфології на передачу значень саме некореневими морфемами відрізняє морфологію від лексикології, яка вивчає значення коренів і цілих слів.

Традиційне членування граматики на морфологію, тобто граматику слова, і синтаксис, або граматику речення, не є універсальним. Якщо в синтетичних мовах

морфологія є дуже важливою, то в аналітичних мовах вона переходить на задній план, а в так званих «аморфних» мовах її вартість нульова.

Морфема

Донині в науці немає єдиного погляду на основну одиницю морфологічного рівня. Одні вчені нею вважають морфему, інші — слово, ще інші — словоформу. Б. М. Головін заперечує правомірність виділення як основної будь-якої з названих одиниць і вважає, що такою одиницею є граматична категорія [Березин, Головін 1979: 175]. З такою думкою важко погодитися хоч би тому, що всі мовні одиниці вичленовуються сегментно (фонема, слово, речення), а граматичну категорію так виділити неможливо. Проблематичним є віднесення до основної морфологічної одиниці і слова, оскільки воно — основна одиниця лексико-семантичного рівня, а кожен рівень повинен мати свою одиницю. З тієї причини найбільш прийнятною є думка Г. Глісона, підтримана В. Скалічкою, О. О. Реформатським та багатьма іншими вченими, що основною одиницею морфологічної системи мови є морфема.

Морфема — мінімальна двостороння одиниця мови, в якій за певною фонетичною формою закріплений певний зміст і яка не поділяється на простіші одиниці того самого роду.

Деякі лінгвісти у визначенні морфеми вказують на характер значення, на здатність траплятися в різних оточеннях, а також стверджують, що це частина слова. Для введення до визначення таких уточнень немає підстав, бо, по-перше, морфеми можуть мати як лексичне (корені), так і лексико-граматичне (префікси і суфікси) і чисто граматичне (флексії) значення; по-друге, є група морфем, що трапляються тільки в одному оточенні, наприклад рос. корінь *бужен-*, який вживається лише в поєднанні з суфіксом *-ин-* (*буженина*) чи укр. суфікс *-ад'*, що фіксується лише в слові *попада*; по-третє, морфеми не завжди є частиною слова (незмінювані іменники, артиклі, прийменники тощо).

Морфема — результат так званого першого лінгвістичного членування (вираз А. Мартіне), тобто членування мовленнєвого ланцюжка на двосторонні одиниці. Друге лінгвістичне членування — це сегментація тексту на склади. У синтетичних мовах морфема і склад не

збігаються, а в кореневих — збігаються (для корневих мов у мовознавстві використовується й специфічний термін *силабоморфема*, або *морфосилабема*).

Морфема як мовна одиниця — це абстрактний інваріант, який реалізується в мовленні у вигляді варіантів—морфів. Скажімо, в словах *писати*, *пишу*, *письмо* і *рука*, *ручка*, *руці* одна морфема виступає в трьох морфах — *пис*, *пиш*, *пис'* і *рук*, *руч*, *руц'*. Графічно ці морфеми можуть бути позначені так:

$$\begin{array}{cc} \frac{с}{ш} & \frac{к}{ч} \\ \text{пи} & \text{ру} \\ \frac{с'}{ц'} & \end{array} .$$

Про абстрактність морфеми свідчить також наявність нульових морфем.

Частини мови

Одним із найважливіших для морфології є поняття частин мови, які становлять її чітку підсистему.

Частини мови — класи слів, які виділяють на основі спільності логіко-семантичних (поняттєвих), морфологічних і синтаксичних властивостей.

Оскільки в частинах мови своєрідно переплелися лексичні (поняттєві), морфологічні і синтаксичні властивості, то наукове визначення частин мови виявилося важкою справою. Невипадково німецький мовознавець Я. Зюттерлін дійшов такого висновку: те, що йменується в граматиках частинами мови, являє собою три різні самостійні класифікації, а саме: класифікацію за морфологічними властивостями (відмінювані, дієвідмінювані, незмінювані слова); класифікацію за значенням (позначення явищ і відношень, при цьому перші поділяються на позначення предметів і властивостей); класифікацію за синтаксичним вживанням (див.: [Schmidt 1965: 59—60]).

Деякі вчені пропонували за основу класифікації частин мови взяти якусь одну чи дві ознаки або в разі врахування всіх трьох ознак установити для них певну ієрархію. П. Ф. Фортунатов та його учні вважали, що частини мови мають морфологічний характер і тому виділяти їх потрібно на основі морфологічних ознак. О. О. Шахматов розвивав поняттєву концепцію частин мови (слова, які позначають субстанції, відносив до

іменників, слова зі значенням якості, властивості — до прикметників, а зі значенням дії чи стану — до дієслів тощо). О. О. Потебня та І. І. Мещанинов підтримували синтаксичну концепцію. Л. В. Щерба вважав за потрібне враховувати всі три ознаки.

Саме на щербівській концепції й базуються сучасні теорії частин мови і, відповідно, практика віднесення слів до певної частини мови. Із трьох ознак традиційно на перше місце ставлять морфологічні. Однак для багатьох мов такий підхід не спрацьовує. Це стосується передусім кореневих (ізолюючих) й аналітичних мов. Тут надається перевага головним чином синтаксичному підходу, тобто враховується здатність слова стояти в певній синтаксичній позиції. Так, зокрема, в китайській мові при віднесенні слів до частин мови враховується тільки синтаксична позиція слова (принагідно зауважимо, що раніше в китайському мовознавстві у зв'язку з відсутністю морфологічних ознак у словах вчення про частини мови взагалі не існувало). У тюркських мовах прикметники не відмінюються і, таким чином, морфологічно не відрізняються від прислівників, а іменники, вживаючись у предикативній функції, дістають особові закінчення. У мові зулу (сім'я банту) іменник у функції присудка набуває показників особи, часу, виду, але, тим не менше, не стає дієсловом. Можливо, мають рацію ті лінгвісти, які вважають, що у визначенні частин мови для кожної мови потрібно використовувати різні критерії, оскільки частини мови в кожній мові є специфічними.

Лексико-семантичні (поняттеві) ознаки враховуються завжди як додаткові, бо до однієї частини мови нерідко потрапляють слова з неоднорідним лексичним значенням (див. *людина, вовк, ліс, олівець, кмітливість, краса, читання, біг, п'ятірка, десятка, сотня*). Наведені тут слова, що належать до однієї частини мови — іменника, позначають предмети (особу, тварину, неістоту), абстрактну і конкретну якість, дію, кількість. Віднесення цих різних за характером лексичної семантики слів до однієї частини мови стало можливим тому, що тут лексичні значення предмета, якості, ознаки, дії, кількості перетворилися на граматичне значення предметності. Так, слово *біг*, наприклад, означає рух, але цей рух мислиться не як творений якимсь предметом, а як щось, що існує саме собою, подібно до предмета і яке має ознаки предмета, тобто є носієм ознак суб'єктів або об'єктів дії.

Не всі частини мови виділяють за одним принципом. Якщо, скажімо, іменник, прикметник, дієслово, прислівник виокремлюють за морфологічними і, відповідно, синтаксичними ознаками, то займенники і числівники — за логіко-семантичною (поняттєвою) ознакою. До класу займенників і числівників належать різнорідні за морфологічними і синтаксичними ознаками лексичні одиниці (пор. *я, ти, хто, що, хтось, ніхто і мій, такий, наш, цей, той, якийсь* тощо; *п'ять, десять, багато, мало, двоє, десятеро, дві третіх і перший, десятий* тощо). Невипадково в лінгвістичних працях виділяють займенники-іменники, займенники-прикметники, займенники-числівники, займенники-прислівники, числівники-іменники та числівники-прикметники. Категорія стану як особлива частина мови виділяється власне на синтаксичній основі: слова категорії стану відрізняються від омонімічних іменників, прикметників та прислівників тим, що виступають у ролі присудків (через що їх називають предикативами), поєднуються з іменником чи займенником у формі давального відмінка і мають синтаксичну категорію часу (пор. *Великий жаль бере його за серце і Йому було (є, буде) жаль за сестрою; Рада та весела жінка поверталась додому і Вона рада (була, є, буде) хлопцеві, як рідній дитині; Співали весело і Весело йому було (є, буде) на душі*). Наведені приклади засвідчують «розмитий» характер меж між частинами мови, чим і пояснюється наявна в різних авторів розбіжність у віднесенні тих чи інших класів слів до певних частин мови (дієприкметник, дієприслівник, порядкові числівники, присвійні займенники тощо).

У системі частин мови найчіткіше оформлені іменники і дієслова. Можна стверджувати, що в частиномовній системі є ядро і периферія. Очевидно, ядро і периферія є і в кожній частині мови. Зокрема, до периферії належать слова з неповним набором словоформ. Загалом можна констатувати, що частини мови організовані за польовою моделлю.

Склад частин мови в різних мовах неоднаковий. Особливо ця різниця помітна, коли порівнювати частини мови в типологічно далеких мовах. Звичайне для слов'янських мов протиставлення дієслова і прикметника не існує в китайській, корейській і японській мовах. Те, що у слов'янських мовах розподіляється між названими двома класами, в цих мовах об'єднується в

одній частині мови — предикативі. Звичайним для цих мов є виділення трьох повнозначних частин мови — імені, предикатива і прислівника. В індіанській мові йума наявні тільки дві частини мови — ім'я і дієслово.

Проблема виділення і класифікації частин мови є дискусійною. Перші класифікації частин мови було розроблено ще в давніх Індії, Греції та Римі. Теперішні частиномовні концепції, по суті, перенесені на сучасні мови стародавні класифікації, які не завжди накладаються на реальні морфологічні системи живих мов. Найпоширенішими нині є дві класифікації — *шкільна* і *В. В. Виноградова*. За шкільною класифікацією виділяють десять частин мови, з них шість самостійних (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), три службових (прийменник, сполучник та частка) і вигук. В. В. Виноградов до частин мови відносить не всі слова, а тільки ті, які можуть бути членами речення. Тому, крім семи частин мови (іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів, прислівників і категорії стану), він виділяє ще частки мови (власне частки, зв'язки, прийменники та сполучники), модальні слова й вигуки. Його класифікація створена на матеріалі російської мови. Якоюсь мірою вона може бути перенесена на інші слов'янські мови. Створити одну універсальну для всіх мов класифікацію частин мови неможливо.

Синтаксичний рівень

Синтаксичний рівень — система механізмів мови, яка забезпечує творення мовленнєвих одиниць. У свідомості кожного мовця зберігається невелика кількість абстрактних моделей, за якими можна побудувати необмежену кількість конкретних мовленнєвих утворень — інтонаційно оформлених висловлень. Об'єктом синтаксису як науки є дослідження структури і функцій висловлення, інтерпретованих у комунікативному аспекті, тобто у відношенні до позначуваної ситуації, до мовця і слухача.

Синтаксис складається з двох розділів — синтаксису частин мови і синтаксису речення. *Синтаксис частин мови* вивчає сполучувальні можливості слова (їх синтаксичну валентність), способи їх реалізації (узгодження, координація, керування, прилягання, замикання, ізафет тощо) і виражені ними відношен-

ня (предикативні, атрибутивні, об'єктні, релятивні тощо). Цей розділ називають *синтагматичним синтаксисом*. Синтаксис речення описує внутрішню структуру, комунікативний тип речень, їхню семантику і синонімічні перетворення. Синтаксис речення протиставляється синтагматичному синтаксису як такому, що позбавлений комунікативної функції. Таким чином, синтагматичний синтаксис і синтаксис речення — це два абсолютно різних за призначенням і дією механізми мови. Саме неможливість ні звести ці два аспекти до одного, ні усунути з опису мови якийсь один із них призвела до виділення двох самостійних розділів — учення про сполучувальні властивості слова і вчення про речення. Представники різних граматичних напрямів надають цим розділам нерівноцінного значення. Прибічники загальної (логічної) граматики розглядають синтаксис як учення про речення, а прибічники формальної і структурної граматики надають перевагу словосполученню.

Отже, постає проблема визначення основної синтаксичної одиниці. У мовознавстві довго точилася суперечка, що вважати основною синтаксичною одиницею — словосполучення чи речення. Дехто значно збільшує кількість основних синтаксичних одиниць, відносячи до них словосполучення, просте речення, ускладнене й складне речення і навіть текст. Однак якщо синтаксис розглядають як окремий цілісний рівень мовної структури, то він подібно до всіх інших мовних рівнів, чи підсистем, повинен мати одну основну одиницю. У мовознавстві здавна намагалися знайти таку одиницю. Для П. Ф. Фортунатова це — словосполучення (він уважав, що речення — всього лише різновид словосполучення); для Ф. де Соссюра — синтагма, що по суті те саме, бо під синтагмою він розумів два слова, пов'язаних підрядним зв'язком. Прийняти словосполучення за основну синтаксичну одиницю однак не можна, бо в мові досить широко представлені однослівні речення (*Пожежа! Води! Геть! Світає* та ін.). Як правильно зазначив Е. Бенвеніст, «число знаків, що входять до речення, не відіграє жодної ролі: одного знака досить, щоб виразити предикативність» [Бенвеніст 1965: 466]. Водночас саме словосполучення є недостатнім для утворення комунікативної одиниці (див. *швидко бігти, уроки співів, читати книжку* тощо). Г. О. Золотова як основну синтаксичну одиницю запропонува-

ла *синтаксему*, під якою розуміється словоформа, яка бере участь в організації речення. Хоч сам термін добре вписується в загальнолінгвістичну термінологічну парадигму (фонема для фонологічного рівня, морфема для морфологічного рівня, лексема для лексико-семантичного рівня, синтаксема для синтаксичного рівня), однак навряд чи можна словоформу, хай і наповнену синтаксичним змістом, прийняти за основну синтаксичну одиницю, оскільки синтаксис — це рівень структур. Очевидно, слід погодитися з тими мовознавцями, які вважають, що основною синтаксичною одиницею є *конструкція*, тим більше що її (конструкцію) можна застосовувати як до синтагматичного синтаксису (слово-сполучень), так і до синтаксису речення. Усі конструкції є предметом синтаксису, але вихідною структурою є просте речення — єдина універсальна синтаксична одиниця, оскільки просте речення характерне для всіх мов, тоді як словосполучень у деяких мовах, а саме тих, для яких не характерна словозміна, на думку багатьох лінгвістів, немає (див.: [Попова 1987: 134]).

Сучасні теорії речення

Речення — одне з основних понять синтаксису. Це висловлення, яке повідомляє про щось і розраховане на слухове або зорове (на письмі) сприйняття.

На відміну від слова і словосполучення речення характеризують *комунікативність* (семантика речення співвіднесена з основною логічною формою мислення — судженням, що сприяє передачі конкретного змісту в логічно зрозумілих формах, і структура речення здатна входити до будь-яких форм спілкування, вписуватися в конситуацію мовлення); *відносна самостійність* (кожне речення виражає відносно закінчену думку і відділяється від інших речень паузами); *структурна цілісність* (кожне речення будується за певним структурним зразком, у його основі лежить якась структурна модель).

Основними ознаками речення, крім комунікативності, є предикативність й інтонація. *Предикативність* — це співвіднесеність змісту речення з дійсністю. Завдяки предикативності зміст речення трактується як реальний (такий, що мав, має або буде мати місце) або ірреальний (можливий, бажаний тощо). Предикативність формується за допомогою категорії способу і модальності. Під *модальністю* розуміють став-

лення мовця до змісту речення. Смыслову основу модальності становить поняття оцінки як інтелектуальної (раціональної), так і емоційної. Модальність виражається вставними і вставленими одиницями (*здається, кажуть, безумовно, напевно* тощо), модальними частками (*ніби, хіба що, чого доброго*), вигуками (*леле!, горе!, гай-гай!, та ба!*), спеціальними інтонаційними засобами, порядком слів (*Гарний друг!*) та ін. Ш. Баллі вважав, що в будь-якому висловленні має місце фактичний зміст (*диктум*) і його оцінка (*модус*). Зауважимо, що в мовознавстві є й інше, широке трактування модальності, яке по суті збігається з наведеним вище визначенням предикативності.

Що ж стосується *інтонації*, то у формуванні речення її роль виняткова. Будь-яке слово може стати реченням, якщо його вимовити з певною інтонацією (*Мама! Доц? Уперед!*). Очевидно, без інтонації не може бути виражена ні модальність, ні предикативність узагалі.

Щодо природи речення в науці про мову існує три погляди: 1) визначення речення за комунікативною функцією і віднесення його до мовлення; 2) визначення речення за структурно-граматичною ознакою і віднесення його до одиниць мови; 3) виділення двох одиниць — речення і висловлення, перша з яких характеризується як певна структурна модель і належить мові, а друга як лексично наповнена модель із певним інтонаційним контуром і належить мовленню.

Для третьої концепції важливими є критерії розмежування *речення* і *висловлення*. Одні вчені такими критеріями для речення вважають граматичну структуру й інтонаційну автономність, інші беруть до уваги лише структуру, а інтонаційну автономність розцінюють як достатній критерій для виділення висловлення. Таким чином, згідно з третьою концепцією, *речення* — це абстрактна віртуальна мовна одиниця, конструкція, яка описується без урахування її лексичного наповнення і вираженого комунікативного завдання. *Висловлення* — конкретна мовленнева одиниця, що характеризується лінійною реалізацією віртуальної моделі, комунікативною націленістю, інтонаційним оформленням і ситуативним значенням. Як зазначав С. О. Карцевський, речення — це граматична структура, якій притаманна наявність предиката, а висловлення (фраза) — це актуалізована одиниця комунікації [Karcevskij 1931: 190; 1948: 33—34]. Тут потрібно

наголосити на обов'язковості інтонації для висловлення. Як зауважив Ф. Данеш, бувають висловлення, позбавлені форми речення, але не буває висловлення, яке б не мало інтонації [Данеш 1960: 44].

Речення і висловлення часто не збігаються за обсягом. Висловлення може бути більшим (ширшим) за структурну модель (за рахунок відокремлених зворотів, вставних слів, звертань тощо) і меншим, як то маємо в неповних та еліптичних висловленнях і в різних кліше, репліках згоди—незгоди, привітаннях, які взагалі не відповідають структурним схемам і кваліфікуються в синтаксисі як неграматичні речення (*На все добре!*, *Будьмо!*, *Па-па!*, *Годі!*, *Ні кроку!*, *Буде вам!*, *Де там!*).

Речення вивчає структурний (конструктивний) синтаксис, а висловлення — актуальний (комунікативний, функціональний). Хоч більшість мовознавців теоретично розрізняють речення і висловлення, однак термін *висловлення* поки що не знайшов широкого практичного застосування, звичайно в цьому значенні традиційно вживається термін *речення* з уточненням у *комунікативному (функціональному) аспекті*.

Перш ніж перейти до структурної і функціональної характеристики речення, коротко зупинимось на історії вивчення речення. Спочатку речення вивчали в логічному аспекті. *Логічна концепція* речення панувала з часу зародження теорії речення аж до другої половини XIX ст. Чи не найповніше вона була представлена в граматиці Пор-Рояля, яка розглядала синтаксис як учення про способи вираження думки, а речення — як мовне вираження судження. Підмет ототожнювався з суб'єктом, присудок з предикатом, складне речення з умовиводом.

На зміну логічному напрямові прийшов *психологічний*, який замінив логічну інтерпретацію речення комунікативно-психологічною. Під реченням розуміли поєднання у психіці мовця декількох уявлень.

Наприкінці XIX ст. синтаксис стали інтерпретувати як *вчення про функції слів у реченні* і речення визначали як поширене словосполучення (див. концепцію П. Ф. Фортунатова). Цей напрям стимулював виникнення вчення Вілема Матезіуса про синтаксис як систему засобів і способів комбінації номінативних одиниць і вчення про синтаксичні валентності Люсьєна Тен'єра.

У 30-ті роки ХХ ст. розвивається *структурний синтаксис* (дистрибутивний), у центрі уваги якого валентність, реляційні й дистрибутивні властивості слова, який з часом (60-ті роки) переростає в трансформаційний (генеративна лінгвістика Ноама Хомського), метою якого стало дослідження породження речень, тобто поетапного перетворення семантичної структури на конкретне висловлення. Наприкінці 60-х років заявляє про себе і *прагматичний синтаксис*, предметом якого є комплекс проблем, пов'язаних з мовцем і адресатом, їхньою взаємодією в процесі комунікації (явна і прихована мета висловлення, мовленнєва тактика, оцінка мовної компетенції слухача, ставлення мовця до сказаного тощо).

На сучасному етапі синтаксис вивчають у різних напрямках — формально-структурному, комунікативному і прагматичному. Намітилися такі тенденції: «1) від вивчення форми до вивчення змісту синтаксичних одиниць, зокрема відношення речення до позначуваної ним ситуації (так званий семантичний синтаксис); 2) вихід за межі речення у сферу дискурсу, тексту (аналіз надфразових єдностей, абзацу, цілісних текстів); 3) від мови до мовлення (дослідження комунікативних настанов і умов уживання мовленнєвих витворів); 4) від об'єктивних характеристик речення до суб'єктивної інтерпретації висловлень (вивчення непрямих мовленнєвих смислів); 5) від статичного синтаксису до динамічного (вивчення процесів функціонування і перетворення одиниць синтаксису); 6) від правил сполучення (формації) до правил породження (трансформації)» [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 450].

У зв'язку з цими тенденціями намітилися декілька напрямів вивчення речення: 1) вчення про речення як складну неоднорівневу структуру, яка репрезентує собою декілька ступенів мовної абстракції (В. Матезіус, М. Докуліл, Ф. Данеш, Н. Ю. Шведова); 2) аналіз речення як синтагматичного ланцюжка зв'язків та відношень (Л. Блумфільд, Л. Теньєр); 3) дослідження речення як семантичної одиниці (О. Есперсен, А. Гардинер, У. Вайнрайх, Н. Д. Арутюнова); 4) вивчення речення в аспекті породжувальної граматики і трансформаційного синтаксису (Н. Хомський, Д. Ворт, Р. Ружичка та ін.).

До основних характеристик простого речення належать його синтаксична структура, семантична структура, порядок слів, інтонація.

Основу конструкції простого речення утворює *структурна схема*, що складається зі слівформ, які виражають суб'єкт і предикат думки. Суб'єкт і предикат думки не завжди збігаються з підметом і присудком. Пор. *Блискавка ударила в дерево* і *Блискавкою ударило в дерево*; *Я скучаю* і *Мені скучно*. Тут підмети і їх еквіваленти-додатки позначають один і той же суб'єкт думки. Суб'єкт і предикат, тобто мовні форми предикації, утворюють структурну схему простого речення, його формальну модель. Наприклад:

$N_1 V_f$ *Біжить хлопець*; *Мій брат учится*

$N_1 \text{Cop} N_{1/5}$ *Мої батьки були учителі/учителями*

$N_3 \text{Pr adv}$ *Мені холодно*

$V_{\text{inf}} \text{Pr adv}$ *Писати для дітей треба цікаво*

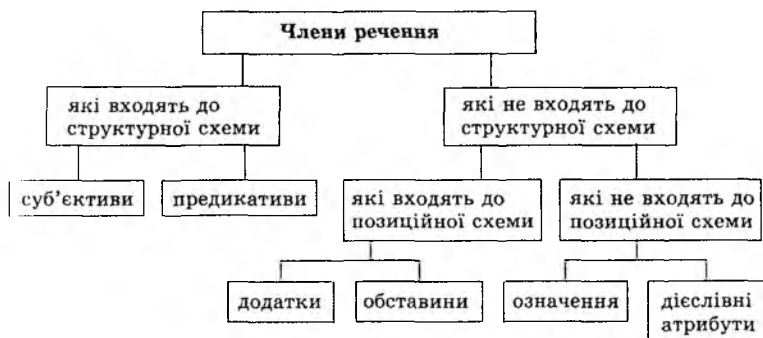
Символи розшифровують так: N — іменник, V — дієслово, inf — інфінітив, Pr adv — категорія стану (предикативний прислівник), Cop — зв'язка, f — змінювана форма (дієслова), 1,3,5 — порядковий номер відмінка (відповідно називний, давальний і орудний).

Синтаксисти по-різному визначають кількість і склад структурних схем речення, але в усякому разі у схемі повинно бути не менше двох складників. Як довела Г. О. Золотова, навіть у таких реченнях, як *Світає*, *Морозить*, є суб'єкт думки — час і природне середовище: *зараз*, *тут*.

Оскільки структурні схеми узагальнюють типи предикативних відношень, то їх кількість обмежена. Вони мають національну специфіку, хоча види предикативних відношень за змістом є загальнолюдськими. Якщо структурною схемою простого речення є мовні форми предикації, то структурною схемою складного речення є спосіб зв'язку між предикативними частинами, що входять до складного.

Як бачимо, до структурної схеми речення входить тільки мінімум (суб'єкт і предикат думки), через що такі речення, як *Сусіди купили автомобіль* і *Мої сусіди вчора купили в автомагазині новий імпортний автомобіль* будуть мати одну й ту ж структурну схему. Для того щоб у разі потреби розрізнити подібні випадки, як доповнення до структурної схеми стали використовувати розширену структурну схему, або, іншими словами, *позиційну схему* висловлення (якщо пер-

ша містить предикативний мінімум, то друга — номінативний мінімум, тобто все, що необхідно для розуміння речення). До позиційної схеми, крім головних членів, належать різні поширювачі, тобто другорядні члени речення (в традиційному розумінні), або актанті і сирконстанти (за сучасною термінологією). Узагальнено схему членів речення можна схематично зобразити так (схема запозичена в З. Д. Попової [Попова 1977: 146]):

Вважають, що в системі мови закладені тільки структурні схеми, а позиційні схеми формуються в мовленні.

Говорячи про відношення між членами речення, не можна оминати питання про його вершину, тобто який із членів ядерної структури речення — підмет чи присудок — є важливішим. З цього приводу в мовознавстві існувало дві протилежні думки. О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, С. О. Карцевський, А. де Гроот уважали, що оскільки у формі підмета нема показників підпорядкованості якомусь іншому слову, то він є абсолютно незалежним членом. По-іншому це питання трактували А. Мартіне, О. О. Дмитрієвський. Усунення підмета, на їхній погляд, не призводить до руйнування речення, тоді як редукція присудка руйнує його (*Співається пісня* → *Співається*; *Співається пісня* → *Пісня*). Звідси висновок: присудок становить мінімум речення, його конститутивний центр і, таким чином, є єдиновладним у структурі речення. Цю позицію підтримав Л. Теньєр.

Отже, підмет і присудок мають подвійну природу. Їх статус змінюється залежно від того, в якому аспекті —

конструктивному чи комунікативному — їх розглядають. Синтагматично присудок підпорядковується підмету. В аспекті актуалізації (у відношенні не до якогось члена речення, а до всього висловлення) присудок займає центральну позицію (предикативність, а саме такі її складники, як категорії способу і часу, містяться саме в присудку).

Опозиції структурних схем за вираженими ними синтаксичними ознаками предикативних відношень утворюють системні зв'язки між цими структурними схемами, формують *парадигматику речень*. Питання парадигматики речень поки що не має однозначного розв'язання. У трансформаційній граматиці (Н. Хомський та його школа) під парадигматикою речення розуміють структурно відмінні, але семантично співвідносні синтаксичні конструкції (речення), що рівнозначне перифразам. Розширено трактує парадигматику П. Адамець: це ієрархічно організована система, в яку входять ядерне речення і всі його трансформи, що передбачають зміни в синтагматичній будові при стабільності змістової сторони; всі його модифікації, зумовлені зміною модального і фазисного значення; всі його варіанти, викликані зміною морфологічних категорій виду, часу, способу, числа [Адамець 1966: 79]. Сформульований П. Адамцем принцип має на меті побудову загальної системи мови як сукупності багаточленних та ієрархічно організованих парадигм обмеженого числа ядерних моделей, тобто того, що можна назвати синтаксичним полем речення.

У деяких концепціях парадигматику речення трактують як сукупність усіх морфологічних видозмін речення (Б. Ю. Норман; див.: [Общее языкознание 1983: 257]). Очевидно, беруть до уваги тільки внутрішньомодельні перетворення у межах категорій часу, модальності, особи, числа, роду і виду за комунікативною метою.

Ще вужче трактує парадигму речення Н. Ю. Шведова, відносячи до неї тільки зміни, пов'язані з модальними і часовими значеннями присудка. Так, повна парадигма простого речення, утворювана морфологічним варіюванням присудка, має 8 членів: три форми індикатива — теперішній, минулий і майбутній час і п'ять форм ірреальних способів — кон'юнктивний, умовний, бажальний, спонукальний, обов'язковий: *Вона працює. Вона працювала. Вона працюватиме/буде працювати. Вона працювала б. Якби вона працювала. Лише*

б вона працювала. Хай вона працює. Вона працюю, [а нік тільки їсть та вилежується].

Як і в морфології (пор. рос.: *ты победишь, он победит, я ?*), синтаксичні парадигми бувають повні і неповні. Повнота парадигми простого речення залежить від його граматичної структури і від лексичного наповнення структури. Так, скажімо, речення *Перемога — це чудово* має не восьмичленну (повну) парадигму, а неповну чотиричленну: *Перемога — це чудово. Перемога — це було чудово. Перемога — це буде чудово. Перемога — це було б чудово*. Тут відсутні такі форми ірреальних способів, як обов'язковість, бажальність, спонукальність. Речення *Цвісти садам* має всього лише двочленну парадигму — теперішній час (*Цвісти садам*) і бажальний спосіб (*Цвісти б садам*) [Шведова 1967: 7 і наст.; Грамматика современного русского литературного языка 1970: 577 і наст.].

Існує ще одна концепція парадигми речення, за якою до однієї парадигми належать речення, які співвідносяться з одним і тим самим денотатом, тобто є синонімічними. Такий парадигматичний підхід до речення характерний для напряму логічної семантики в синтаксисі.

Поняття парадигматики речення широко використовують як у конструктивному, так і в комунікативному синтаксисі. Як правило, парадигматичний підхід застосовують у вивченні простого речення. Складне речення характеризується за іншими параметрами (тут визначальними є зв'язки між предикативними частинами). Водночас треба зазначити, що складне речення не є механічним об'єднанням двох чи більше простих. Вступаючи в певні синтаксичні відношення, одна з частин може зазнавати таких структурних змін і мати таку структурну організацію, яка простим реченням не властива. У позиційній схемі складного речення особливий порядок слів, є позиції для сполучників, сполучних і співвідносних слів, часток, дейктичних (вказівних) слів та інших спеціалізованих засобів вираження зв'язку. Комунікативний тип складного речення, за Г. Кржижковою, визначається головною частиною.

Побудова (синтагматична організація) речення підпорядкована його двом функціям — номінативній і комунікативній. **Номінативна функція** пов'язана з позначуваною реченням ситуацією (подією), тоді як **комунікативна** — з виділенням у висловленні ядра і теми

повідомлення. Відповідно до цих двох аспектів речення у функціональному синтаксисі стали розрізняти *номінативний (семантичний) синтаксис* і *комунікативний синтаксис*.

Для номінативного (семантичного) синтаксису важливим є поняття пропозиції. *Пропозиція* — це семантичний інваріант, спільний для всіх членів модальної і комунікативної парадигми речень.

Так, наприклад, речення *Командир вручив воїнові орден, Командир нагородив воїна орденом, Командиром вручений орден воїнові* передають одну й ту саму інформацію. У пропозиції відображається денотативна ситуація. З цього погляду речення — це «драма в мініатюрі» (Л. Теньєр). Кожний актант і сирконстант (іншими словами, кожна словоформа) в позиційній схемі речення «відіграє» певну роль, позначаючи мовну семантику високого рівня абстракції, як, наприклад, діяч, дія, об'єкт дії, знаряддя дії, місце дії, мета дії тощо. Ч. Філмор, який уперше опрацював цю «відмінкову граматику» [Fillmore 1968: 24—25], виділив такі ролі: агентив (A), датив (D), інструменталь (I), фактитив (F) — предмет або особа, що виникають внаслідок дії, локатив (L), об'єктив (O). Нині цей перелік ролей дещо змінився, розширився й отримав нове символічне позначення: *agens, act, obj, instr, temp, loc, exist* «буття», *inser* «початок» тощо. Так, скажімо, речення *Я відчинив двері ключем* матиме такий запис у термінах пропозитивної номінації: *agens act obj instr*. Ці семантичні феномени в тій послідовності і в тому наборі, в якому вони виявились у наведеному висловленні, утворюють його (висловлення) пропозицію.

Пропозитивна номінація і позиційна структура висловлення не завжди збігаються. У мові існують речення, де в один синтагматичний ряд злиті дві чи більше пропозиції, які обслуговує спільний механізм актуалізації. Так, зокрема, в реченні *Я знав його дитиною* реалізовано дві пропозитивні номінації: *Я знав його* і *Він був дитиною*. У різних мовах механізми актуалізації і номінації ситуації характеризуються різним ступенем автономності, взаємозалежності.

З ученням про пропозицію пов'язана теорія глибинних і поверхневих структур. *Глибинна структура* — це спосіб абстрактного опису семантичної структури речення, це абстрактна формула, утворена найбільш загальними, універсальними елементами смислу. Так,

наприклад, речення *Будинок зводиться робітниками і зведення будинку робітниками* мають одну й ту ж глибинну структуру *Робітники зводять будинок*, яку можна передати як *agens act obj*. Якщо глибинна структура є узагальненим змістом речення, то **поверхнева структура** — це конкретний опис синтаксичної будови речення. Поверхнева структура забезпечує вираження глибинної синтаксичної семантики граматичними класами слів, тобто частинами мови. Як правило, одна глибинна структура реалізується в декількох поверхневих (див. наведені вище речення). Значно рідше трапляються випадки, коли одній поверхневій структурі відповідають дві глибинні. Наприклад: *Очікуваного запрошення письменника ще не було, Прийом депутата відбувся успішно*. Тут можливі дві інтерпретації: письменника запросили і письменник запросив, депутата приймали і депутат приймав. Поверхнева структура цих речень є недостатньою для однозначного витлумачення висловлення. Найчастіше це буває тоді, коли речення дає можливість дwoякою інтерпретувати зв'язки між своїми членами (випадки так званої синтагматичної омонімії): *Спостереження над мовою маленьких дітей* (спостереження дітей чи над мовою дітей), *Сильно засмаглий юнак кидає каміння* (сильно засмаглий чи сильно кидає). Як бачимо, синтаксичні зв'язки в реченнях є семантичними. Більшість помилкових аналізів речень є наслідком неправильного розставлення синтагматичних зв'язків.

Теорія глибинних структур, таким чином, поставила в центр граматичних досліджень семантику (основоположник цієї теорії Н. Хомський стверджував, що глибинна структура лежить у плані змісту). «Глибинний синтаксис» — це семантичний синтаксис. Для цього напряму характерна зацікавленість усім прихованим, не даним у «поверхневій» формі вираження, прагнення опрацювати універсальну модель, яку можна було б застосувати до будь-якої мови, глибока інтерпретація семантики речення, залучення до семантичного вивчення речення мовленнєвої ситуації (пресупозиції висловлень) і, що особливо важливо, зняття широко практикованого раніше різкого протиставлення синтаксису і лексики.

Саме «глибинний синтаксис» дав поштовх для вивчення лексичного наповнення речення. Дослідження 60—80-х років ХХ ст. довели, що між структурою речення і його лексичним наповненням існує тісний вза-

емозв'язок. Так, з одного боку, уже значенням дієслова, що входить до предикативного центру речення, задається структура речення (*відчинити що і чим*, тоді як *світати* не може мати поширювачів), з іншого боку, на всі граматичні зразки речення накладаються лексичні обмеження. Цікаво, що навіть такі узагальнені (логічні) значення, як екзистенція, номінація, характеристика, ідентифікація, в різних мовах актуалізуються в спеціалізованих структурних схемах. Через те в логіко-граматичному синтаксисі виділяють чотири типи речень: 1) речення характеристики (*Люди спокійні. Цей будинок гарний*); 2) речення тотожності, або ідентифікації (*В. Винниченко — письменник і політичний діяч. Багряний колір — це густо-червоний, пурпуровий*); 3) речення-найменування, або номінації (*Це дерево зветься акацією*); 4) буттєві речення (*У цьому саду є груші. У Карпатах водяться дикі кабани*).

Крім семантичного, речення має великий прагматичний потенціал — передає відношення до предмета мовлення, до ситуації і до адресата. Ці прагматичні компоненти, взаємодіючи з семантичною структурою речення, формують його глибоку й багатоступеневу смислову структуру.

Комунікативний (функціональний) синтаксис пов'язаний із розподілом функціонального навантаження речення між його членами, який дістав назву **актуального членування речення**. Оскільки в будь-якому повідомленні є те, що відоме слухачеві, і те нове, заради чого породжується повідомлення, то висловлення відповідно поділяється на дві частини: вихідну частину — *тему* і на те, що говориться про неї, — *рему* (нову інформацію). Актуальне членування речення здійснюється за допомогою порядку слів та інтонації. Тема звичайно розміщується на початку фрази, рема — в кінці (*Студенти в аудиторії*), однак за допомогою інтонації можна як рему виділити початок фрази (*Студенти в аудиторії*; тобто не викладачі, не гості, а саме студенти). Додатковими маркерами реми можуть бути видільні частки (*тільки, лише, саме*), неозначені артиклі, додатки-агенси в пасивних конструкціях тощо.

Актуальне членування речення зумовлене не логічними відношеннями між його компонентами, а умовами комунікації, зовнішньою ситуацією, інтересами співбесідників тощо. Воно представляє комунікатив-

ний аспект, а не логіко-граматичний рівень. Водночас потрібно зауважити, що актуально членуються не всі речення. Однослівні, безособові і взагалі більшість односкладних речень, а також ті двоскладні речення, які є відповідями на запитання «Що сталося?», не мають актуального членування. Так, у реченнях *Лелеку прилетіли, Скресли ріки, Мати повернулася з роботи* весь зміст є новим, тому ці речення не членуються на тему і рему. Отже, актуальне членування не можна ототожнювати з логічною структурою речення.

Основоположником теорії актуального членування речення вважають французького мовознавця А. Вейля, ідеї якого розвинув чеський мовознавець В. Матезіус, який і запропонував сам термін.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте типи граматичних значень і граматичних категорій. Що розуміють під прихованими граматичними категоріями?
2. Проаналізуйте сучасні теорії морфеми і частин мови.
3. Охарактеризуйте сучасні теорії речення. Що таке структурна і позиційна схема речення? Як у сучасних дослідженнях трактується парадигматика речення?
4. Чим різняться конструктивний і комунікативний синтаксис? Що таке глибинна структура речення?
5. У чому сутність актуального членування речення?

Література

Основна

- Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 151—198.
 Общее языкознание / Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 236—287.
 Общее языкознание: Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1972. — С. 200—393.

Додаткова

- Есперсен О. Философия грамматики. — М., 1958.
 Матезиус В. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок. — М., 1967.
 Докулил М. К вопросу о морфологической категории // Вопр. языкознания. — 1967. — № 6.
 Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. — Л., 1976.
 Бондарко А. В. Функциональная грамматика. — Л., 1984.
 Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.

- Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992.
- Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. — Донецьк, 2001.
- Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М., 1973.
- Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. — М., 1972.
- Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. — М., 1976.
- Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. — М., 1985.
- Современные зарубежные грамматические теории. — М., 1985.

3.7. Лексико-семантична система мови

Лексико-семантична система — одна з найскладніших мовних систем, що зумовлено багатовимірністю її структури, неоднорідністю її одиниць, різноманітністю відображених у них відношень і відкритістю для постійного поповнення новими одиницями (словами та значеннями). Своєрідність її також в тому, що вона на відміну від інших мовних систем (фонологічної і граматичної) безпосередньо пов'язана з об'єктивною дійсністю, віддзеркаленням якої вона є. Усе це утруднює її вивчення.

Поняття лексико-семантичної системи

Якщо системність фонологічного рівня і граматики в мовознавців післясосоюрівського періоду не викликала сумнівів, то щодо системності лексики їхні погляди не збігалися. Так, скажімо, французький мовознавець А. Мартіне стверджував, що лексика не-системна, а англійський мовознавець К.-Х. Ульман допускав, що в лексиці системними є тільки деякі пласти.

У вітчизняному мовознавстві про системність лексики було заявлено ще в минулому столітті. Український мовознавець О. О. Потебня, який ґрунтовно опрацював загальну теорію слова як у плані форми, так і в аспекті змісту (теорія внутрішньої форми слова, вчення про ближче і дальше значення слова, його багатозначність та історичну змінність значень), закликав учених вивчати семантичні відношення між словами,

люкони і правила внутрішніх змін у групах семантично пов'язаних слів.

Істотний внесок у теорію системності лексики зробив російський мовознавець М. М. Покровський. На його думку, слова в своєму семантичному розвитку орієнтуються на своїх системно з ними пов'язаних партнерів (синоніми, антоніми тощо). Так, зокрема, рос. слово *крепкий* мало спочатку значення «міцний, сильний», а його антонім *слабый* відповідно протилежне значення — «який не відзначається фізичною силою» (*крепкий парень* — *слабый парень*). Коли з часом слово *крепкий* набуло значення «сильний за концентрацією, насичений» (*крепкий чай*), то, орієнтуючись на нього, в цьому ж напрямку розвиває своє значення *слабый* (*слабый чай*).

Таких прикладів, де розвиток значень слів зумовлюється не логікою речей, а лише системними зв'язками навіть усупереч логіці, є чимало в будь-якій мові. Як уже згадувалося, в українській мові слово *південь* спершу мало значення «полудень, 12-та година дня», а його антонім *північ* відповідно «12-та година ночі» (лише такі значення мають у російській літературній мові *полдень* і *полночь*). Коли ж слово *південь* набуло значення «південна частина світу» (для цього були реальні причини, бо опівдні сонце перебуває в південній частині неба), слово *північ* стало позначати протилежну півднєві сторону світу, хоч для цього об'єктивних позамовних причин не було: опівночі на північній частині неба немає ні сонця, ні місяця. Рос. *батюшка* і *матушка* спочатку функціонували як пестлива форма називання батька і матері. Згодом *батюшкой* стали ще називати попа. Це вмотивовано тим, що піп є пастором, батьком для своєї пастви. *Матушкой* стали називати дружину попа, хоч до пастви вона не має прямого стосунку. Уже за життя сучасного покоління виникло словосполучення *злаякісна пухлина*, яким позначають дуже шкідливу, загрозливу для життя ракову пухлину. Усі інші (не ракові) пухлини стали називати *доброакісними*, хоч у них жодних добрих якостей немає.

Наведені тут та інші подібні факти свідчать про те, що лексика — це не механічне нагромадження слів, а система. На системність лексики вказують такі факти:

1) вивідність одних одиниць із інших одиниць тієї самої мови, тобто можливість тлумачення будь-якого слова мови іншими словами тієї ж мови: *мовознавст-*

во — наука про мову; *учитися* — засвоювати які-небудь знання, *вивчати* що-небудь;

2) можливість описати семантику слів за допомогою обмеженого числа елементів — семантично найбільш важливих слів, так званих елементарних слів (компонентний, семний аналіз): *йти* — переміщуватися, земля (ноги), в одному напрямку; *ходити* — переміщуватися, земля (ноги), в різних напрямках; *бігти* — переміщуватися, земля (ноги), в одному напрямку, швидко; *летіти* — переміщуватися, повітря (крила), в одному напрямку; *плавати* — переміщуватися (вода), в різних напрямках; *марширувати* — переміщуватися, земля (ноги), ритмічно тощо (детальніше про це див. у розділі «Методи дослідження мови»);

3) системність і впорядкованість об'єктивного світу, що відображений у лексиці. Мав рацію французький письменник Анатоль Франс, коли говорив, що «словник — це всесвіт, розташований в алфавітному порядку».

На утвердження думки про системність лексики великий вплив мали дослідження німецьких лінгвістів Г. Остгофа, К. Мейера, Г. Шпербера, Й. Тріра, Г. Іпсена, В. Порціга. Так, зокрема, Г. Остгоф говорив про існування в мові системи значень. К. Мейер, аналізуючи пруську військову термінологію, дійшов висновку, що кожен термін отримує свою вартість із власної позиції в загальній номенклатурі. Г. Шпербер прийшов до думки про існування полів значень. Й. Трір висунув ідею про поняттєві поля, Г. Іпсен — про лексикограматичні поля (етимологічно різні слова, входячи в одну смислову систему, набувають спільних граматичних ознак), а В. Порціг — про лексико-синтаксичні поля (*йти* — *ноги*, *бачити* — *очі*, *чути* — *вуха*, *цілувати* — *губи* тощо). Далі Е. Оксар і О. Духачек уводять поняття *лексико-семантичне поле*, В. В. Виноградов — *лексико-семантична система*, а О. І. Смирницький — *лексико-семантичний варіант*. Помітний внесок у розробку лексико-семантичної теорії зробили українські мовознавці В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.

Як будь-яка система, лексико-семантична система базується на відношеннях, найголовнішими серед яких є парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні.

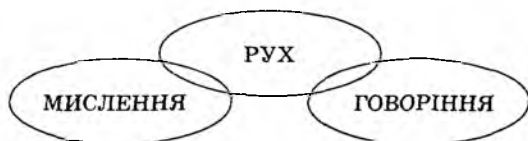
Парадигматичні відношення

Значення слова, його цінність (значеннєвість) залежить тією чи іншою мірою від значень інших семантично пов'язаних із ним слів, від місця слова в лексико-семантичній парадигмі, тобто від його парадигматичних відношень.

Парадигматичні відношення в лексико-семантичній системі — відношення між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їх значень.

Слова, як і фонемі, морфемі, конструкції, знаходяться між собою в різних опозиціях і об'єднуються в різноманітні парадигми.

Найбільшим парадигматичним об'єднанням є лексико-семантичне поле. *Лексико-семантичне поле* — це сукупність лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ. Це слова, пов'язані з одним і тим самим фрагментом дійсності. Так, скажімо, в лексико-семантичній системі будь-якої мови можна виділити поле руху (переміщення), поле часу (темпоральне), поле погоди (метеорологічне), поле розумової діяльності (мислення), поле почуттів тощо. Лексико-семантичні поля є відносно автономними, бо пов'язані між собою, що засвідчується багатозначними словами, які різними своїми значеннями входять до різних полів. Так, можна стверджувати про зв'язок лексико-семантичних полів руху, мислення і говоріння; часу і погоди тощо. Дієслова руху використовують для називання мисленнєвих процесів (*схопити думку, дійти висновку, наблизитися до розв'язання проблеми* та ін.) і процесу говоріння (*повернувся язик, смикнуло за язик, рос. вертится на языке, болг. да се обърна «звернутися»* тощо). Темпоральні лексеми майже в усіх мовах світу використовують для номінації погодних (метеорологічних) понять. Так, укр. і рос. *погода* є похідним від *год*, болг. *време* має значення «час» і «погода», укр. *година* означає «час», «60 хвилин» і «гарна сонячна погода», чеськ. *počasí* «погода» є похідним від *čas* «час», словацьк. *chvíla* «дуже короткий час» і «гарна сонячна погода», рос. діал. *время* і укр. гуцульське *верем'є* «час» і «погода». Час і погоду позначають також ісп. *tiempo*, італ. *tempo*, алб. *kohë*, угор. *idő*. Графічно згадані тут поля можна зобразити так:

Отже, лексико-семантичні поля характеризуються зв'язком слів або їх окремих значень, системним характером цих зв'язків, що забезпечує безперервність смислового простору. Кожне поле — це своєрідна мозаїка слів, де кожне окреме слово має певне місце в лексико-семантичному просторі. Ця мозаїка не збігається в різних мовах, бо кожна мова по-своєму членує об'єктивний світ. Національна специфіка лексико-семантичних полів виявляється в кількості наявних у полі слів і в характері опозиції між компонентами поля. Цю думку яскраво ілюструє спостереження Л. Єльмслева щодо позначення в деяких мовах дітей одних батьків:

Значення	Угорська мова	Російська мова	Малайська мова
Старший брат	batya	брат	sūdūrā
Молодший брат	ōccs		
Старша сестра	néne	сестра	
Молодша сестра	hug		

Хоч позначувані тут явища (стать дитини і послідовність народження) є універсальними, але в різних мовах вони неоднаково розподілені між словами. У малайській мові їх не розмежовують, у російській мові слова диференціюють стать дитини, а в угорській — і стать, і послідовність народження дитини. Пор. ще: рос. *любить*, укр. *любити* і *кохати*, болг. *любя* і *обичам*, нім. *lieben* і *haben gern*, англ. *like*, *love*. Не збігаються в українській і російській мовах назви кольорів (у німецькій мові немає назви для голубого кольору), назви спорідненості і свояцтва в українській, болгарській, німецькій і англійській мовах тощо. Отже, семантичний простір по-різному членується в мовах, кількість клітин у межах лексико-семантичного поля не збігається, а тому й не збігаються значення слів-відповідників.

Лексико-семантичне поле має своє ядро і периферію. У ядрі містяться найважливіші слова, вони пов'я-

зні між собою сильними семантичними відношеннями й утворюють синонімічні, антонімічні і родо-видові групи. На периферії містяться функціонально менш важливі слова, які, як правило, належать і до іншого лексико-семантичного поля.

У межах лексико-семантичного поля виділяють лексико-семантичні групи. Так, скажімо, в темпоральному лексико-семантичному полі виокремлюють: 1) назви неточних часових відрізків (*час, пора, період, епоха, ера* тощо); 2) назви точних часових відрізків (*секунда, хвилина, година, доба, тиждень, місяць, рік, століття* тощо); 3) назви пір року (*весна, літо, осінь, зима*); 4) назви частин доби (*ранок, південь, вечір, ніч*); 5) назви місяців (*січень, лютий* і т.д.); 6) назви днів тижня (*понеділок, вівторок* і т.д.).

У середині лексико-семантичних груп виділяють ще тісніше пов'язані семантичні об'єднання (їх називають **лексико-семантичними категоріями**) — синоніми, антоніми, конверсиви, гіпоніми.

Синоніми — слова однієї й тієї ж частини мови, значення яких повністю чи частково збігаються. Синонімія відображає в мові властивості об'єктивного світу, через що є лінгвістичною універсалією.

У мовознавстві існує декілька підходів до вивчення синонімії. Одні дослідники акцентують на тотожності або подібності значень, інші — на їх повній чи частковій взаємозамінності в тексті, треті — на їх оцінностилістичній характеристиці.

За ступенем синонімічності (тотожності, близькості значень і здатності взаємозаміщуватися і нейтралізуватися в тексті) синоніми поділяються на **абсолютні**, або **повні** (мовознавство — лінгвістика, коцюба — кочерга, рос. префикс — приставка, фр. прикметники *nil* — *aucun* «ніякий»), і **часткові** (*вивіз* — *експорт*, *друг* — *товариш*, рос. *линия* — *черта*, англ. *big* — *large*, фр. *revue* — *parade*, нім. *schwer* — *kompliziert*). Відповідно до виконуваних функцій синоніми поділяються на **ідеографічні**, або **семантичні** (*гарний* — *чудовий* — *чарівний*, рос. *прохладный* — *холодный* — *студеный* — *ледяной*, англ. *mistake* — *error* — *slip* — *lapse*, фр. *petit* — *minime*), **стилістичні** (*говорити* — *глаголати* — *паякати*, рос. *глаза* — *очи* — *бельма*, нім. *Gesicht* — *Antlitz*, фр. *visage* — *museau*) і **змішані**, або **семантико-стилістичні** (*йти* — *плестися* (розм.) «йти повільно, стомлено»). Ступінь

синонімічності слів тим вищий, чим більше в них спільних позицій, у яких можуть нейтралізуватися їх семантичні відмінності.

Серед слів з протилежним значенням — **антонімів** — також можна виділити декілька груп, що різняться між собою характером протиставлення: 1) антоніми, які виражають **контрарну** протилежність, тобто такі, які перебувають в градуальній опозиції, через що між ними можна вставити слово, яке позначає щось середнє (*молодий* — *старий*, *високий* — *низький*; між ними можна вставити *середнього віку*, *середньої висоти*); 2) антоніми, які виражають доповнювальні, **комплементарні** відношення. Тут заперечення одного члена дає значення іншого (*живий* — *мертвий*, *істинний* — *хибний*); 3) антоніми, які виражають **контрадикторну** протилежність; один із членів, що вживається з заперечним префіксом *не-*, не має точної семантичної визначеності (*молодий* — *немолодий*); 4) антоніми з **векторною** протилежністю (*входити* — *виходити*, *приїжджати* — *виїжджати*, *одягатися* — *роздягатися*, *вмикати* — *вимикати*). Як правило, в працях, присвячених антонімії, говорять про антонімічні пари, однак нерідко трапляються антонімічні тріади (*минуле* — *сучасне* — *майбутнє*).

Близьким до антонімії є явище конверсії. Лексичні **конверсиви** — це пари слів, які виражають зворотні відношення. Відображаючи одну й ту ж дію чи відношення, конверсиви вживаються в співвідносних конструкціях відповідно з прямою і зворотною рольовою структурою: те, що в першому слові розглядається з погляду *A*, у другому — з погляду *B*, тобто суб'єкт і об'єкт міняються в реченні ролями. Наприклад: *Петро продає книжки Андрієві* — *Андрій купує книжки в Петра*; *Брат старший від сестри* — *Сестра молодша від брата*. Див. ще такі конверсиви, як *давати* — *брати*, *вручати* — *приймати*, *передувати* — *йти за ним*, *здавати (квартиру)* — *наймати*, *попередник* — *послідовник* тощо.

На відміну від синонімів і антонімів один із конверсивів уживається в тексті, а інший лише зберігається в пам'яті. Навмисне зіштовхування обох конверсивів у тексті використовується у випадку потреби підкреслити чи виділити якусь думку: *Чесний програш* *достойніший від нечесного виграшу*.

Якщо до антонімії близьким явищем є конверсія, то до синонімії — *гіпонімія* (її ще називають квазісинонімією), що охоплює родо-видові відношення в лексико-семантичній системі. Гіпонімія як родо-видове відношення — це сукупність семантично однорідних одиниць, які належать до одного класу. Так, наприклад, видові поняття *яблуко, груша, апельсин, банан, ківі* тощо (гіпоніми) об'єднуються одним родовим поняттям (гіперонімом) *фрукти*. Гіпонімія характеризується привативною опозицією: видові назви завжди є семантично багатші від родових. Саме тому на відміну від синонімії, яка допускає взаємозаміну, гіпонімія характеризується односторонньою заміною гіпоніма на гіперонім, але не навпаки: *У лісі з'явилися підберезники* → *У лісі з'явилися гриби*; *Артисти вручили троянди* → *Артисти вручили квіти*.

Гіпонімія — це найбільш фундаментальні парадигматичні смислові відношення, за допомогою яких структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднуються в тематичні й лексико-семантичні групи і поля. Саме тому, що панівними в лексико-семантичній системі є родо-видові відношення, превалюючим типом опозицій тут є інклюзивні, тобто відношення слабкого (немаркованого) і сильного (ознакового, маркованого) члена. Це надає лексико-семантичній системі домінантно-підпорядкованої впорядкованості (послідовне включення слів нижчого рівня абстракції до вищого), що не характерно для граматичних абстракцій.

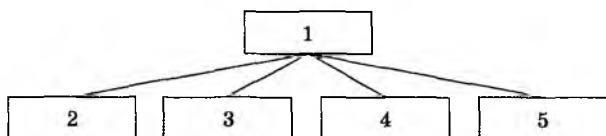
Розподіл слів за парадигматичними об'єднаннями — яскраве свідчення системної організації лексики. Підтвердженням цього є досвід укладання ідеографічних словників, серед яких одним з найдавніших (вийшов у 1852 р.) і найвідоміших є тезаурус Пітера-Марка Роже (Роджета) — «*Roget's Thesaurus of English Words and Phrases*», де вся лексика поділена на 6 класів, 24 підкласи, 1000 тем, а в межах кожної теми виділені лексико-семантичні групи і лексико-семантичні категорії.

Очевидно, до парадигматичних слід віднести і відношення між значеннями полісемантичного слова, в іншій термінології, внутрішньослівні відношення, хоч у деяких лінгвістичних працях їх виділяють як окремі відношення на одному рівні з парадигматичними і синтагматичними (див.: [Общее языкознание: Внутренняя структура языка 1972: 417—445]).

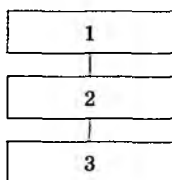
Значення полісемантичного слова утворюють певну структуру, елементи якої по-різному залежать один від одного і по-різному пов'язані між собою. Для того щоб визначити семантичну структуру слова, необхідно виявити всі значення (лексико-семантичні варіанти) слова; визначити диференційні ознаки, за якими ці значення протиставляються; простежити порядок внутрішнього зв'язку і підпорядкування лексико-семантичних варіантів та встановити, якими мовними засобами здійснюється внутрішньослівне розмежування семантики слова.

За характером організації (залежності, мотивації) лексико-семантичних варіантів у багатозначному слові виділяють три основні типи (структури) полісемії: радіальну, ланцюжкову і радіально-ланцюжкову.

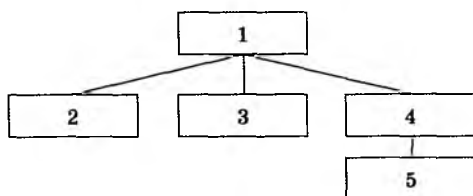
При *радіальній полісемії* всі похідні (непрямі) значення походять безпосередньо від одного основного (прямого). Так, слово *стіл* має п'ять значень: 1) «різновид меблів»; 2) «їжа, страви; харчі»; 3) «установа або відділ установи, що займається певними канцелярськими справами»; 4) «деталь верстата у вигляді горизонтальної дошки, що служить для закріплення заготовок під час їх обробки»; 5) «гора, височина з плоскою вершиною та стрімкими схилами». Друге, третє, четверте і п'яте значення є похідними від першого. Схематично семантичну структуру цього слова можна зобразити так:

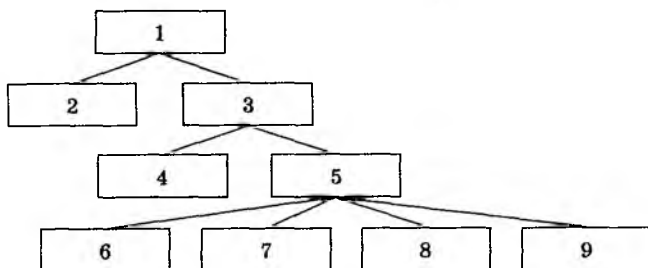
При *ланцюжковій полісемії* кожне наступне значення є похідним від попереднього. Прикметник *дозрілий*, наприклад, має три значення: 1) «який дозрів; доспілий»; 2) «який досягнув повного розвитку»; 3) *перен.* «який повністю сформувався (про абстрактні поняття — гнів, розум, любов тощо)». Тут друге значення мотивоване першим, а третє — другим. Семантична структура цього слова має такий вигляд:

Радіально-ланцюжкова полісемія поєднує в собі два названих вище типи, тобто паралельну підпорядкованість і послідовну залежність. Наприклад, у слові *зерно* виділяють п'ять значень: 1) «насіння рослин» (*конопляне зерно, кава в зернах*); 2) «дрібний плід хлібних злаків» (*торгувати зерном, зібрати хліб до зерна*); 3) *перен.* «зародок, початок чого-небудь» (*зерно теорії, зерно поетичного дару*); 4) «окрема дрібна часточка якої-небудь речовини; крупинка, краплинка» (*зерно піску, зерно золота*); 5) *перен.* «невеличка часточка, крихітка чого-небудь» (*зерно правди, зерно надії*). Семантична структура цієї лексеми матиме таку схему:

Змішані радіально-ланцюжкові структури мають надзвичайно широкую варіативність. Так, наприклад, семантична структура слова *гострий* має таку «химерну» схему:

При глибшому розгляді семантичної структури багатозначного слова виявляється, що відношення між прямим і похідним значеннями є різноманітнішими. Навіть у лексемах із двома значеннями виділяють два типи залежності — підпорядковану (одне значення є прямим, а друге похідним від нього) і паралельну, у якій два значення виникають не внаслідок перенесення назв, а внаслідок паралельного утворення від однієї твірної основи за допомогою однакового або багато-

значного афікса. Наприклад, слово *братство* має два значення: 1) «група, товариство людей, об'єднаних спільною діяльністю і метою» і 2) «братське почуття, ставлення; дружба». Тут ідеться не про мотивацію другого значення першим, а про паралельний словотвірний процес (*брат* + суфікс *-ство* зі значенням збірності і *брат* + суфікс *-ство* зі значенням ознаки, якості). Згодом дві лексичні одиниці злилися в одну, тобто стали сприйматися як одне багатозначне слово. Цей процес отримав термінологічне означення — *агрегативання* (термін Н. З. Котелової).

У межах радіальної полісемії можна виділити значення з однорідною і неоднорідною мотивацією. Так, у слові *блиск* всі його похідні значення, а саме: 1) «багатство, розкіш, пишнота»; 2) «яскравий вияв високих якостей, таланту, розуму»; 3) «складова частина назв деяких мінералів» однаково мотивовані твірним значенням «яскраве сяяння, світіння». У слові ж *дорога* також значення 1) «перебування в русі (йдучи або їдучи)»; 2) «місце для проходу, проїзду»; 3) «правильний напрям руху» виводяться безпосередньо з прямого номінативного «смуга землі, по якій їздять і ходять», але мотивуються різними семами (див.: [Лисиченко 1977: 27]).

Інший важливий аспект, за яким описується структура багатозначного слова — це характеристика значень за їх місцем (важливістю) в семантичній структурі. Семантична структура полісемічного слова має польову будову з чітко вираженим центром і близькою та далекою периферією. Ядро поля містить головне (основне) значення. Воно завжди є прямим і найменшою мірою залежним від контексту. Навколо нього розташовуються частовживані переносні значення, а на периферії — рідковживані (застарілі, нові, що не стали ще загальновідомими, і фразеологічно пов'язані) значення. Так, наприклад, ядром семантичної структури слова *золотий* є його основне номінативне значення «із золота» (*золотий зливоч, золотий перстень*), навколо нього розташовуються такі лексико-семантичні варіанти, як «дуже цінний, вартий поваги» (*золота людина, золоті слова*), «дорогий, любий» (*Золота дитино!*), «майстерний, умілий» (*золоті руки*), «прекрасний, щасливий» (*золота пора, золоте дитинство*), «кольору золота» (*золоте колосся, золота осінь*). На периферії перебувають значення «дохідний» (*золота справа*), «найвигідніший (спосіб поведінки)»

(*золота середина*), «бездіяльний, гультьайський» (*золота молодь*), «п'ятдесятирічний» (про подружнє життя) (*золоте весілля*) та ін.

Отже, кожне значення займає в семантичній структурі полісемічного слова певне місце залежно від його цінності для того чи іншого синхронного зрізу мови.

Синтагматичні відношення

Семантика слова, його змістовий обсяг визначається можливостями слова поєднуватися з іншими словами, тобто його синтагматичними відношеннями.

Синтагматичні відношення слова — його лінійні, контекстні зв'язки, його сполучуваність.

Слово в парадигматиці, тобто в словнику, в системі мови, і слово в синтагматиці — неоднакові речі. У синтагматиці здійснюється комбінаторика значень, і смисл словосполучення чи речення не дорівнює сумі значень слів, на що свого часу вказував Л. В. Щерба. Білоруський драматург А. Макайонек дуже влучно ілюструє це положення в п'єсі «Затюканий апостол» на прикладі семантичних змін слів під впливом сполучуваності з часткою *амаль* «майже»: «Слова амаль — амаль слова. Яно нічога не азначае. Само ніякай сілы не мае. І ў той жа час яно можа начыста знішчыць самае сільнае, самае ёмкае слова, калі іх паставіць радам. Ну вось: жывы і амаль жывы... Разумны і амаль разумны... Ці: амаль свабода. Што гэта? Амаль свабода? Га? Зніжае да свайго взроўню, да «нішто». Выходіць, аднаразова яно і вялікае слова. Ёмкае слова»¹.

Пор. ще: *У кишені він знайшов лише копійчку і Будівництво двоповерхової дачі обійшлося йому в копійчку*. Зрозуміло, що в другому реченні слово *копійчка* не має абсолютно нічого спільного з його словниковим значенням.

Як уже зазначалося, синтагматика слова — це його сполучуваність. Кожне слово поєднується не з будь-якими, а тільки з певними словами. Є слова з одинич-

¹«Слово *майже* — майже слово. Воно нічого не означає. Само ніякої сили не має. І в той же час воно може начисто знищити найсильніше, найбільше слово, коли їх поставити поряд. Ну от: *живий і майже живий... Розумний і майже розумний*. Чи: *майже свабода*. Що це? *Майже свабода*? Га? Принижує до свого рівня, до «ніщо». Виходить, водночас воно й велике слово. Містке слово».

ною сполучуваністю, як, наприклад, укр. *згайнувати (час)*, *розтринькати (гроші)*, *скалити (зуби)*, *вудити (рибу)*, *проливний (дощ)*, рос. *закадычный (друг)*, *убористый (почерк)*, *подножный (корм)*, *трескучий (мороз)*, *грецкий (орех)*, *беспробудный (сон)*, *окладистая (борода)*, *испустить (дух)*, *скоропостижно (скончатся)*. Є також двовалентні, тривалентні, але є й слова з надзвичайно широкою (необмеженою) сполучуваністю, як, наприклад, *гарний* чи *поганий* (буквально все може бути гарним або поганим).

Лексична синтагматика (сполучуваність) специфічна у кожній мові. Українці і чехи, скажімо, з мови на іншу мову текст перекладають (*перекладати текст*, *překládat*); росіяни, болгари і серби переводять (*переводить текст*, *превеждам*, *преводити*); поляки тлумачать (*tłumaczyć*), німці пересаджують (*übersetzen*), англійці передають, транслюють (*to translate*).

Пор. ще: англ. *brown (eyes, boots, hair, horse)* й укр. *коричневі черевики*, але *карі очі*, *каштанове волосся*, *карий*, *гнідий*, *каро-гнідий кінь*; укр. *високий (будинок, гора, хлопець, дівчина)* й англ. *high building, high mountain*, але *tall boy, tall girl*; англ. *to wash (the face, the linen)*, укр. *умивати обличчя*, але *прасти білизну*; укр. *насилати борщу*, рос. *налить борща*.

Сполучуваність слова можна інтерпретувати як його контекст. Уважають, що словосполучення — це мінімальний контекст слова. Взагалі розрізняють **контекст лексичний**, де значення слова визначається іншими словами (*пізній вечір*, *літературний вечір*), і **синтаксичний**, де значення слова визначається граматичною формою слова-поширювача (*судити кого* «розглядати в судовому засіданні», *судити про кого* «висловлювати судження», *важити що* «визначати вагу», *важити* (без додатка) «мати значення», *дивитися на кого* «сприймати очима, спостерігати», *дивитися за ким* «піклуватися», рос. *вертеть сигарету* «скручувати, робити цигарку», *вертеть сигаретой* «вертїти цигаркою», *стоит чего* «заслугує», *стоит что* «має ціну, коштує»).

Розрізняють також системний і несистемний контексти. **Системний** — це такий контекст, коли сполучуваність зумовлена індивідуальним значенням слова: наприклад, російські фрази *оранжевая краска*, *защипать чулки*, *писать стихи ямбом* є нормальним (системним) контекстом відповідно для слів *краска*, *за-*

штопати, писать (стихи), бо фарба насправді може бути оранжевою, панчохи за потреби штопають, а серед піршових розмірів є ямб.

Несистемним є такий контекст, коли сполучуваність слова не впливає з його семантики. Ілюстрацією несистемного контексту може служити такий уривок з пісні «Оранжевые мамы оранжевым ребятам оранжевые песни оранжево поют»; рядок з вірша В. Маяковського «Защтопайте мне душу»; вислів Р. Рождественського про те, що В. Маяковський «писал лесенкой, а я буду писать лифтами». Несистемним контекстом для слова *заграничное* є фраза *купила что-то очень заграничное* (*заграничное* — відносний прикметник, а відносні прикметники не мають ступенів порівняння), а для слова *жениться* поєднання з прислівником *скоропостижно*. Подібні фрази називають невідміченими. Як приклад невідміченої фрази наводять штучно сконструйоване Н. Хомським *The colorless green ideas sleep furiously* «Безбарвні зелені ідеї шалено сплять». Однак будь-яка невідмічена фраза може стати відміченою. У мовознавстві зроблені спроби «розшифрувати» і тільки що наведену фразу Н. Хомського. Уявіть собі, що декілька дівчат, яких звали Ідеями (ім'я Ідея було досить поширене у 20—30-ті роки), після виснажливої туристичної екскурсії бліді (безбарвні), аж позеленілі покотом сплять в курені і хропуть (шалено сплять). Ще років 20—30 тому такі сполучення слів, як *порошкове молоко, скляна сковорода, кольорова музика, анатомія кохання* тощо були невідміченими, нині — широкоживані.

Крім словесного, існує ще **ситуативний (побутовий) контекст** (час, місце спілкування, учасники комунікативного акту тощо). Класичною ілюстрацією ситуативного контексту може служити сконструйований Л. А. Булаховським діалог: «Вона червона?» — «Ні, чорна». — «А чому вона жовта?» — «Тому що зелена». Його смисл стане зрозумілим, якщо вказати, що розмова відбувається біля куща смородини.

Епідигматичні відношення

Парадигматичні та синтагматичні відношення пронизують усі рівні мови і є універсальними, тобто властивими всім мовам світу. Дехто вважає, що на відміну від усіх інших рівнів мови, яким притаманні тіль-

ки ці два аспекти, лексична система має ще третій вимір — епідигматику, без урахування якого неможливо ґрунтовно і вичерпно охарактеризувати семантику слова. Оскільки слово має форму і зміст, то й асоціативні його зв'язки є двосторонніми: з одного боку, існують асоціативні зв'язки з формально близькими словами, з іншого — з близькими значеннями.

Епідигматичні відношення — асоціативно-дериваційні зв'язки між словами за формою і за змістом.

Асоціативно-дериваційні зв'язки за формою можна проілюструвати таким прикладом: слово *земля* у значенні «ґрунт» асоціюється з такими словоформами, як *земелька, земляний, землистий, земельний, землекоп, землероб, землевласник, землеволодіння, землемір* тощо, тоді як *земля* у значенні «суша» асоціюється з такими формами, як *земний, наземний, підземний, земноводний*, а *земля* у значенні «планета» — з формами *земляни, навколоземний, приземлитися, приземлення* тощо.

Асоціативно-дериваційні зв'язки за змістом мають місце тоді, коли переносне значення слова семантично не мотивується прямим. Так, слово *чорнити* має значення «ганьбити, знеславлювати кого-, що-небудь», яке пов'язане з його основним значенням «робити що-небудь чорним» чисто асоціативно. Асоціативно-дериваційні відношення особливо помітні тоді, коли переносне значення «вступає в конфлікт» з прямим. Так, скажімо, слово *ремісник* має основне значення «особа, яка володіє певним ремеслом і виготовляє на продаж та на замовлення певні вироби» і переносне «той, хто працює шаблонно, без творчої ініціативи, натхнення». Основне і переносне значення тут не мають спільних сем. Переносне значення в цьому разі має суто асоціативну природу (між цими двома значеннями існують стійкі асоціації), бо ремісник не обов'язково позбавлений ініціативи і не завжди працює шаблонно, без натхнення, що засвідчує хоча б така фраза, як *високе ремесло*.

Непоодинокі випадки, коли подібні асоціації можуть охопити цілі лексико-семантичні поля. Так, наприклад, уся лексика на означення температури виключно на асоціативній основі стала обслуговувати лексико-семантичне поле почуттів (*гаряче серце, холодні стосунки, полум'я кохання, жар серця, душа палає*;

серце гаряче, мов жар; гарячий поцілунок, холодний прийом тощо). Завдяки стійким асоціаціям розвиваються регулярні типи змін лексичного значення слів у багатьох мовах, як то маємо у випадку метонімічних перенесень значень: вмістилище і те, що в ньому наявне (*випив одну чашку*), матеріал і виріб з нього (*ходить у шовку*), населений пункт і його населення (*все село вийшло на зустріч*), дія і її результат (*зупинка трамвая*), форма і зміст (*цікава книжка*), ціле і частина (*стадо зі ста голів*), автор і його твори (*читати Шевченка*) та ін.

Про те, що асоціативно-дериваційні зв'язки відіграють у мові суттєву роль, свідчать випадки хибної етимології та оказіонального переосмислення і «перінакшування» слів. Наприклад: укр. *кочка зору, прихватизація, домокради*; рос. *видно птицу по помёту, сослить, головокружение, гувернянька, метеролухи, клеветон, вероящи, спинжак, гульвар, купиратив, копитал, опунеть, дерьмократия* тощо.

Асоціативні процеси смислового зближення можуть закріпитися в мові. Так, слово *смирений*, яке колись писалось як *смѣренный*, етимологічно пов'язане зі словом *сѣмѣрити* «зменшити, стримати, вгамувати, придушити», за народною етимологією зблизилося з *мир*, що і закріплено в його написанні. Рос. *свидетель* походить від *вѣдѣти* «відати, знати»; сучасне написання в корені *и* з'явилося під впливом зближення зі словом *видеть* (пор. польськ. *świadek*, чеське *svědek*, словацьк. *svedok*, сербохорв. *svjèdok*). Асоціативне зближення слів може призвести до помітних зрушень у семантиці одного з них. Як засвідчує етимологія слова *одержимий*, воно спочатку мало значення «біснуватий; хворий, у якого вселився злий дух». Під впливом дієслів *держати, одержати* воно стало вживатися в значенні «який перебуває в полоні якого-небудь почуття, ідеї, пристрасті; який до самозабуття чимось захоплений, закоханий у якусь справу».

Дослідження асоціативних зв'язків і відношень між словами важливі для характеристики розвитку лексики. Так, при творенні нових слів у сучасних слов'янських мовах із різних способів вибирається той, який забезпечує або найвищу мотивованість нового слова, або повну немотивованість, щоб не було асоціацій, які призводять до спотворення змісту. Са-

ме цим вимогам відповідають складні найменування (*генна інженерія, рідкий кристал, маятникова міграція, трудовий семестр, масова культура*) і запозичення (*пейджер, комп'ютер, брокер, ваучер, інвестор, плеср, шоумен, хіт, електорат, рейтинг, імпичмент, консенсус, спікер, саміт* та ін.).

Отже, лексико-семантична система специфічна порівняно з фонологічною і граматичною, що пояснюється її безпосереднім зв'язком з об'єктивною дійсністю. Вона відкрита (весь час поповнюється новими елементами) і найбільш динамічна. На противагу фонологічній системі, яку нерідко називають диференційним рівнем мови, лексико-семантична система є синтезом основних смислових елементів та їх зв'язків і може бути названою синтезувальним, інтегральним рівнем.

Запитання. Завдання

1. У чому специфіка системності лексики?
2. Як виявляються системні відношення лексичного рівня в парадигматиці?
3. У яких співвідношеннях перебувають парадигматичний і синтагматичний аспекти лексико-семантичної системи?
4. Чи є вагомі підстави окремо виділяти епідигматичний аспект у лексико-семантичній системі?

Література

Основна

- Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 98—151.
 Общее языкознание / Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 176—215.
 Общее языкознание: Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1972. — С. 394—455.

Додаткова

- Плотников Б. А. Основы семасиологии. — Минск, 1984.
 Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. — М., 1990.
 Уфимцева А. А. Лексическое значение. — М., 1986.
 Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения. — М., 1988.
 Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. — М., 1974.
 Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка. — Воронеж, 1984.
 Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К., 1988.

- Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики. — К., 1996.
- Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах (основные семантические процессы). — К., 1989.
- Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. — М., 1973.
- Кубрякова Е. С. Актуальные проблемы современной семантики. — М., 1984.
- Вежибцкая А. Язык. Культура. Познание. — М., 1996.
- Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. — М., 1977.
- Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. — М., 1978.

3.8. Проміжні рівні мови

Основні рівні мови — фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний — не існують ізольовано один від одного. Вони взаємодіють, унаслідок чого на їх стику виникають проміжні рівні — морфонологічний, словотвірний і фразеологічний.

Морфонологічний проміжний рівень мови

Морфонологічний рівень — проміжний між фонологічним і морфологічним. Особливістю проміжних рівнів є те, що мовна одиниця одного рівня функціонує в іншому рівні. У цьому разі фонологічна одиниця (фонема) виконує допоміжну морфологічну функцію у складі морфеми, тобто йдеться про морфологічне використання фонологічних засобів мови.

Проблема використання фонем як допоміжного морфологічного засобу стала предметом дослідження особливої лінгвістичної науки — морфонології.

Морфонологія (із морфофонологія) — розділ мовознавства, який вивчає фонологічну структуру морфем і використання фонологічних відмінностей із морфологічною метою.

Якщо фонологія вивчає фонemi в системі мови та їх функції, а морфологія — морфemi і словоформи, то морфонологія вивчає фонemi в їх співвідношенні з морфемами і словоформами, встановлює основні варіанти морфем і правила їх перетворення на інші варіанти.

У сучасному мовознавстві термін *морфонологія* вживається у двох значеннях — вузькому і широкому. Морфонологія у вузькому значенні вивчає варіювання фонем у морфах однієї морфеми, тобто чергування фонем: *друг — дружній, страх — страшити, сотня — сто, день — дня, веселий — весілля, черниця — чорний тощо.*

Морфонологія у широкому значенні досліджує фонологічний склад морфем і способи їх розрізнення; видозміни морфем при їх сполучуваності в процесах формотворення і словотворення, тобто стикові зміни морфем.

Вивчення морфонології у широкому значенні започаткував М. С. Трубецької. Він вважав, що морфонологія — це: 1) вчення про фонологічну структуру морфем; 2) учення про комбінаторні звукові зміни, які відбуваються в морфемах при їх поєднанні; 3) вчення про ряди чергувань, які виконують морфологічну функцію. Відповідно до широкого розуміння морфонології, як морфонологічну характеристику слова розглядають ті його формально-структурні особливості, які є наслідком поєднання морфем у слові і виявляються в чергуванні фонем, що входять до складу морфеми.

Фонеми, які чергуються в морфах однієї морфеми, називаються *морфонемами*. Термін *морфонема* запропонував у 1927 р. польський мовознавець Г. Улашин і визначив її як фонему в семасіолого-морфологічній функції. Майже одночасно з Улашином цей термін став уживати Трубецької, але в нього він укладав дещо інший зміст — «складний образ двох чи декількох фонем, здатних взаємозамінюватися в межах однієї і тієї самої морфеми залежно від умов морфологічної структури» або як «складне уявлення про всі члени (два чи більше) чергування». Як приклади можна навести такі морфонеми: *е/і* (*веселий — весілля*), *е/ѳ* (*палець — пальця*), *е/о* (*женити — жонатий, шести — шостий*), *о/и* (*кров — кривавий*), *к/ч/ц* (*мука — мучний — муці*), *д/дж* (*радити — раджу*), *з/ж* (*возити — возжу*), *х/ш* (*рухати — рушу*). У кореневих морфемах наведених споріднених слів при спільному корені є різні фонеми. З погляду фонології, фонeми служать для розрізнення значень, а в цьому разі це правило не спрацьовує (пор. *кум — чум, кола — чола, ком — чом*, з одного боку, і *рука — рученька, мокнути — мочити — з іншого*).

Отже, поняття «морфонема» є абстракцією. Як фонeма є абстрактною одиницею і реально представлена в мовленні алофонами, так і морфонема є абстрактною одиницею, яка конкретно реалізується у вигляді фонем, що взаємно заміщуються в морфемах при словозміні та словотворенні. Різниця тільки в тому, що фо-

немає узагальненням найменшої сегментної одиниці мови, а морфонема не є особливою сегментною одиницею, а тією самою фонемою, тільки розглянутою під іншим кутом зору. Очевидно, це стало причиною того, що деякі мовознавці заперечують існування такої одиниці загалом. Так, скажімо, О. О. Реформатський уважав поняття морфонеми фікцією. На його погляд, те, що називають морфонемою, власне є фонемою, розглянутою у складі морфеми.

Фонологія і морфонологія вивчають одну й ту саму сегментну одиницю. Як стверджує С. В. Семчинський, вони мають один об'єкт дослідження, але різний предмет вивчення [Семчинський 1996: 188]. Предметом сучасної морфонології є вивчення функцій фонем у морфемах, дослідження спеціалізації фонологічних чергувань у різних ділянках граматики (у словозміні іменних частин мови чи дієслова, у словотворенні тощо); встановлення того, які групи фонем залучаються до чергування, в якій позиції слова (на початку, в середині чи в кінці) відбуваються чергування, якими вони є — історичними чи живими, продуктивними чи непродуктивними.

Предмет вивчення морфонології є дуже перспективним, оскільки привертає увагу до нових проблем, передусім до проблеми фонетичного чергування як додаткового способу вираження певного граматичного значення. Функція морфонологічних явищ полягає в посиленні диференціації форм на морфологічному рівні. Наприклад: *вузький* — *вужчий*, *низький* — *нижчий*; *показати* — *покажчик*, *пекти* — *піч*; *лука* — *на луці*, *берег* — *на березі*, *луг* — *луже*, *день* — *дня*, *вогнь* — *вогню*; *рухати* — *рушу*, *крутити* — *кручу*, *возити* — *вожу*. Тут чергування фонем є допоміжним засобом вираження таких граматичних значень, як ступінь порівняння, частиномовне категоріальне значення (дія — предметність), відмінкові значення та значення особи. Наведені чергування не зумовлені фонетичним оточенням (хоча колись вони були фонетично зумовленими: виникли ще в доісторичний період як наслідок I та II палаталізацій і переходу передньоязикових приголосних у шиплячі перед [j]). Зумовлені фонологічним оточенням чергування не належать до морфонології.

У сучасних мовах морфонологічні явища виявляються при зіставленні форм одного парадигматичного або словотвірного ряду: укр. *сіль*, *солі*, *солі*, *сіль*, *сіллю*,

соли; водити, воджу, водиш; рос. хочу, хочешь, хочет, хотим, хотите, хотят; нім. Baum — Bäume, Hand — Hände, Blatt — Blätter, Dorf — Dörfer, Gut — Güter, tragen — trägt, nehmen — nimmt — nahm — genommen, backen — bäckt — back — gebacken; укр. село — сільський, веселій — весілля, страх — страшний — страшити, сон — сонний — снитися, жати — жниці — жнець.

Однак не всі типи чергувань, які виконують морфологічну функцію, відносять до морфонології. Так, зокрема, не існує єдиного погляду щодо тих чергувань, які представляють внутрішню флексію, як, наприклад, англ. foot «нога» — feet «ноги», tooth «зуб» — teeth «зуби», нім. Vogel «птах» — Vögel «птахи», Bruder «брат» — Brüder «брати», Tochter «дочка» — Töchter «дочки». Одні вважають, що морфонологія вивчає всі типи чергувань із морфологічним навантаженням (ті, що служать єдиним засобом граматичного розрізнення форм, і ті, які функціонують разом з іншими граматичними засобами — суфіксами, закінченнями тощо), інші — лише ті, які є допоміжним засобом. Оскільки в останньому випадку чергування є основним і єдиним способом вираження граматичного значення числа, то, на думку прибічників другої точки зору, їх не можна віднести до морфонологічних явищ. Дискусійним залишається і питання про належність до морфонологічних засобів наголосу (у мовах із нефіксованим і рухомим наголосом нерідко зміна граматичної форми слова за допомогою афікса чи флексії супроводжується зміною наголосу): укр. земля — зéмлі, молодій — мблòдь; рос. селó — сéльський, профéссор — профессорá тощо.

Морфонологічні явища характерні не для всіх типів мов. Вони властиві тільки тим мовам, у яких морфеми мають варіанти і де це варіювання пов'язане з суто фонетичними причинами. Так, морфонологія не характерна для аглютинативних мов, у яких морфеми є незмінними, стабільними, і на їх стику не відбуваються фонетичні зміни. Морфонологія найбільш характерна для фузійних мов, у яких морфемні шви чітко не виявляються.

Хоча термін *морфонологія*, на відміну від терміна *морфонема*, загальноприйнятій, деякі мовознавці не визнають проміжного статусу морфонології. Є. Курилович, наприклад, уважає, що майже всі проблеми морфонології належать до компетенції фонології, лише окремі — до морфології. На думку французького мо-

познавця А. Мартіне, всі морфологічні проблеми повинні розглядатися в морфології.

Незважаючи на заперечення деякими лінгвістами існування морфології, вона зміцнює свої позиції.

Словотвірний проміжний рівень мови

Словотвірний рівень міститься між морфологічним і лексико-семантичним основними рівнями. Суть між-рівневих зв'язків тут полягає в тому, що основна одиниця морфологічного рівня — морфема — використовується для творення одиниць лексико-семантичного рівня — слів (лексем). Однак не можна не помітити зв'язку між словотвором і синтаксисом. Цей зв'язок виявляється в тому, що утворення складних слів, як правило, зводиться до згортання словосполучення в єдине слово (*косий кут* → *косокутник* «предмет, що має косі кути», *другий курс* → *другокурсник* «студент, який навчається на другому курсі», *плаває морем* → *мореплавець* «той, хто плаває морем»; див. ще: *нафтобаза*, *листоноша*, *п'ятиповерховий*), і в тому, що майже весь словотвір пов'язаний за своєю мотивацією з реченням (*Він учиться в школі* → *школяр*, *Він носить листи* → *листоноша*, *Він шиє взуття* → *швець*). Дехто навіть схильний уважати, що весь словотвір є частиною вчення про структуру речення.

Останнім часом нерідко стверджують, що словотвір — окремий самостійний рівень мови. Однак із цим важко погодитися. Словотвір не може бути окремим рівнем, бо він не має власної (специфічної) одиниці. «Ознакою того, що якась одиниця лежить в основі самостійного рівня, може бути тільки можливість вичерпного поділу тексту на ці — і тільки ці — дискретні одиниці. Можна представити будь-який текст (при цьому весь, повністю) у вигляді ланцюжків фонем, можна записати його в термінах морфеми або як послідовність певних структур речення. В іншій формі, очевидно, запис тексту (крім звичайного запису в словах) і неможливий. В усякому разі, неможливо представити текст через символи і правила утворення одних похідних, бо вони — це тільки обмежена частина тексту» [Общее языкознание 1972: 349]. Функції слово-твірних елементів інші: вони використовуються для творення лексичних знаків, тобто для номінації. Отже, словотвір — це не якийсь

особливий рівень мови, а сфера особливих відношень між морфемами і лексемами.

Термін *словотвір* вживається у двох значеннях: 1) утворення слів, що називаються похідними і складними, на базі однокореневих слів, якими вони мотивовані, тобто виводяться з них за значенням і за формою, за наявними в мові моделями (зразками) за допомогою афіксації, словоскладання, конверсії (переходу з однієї частини мови в іншу) та інших формальних засобів; 2) розділ мовознавства, який вивчає способи творення нових слів.

Оскільки словотвір забезпечує процес номінації, то його можна розглядати як частину ономасіології.

Розрізняють діахронічний і синхронічний словотвір.

Діахронічний словотвір — словотвір, який вивчає шляхи виникнення похідних слів у різні періоди розвитку мови та їх етимологічну словотвірну будову, а також історичні зміни словотвірної структури слів.

Синхронічний словотвір — словотвір, який вивчає систему словотвірних засобів, наявних у мові на певному етапі її розвитку, і структуру слів, що визначається її синхронними мотиваційними відношеннями з іншими словами.

Синхронічний словотвір — це легко розпізнавані зв'язки між спорідненими словами з погляду сучасної мотивації і відповідно до словотвірної структури слова. Так, скажімо, слово *любов* нині сприймається як утворене від дієслова *любити*, хоча генетично воно утворене від давнього прикметника *любъ* «любий». Російське слово *цветник* на сучасному етапі мотивується словом *цвѣты* — «місце, де ростуть квіти», хоча насправді воно утворене від слова *цветной* «покритий квітами» (твірна основа *цветн-* і суфікс *-ик*). У цьому слові нині виділяють твірну основу *цвет-* і суфікс *-ник*. За цим зразком тепер утворені такі слова, як *коровник*, *телятник*, *собачник*, *шкодник*, *рассадник*, *виноградник*, *ценник*, *кочевник*, *градусник*, *мостовник*. Отже, на певному етапі розвитку мови для виникнення нових слів за моделлю колись утворених слів суттєвою є не діахронічна (етимологічна), а синхронна словотвірна структура.

Між синхронічним і діахронічним словотвором не завжди легко провести межу. Саме тому деякі сучасні мовознавці, наприклад, О. М. Трубочов, загалом заперечують синхронічний словотвір. Не дивно, що аж до середини ХХ ст. практикувався тільки діахронічний підхід до словотвору.

Словотвірна система є дуже складною. Ця складність зумовлена найрізноманітнішими зв'язками з іншими рівнями мови (не тільки з морфологічним і лексико-семантичним, а й із фонологічним та синтаксичним, а також морфонологічним і фразеологічним проміжними рівнями); з явищами синкретизму словотворення і словозміни (пор. форми типу *писати* — *переписати*, *горох* — *горошина*, які можна трактувати як різні слова і як форми одного слова), важкістю розмежування синхронічного й діакронічного планів і великою кількістю одиниць, категорій та теоретичних понять.

До основних теоретичних понять словотвору належать мотивація, словотвірна похідність, словотвірне правило, словотвірний тип, словотвірне значення та ін.

Словотвірна мотивація — семантична і формальна зумовленість значення похідного слова значеннями його складників; семантичні й формальні відношення між похідним і твірним словом.

Мотивація встановлюється між двома однокореновими словами, одне з яких із формального і семантичного погляду є первинним, мотивуючим, а інше — вторинним, мотивованим. Мотивоване слово складніше за структурою (має більше морфем), ніж мотивуюче. Воно є двочленним: складається з мотивуючої (твірної) основи і форманта (*чит-ач*, *спів-ець*, *учитель-ство*, *неантагоністичний*, *не-усвідомлений*, *солонкува-тість*). Слова, мотивовані двома чи більше мотивуючими словами, мають складнішу мотивуючу основу (*сонц-е-любив-ий/*), *авт-о-відповід-ач*, *природ-о-знав-ств/о/*). У наведених прикладах мотивуючими є відповідно слова *сонце* і *любити*, *авто* і *відповідати*, *природа* і *знати*, а формантами інтерфікси *-е-*, *-о-* і суфікси *-ив-*, *-ач-*, *-ств-*. Отже, мотивоване слово формально і семантично складніше. Щоправда, трапляються випадки, коли ускладнення в семантичному плані супроводжуються спрощенням формального плану (*інтимний* — *інтим*, *бігати* — *біг*).

З мотивацією пов'язане поняття словотвірної похідності.

Словотвірна похідність — семантична вивідність властивостей похідного з властивостей вихідних одиниць.

Похідне слово розглядається як структура, внутрішня форма якої відповідає вираженому нею змісту і будується як бінарне утворення з вихідної (мотивуючої) і формантної частини:

Він *учиться* в школі → школяр (*учень*)

Він *учить* в школі → учитель

Він *грає* за команду → гравець

Він *грає* в карти → грач

Із визначенням закономірностей творення похідних слів пов'язане словотвірне правило.

Словотвірне правило — правило, яке описує особливості моделювання похідних слів у процесі деривації, діапазон їх дії, характеризує дериваційний процес з погляду його регулярності/нерегулярності, продуктивності/непродуктивності, вказує на твірну основу, використаний формальний засіб, сполучувальні можливості морфем та їх морфологічні зміни.

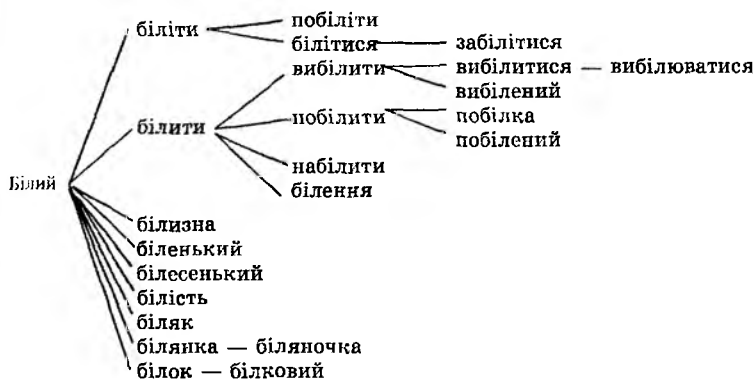
Однокореневі слова, які перебувають у відношеннях послідовної мотивованості, створюють **словотвірний ланцюжок**. Наприклад: укр. *учитися* — *учень* — *учениця*; *дати* — *подати* — *податок* — *податковий* — *оподатковувати* — *оподатковуваний* — *оподатковуваність* — *неоподатковуваність*; рос. *клей* — *клеить* — *склеить* — *склеивать* — *склеивальщик* — *склеивальщица*. Перше (вихідне) слово немотивоване. Кожне наступне слово відрізняється від попереднього тільки одним формантом. Одне й те саме слово може виступати стосовно одного спорідненого слова як мотивоване, а стосовно іншого — як мотивуюче. Так, зокрема, *учень* мотивоване словом *учити*, а щодо слова *учениця* воно є мотивуючим.

Словотвірні ланцюжки утворюють словотвірне гніздо.

Словотвірне гніздо — сукупність словотвірних ланцюжків з одним і тим самим вихідним словом; сукупність слів із одним і тим самим коренем, упорядкованих відповідно до відношення словотвірної мотивації.

Слова, об'єднані у словотвірне гніздо, мають змістову і матеріальну спільність. Наприклад: *сіль*, *соляний*, *солонка*, *солонина*, *солонинний*, *солевий*, *солити*, *соління*, *посолити*, *засолити*, *засолювати*, *засолка*, *пересолити*, *недосолити*, *підсолити*, *підсолювати*, *насолити*, *солоний*, *солоність*, *солонуватий*, *солонуватість*, *солевар*, *солеваріння*, *солеварний*, *солекоп*, *соледобувач*, *солепромисел*, *солепромисловий*, *солепромисловість* тощо. Словотвірне гніздо має строго визначену систему, кожне слово в ньому займає певне закріплене місце. Фрагмент словотвірного гнізда слова *білий* подано на с. 287.

Словотвірне (дериваційне) значення — нове значення, яке виникає в похідному слові внаслідок поєднання мотивуючої основи з формантом; результат дії форманта на твірну основу і її лексичне та граматичне значення.

Словотвірне значення являє собою формально виражений тип значення, спільний для цілої серії мотивованих слів із одним і тим самим формантом, яким відрізняються ці слова від слів, що їх мотивують.

Отже, в мові є три типи значення: лексичне, граматичне і дериваційне. Вони різняться між собою ступенем абстракції. Від лексичних (індивідуальних) значень дериваційні значення відрізняються своєю узагальненістю (це сукупність формально виражених значень). Від граматичних значень, які є обов'язковими, дериваційні значення відрізняються своєю необов'язковістю, оскільки їх вживання зумовлюється позамовними чинниками.

Словотвірні значення поділяють на *транспозиційні* (значення іншої частини мови): предметності (*співати — спів*); процесуальності (*молодий — молодіти, вдова — вдовіти*); ознаковості (*гай — гайовий, сьогодні — сьогоднішній*); різні конкретніші *модифікаційні* значення — зменшувальні (*мати — матуся, голова — голівонька, хата — хатиночка, малий — малесенький*), збільшувальні (*рука — ручище, дід — дідуган, ніс — носюра, довгий — довжелезний*), посилювальні (*кричати — розкричатися*) та ін. Осібну групу становлять *класифікаційні значення*, як, скажімо, значення носія ознаки (*юний — юнак, дурний — дурень, веселий — веселун*), виконавця дії (*читати — читач, копати — копач, рахувати — рахівник, водити — водій*), вмістилища чого-небудь (*корова — корівник, дрова — дров'я*) тощо.

З поширенням ономасіологічного підходу до явищ словотвору словотвірні значення стали розглядати як складно структуровані значення, що виражають особ-

ливий тип відношення між ономасіологічним базисом певного слова і його ономасіологічною ознакою. Так, у похідному слові *вихователь* базис *-тель* формує значення «той, хто», а ознака приписується базису предикатом *виховувати*.

Уперше словотвірне значення виділив Г. О. Винокур.

Словотвірний тип — схема побудови слів певної частини мови, яка характеризується спільністю трьох ознак: частини мови, форманта, словотвірного значення.

Така структурна схема є спільною для всіх утворень одного типу. Наприклад: *стрибати* — *стрибнути*, *свистіти* — *свистнути*, *кричати* — *крикнути*, *стукати* — *стукнути* та ін., де дієслова зі значенням одноразової дії утворені від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса *-ну-*. Отже, словотвірний тип — це двостороння одиниця узагальненого характеру, яка в плані змісту має спільне словотвірне значення, єдине для слів певного типу, а в плані вираження — однакову (спільну) структуру. Словотвірний тип нерідко називають ще **словотвірною моделлю, словотвірним зразком**.

Серед словотвірних моделей розрізняють лінійні і нелінійні. До **лінійних** належать афіксальні моделі і моделі складних слів, які виражаються формулою $A = B + C + D$ (*довідник* = *довід(атися)* + *ник*, *лісosten* = *ліс* + *o* + *sten*, англ. *postcard* «поштова листівка» = *post* + *card*, *sunshine* «сонячне сяйво» = *sun* + *shine*). До **нелінійних**, які умовно позначають формулою $A \rightarrow B$, належать конверсія (*поранений (солдат)* → *поранений, черговий (учень)* → *черговий*, англ. *a word* «слово» → *to word* «висловлюватися», *a dream* «сон» → *to dream* «снитися», *a hand* «рука» → *to hand* «вручати», *to run* «бігти» → *a run* «біг», *free* «вільний» → *to free* «звільнюватися», *down* «внизу» → *to down* «скидати»), усічення (*автомобіль* → *авто*, *метрополітен* → *метро*, *кілограм* → *кіло*, англ. *television* «телебачення» → *telly*, *microphone* «мікрофон» → *mike*, фр. *vélocipède* «велосипед» → *velo*) і зворотне словотворення (*доярка* → *дояр*, *зонтик* → *зонт*).

Найкрупнішою класифікаційною одиницею словотвору є **спосіб словотвору**. Розрізняють суфіксальний (*виклад-ач*), префіксальний (*пере-писати*), постфіксальний (*бити-ся*), префіксально-суфіксальний (*за-пліч-н/ий*), префіксально-постфіксальний (*роз-бігти-ся*), суфіксально-постфіксальний (*горди-ти-ся*), пре-

фіксально-суфіксально-постфіксальний (*пере-шіпту-ва-ти-ся*), чисте складення (*дехто, плащ-палатка, вагон-ресторан*, англ. *snowman* «снігова баба», *goldfish* «золота рибка»), складення з суфіксацією (*земл-е-торгов-ець, радіо-прийм-ач*), зрощення (*вічнозелений*, англ. *do-it-yourself* «саморобний»), «іграшка типу конструктора», *mother-in-law* «свекруха, теща», *bread-and-butter* «сніданок», *do-come-please-tomorrow* (expression) «з виразом на обличчі, ніби хоче сказати: «Приходь завтра»), абрєвіацію (*ВАН, НАТО, профком*), компрєсію складних слів із відсіченням одного компонента (англ. *a local train — a local* «приміський поїзд», *a musical comedy — a musical* «музична комедія»), редуплікацію (англ. *spit-spot* «добре», *no-no* «те, що заборонено», *man-man* «негр» і «турбувати», *rumpty-tumpty* «секс»).

Словотвір як окрема лінгвістична дисципліна виокремився наприкінці 60-х років ХХ ст. Становлення словотвору пройшло декілька етапів, пов'язаних із різними концепціями. Спочатку практикувався морфологічний підхід: словотвір розглядали через призму морфології як комбінаторику морфем. Його заступив структурно-семантичний підхід, у якому акцент було зроблено на словотвірній похідності і привернено увагу до співвідношення структури і семантики похідного слова та до співвідношення морфемного і словотвірного аналізу. З'являються поняття мотивованості похідного слова і словотвірного значення.

На сучасному етапі паралельно існують три напрями в дослідженні словотвору:

1) синтаксичний (трансформаційний, породжувальний), пов'язаний із дослідженнями Н. Хомського. Семантику і структуру дериватів розглядають як результат породження різних синтаксичних конструкцій, а поняття словотвірного правила пов'язують із відтворенням ланцюжка переходів, що лежать в основі перетворення вихідних синтаксичних конструкцій у відповідний дериват (*Він грає на трубі — він трубач; Він від'їхав — його від'їзд*);

2) ономасіологічний, започаткований дослідженнями чеського мовознавця М. Докуліла. Словотвір розглядають з погляду теорії номінації і для його інтерпретації використовують такі поняття, як ономасіологічний базис, ономасіологічна ознака, зв'язка та ономасіологічна категорія;

3) функціонально-семантичний, який синтезує досягнення трансформаційного й ономазіологічного підходів і на передній план ставить проблеми, пов'язані з семантикою, функціонуванням і творенням похідних слів у живому мовленні.

Фразеологічний проміжний рівень мови

У кожній мові є вільні словосполучення (які вільно творяться з окремих слів) і стійкі (які в мовленні не створюються, а лише відтворюються і за змістом та синтаксичною функцією рівнозначні слову). Якщо зміст вільних словосполучень головним чином утворений самостійними значеннями слів, з яких вони складаються, то зміст фразеологізмів має щось інше порівняно зі значенням їх складників (пор. *зелена діброва* і *зелена вулиця* «сприятливі умови для просування по роботі, службі», «умови для безперешкодного розвитку, поширення, використання чого-небудь»).

Фразеологія (від грец. *phrāsis* «вираз, зворот» і *lógos* «слово, вчення») — 1) сукупність фразеологізмів певної мови; 2) розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови.

Перше значення слова *фразеологія* використовують у широкому і вузькому розумінні. До фразеології у широкому розумінні відносять ідіоми, фразеологічні сполучення і стійкі фрази (прислів'я, крилаті вирази, фрази-привітання тощо, які нерідко виходять за межі словосполучень, тобто є реченнями). У вузькому — лише ідіоми та стійкі сполучення слів, функціонально співвідносні зі словом як номінативною одиницею мови. У цьому разі фразеологізми — це мовні знаки вторинної номінації. Фразеологія як проміжний рівень мови знаходиться на стику лексико-семантичного і синтаксичного рівнів. Особливість проміжних рівнів у тому, що вони не мають власної одиниці. Їхні одиниці виникають на одному рівні, а функціонують як одиниці іншого рівня. Фразеологізми виникають у синтаксисі, а функціонують на рівних правах зі словом у лексико-семантичній системі; це своєрідні лексеми-многочлени [Семчинський 1996: 193]. Структура фразеологізму збігається зі структурою словосполучень або речень, а значення — зі значенням лексичних одиниць.

В. Л. Архангельський, М. Ф. Алефіренко, О. В. Куїн та деякі інші мовознавці роблять спробу виділити

фразеологію в окремий ієрархічний рівень мови. Однак для цього немає достатніх підстав. Якщо навіть вважати, що фразеологізм — це окрема самостійна мовна одиниця (не слід забувати, що фразеологізми різномірні за своєю структурою), то і в такому разі він не відповідає критеріям рівневих одиниць. Від справжніх рівневих одиниць — фонем, морфем, слів — фразеологізми відрізняються тим, що вони: 1) різномірні за своєю структурою; 2) не перекодовуються в одиниці вищого порядку; 3) не сполучаються з такими самими одиницями (пор.: фонемі поєднуються з фонемами, морфемі з морфемами, слова зі словами); 4) виникають зі словосполучень, але не внаслідок регулярної взаємодії слів, а всупереч їй; 5) у функціональному плані не мають тієї універсальності, яку повинні мати одиниці самостійного рівня мови [Баран 1997: 156].

Фразеологія як наука вивчає специфіку фразеологізмів як знаків вторинної номінації, їх значення, структуру, характер їх зовнішніх лексико-синтаксичних зв'язків, а також їх експресивно-стилістичні ознаки та системні зв'язки з іншими фразеологічними одиницями і словами. Вона також розробляє принципи виділення фразеологізмів, методи їх вивчення, класифікації і лексикографічного опрацювання. Одним із важливих завдань фразеології є дослідження її національно-мовної своєрідності, оскільки вона в кожній мові має неповторний план вираження і таким чином фіксує національний колорит мови. Саме через те переважна більшість фразеологізмів не перекладається на інші мови.

Хоча передумови фразеології було закладено ще в ХІХ ст. О. О. Потебнею, як окрема лінгвістична дисципліна вона виникла в 40-х роках ХХ ст. Її становлення пов'язане з ідеями французького мовознавця Ш. Баллі, а також із дослідженнями Є. Д. Поливанова, С. І. Абакумова, Л. А. Булаховського і В. В. Виноградова. Виноградову належить визначення основних понять, обсягу і завдань фразеології. Однак і нині чимало проблем фразеології залишаються нерозв'язаними. Це, зокрема, визначення фразеологізму і критеріїв його виділення; співвідношення між фразеологізмом і словом, словосполученням та реченням; принципи класифікації фразеологічних одиниць; семантичні та граматичні властивості фразеологізмів тощо.

Здебільшого поняття фразеологічної одиниці визначається на основі таких ознак, як структурно-семантична стійкість (постійне співвідношення значення сполучення слів з його лексико-граматичним способом вираження, що є наслідком переосмислення всього сполучення або окремих його компонентів) і відтворюваність. Однак не завжди ці критерії є самодостатніми, і нерідко при їх використанні поза фразеологією залишається чимало фраз, які інтуїтивно сприймаються як фразеологізми. Збільшення критеріїв також не розв'язує проблеми, бо залежно від того, які критерії приймає чи яким критеріям надає перевагу вчений, змінюється якісний і кількісний склад фразеологізмів.

Оскільки до складу фразеології належать неоднорідні класи фразеологізмів з різним ступенем фразеологічності (пор. *ляси точити*, з одного боку, і *атомна вага* — з іншого), то для визначення ступеня фразеологічності білоруський мовознавець Б. О. Плотников запропонував 10 критеріїв (чим більше ознак-критеріїв має сполучення слів, тим вищою є його фразеологічність):

1) ідіоматичність, тобто зрушення у значенні компонентів (*пекти раків* «червоніти від сорому, ніяковіти»);

2) дослівна неперекладність на інші мови (*гарбуза піднести, піймати облизня, облизати макогона* «відмовити при сватанні, залищанні», *на рушник стати* «взяти шлюб, одружитися», *пошитися в дурні* «дати себе обдурити»);

3) наявність компонента з утраченим лексичним значенням або із застарілою граматичною формою (*ляси точити, притча во язицех*);

4) граматична категоріальність, тобто здатність усього звороту виступати в ролі одного члена речення (*сторч головою* — обставина способу дії, *шкіра та кістки* — означення);

5) невмотивованість значення (*собаку з'їсти* «набути великого досвіду в якійсь справі, ґрунтовно, до тонкощів вивчити що-небудь»);

6) незмінність граматичної форми (*поминай як звали, як Пилип з конопель, була не була, зуб на зуб, ні сіло ні впало, і нашим і вашим, і хочеться і колеться, сиди й не рипайся, у три погібелі*);

7) синтаксична немодельованість, тобто творення сполучення не за живою в мові моделлю (*сам на сам, чорта з два, так собі*);

8) відсутність варіантності (пор.: *бити баглаї і наговорити (набалакати, намолоти, наплести) сім мішків (кіп) гречаної вовни*);

9) неможливість вставити в середину виразу якесь слово (пор.: *бабине літо, кров з молоком і завдати (доброго) гарту, закрутити (таку) веремію*);

10) неможливість синтаксичних перетворень (пор.: *ні се ні те і прийняти ухвалу, прийнята ухвала, ухвала, яку прийняли*).

Залежно від кількості критеріїв, що має певний вираз, ступінь фразеологічності може коливатися від 1 (рос. *ничтоже сумяшеся*, яке має всі 10 перелічених ознак) до 0,1 (блок *управлення*, яке має тільки одну ознаку — стійкість, або відтворюваність) [Общее языкознание 1983: 226—231].

Щодо класифікації фразеологізмів, то вона здійснюється на різних основах — структурно-семантичній, граматичній і функціонально-стилістичній. Найпопулярнішою є структурно-семантична класифікація Виноградова, яка ґрунтується на критерії семантичної злютованості або аналітичності значення фразеологізму. За цим критерієм Виноградов виділяє три типи фразеологізмів:

1) **фразеологічні зрощення**, в яких значення формально не вмотивоване значенням його складників (*дати кучми «побити», на руку ковінька «вигідно»*);

2) **фразеологічні єдності**, в яких зміст опосередковано вмотивований значенням компонентів (*прикусити язика «замовкнути», не нюхати порошу «не бути ще в боях», тримати камінь за пазухою «приховувати злобу, ненависть до кого-небудь, бути готовим зробити прикрість комусь, вчинити помсту над кимсь»*);

3) **фразеологічні сполучення** — фрази, створені реалізацією зв'язаних значень слів (*зло бере за неможливості радість бере, задоволення бере, добро бере; нагла смерть*; рос. *закадычный друг* тощо).

М. М. Шанський виділив ще четвертий тип — **фразеологічні вирази**, до якого відніс стійкі за складом і вживанням звороти, що складаються із слів з вільним значенням (*серйозно і надовго; і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь*).

Л. А. Булаховський здійснив класифікацію фразеологізмів за джерелами їх походження: 1) прислів'я і приказки; 2) професіоналізми; 3) усталені вислови з

анекдотів, жартів тощо; 4) цитати з Біблії; 5) переклади іншомовних висловів; 6) крилаті вирази письменників; 7) влучні вирази видатних людей.

М. Т. Тагієв запропонував класифікацію на основі оточення фразеологізмів: 1) фразеологізми з однопозиційним оточенням (*хто + лізе на стіну*); 2) фразеологізми з двопозиційним оточенням (*хто + взяв слово + з кого; що + червоною ниткою проходить + через що*); 3) фразеологізми з трипозиційним оточенням (*хто + коле очі + кому + чим*).

Наприкінці 50-х років починає практикуватися системний підхід до проблем структурно-семантичної організації фразеологізмів. Проблеми системності пов'язані з описом фразеологізмів як специфічних структурно-семантичних одиниць, з вивченням явищ фразеологічної варіативності, полісемії, омонімії, антонімії, з виявленням граматичних класів фразеологізмів і їх синтаксичних функцій. Виявилось, що фразеологізмам притаманні такі самі системні характеристики, як і словам.

Злютованість фразеологізмів не є абсолютною. Багато фразем мають варіанти. Наприклад: *з'їсти (скуштувати) березової каші, відрізана (відкраяна) скиба (скибка) від хліба, тримати (держати) язик за зубами, брати (здіймати, підіймати) на сміх (глум, глуз, кпини), затулити рота (пащу, пащеку, вершу, пельку), головою (лобом) мур пробивати, бити по кишені (по гаманцю), виміняти шило на швайку (на мило, на мотовило), гріш ціна (в базарний день), ні в зуб (ногою).*

Характерна для фразеологізмів і полісемія. Так, фразеологізм *як камінь у воду* має 2 значення — «безслідно зникнути» і «нічого не відомо про кого-небудь», фразеологізм *розкрити рота* вживається в 4 значеннях — «починати говорити після мовчання», «здивовано або захоплено слухати кого-небудь», «лаяти кого-небудь, кричати на кого-небудь» і «посягати на що-небудь», а фразеологізм *морочити голову* — в 6 значеннях: «розмірковувати, роздумувати над чим-небудь, намагаючись щось з'ясувати, зрозуміти», «займатися якоюсь копіткою справою», «переживати, перейматися якимись турботами», «заважати, набридати», «дурити когось», «несерйозно, легковажно ставитися до кого-небудь». Однак потрібно зазначити, що на відміну від слів фразеологізми відзначаються меншою багатозначністю. Якщо багатозначними є 80 відсотків слів, то серед фразео-

логізмів багатозначними є тільки 15 відсотків [Будагов 1974: 117]. Саме цим пояснюється те, що значення фразеологізмів меншою мірою залежить від контексту.

Ще рідше від полісемії у фразеології виявляється явище омонімії. Наприклад, омонімічними є вирази *зелена вулиця*¹ «безперешкодний шлях у розвитку, подоланні, досягненні чого-небудь» і *зелена вулиця*² «покарання солдатів шпіцрутенами в кріпосницькій Росії»; *пустити півня*¹ «підпалити» і *пустити півня*² «зірватися на ноті».

Синонімія фразеологізмів — поширене явище. Нерідко синонімічні ряди складаються не тільки з двох, а й із трьох, чотирьох і більше фразеологізмів: *прясти на тонке, дихати на ладан* «бути немічним, близьким до смерті»; *з відкритим серцем, поклавши руку на серце, як на духу* «чесно, одверто»; *через вулицю бондар, через дорогу навприсядки, десята вода на киселі, нашому тинюві двоюрідний брат* «далекий або зовсім ніякий не родич»; *дати драла, дати дмухача, дати тягу, дати лиги, дати ногам знати, накивати п'ятами* «швидко втекти, побігти». Як і синонімічні слова, фразеологічні синоніми стилістично диференційовані: *заснути вічним сном, віддати Богу душу, відійти у вічність* і *врізати дуба*.

Антонімічні відношення фразеологізмів, як і слів, тісно пов'язані з полісемією і синонімією. Суть антонімії полягає в полярному протиставленні значень фразеологізмів при їх семантичній спільності: *аж іскри летять* «енергійно, запально» — *як мокре горить* «повільно, мляво»; *останню сорочку віддати* «поділитися з ким-небудь усім, що маєш» — *з батька шкуру здерти* «обікрати кого-небудь»; *душа не з лопуцька* «сміливий» — *мотузяна душа* «боязкий»; *душі не чути* «дуже сильно любити» — *ненавидіти всіма фібрами душі* «дуже сильно ненавидіти».

Більшість фразеологізмів створена за наявними в мові моделями словосполучень і речень (*брати на сміх, язик до Києва доведе*), окремі фразеологізми — не за моделями (*у світ за очі, собі на умі*, рос. *сбоку припеку, разлюли малина*).

За граматичними функціями виділяють дієслівні (*покласти зуби на полицю, вивести на чисту воду*), субстантивні (*канцелярська душа, одного поля ягода*, рос. *шарашкина контора*), прислівникові (*хоч греблю гати, кури не клюють*, рос. *вверх тормашками, тю-*

телька в тютельку), ад'єктивні (*кров з молоком, ні з лиця ні з росту*), вигуківі (*всіх благ, рос. никаких гвоздей*), модальні (*як би не так, само собою розуміється*), сполучникові (*в міру того як*). Виходячи з граматичної функціональної характеристики, закономірно вважати, що фразеологізми подібно до слів належать до відповідних частин мови.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте сутність проміжних мовних рівнів. У чому своєрідність кожного з них?
2. Що є предметом морфології? Дайте визначення морфонеми, проілюструйте його конкретними прикладами.
3. Які питання морфології є дискусійними? Чи всім мовам притаманна морфологія?
4. Назвіть теоретичні проблеми сучасного словотвору. Які три напрями в дослідженні словотворення існують у наш час?
5. На стикі яких рівнів мови виник фразеологічний проміжний рівень? Які критерії застосовують для визначення ступеня фразеологічності?

Література

Основна

- Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 185—198.
 Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. — М., 1979. — С. 137, 159—198.
 Кодухов В. И. Общее языкознание. — М., 1974. — С. 145—148.
 Общее языкознание / Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 221—236, 283—287.
 Общее языкознание: Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1972. — С. 386—393, 456—515.

Додаткова

- Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфологии // Пражский лингвистический кружок. — М., 1967.
 Ахманова О. С. Фонология, морфология, морфология. — М., 1966.
 Реформатский А. А. Еще раз о статусе морфологии, ее границах и задачах // Фонологические этюды. — М., 1975.
 Булыгина Т. В. Проблемы теории и практики морфологического описания // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. — 1975. — Т. 34. — Вып. 4.
 Касевич В. Б. Морфология. — Л., 1986.
 Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфология в описании языков. — М., 1983.
 Славянская морфология. — М., 1987.
 Виноградов В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии // Избр. труды. Исследования по русской грамматике. — М., 1975.

- Кубрякова Е. С. Проблемы словообразования на современном этапе // Вопр. языкознания. — 1978. — № 6.
- Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. — К., 1998.
- Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова. — К., 1981.
- Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору слов'янських мов. — Львів, 1958.
- Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Избр. труды. — М., 1977. — Т. 3.
- Копыленко М. М., Полова З. Д. Очерки по общей фразеологии. — Воронеж, 1978.
- Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. — Харків, 1987.
- Баран Я. А. Фразеологія в системі мови. — Івано-Франківськ, 1997.
- Мокиєнко В. М. Славянская фразеология. — М., 1980.
- Питання фразеології східнослов'янських мов. — К., 1972.
- Демський М. Т. Системні зв'язки в сфері фразеології // Мовознавство. — 1991. — № 2.
- Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение в языке. — М., 1981.

3.9. Мова і суспільство

Проблема «мова і суспільство» належить до однієї з найскладніших у загальному мовознавстві, що значною мірою зумовлено її багатоаспектністю. Найважливішими питаннями цієї проблеми є: а) соціальна природа мови; б) соціальна зумовленість мовних явищ; в) залежність стану мови від стану суспільства; г) соціальні спільноти людей і соціальні типи мов; ґ) можливість свідомого впливу суспільства на мову; д) взаємовідношення мов у багатомовному суспільстві; е) залежність суспільства від мови; є) мова і суспільно-технічний прогрес та ін.

Суспільна природа мови. Суспільні функції мови

Розуміння природи мови передбачає відповідь на питання, чи потрібно вважати мову явищем біологічним, психічним або соціальним. На них наука давала різні відповіді. Погляди вчених на природу мови змінювалися залежно від загальних тенденцій розвитку науки в певний період і накопиченого лінгвістичного фактичного матеріалу та рівня його інтерпретації. Одні вчені (А. Шлейхер, М. Мюллер) вважали мову явищем біологічним, інші (Г. Штейнталь, В. Гумбольдт, О. Потєб-

ня) — явищем психічним. У сучасному мовознавстві домінує думка про мову як суспільне явище.

Визначення мови як суспільного явища спирається на тверезий аналіз фактів розвитку і застосування мови. Мова не успадковується і не закладена в біологічній суті людини. Дитина говорить мовою оточення, а не обов'язково мовою батьків. В умовах ізоляції від суспільства діти не говорять зовсім, як про це свідчить описана англійським психологом Р. Сінгом історія виявлених у лівій вовчиці двох дівчаток (див. про це: [Реформатський 1967: 7—8]).

Мова також не є явищем психічним, бо в такому разі вона виникала б і розвивалася б у кожної людини окремо незалежно від мовленнєвого впливу навколишнього оточення.

До розуміння мови як суспільного явища вчені дійшли у середині XIX ст. Одним із перших був Я. Грімм, який заявив, що «мова за своїм походженням і розвитком — це людське надбання, витворене цілком природним чином» [Грімм 1960: 59]. В. фон Гумбольдт, який, по суті, став основоположником психологізму в мовознавстві, стверджував однак, що мова розвивається тільки в суспільстві і «людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її слова зрозумілі й іншим» [Гумбольдт 1960: 80]. Ф. де Соссюр убачав соціальний характер мови в її примусовості щодо індивідів.

Характеризуючи мову як соціальне явище, не слід упускати з поля зору й те, що в мові також наявні ознаки, які співвідносять її з біологічними і психологічними явищами. Що стосується біологічного аспекту мови, то передусім необхідно назвати той факт, що людина має біологічну схильність до оволодіння мовою. Деякі вчені навіть стверджують, що на відміну від високоорганізованих тварин людина має мовний ген. Відсутність в інших вищих приматів, у тому числі і в людиноподібних мавп, мовного гена й зумовила непереборну еволюційну прірву між людиною і твариною. Це стало серйозним контраргументом до еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Наявність біологічного аспекту мови підтверджується теорією вроджених структур Н. Хомського, суть якої зводиться до того, що дитина народжується із закладеними в мозку певними мовними структурами, через що, наприклад, дитині-китайцю буде значно легше засвоїти рідну мову, ніж, скажімо, англійську.

Із психічними явищами мову пов'язує те, що в індивідуальному мовленні відображаються психічні особливості мовця, а в національній мові — психічний склад усієї нації. Особливо яскраво це виявляється в національній специфіці лексико-семантичних асоціацій (докладніше див. у темі «Мова і культура»).

Про те, що мова є суспільним явищем, свідчать її функції, які виявляють її сутність, призначення, дію. Вони є тими характеристиками, без яких мова не була б сама собою. Найголовніші (базові) функції — **комунікативна** (засіб спілкування) і **когнітивна** (засіб мислення і пізнання). Другу функцію ще називають пізнавальною, гносеологічною, мислетворчою. Інколи до базових відносять ще **емотивну** (засіб вираження почуттів і емоцій) і **метамовну** (засіб дослідження й опису мови в термінах самої мови).

З основними функціями співвідносяться похідні (вторинні). Так, зокрема, з комунікативною пов'язана **фатична** (засіб встановлення контакту), **конативна** (засвоєння), **волюнтативна** (волевиявлення, впливу) і **кумулятивна**, або **історико-культурна** (зберігання всього того, що виробила нація за всю свою історію в духовній сфері — національної самосвідомості, культури, історії тощо).

Із когнітивною співвідноситься **репрезентативна**, або **номінативна**, **референтна** функція (засіб позначення предметів та явищ зовнішнього світу і свідомості), а з емотивною — **поетична**, або **естетична** (засіб вираження і виховання прекрасного).

Увага до основних і похідних функцій має надзвичайно велике практичне значення для вивчення і опису мови. Так, К. Бюлер, вивчаючи емотивну функцію, виявив спеціальні мовні засоби (емотиви), які передають емоційний стан мовця: порядок слів, еліпсис, інтонація, протяжне вимовляння звуків (*чуд-о-о-во; негі-д-д-ник*) тощо. Словацький мовознавець О. Ісаченко вказав на своєрідність засобів, які реалізують волюнтативну функцію, а український учений Г. Г. Почепцов виявив велику кількість засобів вираження фатичної функції, як-от: *Увага! Алло!* для встановлення контакту; *Ось воно що! Здорово! Невже?* для підтримання контакту; *Дякую за увагу! На все добре! Закінчую* тощо для «розмикання» контакту. Французький мовознавець Е. Бенвеніст виділив ще **перформативну** функцію і вказав на її засоби вираження: цю функцію виконують слова й вирази, вимовляння яких одночасно є їх словесною

дією: *обицяю, поздоровляю, бажаю щастя, прошу вибачення, оголошую засідання закритим тощо.*

Кількісна і якісна характеристика мовних функцій у сучасній мовознавчій літературі не збігаються. Р. О. Якобсон називає шість функцій: емотивну, конотативну, референтну, метамовну, фатичну і поетичну [Якобсон 1975: 193—230]. О. О. Леонтьєв уважає, що під функціями треба розуміти лише ті, які виявляються в будь-якій мовленнєвій ситуації. До таких, на його думку, належать комунікативна, мисленнева, номінативна (пізнавальна) й історико-культурна.

У підручнику із загального мовознавства за редакцією А. Є. Супруна називають три основні функції: 1) засіб спілкування; 2) засіб зберігання і передачі історичного досвіду людей; 3) основний засіб мислення [Общее языкознание 1983: 29]. З. Д. Попова вважає, що мова має лише одну функцію — засіб спілкування. Все інше, що в мовознавстві називають функціями, на її думку, насправді є не функціями, а властивостями мови [Попова 1987: 32]. Подібну думку висловив і Б. М. Головін: «Функція спілкування для мови — головна, панівна; вона підпорядковує і визначає всі інші» [Березин, Головін 1979: 51].

В основному серед базових називають дві функції — комунікативну і когнітивну (мислеформувальну, гносеологічну, пізнавальну), але й тут немає єдності щодо їх важливості. М. І. Жинкін, Г. В. Колшанський, Р. В. Пазухін найголовнішою вважають комунікативну, О. О. Реформатський і В. З. Панфілов оцінюють комунікативну і когнітивну функції як рівноправні.

За такого неоднозначного підходу до визначення й інтерпретації мовних функцій усі дослідники солідарні в одному: мовні функції мають суспільний характер, через що нерідко їх називають суспільними функціями мови. Щоправда, є й вужче розуміння терміна **суспільні функції мови** — сфера використання мови в суспільстві: мови з обмеженим обсягом суспільних функцій (одноаульні мови; мови, що функціонують лише в усно-розмовній формі тощо) і мови з максимальним обсягом функцій (мови міжнародного і міжнаціонального спілкування).

Отже, мова виникла в суспільстві, обслуговує суспільство і поза суспільством неможлива, як і неможливе суспільство без мови. Своєрідність мови як суспільного явища полягає в тому, що:

1) на відміну від минущих явищ суспільного життя мова споконвічна і буде існувати доти, доки існує суспільство. Так, скажімо, не завжди існували такі суспільні явища, як сім'я, держава, класи, гроші, наука, релігія, право, а мова існує стільки, скільки існує суспільство;

2) мова обслуговує всі сфери людської діяльності, вона невіддільна від будь-яких явищ суспільного життя: організації праці, управління суспільним виробництвом, діяльності наукових закладів і організацій культури, здійснення процесу освіти і виховання, розвитку художньої літератури, науки, зміни соціальної і особистої психології. Виходячи з цього, Б. М. Головін говорить про організуючу, управлінську, освітньо-виховну, естетичну, дослідницьку, інформаційну, соціально-прагматичну та індивідуально-прагматичну мовні функції [Березин, Головін 1979: 65];

3) мова відображає суспільну свідомість — ідеологію, політику, право, мораль, науку, мистецтво, релігію тощо.

Соціальна зумовленість мовних явищ. Суспільний характер мовної норми

Соціальною є не тільки мова як система взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць, що має чітку ієрархічну структуру, соціальним є й мовлення. Мовлення — це передусім акт спілкування людей, тобто комунікативний акт, соціальний за своєю суттю. Люди говорять не для того, щоб відтворювати мову й демонструвати свої мовленнєві здібності, а для того, щоб передати позамовну інформацію чи вплинути на інших учасників комунікативного акту.

Соціальна природа мовлення виявляється і в тому, що мовці намагаються дотримуватися наявних у суспільстві вимог щодо вимови, слововживання тощо. Зрештою, соціальна природа мовлення підтверджується тим, що воно є частиною соціальної діяльності людини і всього суспільства.

Будь-яка мова має конкретно-історичну соціальну норму.

Мовна норма — сукупність найбільш стійких, традиційних елементів системи мови, історично відібраних і закріплених суспільною мовною практикою; сукупність колективних реалізацій мовної системи, прийнятих суспільством на певному етапі його розвитку й усвідомлених ним як правильні, зразкові.

Мовна норма існує в будь-якому колективі, оскільки в кожному колективі є свій мовний еталон, зразок, і люди не є байдужими до того, як вони говорять. Таким еталоном чи «мовним ідеалом» (термін О. М. Пешковського) можуть бути найрізноманітніші категорії: «як у школі», «як по радіо», «як усі», «як наші», «як пан Іван», «як доярка Дуся» тощо. Психологічно мовні норми є обов'язковими для всіх членів колективу, при цьому такі норми можуть не збігатися з літературними. Наприклад, в одному з населених пунктів Львівщини, де порядковий числівник від *семи* звучить як *сэмый, сэма, сэме*, предметом насмішки стала вимова цих числівників жителями сусіднього села (*сьомий, сьома, сьоме*), хоч саме така вимова відповідає літературній нормі: усіх мешканців цього села стали обзивати сьомами (*Пішов (пішла) сьома*). Порушення традиційних для певної спільноти мовних норм може викликати психологічні труднощі, стати сигналом відокремлення від свого колективу. Люди, яким доводиться спілкуватися у двох колективах із різною нормативною чи мовною орієнтацією, змушені постійно «переключатися» з однієї мовної норми на іншу. Так, російська селянка розповідає: «Ф Куйбышыви я ыварю «тибе», а домой приеду — «табе» і пояснює, що якщо в селі говорити «по-городському «тибе» — «смятца будуть» або скажуть: «Выбражат ана». В одній із повістей Л. Жуховицького молодий журналіст запитує знайому жінку: «Ира, вы где работаете?», але, побачивши її здивування (обоє ще раніше зрозуміли, що психологічно вони «свої люди»), поспішає виправитися: «Старуха, ты где ищачишь?» (приклади запозичено з [Общее языкознание 1983: 38]).

Мовна норма характеризується трьома властивостями: вибірковістю, стійкістю (усталеністю) і обов'язковістю. **Вибірковість** виявляється в тому, що кожна мовна норма по-своєму реалізує можливості мови. Так, із двох варіантів *напáсть* і *напасть*, *новий* і *нóвий*, *éкскурс* і *екскурс*, *експéрт* і *експерт*, *дóнька* і *донька́*, *глядáч* і *глядач*, *вирáзник* і *виразник*, *бúдемо* і *будéмо*, *фенóмен* і *феномён*, *вогкий* і *вогкий*, *ходжу́* і *хóджу*, *зiставити* і *спiставити*, *вчинок* і *поступок*, *порушити питання* і *пiдняти питання*, *залле* і *залие*, *уболивальник* і *болiльник*, *захiд* і *мироприеmство*, *пiсляплата* і *накладна плата*, *на виплат* і *в розстрочку*, *передплата газет* і *пiдписка газет* лише перший у кожному наведеному прикладі є нормативним.

Стійкість (синоніми: усталеність, традиційність) — це збереження мовних традицій («так у Шевченка», «так говорять усі»), обмеження хитань і варіантів, посилення на авторитетні джерела вживання.

Обов'язковість полягає в тому, що все визнане суспільством вважається правильним і його повинні дотримуватися мовці.

Між нормою літературної мови і нормою нелітературних варіантів мови є відмінності. Літературні норми стійкіші та диференційованіші (тенденція до усунення нефункціональних варіантів, дублетів, їх стилістичне розмежування). Вони кодифіковані (викладені в словниках, підручниках, довідниках з культури мови). Часто в лінгвістичній літературі під мовною нормою розуміють лише норми літературної мови, що визначаються як стабільність форми мовних одиниць, яка ґрунтується на авторитеті зразкової літератури і закріплена законодавчими актами. Таким чином, мовна норма, особливо літературна, є одночасно і власне лінгвістичною, і соціальною категорією. Соціальність норми виявляється як у відборі і фіксації мовних явищ, так і в оцінюванні мовних фактів як нормативні чи ненормативні. Мовна норма як соціально-історична категорія входить до загальних норм і звичаїв суспільства.

Усталеність і обов'язковість літературної норми не заперечує диференційованого комплексу мовних засобів, їх варіативності та синонімічних способів вираження. Це забезпечує функціонально-стилістичну диференціацію літературних мов.

Між літературною нормою і реальним вживанням мови можуть бути розходження, що залежить від багатьох суспільних і мовних чинників (рівень розвитку літературної мови, соціальна структура суспільства, особливості мовної ситуації тощо). Особливо ці розходження помітні між писемною й усною мовами. Так, наприклад, сильний розрив існує між писемним і усним варіантами чеської мови. Чеська літературна мова, розвиток якої був перерваний експансією в XVII—XVIII ст. німецької мови, відродилася наприкінці XVIII — на початку XIX ст. на основі літератури XVI—XVII ст., що зумовило її книжний характер і значну віддаленість від розмовної мови (obesná čeština), яка за походженням є інтердіалектом, що відрізняється від літературної мови помітними структурними особливостями на всіх рівнях. Цікавою

є мовна ситуація в німецькомовних кантонах Швейцарії. Тут німецьку літературну мову використовують лише в писемній реалізації. В усному спілкуванні використовують, як правило, швейцарські говори німецької мови, оскільки німецька усна літературна мова сприймається як штучна, манірна.

Отже, мовна норма в усіх своїх різновидах має суспільний характер. Варіювання мовної норми пояснюється не тільки і не стільки часовим чинником, скільки соціальними умовами. Кожне суспільство (держава) кодифікує літературну норму і захищає її через школу та інші освітні й адміністративні інститути.

Мова як символ соціальної солідарності

Соціальна солідарність — поняття, яке служить для позначення соціальної згуртованості. Уперше його застосував французький філософ і соціолог Огюст Конт (1798—1857). Використовувалось воно далі головним чином у французькій соціології. Особливу увагу приділив дослідженню соціальної солідарності засновник французької соціологічної школи Еміль Дюркгейм (1858—1917). У його концепції — це одне з центральних понять, якому була присвячена, по суті, вся його наукова творчість. Для Дюркгейма соціальна солідарність рівнозначна суспільному стану, а її відсутність — соціальної патології. Термін **соціальна солідарність** має синоніми **соціальна згуртованість** і **соціальна згода** (див.: [Современная западная социология 1990: 314]).

Соціальний символізм визначається як один із виявів взаємозв'язку між соціальною структурою суспільства і його культурою, як регуляція соціальних стосунків за допомогою культурних засобів [Басин, Краснов 1971: 167]. Розрізняють невербальний і вербальний символізм. Прикладами **невербального символізму** можуть служити одяг (військова і шкільна форми, одяг священників і монахів, одяг льотчиків, залізничників; кітель-сталінка, який носили в сталінську епоху ті, хто демонстрував своє захоплення «вождем усіх часів і народів» та його політикою; будьонівка як символ революційності в часи громадянської війни), а також різні види колекціонування, комплектація певних книг, музичних записів, спосіб проведення відпустки тощо. **Вер-**

бальний символізм — це мовний словесний символізм. Певні слова, звороти, особливості вимови можуть набувати властивостей символу належності мовця до певної соціальної групи. Це пов'язано з одним із мотивів, яким керується мовець у своїй внутрішньогруповій поведінці: показати своїм мовленням, що він належить до цієї групи, що він «свій» [Беликов, Крысин 2001: 252]. Як переконливо показав американський соціолінгвіст В. Лабов, люди, які не оволоділи символами належності до групи, не можуть претендувати на місце в цій групі, стають ізгоями [Labov 1972].

Вступаючи в спілкування, комуніканти творять у своїй уяві образ співбесідника і шукають у його поведінці символічні елементи для підтвердження або спростування своїх припущень, демонструють символи свого соціального статусу [Тарасов, Школьник 1977: 174—191]. При першому спілкуванні незнайомці хочуть дізнатися, хто їх співбесідник за соціальним рівнем, для того щоб виявити, що є спільного і відмінного в них — мова, соціальний жаргон, професійний жаргон, життєвий досвід, рольовий репертуар (національність, професія, стать, сімейне становище тощо). Знання соціальних ролей співбесідника дає можливість змодельювати подальшу мовленнєву поведінку.

Питання соціального символізму в мовленнєвій поведінці є частиною проблеми управління поведінкою людини. Взагалі мова як засіб свідомої регуляції людиною поведінки інших людей може виконувати дві функції — інструментальну і символічну. У першому випадку поведінка регулюється за допомогою мовних знаків (експліцитно) у вигляді інструкцій, наказів, законів, заборонних написів тощо. У другому випадку в мовних знаках нема прямих вказівок, вони осмислюються символічно (наприклад, звернення на *ти* чи *Ви*, вокативи *Ваше пресвященство*, *пане*, *товаришу*, *друже* тощо).

Соціальний символізм у мовленні виявляється в різних за обсягом соціальних групах: від сім'ї до цілого етносу. Кожна така група характеризується притаманним їй особливим варіантом мови — **соціолектом**.

Хоч у мовознавстві про соціальну диференціацію мови йдеться давно, однак це питання трактується поверхово: на практиці воно зводиться до відмінності «манер» вираження (арго, змішані мови тощо); подібні

різновиди мови інтерпретуються як проміжні, нестійкі, «забавні» стани, як якісь екзотичні причуди її соціального побутування. Насправді, проблема значно серйозніша. Розшарування мов — всеохопне явище, яке торкається самих основ економічного ладу, культури, побуту, навіть історії. Хоч надто прямолінійним, спрощеним було б твердження, що основні відмінності між економічно неоднорідними соціальними групами мають пряме відображення в системі соціальних мовних різновидів, бо насправді мовна стратифікація є відображенням радше систем соціальних цінностей, ніж систем соціального існування [Bierwisch 1976: 420; Беликов, Крысин 2001: 114]. Однак не зважати на цей фактор й інтерпретувати соціальне розшарування мов лише як наслідок людського прагнення, почасти соціального, почасти психологічного, до піднесення себе в чийось очах, до самозвеличення не можна. Тим більше не можна це явище розглядати як моду [Барт 1989: 525—527]. Ідеться про соціальне й психологічне розшарування суспільства. Недаремно саме таке потрактування отримав цей феномен у художній літературі задовго до того, як привернув увагу соціологів, в тому числі й українській, зокрема у творах І. Котляревського, Т. Шевченка, А. Свидницького, М. Старицького, С. Руданського, У. Самчука, В. Винниченка, Г. Косинки, О. Гаврилюка, І. Багряного та ін.

Соціальний поділ мов, на думку Р. Барта, з якою не можна не погодитися, має місце не на рівні мовної системи, яка зрозуміла всім, а на рівні дискурсу та його різновидів; іншими словами, нестикування соціолектів має, власне, не інформативний, а інтерлокутивний характер — мови нецікаві, байдужі одна до одної; в нашому суспільстві ми обходимося мовою *собі подібних*, не маючи життєвої потреби в мові *іншого* — для кожного самодостатньою є його мова. Ми тримаємося у межах мови своєї соціальної і професійної зони, і таке самообмеження дозволяє нам якимось пристосовуватися до роздрібленості нашого суспільства [Барт 1989: 524]. Своїм носіям соціолект є вигідним перш за все тим, що «надає їм захист; мовна огорожа, як і будь-яка інша, укріплює, зміцнює і підбадьорює тих, хто всередині неї, відкидає і принижує тих, хто ззовні» [Барт 1989: 531].

Зазначене вище простежується уже на рівні найменшого соціального об'єднання — сім'ї, на що свого часу звернув увагу Л. Толстой у повісті «Юність»: «Для

полегшення [...] однакового розуміння між людьми одного кола або родини встановлюється своя мова, свої звороти мови, навіть слова, що визначають ті відтінки понять, які для інших не існують».

Сім'ї, як і будь-якому іншому малому соціальному об'єднанню, можуть бути властиві й особливі риси поведінки та мовлення, які мають для її членів спільну символічну функцію: вказують на належність мовців до однієї соціальної групи, маніфестують відношення «ми — свої». Цю функцію виконують певні мовні засоби, а саме мовні одиниці, характерні для членів певної родини, а також манера спілкування, інтонація тощо. У ролі сімейних слів і виразів можуть виступати емотиви (*пасочка, ягідка, вишенька, котик, лапа, масюка, свинтусячка, хрюндель*), іншомовні слова, нерідко деформовані (*сенька* з англ. *thank you, пардон, чао, ариве-дерче*), загальновідомі слова в незвичному (сімейному) значенні (*крокодил* «виріб із крокодилячої шкіри», *наука* «працівник сфери науки»), різні модифіковані форми загальноновживаних слів унаслідок метатези звуків (*дуркувати* «друкувати», *фаршик* «шарфик», рос. *лопотенце* «полотенце»), субституції звуків (*пумадор* «помідор», *мюню* «меню», *прювіт* «привіт»), а також уживання усічених (*буля* «бабуля», *буся* «бабуся») і контамінованих (накладання основ) форм (*мучень* «учень», рос. *писатель* «писатель» тощо) [Кузнецова 1999]. Нарешті, можна говорити й про сімейну фразеологію. Джерелом сімейної (камерної) фразеології є телепередачі, кіно, твори художньої літератури, а також певні соціально-побутові ситуації: *трясти животом* «сміятися», *слухати подушку* «спати», *душити диван* «довго спати», *все пучком* «гарні справи, все гаразд», *точнісінько як у нашому садку* (про ситуацію, коли багато біганини, метушні й галасу), *щас спою* «не витримаю, не стри маюся», *привет от мартышки* (вживається в ситуації, коли хтось зрозумів буквально те, що було сказано в переносному значенні), *индейская национальная изба — фиг-вам называется* (жартівлива форма відмови), *а в по пугаях я больше* «про щось, що в малих одиницях виміру здається більшим» та ін. Конкретна ситуація, представлена в соціально-побутовій сфері, в якомусь фільмі, рекламному ролику, шоу, узагальнюється, абстрагується від джерела й пізніше включається до образно-номіна тивної системи камерного мовлення, що складає своєрідний соціолект родинного кола [Смерчко 1997].

На особливу увагу заслуговує дослідження білінгвальних сімей в аспекті родинної солідарності. Приклади з художньої літератури (Мася в романі А. Свидницького «Люборацькі», Проня Прокопівна в комедії М. Старицького «За двома зайцями» та ін.), а також спостереження за сім'ями, де батьки розмовляють однією мовою, а діти іншою, засвідчують, що в таких родинях сімейна солідарність втрачається (діти нерідко соромились батьків, які розмовляли українською мовою, а інколи їх за це навіть зневажали). Подібні ситуації стимулюють послаблення взаєморозуміння між членами родини, призводять, як справедливо зазначив О. Потебня, «до послаблення зв'язку підростаючих поколінь з дорослими, який замінюється лише слабким зв'язком із чужими» [Потебня 1976: 23]. Цю думку видатного українського філолога прекрасно ілюструє такий епізод із роману А. Свидницького «Люборацькі». Давній знайомий запитує ополячену Масю, чи не жаль їй за померлим батьком.

— Мніе? — озвалась Мася. — Nie miała bym za kim ubolewać!¹

— То ж ваш отець.

— Та coż z tego?²

— Та й не жаль?

— А ніе³.

«Як таки можна, — подумав богослов, — щоб дочці та не жаль було за татом!»

І каже:

— То, може, хоч коли жаль було?

— Nigdy⁴.

[...] Далі, завваживши, що Мася й не заікнеться на рідну мову, каже:

— Чи ви смієтесь з мене, чи що, що тоді он як балакали, а тепер ось як?

— Wyłam głupia⁵, — відказала Мася.

Значно інтенсивніше, ніж у мовленні сім'ї, соціально-символічний характер виявляється в мовленні соціальних груп, об'єднаних на основі майнових, станових, професійних, культурних ознак. Прагнення таких

¹ Мені? Було б за ким шкодувати!

² То що з того?

³ Ні.

⁴ Ніколи.

⁵ Була дурна.

груп сформувати своє мовлення продиктоване бажанням створити додаткову ідентифікуючу ознаку, яка б виконувала роль соціального символу і на основі якої можна було б здійснювати поділ на «своїх» (хто володіє певним сленгом) і «чужих» (чиє мовлення різниться від мовлення тієї чи іншої групи). Нерідко ця причина супроводжується іншою причиною — психологією протесту (бажанням розірвати зв'язки з традицією й таким чином виразити своє відмінне світосприйняття за допомогою мовних засобів).

Досліджуючи мову двох груп «металістів» (львівської і київської), студентів-менеджерів Національного аграрного університету і студентів-філологів українського відділення Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Н. О. Шовгун виявила, що в тих групах інтенсивно як соціальний символ виступає номінація і реномінація [Шовгун 2000]. Так, зокрема, у групах металістів широко використовуються лексичні запозичення як без змін, тобто з характерним для мови — джерела запозичення звучанням (*У нас сьогодні party; цікавий question*), так і в транслітерованому, іноді навіть в українізованому оформленні (*окейно «добре», хаєр «довге волосся», драйв «енергія»*), власні новотвори (*карнати «розмовляти», карни «розмови», берляти «їсти», хаватися «подобатися»*), вживання відомих слів у специфічному значенні (*пасажир «покупець музичних інструментів», лажа «музична фальш», лапша «брехня» і «торочки на одязі», завалити «зайти», увалити «голосно заграти», косити (під кого) «удавати з себе»*). У досліджуваних групах символами соціальної солідарності виступають також кліше і штампи, компресія у фразеології (*чого ти від мене, як чорт від ладану; нема касети, як корова язиком; діставати ← діставати до живих печінок; підставити ← підставити під удар; лапшати ← вішати лапшу на вуха*).

У соціальних групах за соціально-майновими, посадовими, віковими характеристиками чи не найвиразнішими засобами символічного означення більшої чи меншої близькості комунікантів, а значить, більшої чи меншої спільності інтересів у психологічному плані в усіх мовах виступають іменні й займенникові вокативи. Вони відображають певний ступінь солідарності й готовності до співпраці й взаєморозуміння або, навпаки, відчуженості й ворожості. Вибір вокативів регулюється за-

лежно від усвідомлення стосунків рівності / нерівності між комунікантами, при цьому на першому місці є посада, а не вік [Пименов 1977: 250—251]. Якщо ж підлеглий у своєму мовленні не дотримується правил соціальних рангів, то його ставлять на місце. Р. Броун і М. Форд з цього приводу наводять такий приклад: наступного дня після спільної гулянки молодий клерк голосно звертається до начальника «Morning, Jack!» й отримує у відповідь холодне: «Good morning, Mr Jones» [Brown, Ford 1961: 382].

Член групи вищого посадового рангу має можливість завдяки більшій свободі вибору вокативів довільно встановлювати психологічний тон спілкування з підлеглим, виражаючи свої позитивні чи негативні почуття до нього символічно. У той самий час члени групи підлеглих позбавлені можливості виражати своє ставлення таким чином.

Вокативи дуже чітко виражають опозицію «свій — чужий». Нерідко вокатив, звичайний для однієї соціальної групи, в іншій (протилежній) групі використовується в образливому чи іронічному значеннях. Пор. використання вокативів *пан* і *товариш* (часто в російській орфоепічній формі *таваріш*) представниками різних фракцій Верховної Ради України і ЗМІ різного політичного спрямування. Вибір мовцями вокативів символічно виражає відношення, які існують між представниками різних соціальних класів з неідентичними соціальними нормами поведінки, що ґрунтуються на спільності інтересів, життєвих цілей та ідеалів. Як бачимо, мовні варіанти на рівні дискурсу здатні як встановлювати соціальні зв'язки, так і створювати перешкоди між людьми, підкреслювати внутрішню єдність групи, виключаючи в той же час не-членів групи [Блакар 1987: 87—126].

Як свідчать наведені приклади, мовними засобами соціального символізму переважно виступають лексико-фразеологічні одиниці. Тому на них акцентується увага в соціолінгвістичних дослідженнях. Зокрема питання вербальної соціальної символіки торкалися І. О. Бодуен де Куртене, А. Мейє, А. Сеше, Ш. Баллі, Ж. Вандрієс, Є. Д. Поливанов, А. М. Селіщев, В. М. Жирмунський, а в українському мовознавстві — О. Горбач, Й. О. Дзендзелівський та ін. У цілому використання лексики в соціально-символічній функції зводиться до:

1) вживання різного роду лексичних і семантичних новотворів. Кожна соціальна група прагне сформувати своє слововживання, яке б виконувало роль соціально-го символу, а як відзначає Н. Еліас, важко уявити собі явище, яке могло б забезпечити такий же високий рівень соціальної диференціації, як той простий факт, що один і той самий об'єкт по-різному представлений словами в різних суспільствах [Elias 1992: 17];

2) відбору стилістичних синонімів;

3) вживання іншомовних слів;

4) вживання грубих слів.

Крім лексики як найпотужнішого засобу вираження соціального символізму, цю функцію здатні виконувати одиниці всіх інших рівнів мови — фонетичного, граматичного. Так, за допомогою звукової характеристики можна виразити належність до певної вікової групи, суспільного класу, стать, рівень освіти, походження, про що в свій час писав М. С. Трубецької. Так, для радянської партноменклатури було характерним пом'якшення приголосних перед [e] (*пролетаріат, література, бібліотека*), м'який [з'] в суфіксі -ізм (*комуні[з'м], інтернаціоналі[з'м]* тощо). Тверда вимова приголосних перед [i], що походить із давнього [o] ([ніс] ← *носъ*) і м'яка вимова перед [i] з етимологічних [e] та [ѣ] ([ніс] ← *неслѣ*) притаманні мовленню людей старшого віку. У соціолекті моряків слово *компас* вимовляється з наголосом на другому складі [компáс], тоді як нормативним є наголос на першому складі. У російському соціумі вимова [шы]ги, [жы]ра, бою[с] характерна для старшого покоління москвичів, вживання форм [что], коне[чно] властиве мовленню петербуржців, вимова напівм'яких [ж], [ш] в іншомовних словах типу *жюри, брошюра* притаманна деяким представникам старої російської інтелігенції [Крысин 2000]. Нині почала формуватись особлива галузь у вивченні фонетики — *соціофонетика* (розділ під такою назвою знаходимо в підручнику М. В. Панова [Панов 1979]).

Символами належності мовця до певної соціальної групи в синтаксисі виступають ускладнені і складні речення (вони надають мові книжності і «вченості»).

Серед інших символів соціальної солідарності — навмисне недотримання мовних норм. Наприклад, академік І. П. Бардін на засіданні Президії АН СРСР говорив *килоméтр*, а на Новотульському заводі —

километр [Основы теории речевой деятельности 1974: 307].

Заслугує уваги такий засіб соціальної солідарності, як вибір мови в білінгвальній ситуації. Це чи не найяскравіша ознака, що засвідчує соціальну диференціацію суспільства. Так, російська панівна верхівка XVIII—XIX ст. користувалася французькою мовою (точніше, «смесью французского с нижегородским», як дотепно зауважив О.С.Грибоедов). Українська партійна номенклатура радянського періоду переходила на «панську» російську мову, таким чином дистанціюючись від «колхозного язика», як і частина сполонізованої верхівки в роки польського панування на західноукраїнських землях перейшла на польську мову, знехтувавши «хлопською мовою». В українській літературі, як класичній, так і сучасній, використання різних мов для соціально-політичної і моральної характеристики персонажів стало вже традиційним. Це один із найбільш влучних прийомів експлікації опозиції «свій — чужий». Так, скажімо, поліцаї в повісті «Берега» О. Гаврилюка, знущаючись над політичними в'язнями-українцями, вигукують польською мовою: «Збюрка-а! Вшисці падній! Чолгайсен!» (Збірка! Всі лягайте! Повзай!). Енкаведисти в романі І. Багряного «Сад Гетсиманський» віддають команди російською: «Заключонние! Садітесь!»; «Грязнов, з вещами!». Сучасний письменник В. Шкляр у романі «Кров кажана», метафорично змальовуючи теперішнє життя-пекло в Україні, де правлячим класом є колишня партноменклатура, також удається до цього традиційного прийому:

— Ідьомте, — сказав він [Пек]. Я должен вас где-то определить. Пагаварім по дороге.

— Ви поведете мене у вогонь?

Пек якось загадково посміхнувся і спитав:

— Ви со Львова?

— Ні, чому раптом?

— Ну... Разгаваріваєте на мове.

Як зауважив Е. Сепір, «надзвичайна важливість найменших мовних відмінностей для символізації таких психологічно реальних груп, протиставлених політично й соціологічно офіційним групам, інстинктивно відчувається більшістю людей. «Він говорить як ми» рівнозначне твердженню «Він один із наших» [Сепір 1993: 232]. Щоб не виникло психологічних труднощів, щоб стати «своїм» (не відокремленим від певного соці-

ального страту), люди змушені пристосовуватись до його мовних норм, а у разі належності до кількох соціальних груп «переключатися» з одного мовного субкоду на інший.

Мова завжди сприймається як найбільш очевидна і легко розпізнавана ознака етнічної належності. Так, за результатами етносоціологічних досліджень (1989 р.) серед росіян, 24 % москвичів назвали мову як етноінтегральний чинник. У Таллінні таких було вже 39 %, у Ташкенті — 44 % [Арутюнян 1990: 44].

Як свідчать соціолінгвістичні дослідження мовної поведінки іммігрантів, навіть коли більшість із них не володіє рідною мовою, вони зберігають як символ групової належності окремі слова, вирази, формули фатичної комунікації (привітання тощо), іменник (антропонім) та інші релікти цієї мови [Арутюнов 1985: 40—41].

Правда, своєрідність мови може сприйматися по-різному залежно від характеру стосунків між спільнотами — байдуже або акцентовано, з гордістю або як тавро. Якщо етнічна група усвідомлює свою мовну єдність та своєрідність і пов'язує з тим усвідомленням позитивні емоції, мова буде прищеплювати її носіям почуття патріотизму. Вона стає недоторканою сутністю, що протиставляється іншим мовам, займає високе становище на шкалі цінностей. «У відповідь на загрозове мові зрушення це почуття вірності мові приводить у дію сили, спрямовані на збереження мови, яка опинилася під загрозою; [...] воно перетворює мову на символ віри і святиню» [Вайнрайх 1972: 57]. В аналогічних випадках, але якщо своєрідність сприймається негативно, часто спостерігається явище «мовного нігілізму» — небажання оволодіти «рідною» мовою через її неprestижність.

Залежність стану мови від стану суспільства

Розвиток і стан мови значною мірою залежать від стану суспільства. Мова відображає зміни в усіх сферах суспільства, що суттєво різнить мову від інших суспільних явищ.

Як суспільні зміни позначаються на мові? Зупинимося на найголовніших із них.

1. Мова відображає особливості соціальної організації суспільства. Стан мови залежить від характеру еко-

номічних формацій і форми держави. Так, скажімо, для феодалізму характерний розпад держави на дрібні феоди. У зв'язку з цим виникає багато дрібних територіальних говірок. За капіталізму колишні дрібні територіально-адміністративні одиниці об'єднуються, виникають нації. Спільний ринок вимагає єдиної мови для держави. Усе це зумовлює нівеляцію діалектів і формування національної мови. Дві тенденції в національному питанні (інтернаціоналізм і націоналізм) призвели до двох тенденцій у мовній практиці: з одного боку, стимулюються пошуки світових мов (живі міжнародні мови — французька, німецька, англійська, штучні міжнародні мови типу есперанто, піджини та ін.), з іншого — пуристичні тенденції (прагнення очистити літературну мову від іншомовних запозичень).

2. У мові відображається соціальна диференціація суспільства. Суспільство диференціюється за класовою, становою, майновою і професійною ознаками. Це позначається на класовому використанні мови, функціонуванні професійних підмов, жаргонів, аргю. До різновидів соціальної диференціації мови, на думку Б. М. Головіна, належить також диференціація за типом діяльності соціального колективу (функціональні стилі).

3. У мові відображаються демографічні зміни. Збільшення чи зменшення населення, зміни в його складі, чисельності етносів, зрушення у співвідношенні між міським і сільським населенням — все це певною мірою впливає на мову. Так, скажімо, наплив російськомовного населення в Україну, що свідомо сплановував союзний центр, призвів до того, що міста, де в основному поселялися переселенці, поступово русифікувалися, витіснивши з ужитку українську мову. Збільшення населення зрусифікованих міст за рахунок вихідців із села, що мало місце в повоєнний період, призвело до ще більшого скорочення носіїв української мови. Приплив сільського населення в міста Росії позначився на змінах у російській літературній мові: до неї ввійшла велика кількість так званих просторічних слів та зворотів, відбулася «демократизація» російської літературної мови внаслідок розкованості в уживанні нелітературних елементів.

Мовознавцям ніяк не вдається встановити межу між російською та білоруською мовами. Річ у тім, що в часи тривалої боротьби між Росією і Литвою порубіжні землі (Смоленщина) перемінно переходили від однієї держави

до іншої і відповідно сюди прибували то росіяни, то білоруси. Переселення норвежців в IX—X ст. на острів Ісландію і відсутність мовних контактів із прабатьківщиною сприяло призупиненню розвитку норвезької мови, внаслідок чого сучасна ісландська мова є по суті законсервованою норвезькою.

4. У мові відображені відмінності в рівнях економічного розвитку. Так, наприклад, національна чи державна мова складається, як правило, на основі діалекту тієї території, яка є найрозвиненішою в культурному й економічному аспектах. Діалект Аттики ліг в основу давньогрецької мови, діалект провінції Лаціум — в основу латинської мови, діалект провінції Іль де Франс — в підґрунтя французької мови, московські говірки стали базовими для російської мови, полтавсько-київські — для української, бо саме ці території в час формування названих літературних мов були економічно найпотужнішими і високорозвиненими в культурному аспекті.

Від рівня економічного розвитку залежить і ступінь діалектного членування мови. Так, зокрема, в економічно слабозвиненій Гвінеї майже кожне поселення має свій діалект, а на декілька тисяч аборигенів Австралії припадає 200 діалектів.

5. У мові знаходять відображення явища надбудовного характеру. Наприклад, прийняття християнства в Київській Русі призвело до поширення тут старослов'янської мови як мови богослужіння та й загалом релігійної літератури і проникнення старослов'янizmів у давньоруську мову. У період поширення ісламу серед східних народів їх мови увібрали велику кількість арабських слів.

Певний вплив на розвиток мов справляють суспільні течії й погляди. Наприклад, явище пуризму в Росії було пов'язане з поглядами і діяльністю О. С. Шишкова, Ф. В. Булгаріна, М. І. Греча, М. П. Погодіна і якоюсь мірою В. І. Даля. Сильний вплив мали ці тенденції на чеську літературну мову, в якій переважна більшість іншомовних запозичень була замінена власними утвореннями. Роль суспільних течій та поглядів у розвитку мови засвідчує і культивування в роки революції в російській мові жаргону і навіть аргю як «мови пролетаріату» на противагу «буржуазно-інтелігентській мові».

Незаперечний вплив на розвиток мови має творчість письменників, діячів культури та мистецтва. Як пра-

вило, саме письменників уважають основоположниками і зачинателями літературних мов, наприклад, Т. Шевченка в Україні, О. Пушкіна в Росії, А. Данте в Італії, В. Шекспіра в Англії, М. Сервантеса в Іспанії.

6. У мові відображений розвиток культури суспільства. Саме з розвитком культури пов'язане збагачення словника, розширення сфери вживання літературної мови, її стилістична диференціація. Впровадження писемності, а з нею поширення перекладів може навіть зумовити зміни в структурі мови. Як доведено мовознавцями, складнопідрядні речення набувають інтенсивного поширення тільки з виникненням і розповсюдженням письма.

Незважаючи на те що мова є об'єктивною реальністю, яка розвивається за своїми законами, історія різних мов засвідчує немало фактів свідомого впливу суспільства на розвиток мови (див. про це в темі «Мовна політика»). Однак можливості цілеспрямованого впливу суспільства на мову не є безмежними. Вони, як правило, обмежуються такими сферами, як графіка й орфографія, термінологія та нормативно-стилістична система мови. Ці сфери належать до периферії мови. А ядро мови, її фонологічну, граматичну й лексико-семантичну структури свідомо змінити неможливо.

Мова як найважливіша етнічна ознака. Мова, нація і держава

У деяких мовах значення «мова» і «народ» виражаються синкретично в одному слові. Так, ці два значення експлікує російська мова (рядки О. Пушкіна «Служ обо мне пройдет по всей Руси великой, И назовет меня всяк сущий в ней язык: И гордый внук славян, и финн, и ныне дикий Тунгус, и друг степей калмык»), де слово *язык* означає «народ» і «мова». Це свідчить про те, що в свідомості людей поняття «мова» і «народ» тісно пов'язані: один народ — це ті, хто розмовляє однією мовою. Саме мова об'єднує народ і відрізняє його від інших народів. Таким чином, етнічний і мовний розподіл людей взаємопов'язані і, як правило, збігаються. Спільність мови, культури і самосвідомості є суттєвими ознаками нації.

Зв'язок мови з характером етносу чи не найкраще відчувають письменники, слово для яких є головним

Інструментом творення народних характерів, типажів, зображення самобутніх рис психології етносу. М. Гоголь зауважив: «І всякий народ, що носить у собі запруку сил, повний творчих здібностей душі, своєї яскравої особистості й інших дарів Божих, своєрідно відзначився своїм власним словом, що ним, висловлюючи яку тільки є річ, передає цим висловом частину власного свого характеру» («Мертві душі»).

Болгарська поетеса Блага Димитрова вбачає залежність мовної форми навіть від географічного ландшафту, на якому проживає етнос, уважаючи, що географічні умови суттєво позначаються на характері і мові етносу: «Коли я чую іспанську, чую в ній глибоку відлуння: цілий континент — Південна Америка — відгукується Іспанія. За широкою, дактилічною плавною російською інтонацією відчувається безмежність російських степів, неосяжна сніжна рівнина, що переливається через край горизонту. Моя рідна мова стиснута вузькими гірськими ущелинами. Слова усічені. Гортанно, захлинаючись самі в собі, клекочуть її голосні, як бурхлива гірська річка, яка не встигає пропустити через своє вузьке русло напористу численну воду. Її приголосні ніби скали, що чинять опір хвилям і розбивають їх на дрібні бризки» («Страшний суд»). Польський письменник Ян Парандовський, немовби розвиваючи тезу В. фон Гумбольдта про мову як дух народу, пише: «У словах, у граматичних формах, у синтаксисі закарбовує свій образ душа цього народу; як сліди на закам'янілих пісках від води давно зниклих морів, закріплені в ній прагнення, уподобання, неприязнь, вірування, забобони, первісні знання про світ і людину» («Алхімія слова»).

Проблема співвідношення мови й етносу охоплює безліч складних питань, серед яких передусім — мова і самосвідомість, доцільність функціонування багатьох мов тощо.

У питанні співвідношення мови й етносу в науці немає одностайної думки. Деякі вчені без спільної мови не мислять собі етносу, інші заперечують обов'язковість спільної (єдиної) мови як необхідну основу виникнення етнічної спільності. Аргументом для них є мовні ситуації Швейцарії, де одна швейцарська нація користується чотирма мовами (німецькою, французькою, італійською і ретороманською); Канади, в якій канадська нація використовує дві мови (англійську та

французьку); Бельгії (бельгійці розмовляють французькою та фламандською мовами), а також те, що однією мовою можуть користуватися декілька націй (англійською користуються англійці, американці й канадці, німецькою — німці, австрійці та швейцарці, іспанською — іспанці, кубинці, аргентинці, венесуельці, колумбійці, костариканці, панамці, парагвайці, чилійці та інші латиноамериканці, сербсько-хорватською — серби, чорногорці, хорвати, кабардино-черкеською — кабардинці і черкеси).

Розглядаючи це дискусійне питання, потрібно врахувати всі чинники, що впливають на формування етносу — мову, культуру, спільність історії, психічного складу, спільність території, наявність державності, самосвідомості.

Найголовнішим чинником є самосвідомість: людина усвідомлює, що вона належить до певного етносу, і всі члени цього етносу усвідомлюють, що вони становлять етнічну спільність, відмінну від інших етнічних спільнот. Для усвідомлення окремішності народу найголовнішу роль відіграє мова. Мова поєднує людей більше, ніж класова, партійна, релігійно-конфесійна належність, більше, ніж історія народу (її не всі знають), а іноді навіть більше, ніж етнічне походження. Наприклад, Агатангел Кримський, Марко Вовчок, Юрій Клен (Бургардт), Василь Вишиваний (австрієць Вільгельм фон Габзбург), В'ячеслав Липинський, Софія Русова, які не мали в собі ні краплини української крові, але українська мова духовно поєднала їх з українським народом. «Ні прозвання, ні віросповідання, ні сама кров предків не робить людину належністю тієї чи іншої народності [...]. Хто якою мовою думає, той до того народу належить», — писав син датчанина і німкені, але російський учений, творець тлумачного словника російської мови В. Даль. Подібну думку знаходимо і в О. Потебні: «Єврея, цигана, татарина, німця, зросійщених настільки, що мовою їхньої заповітної думки стала російська мова, ми не можемо зарахувати ні до якого народу, крім російського» [Потебня 1993: 186]. Однак, як зазначають В. Іванишин і Я. Радевич-Винницький, «не слід ототожнювати в кожному випадку мовну ознаку людини з почуттям патріотизму, а в нашому — з почуттям українськості. Через різні обставини люди часто не володіють рідною мовою, однак при цьому зберігають щирі почуття до України» [Іванишин, Радевич-

Винницький 1994: 119]. Спільноти, утворені на основі єдності мови, виявились історично витривалішими, ніж державні утворення з їхньою політичною й економічною єдністю, про що свідчить розпад Австро-Угорської та Російської імперій. Отже, після самосвідомості (генетичного коду, генної пам'яті) дуже важливе значення для утворення етносу має мовний код (соціальна пам'ять). І чим вища форма організації спільноти, тим вагоміша роль мови в консолідації членів спільноти.

Важливим чинником є і державна окремішність, самостійність, яка інколи перебиває мовний фактор. Так, коли населення США стало усвідомлювати себе окремою нацією, бажання національно виокремитися стало стимулювати виникнення й розвиток американського варіанта англійської мови, який навіть зафіксований у словнику Уебстера. Можна нині стверджувати про різні латиноамериканські варіанти іспанської мови, своєрідний австрійський варіант німецької мови. Можливо, всі ці варіанти з часом, за умови невтручання інших зовнішніх чинників, переростуть у справжні окремі мови, як це маємо у випадку з болгарською і македонською, сербською і хорватською мовами (подібно було з румунською і молдавською). Але й тут останнє слово за самосвідомістю. Мови з найменшими відмінностями — це різні мови, якщо їхні носії усвідомлюють себе різними народами, і, навпаки, віддалені діалекти, які суттєво перешкоджають комунікації, наприклад, у Китаї чи Німеччині, вважаються однією мовою, якщо мовці не перестають усвідомлювати себе одним народом.

Чуття рідного слова є яскравим прикладом етнічного характеру мови. У всіх народів мова тісно пов'язана з національним почуттям і національною свідомістю.

Надзвичайна прихильність людини до рідної мови зумовлена тим, що кожному народові властиві неповторні асоціації образного мислення, які закріплюються в мовній системі і становлять її національну специфіку. Етнічна самосвідомість ґрунтується передусім на рідній мові. Якщо інтерпретувати літературу як самовираження народу, то справжнім самовираженням народу вона може бути лише тоді, коли створена рідною мовою.

Отже, чим вища етнічна організація, тим вагоміша роль мови в її життєдіяльності. Народність ще може

розпастися на різні етноси, нація — ніколи. І тут найміцнішим цементуючим чинником є мова.

Нація — найвища природна форма об'єднання людей. Це та категорія, яка всупереч твердженням класиків марксизму-ленінізму ніколи не зникне. «Можна й слід сподіватися, — писав Микола Бердяєв, — зникнення класів і примусових держав у досконалому суспільстві, але не можна сподіватися на зникнення національностей [...]. Національність є позитивним збагаченням буття, і тому за неї слід боротися як за цінність. Національна єдність глибша від єдності класів, партій та всіх інших минутих утворень у житті народів [...]. І великий самообман — прагнути творити будь-що поза національністю».

Жодна держава світу не сформувалася як безнаціональна. Єдине консолідоване суспільство може виникнути лише на ґрунті спільної духовності, спільної мови, позаяк саме мова є тим феноменом, який визначає самототожність нації. Мова забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах — політичному, економічному, культурному тощо, бо саме мова — головна ознака нації. Тому боротьба за державність української мови — це боротьба за українську державу. Втрата мови, денационалізація народу призводить, як зазначав О. Потебня, до «дезорганізації суспільства, аморальності, спідлення». У національній державі ототожнюються такі поняття, як держава, нація і мова. Навіть така велика й багатонаціональна імперія, як СРСР, ототожнювалася в світі з російською нацією. Це добре розуміють усі, хто прагне побудувати свою державу. Так, скажімо, коли в 1947 р. утворилася держава Ізраїль, то її державотворці стали перед проблемою державної мови. Оскільки розпорошені до того часу по всьому світу євреї втратили свою мову, то вихід був один — воскресити мертву впродовж майже двох з половиною тисячоліть давньоєврейську мову іврит. Сьогодні це мова єврейської держави, мова консолідації громадян цієї країни і євреїв усього світу.

Наступ шовіністично налаштованих політиків в Україні на українську мову — це боротьба проти української державності; мовний чинник використовується як засіб дестабілізації українського суспільства, оскільки без української мови не буде української держави.

Мова і культура

Культура — сукупність досягнень суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва та в інших сферах духовного життя. Мова і культура взаємопов'язані. Загально-визнаним є твердження, що культурні процеси впливають на мову, а мова на культуру.

Складним є питання впливу мови на культуру. Е. Сепір зазначав: «Не можу я визнати і справжньої причинної залежності між культурою і мовою. Культуру можна визначити як те, *що* суспільство робить і думає. Мова є те, *як* думають. Важко визначити, яких особливих причинних залежностей між відібраним інвентарем досвіду (культура як ціннісний вибір суспільства) і тим особливим прийомом, за допомогою якого суспільство виражає різний свій досвід, можна очікувати [...]. Зрозуміло, що зміст мови нерозривно пов'язаний з культурою [...]. Мова у своїй лексиці більш-менш точно відображає культуру, якої не обслуговує; цілком справедливим є і те, що історія мови й історія культури розвиваються паралельно» [Сепір 1934: 171—172]. Отже, впевнено можна стверджувати лише те, що культура визначає план змісту знакової системи мови. У семантиці мови відображаються загальні, універсальні компоненти загальнолюдської культури і своєрідність культури конкретного народу.

Відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться:

1) до відмінностей у лексиці й фразеології. У кожній мові наявна безеквівалентна лексика, до якої належать слова, що позначають специфічні явища культури і не мають однослівного перекладу на іншу мову. При перекладі вони передаються описово або запозичуються. Запозичені безеквівалентні слова називають *екзотизмами*. Так, слова *стерлінг*, *біг-бен*, *шилінг*, *крикет* пов'язані з англійською матеріальною і духовною культурою, *конклав*, *сентимо*, *спагеті*, *тарантела* — з італійською, *песо*, *конквістадор*, *тореадор*, *корида*, *болеро* — з іспанською, *ковбой*, *рейнджерси*, *авеню*, *барбі* — з американською, *сарафан*, *щі*, *боярин*, *балалайка*, *ямщик* — з російською, *кишлак*, *арик*, *дехканин*, *кобуз*, *домбра* — з середньоазіатською, *сакура*, *гейша*, *ікебана*, *саке*, *кімоно* — з японською і т. д. До української безеквівалентної лексики відносять такі слова, як *чумак*, *гривня*,

рушник, галушки, вареники, борщ, бандура, кобзар, коломийка, гопак, вечорниці, тризуб. Як правило, безеквівалентна лексика в кожній мові становить не більше 6—7% від загальної кількості активно вживаних слів, а фразеологія майже вся ідіоматична;

2) до відмінностей у лексичних фонах слів з тотожним денотативним значенням. Такі слова можуть мати різні конотації (емоційні й оцінні відтінки), а також різні асоціативні зв'язки. Зрідка ці відмінності зумовлені відмінностями і в самих реаліях, як, наприклад, укр. *хата* і рос. *изба* (різна форма, оздоблення тощо), укр. *призьба* і рос. *завалинка*, укр. *личаки* і рос. *лапти*. Часто спостерігається розбіжність у символічних значеннях. Так, зокрема, укр. *лебідь* і рос. *лебедь* символізують дівчину, однак укр. *лебідь* символізує ще жінку, молодицю, а інколи й батька; укр. *зозуля* і рос. *кукушка* — це вісниця, провидиця, однак укр. *зозуля* — це символ безпритульності, самотності, а також дружини, сестри, матері; укр. *калина* — символ краси, здоров'я, дівчини, дівочтва, любові, України, рос. *калина* символізує розлуку і невдале заміжжя.

Найбільші розбіжності слова-відповідники в різних мовах мають у семантичних асоціаціях, при цьому специфічні семантичні асоціації властиві не тільки лексичі, у значенні якої наявний національно-культурний компонент, а й звичайним нейтральним загальноновжіваним словам на означення речей і понять, поширених у всіх культурах. Як показав проведений психолінгвістичний експеримент з трьома групами реципієнтів — українцями, росіянами, туркменами, такі слова, як *хозяин, отец, мать, бабушка, дедушка, свадьба, молоко* дали різні асоціації. Так, слово *хозяин* у росіян викликало асоціації *человек, мужчина, владелец, сад, деревня, город*, в українців — *муж, владелец, предприниматель, хозяйство, дом, слуга, пьеса Карпенко-Карого*, у туркменів — *огромный человек с бородой, большой человек с бородой и усами, солидный мужчина в халате, официант*. Слово *свадьба* у студентів-туркменів асоціюється, на відміну від українців і росіян, не тільки з веселістю, а й з утратою, із змаганням. Слово *молоко* викликає в них більш захоплюючі асоціації (*белое счастье*); у словах *отец, мать, бабушка, дедушка* яскраво відчутний «компонент поваги» (*бабушка — голова, серебро, уважение; отец — золото, гора, главарь, уважение*). Навіть таке, здавалося б, нейтральне в цьому плані слово *солнце* отримало різний емо-

цінно-оцінний ореол. У туркменів воно пов'язується з неприємними асоціаціями (*жара, жарко, скриться, комната, парк*), тоді як в українців і росіян у нього позитивна, навіть висока оцінка (*золотое, радость, кайф, глаза, мама*).

Психолінгвістичний експеримент з українцями, росіянами й американцями виявив, що навіть слова на позначення частин тіла людини викликали в кожній групі специфічні асоціації. Українці й росіяни, як правило, наводили слова, що вказували на розмір, форму, колір, естетичну оцінку, тоді як американці, крім зорових, наводили дотикові реакції. Пор.: найчастотніші реакції до слів *таз* і *ніготь* (відповідно рос. *таз, ноготь*, англ. *pelvis, nail*): укр. *таз* — великий, круглий, широкий, вузький, коло, фундамент; рос. *таз* — широкий, маленький, большой, ноги, штаны; амер. *pelvis* — крім подібних до наведених, *firt* «пружний», *handfull* «такий, що приємно доторкнутися»; укр. *ніготь* — гострий, довгий, круглий, червоний, блискучий, красивий; рос. *ноготь* — длинный, острый, крашеный, красивый, овальный, гладкий, лакированный; американці, крім цього, навели ще *cracked* «зламаний», *fragile* «крихкий». Особливо національна специфіка асоціювання виявилася в реакціях-порівняннях: укр. *очі* — як *волошки, терен, вишні, озера, сонце, небо*; рос. *глаза* — як *бусы, искры, звезды, небо, шары, как у совы*; амер. *eyes* — *like pools* «ковбані», *coins* «монети», *marble balls* «мармурові кулі», *ocean* «океан». Як бачимо, саме національні асоціації зумовлюють входження тих чи інших слів до специфічних для кожної мови порівняльних зворотів (див. ще укр. *стрункий, як тополя*, рос. *стройный, как береза*).

Семантичний ореол слова не фіксується в лексикографічних працях, однак він значною мірою зумовлює реальне функціонування слова в певному соціумі. Цей ореол зумовлений всією історією слова, його етносоціальним і етнокультурним контекстом. Як зазначає Л. Мкртчян, «слово тисячами невидимих ниток пов'язане з літературними й культурними традиціями мови оригіналу. Слово живе в контексті даного речення, абзацу, твору, в контексті всієї творчості даного автора і ширше — в контексті всієї літератури, а, можливо, й даної цивілізації» [Мкртчян 1976: 4].

Наведені факти свідчать про те, що ґрунтовне оволодіння мовою неможливе без засвоєння культури народу — носія мови;

3) до типологічних особливостей літературних мов. Культурою зумовлена форма літературної мови, її зв'язок з народно-розмовною мовою. Очевидним є вплив культури на стилістичну диференціацію мовних засобів (історія писемності, літератури, школи, народного світогляду, різних суспільних ідеологічних течій тощо). Цей вплив не так помітний, як у лексичній системі, він прихований, але має значно глибший характер. Наприклад, досить виразною є відмінність української та російської мов у стилістичній маркованості спільних за походженням слів. Оскільки на російську літературну мову значний вплив мала старослов'янська мова, а українська літературна мова сформувалася на народній основі, то відповідно в російській мові словами високого стилю є старослов'янізми, а в українській — одне із синонімічних народних слів. Старослов'янізми, яких в українській мові дуже мало, часто використовуються як засіб комічного, насмішки тощо;

4) до своєрідності самого процесу спілкування в різних культурах. Мовний етикет, тобто мовна поведінка в певних ситуаціях, у різних культурах різна. Йдеться про правила мовного спілкування дітей з батьками, чоловіка з дружиною, господаря і гостя тощо. Так, англійським і американським мовними етикетами передбачається, що в магазині чи будь-якій іншій установі першим вітається господар, а в нас — навпаки. Оголошуючи по радіо про прибуття чи відправлення поїзда, літака тощо, диктор у кінці оголошення дякує, що зовсім не властиве, наприклад, слов'янській культурі. Різними є моделі мовленнєвої поведінки гостя і господаря в північноамериканських індіанців і китайців. У корейській і японській мовах існують, зокрема, категорії поваги з особливими граматичними, словотвірними та лексичними показниками. Навіть у таких близькоспорідних мовах, як українська і російська, є відмінності у мовному етикеті. Здавна, скажімо, в Україні діти звертались до батьків тільки на *Ви*, а в третій особі, коли йшлося про батьків чи старших поважаних людей, вживали форму множини (*батько пішли, вони [мама] казали*).

Отже, вплив культури позначається на своєрідності лексико-фразеологічних засобів, на особливостях нормативно-стилістичної системи та мовленнєвого етикету. Дехто з мовознавців вважає, що діапазон впливу культури на мову є значно ширшим. Так, зокрема,

М. А. Кондрашов стверджує, що з культурним розвитком пов'язане «багатство функцій мови і сфер її використання, взаємовідношення між літературною мовою і діалектами, стилістичне розшарування мови, наявність великої кількості абстрактних та інтернаціональних слів, особливі структурні типи речень» [Кондрашов 1974: 128].

Якщо вплив культури на мову є очевидним, то вплив мови на культуру не піддається звичайному спостереженню. Ця проблема була порушена В. фон Гумбольдтом, а за ним Е. Сепіром і В. Уорфом. Їхню гіпотезу лінгвальної відносності остаточно ще ніхто не довів. Висловлювали й інші цікаві думки, наприклад, про те, що певними типами культури зумовлені деякі мовні структури. Однак це не теорії, а лише гіпотези.

Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми

Зв'язок мови і суспільства не одразу став предметом спеціального наукового дослідження. Теорія про співвідношення мовних і соціальних чинників ґрунтується на праці представників соціологічного напрямку французького мовознавства, особливо А. Мейє. Істотну роль у цьому плані відіграли дослідження американських етнолінгвістів, які розвивали ідеї Ф. Боаса і Е. Сепіра про зв'язок мовних і соціокультурних систем; праці представників Празької лінгвістичної школи В. Матезіуса, В. Гавранка, Й. Вахка, які довели зв'язок мови із соціальними процесами і соціальну роль літературної мови; дослідження німецьких учених Лейпцизької лінгвістичної школи Т. Фрінгса, які обґрунтували соціально-історичний підхід до мови і необхідність включення соціального аспекту в діалектологію, а також праці японської школи «мовного існування» з проблем мовної ситуації. Слід згадати й роботу Поля Лафарга «Мова і революція» (1894), у якій доведено, що відмінність соціальних різновидів мови є наслідком суспільних суперечностей епохи французької буржуазної революції. У Росії проблема взаємодії мови і суспільства була предметом дослідження О. О. Шахматова, І. О. Бодуена де Куртене, М. Я. Марра, В. М. Жирмунського, Л. П. Якубинського, Є. Д. Поливанова та ін.

Певний внесок у вивчення цього питання зробили українські вчені О. С. Мельничук, В. М. Русанівський, Ю. О. Жлуктенко та ін. У 60-х роках ХХ ст. до питання зв'язку мови і суспільства повертаються американські мовознавці В. Лабов, Д. Хаймс, присвятивши свої дослідження вивченню мовної ситуації в багатомовних країнах. Так сформувалася соціолінгвістика.

Соціолінгвістика — наука, яка вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства.

Увесь комплекс соціолінгвістичних проблем у загальному вигляді можна звести до таких питань: 1) як соціальний чинник впливає на функціонування мов; 2) як він відображається в мовній структурі; 3) як мови взаємодіють.

Традиційно в соціолінгвістиці виділяли три розділи: психолінгвістику, етнолінгвістику й інтерлінгвістику. На сучасному етапі розвитку мовознавства намітилась тенденція до виокремлення цих розділів у самостійні науки.

Соціолінгвістика розглядає такі поняття, як *мовна ситуація* і *мовна політика*.

Мовна ситуація — сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні і функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень.

Іншими словами, це взаємовідношення використуваних на певній території різних мов чи різних мовних варіантів. Мовна ситуація охоплює соціальні умови функціонування мови, сферу і середовище вживання мови, форми її існування.

Мовну ситуацію описують за кількісними, якісними й оцінними критеріями.

До кількісних критеріїв належать:

- а) кількість мов у певній мовній ситуації;
- б) кількість мовців, що говорять певною мовою;
- в) кількість комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова.

Якісними критеріями є:

- а) характер мовних форм: різновиди однієї мови чи різні мови (одномовність і багатомовність);
- б) структурно-генетичні відношення між мовами (споріднені і неспоріднені, морфологічний тип мови);

в) функціональна рівнозначність — нерівнозначність мов;

г) характер панівної мови (місцева чи іноземна).

Під оцінними критеріями розуміють внутрішню і зовнішню оцінку мов. *Внутрішня оцінка* — це оцінка споконвічними носіями мови її комунікативної придатності, естетичної престижності тощо, тобто ступінь прихильності мовців до рідної мови. *Зовнішня оцінка* — це характеристика названих параметрів мови носіями інших мов. На основі цих критеріїв будується типологія мовних ситуацій.

Усі мовні ситуації поділяють на прості (одномовні) і складні (багатомовні). *Одномовні* ситуації ще називають *ендоглосними*, а *багатомовні* — *екзоглосними*. У випадку ендоглосної ситуації мовець залежно від середовища користується то літературною мовою, то говіркою, а в разі екзоглосної — різними мовами.

Із екзоглосних ситуацій найпоширенішою є *двомовність*, або *білінгвізм*. При білінгвізмі дві мови співіснують у межах одного колективу, який користується двома мовами в різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту. Крім двомовності, в сучасному світі непоодинокі випадки тримовності, рідше трапляється чотиримовність і навіть п'ятимовність. Прикладом чотиримовної ситуації є мовна ситуація в Індії: у межах штату тут використовують місцеву офіційно визнану мову Індії і місцеву неофіційну мову, між штатами — англійську, а у вищих верствах населення — ще санскрит. Унікальною є виявлена в одному з поселень аборигенів Австралії одинадцятимовна ситуація, причому вживані тут мови належать аж до п'яти різних мовних сімей. Кожен мешканець цього поселення говорить двома-трьома мовами, а багато — шістьма-сімома [Попова 1987: 191].

Залежно від того, як співвідносяться між собою функції окремих мов чи варіантів мови, розрізняють *збалансовані* і *незбалансовані мовні ситуації*. У разі збалансованої ситуації мови виконують однакові суспільні функції, а в незбалансованих мовних ситуаціях суспільні функції мов не збігаються. Збалансовані ситуації трапляються дуже рідко, а можливо, їх зовсім не існує. Як приклад наводять мовну ситуацію в Швейцарії, однак там справжньої збалансова-

ності немає, бо ретороманською мовою розмовляє лише один відсоток населення; в загальнодержавному масштабі основні мови — німецька та французька, причому функції мов по-різному розподіляються залежно від місцезнаходження кантону (німецькомовної, франкомовної чи італійськомовної території Швейцарії). Подібна ситуація спостерігається і в Бельгії. Хоч тут більшість населення розмовляє фламандською (нідерландською) мовою, однак суспільні функції значною мірою перебирає на себе французька мова через більшу суспільну активність франкомовного населення. Юридична рівноправність мов і реальний їх статус у багатомовній державі переважно не збігаються. Рівноправними проголошені мови не тільки в Швейцарії, Бельгії, а й у Канаді і колишньому СРСР. Насправді в Канаді перевагу має англійська мова над французькою, а в СРСР під проголошеним конституцією гаслом рівноправності мов за роки більшовицького панування зникло 93 мови (див.: Коммунист. — 1988. — № 15. — С. 63).

Дві мови не можуть бути функціонально тотожними. Це суперечило б чинному в мові законодавству економічній мовних засобів. Через те двомовність, як правило, не є тривалою, а лише перехідним етапом на одномовність, де одна з мов усувається. Навіть на рівні індивідуального білінгвізму спостерігається тенденція до диференційованого вибору мови залежно від ситуації, теми тощо.

Різноманітність мовних ситуацій у світі нескінченна. Відомі ситуації, де мовою міжетнічного спілкування є мова меншості (суахілі в Танзанії, малайська мова в Індонезії), запозичена мова (латина у Західній Європі в середні віки, арабська в Середній Азії в VIII—X ст.), мови колишніх метрополій (англійська в Гамбії, Гані, Кенії, Нігерії, французька в Заїрі, Конго, Малі, португальська в Анголі, Гвінеї-Бісау, Мозамбіку). У деяких регіонах мовами міжетнічного спілкування є піджини: піджин-інгліш, лінгва-франка, біч-ламар та інші гібридні мови, що поширені на Далекому Сході, в Океанії, Західній Африці та Латинській Америці.

Одним із конкретних випадків незбалансованого білінгвізму є диглосія. *Диглосія* — це одночасне існування в суспільстві двох мов або двох форм (варіантів) однієї мови з функціональним їх розподілом. Ви-

бір мови диктує комунікативна ситуація, і він не залежить від етно-мовної належності мовців. На відміну від білінгвізму диглосія передбачає свідому оцінку мовцями певної мови за шкалою «високий — низький». Компонентами диглосії є різні мови (наприклад, французька і російська в російських дворян XVIII ст.), різні варіанти однієї мови (літературна мова і діалект), різні стилі мови (книжний і розмовний).

Вивчення мовної ситуації дуже важливе для вироблення правильної мовної політики.

Мовна політика — свідомий і цілеспрямований вплив, який має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови в різних сферах її застосування; сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв'язання мовних проблем у соціумі, державі; сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування.

Термін *мовна політика* має два значення:

1) мовна політика як сукупність заходів, спрямованих на певний мовний розвиток (уведення нових або збереження старих мовних норм, уніфікація і стандартизація літературних форм, реформи в галузі орфографії і пунктуації тощо);

2) мовна політика як частина національної політики певної держави (зміна чи збереження наявного функціонального розподілу мов у багатомовному суспільстві). Щодо другого значення в мовознавстві і політології вживають термін *національно-мовна політика*. Національно-мовна політика спирається на певне теоретичне й ідеологічне обґрунтування, на вироблені в суспільстві концепції з національного питання.

Держава впливає на мовну ситуацію через ідеологічні, законодавчі, адміністративні, фінансово-економічні важелі. Вона визначає соціальний статус і соціальні функції мов. Вплив мовної політики держав у всі епохи зводився до нав'язування скореним народам мови завойовників, до ігнорування прав на розвиток і функціонування мов національних меншин, до орієнтації країн, які звільнилися від колоніальної залежності, на мови колишніх метрополій. Не була винятком національно-мовна політика і в радянській імперії, де поступово звужувалися суспільні функції всіх національних мов унаслідок функціональної експансії російської мови. Було навіть обґрунтовано теорію про перспективні й неперспективні мови. До

перших відносили російську та ще декілька мов, до других — усі молодописемні мови. Української мови в цій класифікації взагалі не згадували. Адміністративно-репресивний державний апарат свідомо спланував лінгвоцид і етноцид, незважаючи на те що конституція СРСР проголошувала рівноправність народів та їх мов. Подібна ситуація була і в Австро-Угорській імперії, де, всупереч проголошеній конституцією 1867 р. рівноправності, чехи, словаки, українці, серби, хорвати, словенці зазнавали на собі політичної і мовної дискримінації. Як бачимо, змістом національно-мовної політики є різноманітні заходи, які проводить уряд з метою розвитку одних мов і стримування розвитку інших.

Отже, вплив суспільства на мову обмежується впливом на взаємовідношення мов у багатомовній державі і впливом на нормативно-стилістичну систему мови, термінологію, графіку й орфографію. Суспільство не може вплинути на зміни структурних рівнів мови.

Інтерлінгвістика

Із соціолінгвістикою тісно пов'язана інтерлінгвістика.

Інтерлінгвістика — особлива лінгвістична дисципліна, яка вивчає міжнародні мови як засіб комунікації в багатомовному світі.

Термін *інтерлінгвістика* ввів у 1911 р. Ж. Мейсманс. До того часу інтерлінгвістика існувала як теорія лінгвопроекування, започаткована працями Р. Декарта і розвинена Г.-В. Лейбніцом. У XVII—XIX ст. стали опрацьовувати філософські мови для заміни природних мов, які начебто є недосконалими. Згодом були спроби спростити й удосконалити природну мову. Переважна більшість проєктів створення штучної мови була позбавлена матеріальної подібності з природними (такі мови називають *ап'іорними*). Лише з другої половини XIX ст. спеціалісти в галузі лінгвопроекування починають орієнтуватися на створення штучних мов на зразок природних (*апостеріорних*) мов як допоміжного засобу спілкування поряд з національними мовами.

Першою відомою штучною мовою був *волапюк* (термін штучно утворений від *world* «світ» і *speak* «розмовляти»), створений у 1879 р. в Німеччині Й. Шлейером. Через 8 років польський лікар Л. Заменгоф створив

штучну мову *есперанто* (від лат. *sp̄ero* «сподіватися»), що стала найпоширенішою з усіх міжнародних штучних мов завдяки її простоті порівняно з природними мовами. У ній використано лише 11 закінчень, що вказують на частину мови, число, знахідний відмінок, час дієслова, умовний і наказовий спосіб, 40 суфіксів і прийменників. Слова всі побудовані з латинських, грецьких, германських і слов'янських коренів. У граматиці є тільки 16 правил.

На есперанто існує оригінальна література, є чимало перекладів творів класиків світової літератури, в тому числі й Т. Шевченка.

Після есперанто з'явилися інші штучні мови, серед яких найвідомішими стали *ідо* (1907), *окциденталь* (1922) та *інтерлінгва* (1951).

Пошук штучних мов для міжнародного спілкування не є випадковим. Згідно з останніми даними, у світі нині більше 4 мільярдів людей користуються 6 тисячами мов, що є серйозною перешкодою для прогресу, оскільки різномовна інформація, яка накопичується в геометричній прогресії, стає важкодоступною. Саме тому комунікація в сучасному світі і перспективи мовної політики є надзвичайно актуальними проблемами не тільки інтерлінгвістики, а й інших суміжних суспільних наук.

Існує дві думки щодо подолання труднощів спілкування в багатомовному світі. Одні вчені стверджують, що це станеться внаслідок створення універсальних портативних електронних перекладачів, інші — внаслідок прийняття міжнародної мови. Перший шлях є важким і проблематичним. Другий передбачає декілька варіантів: 1) створення єдиної всесвітньої штучної мови; 2) використання однієї чи декількох природних мов; 3) комбіноване використання природних і штучних мов (див. про це: [Свадост 1968]).

Доречно згадати поширювану в СРСР псевдонакову теорію злиття націй та мов і витворення єдиної мови світу шляхом їх (мов) схрещування. Як свідчить історія мовних контактів, при глибокому взаємопроникненні двох мов не виникає третя, а одна мова перемагає, вбираючи лише окремі елементи іншої; переможена мова зникає. Зникнення будь-якої мови є величезною втратою для всієї світової культури, бо втрачається один з досвідів пізнання, один з аспектів світобачення, одна з мовних картин світу. Мова для кожного народу є найдо-

рожчим скарбом, його національним духом, його історією. Тому так переконливо і гуманно звучать слова дагестанського письменника Расула Гамзатова: «Для мене мови народів — як зорі на небі. Я не хотів би, щоб усі зорі злились в одну величезну, яка б займала півнеба, зірку. Для цього є сонце. Але хай сяють і зорі. Хай у кожної людини буде своя зірка».

На сучасному етапі інтерлінгвістика значно розширила коло проблем. До кола її зацікавлень, крім створення допоміжних міжнародних мов, належать опрацювання принципів і методів створення штучних мов, дослідження закономірностей їх функціонування і розвитку, вивчення процесів взаємодії національних мов, розв'язання проблеми мовних інтернаціоналізмів та міжнародної стандартизації наукової і технічної номенклатури. Останнім часом предметом інтерлінгвістики стало опрацювання лінгвосу — мови для можливих контактів з інопланетянами, яка спеціалізується на передачі математичних знань і основ механіки.

Запитання. Завдання

1. Обґрунтуйте соціальну зумовленість мовних явищ. Чи все в мові є соціальним?
2. Як відображаються в мові соціальні чинники?
3. Наведіть факти на доказ того, що мова є символом соціальної солідарності.
4. Чому мова є найважливішою етнічною ознакою? Розкрийте співвідношення мови, нації і держави; мови і культури.
5. Охарактеризуйте основні проблеми соціолінгвістики. Розкрийте зміст понять «мовна ситуація» і «мовна політика». Якою мірою можливий свідомий вплив суспільства на мову?

Література

Основна

- Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 256—319.
- Кодухов В. И. Общее языкознание. — М., 1974. — С. 168—185.
- Общее языкознание / Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 27—87.
- Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. — М., 1979. — С. 50—70.
- Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1972. — С. 419—596.

Додаткова

- Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолінгвістика. — М., 2001.
 Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика. — М., 1987.
 Белл Р. Т. Социолінгвістика: Цели, методы и проблемы. — М., 1980.
 Швейцер А. Д., Никольский Л. Б. Введение в социолінгвістику. — М., 1978.
 Новое в лингвистике. Социолінгвістика. — М., 1975. — Вып. 7.
 Вайнрайх У. Языковые контакты. — К., 1979.
 Принципы и методы социолінгвістических исследований. — М., 1989.
 Кузнецов С. Н. Теоретические основы интерлінгвістики. — М., 1989.
 Проблемы интерлінгвістики. — М., 1976.
 Русаївський В. М. Прогностичні функції соціолінгвістики // Мовознавство. — 1989. — № 1.
 Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. — Нью-Йорк, 1992.
 Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994.
 Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К., 1976.
 Масенко Л. Т. Мова і політика. — К., 1999.
 Labov W. Sociolinguistic Patterns. — Thil., 1972.
 Hymes D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. — Thil., 1974.

3.10. Мова та історія (розвиток мови)

Справжнє розуміння мови неможливе без осягнення різноманітних змін, які мають місце в ній. Динамічні процеси мови можна простежити, розглядаючи її в історичній перспективі. Вивчення мови як явища, яка розвивається, власне, є дослідженням форм існування мови, що становить її суттєву характеристику.

Мова як явище, що історично розвивається. Синхронія і діахронія

Мова постійно змінюється. Історична змінність мови — її суттєва ознака, внутрішня властивість. Як зазначав О. О. Шахматов, у цей момент мова не є такою, як вона була 10 хвилин тому. Змінність мови забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Однак людина за своє життя не помічає змін у мові. Очевидно, тим можна пояс-

нити факт, що вчені дійшли висновку про змінність мови аж у ХІХ ст. Це настільки захопило їх, що вони майже протягом ста років вивчали тільки історичний аспект мови.

Як наголошував В. Гумбольдт, а пізніше О. О. Потебня та Г. Пауль, мова є діяльністю і продуктом цієї діяльності. Так було започатковано розрізнення статичного і динамічного аспектів мови. В. Гумбольдт, зокрема, розрізняв «вивчення мов у стані їхнього розвитку» і «вивчення організмів мов» [Гумбольдт 1960: 77]. Згодом це розрізнення вилилося в сосюрівську дихотомію синхронії і діахронії.

Синхронія (від грец. *sýnchronos* «одночасний») — стан мови в певний момент її розвитку; сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів мови, які наявні й функціонують у певний умовно виділений період.

Цей термін вживається і в іншому значенні: синхронія — це вивчення мови як системи в абстрагуванні від її змін і часового чинника.

Діахронія (від грец. *diá* «через» і *chronos* «час») — історичний розвиток мови, а також дослідження мови у процесі її історичного розвитку.

Ф. де Соссюр протиставляв синхронію як вісь одночасовості і діахронію як вісь послідовності і вважав, що це протиставлення відповідає протиставленню статичності і динаміки, системності і безсистемності. На його думку, є дві абсолютно різні лінгвістики — синхронічна і діахронічна.

Ще більшої ваги це протиставлення набуло в деяких послідовників Ф. де Соссюра, яке, по суті, призвело до повного розриву між цими двома аспектами мови. Так, Л. Блумфільд зазначав, що знання історії мови в процесі опису її сучасного стану не тільки не потрібне, а й шкідливе, оскільки воно заважає досліднику неупереджено визначити відношення в системі сучасної мови. Однак уже І. О. Бодуен де Куртене, який ще раніше від Ф. де Соссюра прийшов до антиномії синхронії і діахронії, звернув увагу на умовність виділення цих двох аспектів у вивченні мови, бо «в мові, як загалом у природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій — явище умовне, це окремий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови — це лише окремий випадок її динаміки або, швидше, її кінематики» [Бодуэн де Куртене 1963а: 349]. Як зазначав Бодуен де Куртене, діахронічне вивчення мови важли-

не і дуже потрібне для розуміння та пояснення кожної її синхронічного зрізу. До такої ж думки дійшли представники Празької лінгвістичної школи, а також А. Сеше, Е. Косеріу та ін.

На сучасному етапі загальноновизнаним стало твердження, що синхронічний і діакронічний підходи до вивчення мови доповнюють і збагачують один одного, хоч трапляються випадки, коли неврахування діакронії, тобто один синхронічний аспект, є самодостатнім. Водночас, на думку багатьох мовознавців, поняття синхронії і статичності не є тотожними. Оскільки мова є нестатичною за своєю природою, то динаміка є її невід'ємною рисою в будь-який момент її існування, тобто і в синхронії.

Отже, кожна мова на будь-якому синхронічному зрізі — це єдність стійкого і змінного. Кожен стан мови є її динамічною рівновагою. Якщо б мова змінювалася швидко і в усіх ділянках одночасно, вона б стала комунікативно непридатною. Стійкість мови необхідна для того, щоб вона була зрозумілою мовцям, зберігала і передавала досвід попередніх поколінь, а змінність — щоб фіксувати і позначати нові явища зовнішнього і внутрішнього світу людини, тобто виражати нові думки.

Складним і остаточно не з'ясованим є питання, яким чином змінюється мова, як відбуваються зміни, які сили впливають на цей процес. В. фон Гумбольдт убачав ці сили в народному дусі, молодогораматикі і неолінгвісти — в індивідах. Ф. де Соссюр прямо це питання не порушував, але оскільки вважав, що мова є системою, підпорядкованою своєму власному порядку, то, очевидно, він бачив ці зміни потенційно закладеними в самій мові. Немає сумніву, що всі мовні зміни здійснюються самими носіями мови. Однак вони не залежать від волі людей, а мають об'єктивний характер.

Переважна більшість мовних змін починається з варіювання. У мові на кожному історичному етапі поряд зі старими елементами існують їх нові варіанти, наприклад, укр. префікси *од-* і *від-*, форми *корисний* і *корісний*, *ім'я* й *імення*, словосполучення типу *чекати на брата* і *чекати брата*, *дійти до висновку* і *дійти висновку*; рос. *жу[ж']ать* і *жу[ж]ать*, *слесари* і *слесаря*, *шофёры* і *шофера*, *хаос* і *хабс*, *мок* і *мокнул*, *машет* і *махаєт*, *самоё* і *саму*, *один кофе* і *одно кофе*; нім. *Worte* і *Wörter*, *bringst* і *bringest*, *wandte* і *wendete*,

stand і *stund*, *getroffen* і *getrieft*, *des Tag* і *des Tages*, *dem Wald* і *dem Walde*; англ. *got* і *gotten*, *we shall* і *we will*, [ə'gein] і [ə'gen] тощо.

Нові варіанти конкурують зі старими і з часом замінюють їх. Постійне варіювання як у плані вираження, так і в плані змісту — це спосіб існування мови як живої, функціональної комунікативної системи. Саме через те навіть за суто синхронічного підходу в дослідженні мовної системи необхідно виявити в ній сталі й змінні, статичні й динамічні, сильні й слабкі, продуктивні й непродуктивні ланки, те, що втрачається, і те, що зароджується, тобто визначити тенденції розвитку цієї системи.

Розвиток, як правило, починається з індивідуального новотвору, який потім стає територіальним або стилістичним варіантом. Цей варіант з часом може витіснити основний, і таким чином індивідуальна зміна перетворюється на соціальний факт. Необхідно зазначити, що не всі новотвори стають соціальним фактом, тобто належать до мови, а лише ті, що відповідають потребам суспільства. Такі новотвори виникають нерідко в декількох індивідів.

Мовні зміни не відбуваються спонтанно, довільно. Вони завжди мають причину. Розрізняють зовнішні і внутрішні причини мовного розвитку. До зовнішніх належать ті імпульси, що надходять із зовнішнього середовища, а до внутрішніх — тенденції розвитку, які закладені в самій мові. Не всі вчені визнають паралельний вплив на мову зовнішніх і внутрішніх причин. Так, А. Мартіне, Є. Курилович та інші визнають тільки внутрішні, а А. Мейє, А. Соммерфельт, Б. Головін — тільки зовнішні причини. Очевидно, не варто абсолютизувати якісь з них, хоч потрібно пам'ятати, що всі мовні зміни в підсумку визначаються суспільними потребами.

Зовнішні причини мовних змін

Зовнішні причини змін у мові зумовлені різними суспільними чинниками. Найпотужнішими з них є розвиток матеріальної і духовної культури, продуктивних сил, науки, техніки тощо.

Надзвичайно важливою зовнішньою причиною мовних змін є контактування мов. На думку А. Мартіне,

мовні контакти — один із наймогутніших стимулів мовних змін [Мартине 1972: 83].

Мовні контакти мають місце в разі загарбання території і поневолення корінного етносу; за мирного співіснування різномовного населення на одній території; коли різномовне населення живе на сусідніх територіях; коли населення вступає в різноманітні (економічні, торговельні, культурні та ін.) стосунки з населенням іншої країни; коли засвоюється інша мова в процесі шкільного навчання. Розрізняють такі типи мовних контактів: безпосередні й опосередковані; між спорідненими і неспорідненими мовами; з одностороннім і обоюстороннім впливом; маргінальні (на суміжних територіях) і внутрішньорегіональні (на одній і тій самій території); казуальні (випадкові) і перманентні (постійні); природні (безпосереднє спілкування), штучні (навчання в школі) і змішані (природно-штучні).

Контактування мов може зумовити такі процеси:

1) запозичення лексики і фразеології. Так, тільки за останніх декілька років українська мова запозичила численну кількість іношомовних слів, переважно з англійської мови: *дисплей, дискета, файл, інтерфейс, принтер, факс, менеджмент, маркетинг, шоп, саміт, електорат, консенсус, спікер, брифінг, ексклюзивний, боїнг, тойота, вольво, мерседес, екстрасенс, хот-дог, піца* та багато інших. Досить поширеними є запозичення фразеологізмів як в оригінальній формі, так і у вигляді калькування: *ab ovo, temento mori, o sancta simplicitas, o tempora, o mores, tabula rasa, Drang nach Osten, бути чи не бути* (англ. *to be or not to be*), *дивитися крізь пальці* (нім. *Durch die Finger sehen*), *яблуко від яблуні далеко не падає* (нім. *Der Appel fällt nicht weit vom Stamm*). Нерідко фразеологічні кальки поширюються на різні мови. Наприклад, за німецьким зразком (*danke schön*) будуються фраземи зі значенням вдячності в багатьох європейських мовах: укр. *красно дякую*, серб. *хвала лепо*, чеськ. *děkují pěkně*, угор. *köszönöt szépen* тощо;

2) засвоєння артикуляційних особливостей іншої мови. Внаслідок контактування румунської мови зі слов'янськими її артикуляція дуже наблизилася до артикуляції слов'янських мов (нерідко можна почути таку характеристику румунської мови: це романська мова зі слов'янською вимовою). Фарингалізовані голосні, що не

властиві тюркським мовам, в азербайджанській мові з'явилися під впливом кавказьких мов. Вимова коміперм'яків стала близькою до російської. Інколи субстратний вплив може поширитися на декілька мов. Наприклад, у болгарській, румунській і албанській мовах наявний редукований голосний [a] (болг. ъ, рум. â, алб. ë);

3) зміну наголосу. У латиській мові раніше наголос був нефіксований, вільний, не закріплений за певним складом слова. Під впливом фінно-угорських мов характер наголосу змінився: тепер наголошеним є перший склад у всіх формах усіх слів;

4) зміни у граматичній будові мови. У всіх тюркських мовах є шість відмінків. У якутській мові, яка належить до тюркської сім'ї, їх дев'ять. Уважають, що це сталося під впливом евенкійської мови, що належить до тунгусо-маньчжурської сім'ї, багатой на відмінкові форми. У болгарській мові внаслідок контактування з турецькою виник переповідний спосіб дієслова (коментатив), що позначає неочевидну дію (*чел* «кажуть, що він читав», *чели* «кажуть, що вони читали»). Під впливом російської мови в сучасній удмуртській мові намітилася тенденція до утворення видових пар дієслова.

Помітним є вплив мовних контактів на зміни в синтаксисі. Синтаксична будова таких фінно-угорських мов, як фінська, угорська, естонська, мордовська, комі-зірянська, набула ознак індоєвропейських мов: порядок слів у реченні замість фіксованого став вільним, з'явилися підрядні речення зі сполучниками і сполучними словами тощо. У французькій мові зворотний порядок слів у питальному реченні виник під впливом німецької мови;

5) зміни у словотворі. Поширеним явищем є запозичення суфіксів та префіксів. Скажімо, в українській мові широко вживаються запозичені префікси *a-*, *анти-*, *інтер-* (*аполітичний*, *антинародний*, *антихудожній*, *інтервокальний*, *інтерполювати*), суфікси *-ир-*, *-ізм-*, *-ант-*, *-аж-*, *-ат-*, *-ар-* та багато інших (*бригадир*, *марширувати*, *українізм*, *квартирант*, *тренаж*, *типаж*, *аркушат*, *актор*, *фактор*). Російською мовою запозичений український суфікс *-щин(a)*: *Псковщина*, *Смоленщина*. Бувають випадки запозичення моделей побудови слів. Так, наприклад, румунські числівники від одинадцяти до дев'ятнадцяти творяться за слов'янською моделлю

«один + на + десять»: *unsprezece, doisprezece* тощо, де *un* — «один», *doi* — «два», *spre* — «на», *zece* — «десять».

Запозичення — найпоширеніший результат взаємодії мов. Найпроникливішою для запозичень є лексико-семантична система. В англійській мові, наприклад, 60 відсотків французьких слів, у турецькій — 80 відсотків арабізмів, а в корейській — 75 відсотків китаїзмів. Роль лексичних запозичень є визначальною для всіх інших контактено зумовлених мовних змін: саме лексичними запозиченнями спричинені фонологічні та морфологічні запозичення. Так, зокрема, суфікси *-able, -ible* (*eatable* «їстівний», *workable* «такий, який потрібно обробити», *drinkable* «такий, що можна пити», *unreadable* «нерозбірливий») увійшли до англійської мови з французької разом із запозиченими словами *admirable* «чудовий», *possible* «можливий» тощо.

Фонологічні запозичення менш поширені, ніж лексичні. Як правило, іншомовні слова фонетично пристосовуються до фонологічної системи мови-реципієнта. Так, англійський звук [θ] передається в слов'янських мовах звуками [t], [s], [f]. Явище субституції (заміни відсутніх звуків в мові-реципієнті іншими власними), на думку М. С. Трубецького, лежить в основі можливості встановлення системи звуків-відповідників між будь-якими за своїм походженням контактуючими мовами. Запозичення іншомовних слів здебільшого впливають лише на фонологічну синтагматику: виникають нові послідовності фонем (нова їх сполучуваність), змінюються фонетичні закономірності початку та кінця слова, суперсегментні особливості (відступ від правил наголошування в іншомовних словах) тощо.

Однак за тривалого і масового запозичення слів можуть статися суттєвіші зміни у фонологічній системі, в тому числі поява нових фонем і фонологізація вже наявних у мові варіантів фонем (алофонів). Так, скажімо, у східнослов'янських мовах не було звука (відповідно і фонемі) [ф]. Із прийняттям християнства посилювалися контакти східних слов'ян з греками, і в давньоруській мові стали з'являтися грецькі слова, в тому числі й такі, в яких був звук [ф]. Оскільки такий звук був цілком чужим, то спочатку він замінювався своїми звуками [п], [т]: *pharos* — *парус*, *Philippos* — *Пулуп*, *Theodor* — *Теодор*, *mythos* — *міт*; див. ще поширені

раніше в українській мові, в тому числі й у літературній, форми на зразок *Атени* (Афіни), *катедра* (кафедра) тощо. Сторонність цього звука відчувається навіть тепер: багато хто з українців замінює його звукосполученням [хв]: *Хведір*, *хверма* тощо. Однак ще в давньоруську епоху, коли запозичення грецьких слів із звуком [ф] стало масовим, цей звук був спочатку засвоєний освіченими людьми, а через них — іншими верствами населення, і, отримавши широку лексичну базу, став самостійною фонемою (опозиція [ф] іншим звукам стала релевантною, тобто використовується для розрізнення слів). Пор.: *вен — фен*, *він — фін*, *вар — фар*, *ваза — фаза*; рос. *вон — фон*, *веска — феска*, *влага — флага*, *ворс — форс*. Подібне сталося зі звуком [г] в українській і чеській мовах. Спочатку він вживався в деяких іншомовних словах, а потім фонологізувався. Див. укр.: *гніт* і *гніт*, *грати* і *грати* тощо. Отже, спершу запозичений звук функціонує лише у фонетично неасимільованій лексиці, а згодом входить до фонологічної системи мови.

Морфологія порівняно з іншими мовними рівнями, характеризується найвищим ступенем непроникності. Вважають, що контактування мов не збагачує, а спрощує морфологію. Наприклад, англійська мова внаслідок контактів із скандинавськими мовами значно спростила свою морфологічну структуру. Саме такий результат контактування в морфології засвідчують креолізовані мови і піджини (спрощені мови), в яких морфологічні способи вираження значень замінюються лексичними.

Синтаксис на відміну від морфології характеризується високим ступенем проникності. Саме в тому вбачають причину подібності синтаксичної структури речення в багатьох мовах світу. Правда, в тих мовах, де основне навантаження вираження граматичних значень лежить на синтаксисі, як то маємо в китайській мові, синтаксичні запозичення обмежені.

Отже, ступінь проникності обернено пропорційний ступеневі системності мови. Здатність до запозичення тим більша, чим слабші системні відношення. Системність зумовлює стійкість, бо сила взаємозв'язку елементів системи перешкоджає проникненню чужого елемента. Це і є причиною того, що найбільше запозичень є на лексико-семантичному рівні мови.

Мовні контакти — один із найсильніших зовнішніх чинників розвитку мови. Вони зумовлюють не тільки запозичення на всіх рівнях мовної структури, а й конвергентний розвиток мов, утворення допоміжних спільних мов і навіть мовну асиміляцію. Причини цих перетворень криються не в структурі взаємодіючих мов, а у вагомості певної мови, що залежить передусім від рівня економічного, політичного й культурного розвитку її носіїв, а також їхньої войовничості, фанатичності, заповзятості (див. про це: [Аврорин 1975: 152; Мартіне 1972: 81—82]).

Найбільшому впливові піддається мова в умовах контактування з близькоспорідненою мовою. Коли ж мови характеризуються глибокими структурними відмінностями, то можливість впливати одна на одну незначна.

Серйозні контактні зумовлені зрушення починаються з двомовності, тобто з функціонування двох мов на одній території, в одному й тому ж етнічному середовищі. У двомовних групах людей дві мовні системи вступають у контакт, впливають одна на одну, внаслідок чого з'являються контактні зумовлені відхилення від мовної норми, які називають *інтерференцією*. Якщо нова мова засвоєна погано, то за контактування можуть виникнути допоміжні мови — піджини і креолізовані мови, тобто дуже спрощені мови без категорій роду, числа, відмінка, без дієслівних складних форм тощо. Коли ж нова мова засвоєна добре, то за певних умов (особливо за шовіністичної мовної політики уряду панівної нації) мовці повністю переходять на нерідну мову, тобто нова (нерідна) мова витісняє рідну, відбувається повна мовна, а значить і етнічна, асиміляція (див. про це: [Мартіне 1972: 86]).

Часто тривалі мовні контакти спричинюють конвергентний розвиток контактуючих мов. Конвергенція, на відміну від асиміляції, не призводить до витіснення однієї мови іншою, а зумовлює появу в контактуючих мовах спільних ознак. Унаслідок конвергентного розвитку декількох мов виникають так звані *мовні союзи*, тобто «особливі типи ареально-історичної спільності мов, які характеризуються певною кількістю подібних чи спільних структурних і матеріальних ознак, набутих внаслідок тривалого й інтенсивного контактування і конвергентного розвитку в межах єдиного географічного простору» [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 617].

Термін *мовний союз* уведений у науковий обіг М. С. Трубецьким у 1923 р. (стаття «Вавілонська вежа і змішування мов»). За Трубецьким, до мовного союзу належать ті мови, які суттєво подібні у морфології та синтаксисі, рідше — у фонетиці і мають спільний фонд культурних слів, але не пов'язані системою звукових відповідників і корінною (споконвічною) елементарною лексикою. Таким чином, мовні союзи характеризуються певною спільною для мов, що до них входять, незалежно від їх походження сукупністю структурно-типологічних і деколи й матеріальних особливостей. Як зауважує болгарський мовознавець В. Георгієв, мовний союз — це рух мов до інтеграції, який зупинився на півдорозі [Георгієв 1972: 40], це, образно кажучи, набута спорідненість.

Як приклад звичайно наводять балканський мовний союз. До нього належать грецька, албанська, румунська, болгарська, македонська, сербська, хорватська і частково турецька мови. Ці мови характеризуються, як правило, такими спільними ознаками: а) збігом форм родового та давального відмінків; б) наявністю постпозитивного артикля; в) відсутністю інфінітивної форми дієслова; г) описовим утворенням форми майбутнього часу (за допомогою дієслова зі значенням «хотіти»); ґ) утворенням числівників від одинадцяти до дев'ятнадцяти за зразком «один + на + десять»; д) наявністю зредукованого голосного. Крім цього, названі мови помітно прямують від синтетичної до аналітичної будови і мають багато спільного в лексиці.

З інших мовних союзів можна назвати західноєвропейський, гімалайський, поволзький (волго-камський) і кавказький.

Тривале й інтенсивне контактування мов може призвести до асиміляції однієї з мов, тобто до її втрати, але втрачена мова не зникає безслідно. Сліди витісненої мови отримали в мовознавстві назви субстрат і суперстрат.

Субстрат (термін Дж. Асколі) — мова-підоснова, елементи якої розчинилися в мові, що нашарувалася на неї; сліди мови корінних жителів у мові-переможниці чужинців; сліди витісненої місцевої мови.

Наприклад, кельтський (галльський) субстрат для французької мови, фракійський субстрат для румунської мови, іберійський субстрат для іспанської мови, дравід-

ський субстрат для індійських мов, фінський субстрат для російських говірок півночі європейської частини Росії.

Суперстрат (термін В. Вартбурга) — мова-надоснова, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася; сліди мови чужинців у мові-переможниці корінних жителів.

Так, скажімо, латинська мова стала суперстратом для мов Західної Європи, німецька для чеської, мова норманських завойовників для англійської, германська мова франків для французької, тюркська мова волзько-камських болгар для слов'янської болгарської та ін.

Близьким до перелічених є термін адстрат.

Адстрат (термін М. Бартолі) — сукупність рис мовної системи, які з'явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів сусідніх народів.

На відміну від субстрату і суперстрату цей тип мовної взаємодії є нейтральним: при ньому не відбувається асиміляції етносу і розчинення однієї мови в іншій; це своєрідний прошарок між двома мовами. Як приклад можна навести білорусько-литовський, словенсько-італійський та інші адстрати.

Сучасний стан будь-якої мови — це результат її довговічної історії, де різноманітні мовні впливи відбилися в ній у вигляді субстратних, суперстратних та адстратних нашарувань. Так, скажімо, в англійській мові можна виявити сліди неіндоевропейської іберійської мови перших поселенців на Британських островах, кельтської мови бритів і гаелів, латинської мови поселенців перших століть нашої ери, західногерманської мови англів, саксів, фризів, ютів, які завоювали Британію в V—VI ст., північногерманської мови скандинавських вікінгів, які владарювали в Англії в X ст., французької мови норманських феодалів, які підкорили Британію в XI ст.

Внутрішні причини мовних змін

Внутрішні причини мовних змін закладені в мові. Це протилежні начала, суперечності, боротьба між якими призводить до змін. Серед цих суперечностей (антиномій) основними є такі:

1) *антиномія позначувального і позначуваного*. План вираження (позначувальне) і план змісту (позна-

чуване) мовного знака перебувають у стані нестійкої рівноваги (див. асиметричний дуалізм мовного знака С. О. Карцевського в темі «Знакова природа мови»), що зумовлює розвиток багатозначності й омонімії, з одного боку, і синонімії — з іншого;

2) **антиномія норми і системи.** Не все потенційно закладене в структурі мови дозволяє норма. Наприклад, у мовленні дітей, які утворюють похідні слова за продуктивними словотвірними моделями, трапляються такі okazіоналізми, як *малюваю, випру, догну*, що приведені у відповідність до їх твірних основ *малювати, випрати, догнати*. Норма таких форм не допускає, як не допускає змінювання запозичених слів типу *кіно, планіно*. Боротьба між нормою і системою призводить до змін, які полягають у тому, що заборонена форма стає нормативною. Ще недавно в українській мові, як тепер у російській, слово *пальто* належало до невідмінюваних іменників, однак у мовленні пересічних носіїв мови воно змінювалося. Нині відмінювання іменника *пальто* є кодифікованою нормою. У сучасній російській мові норма не дозволяє утворення дієприкметників майбутнього часу від дієслів доконаного виду (**напишущий, *построящий*), дієприкметників умовного способу (**написавший бы, *построивший бы*) та дієприслівників від окремих дієслів (**тря, *могя, *жня, *берегя, *пека*), хоч деякі з таких форм трапляються не тільки в усному мовленні, а навіть у художній літературі. Так, у М. Гоголя є такі фрази, як *«человек, не предъявляющий паспорт»*, *«казак, желавший бы...»* та ін.;

3) **антиномія мовця і слухача.** Мовець намагається скоротити і спростити мовлення (усічує слова, вживає еліптичні конструкції тощо), тоді як слухач потребує якомога повнішого вираження думки, інколи й надлишкової інформації. Внаслідок такої антиномії змінюється форма слів, їх категоріальне значення (*спаси бо(і)г* → *спасибі, автомобіль* → *авто, телевизор* → *телік, метрополітен* → *метро*) та синтаксичні конструкції. У мовознавстві навіть існує думка, що одні мови, наприклад, французька, орієнтовані на слухача, а інші (зокрема, німецька) — на мовця [Балли 1955: 60];

4) **антиномія інформаційної та експресивної функцій мови.** Багато нових слів і виразів з'являються внаслідок суперечності між стандартним і експресивним початками в мовленнєвій діяльності. Так, на-

приклад, слово *автомобіль* з часом звузило своє вживання за рахунок експресивнішого синоніма *машина*, а в наш час набуло поширення ще експресивніше *тачка* (*Сідай у мою тачку, підвезу*). Див. ще: моряки корабель називають *посудиною*, студенти гуртожиток *общагою*, англійці метро іменують поряд з *underground* «підземка» ще й експресивнішим *tube* «труба». Російські жартівливі okazіоналізми типу *мало людѐв, сколько звездѐй, сказамши; все пропато, поломато, и тропинка затоптата* також є наслідком прагнення експресивніше передати інформацію. Таким чином у мові розвиваються різноманітні синонімічні засоби. Слід мати на увазі, що всі метафори та метонімії також виникають як експресивні індивідуальні новотвори. З індивідуально-експресивних явищ мовлення бере свій початок і фразеологія;

5) *антиномія коду і тексту* (мови і мовлення). Суперечність між кодом і текстом полягає в тому, що збільшення кодових одиниць зумовлює скорочення тексту, а зменшення — подовження (збільшення обсягу) тексту. Код не може нескінченно збільшуватися, бо людський мозок не зміг би його запам'ятати, а дуже довгий текст ускладнив би спілкування. Тому ці дві протилежні тенденції постійно діють у мові і таким чином збагачують мовні виражальні засоби. З одного боку, описові номінації замінюються однослівними (*електричний поїзд — електричка, Літературна газета — Літературка*, рос. *зачетная книжка — зачетка*), а з іншого — однослівні назви одержують розгорнуті синонімічні перифрази (*продавець — працівник прилавка, лікарі — люди в білих халатах, нафта — чорне золото*, рос. *Япония — страна восходящего солнца*). Як приклад скорочення коду можна назвати усунення з української літературної мови багатьох термінів спорідненості і свояцтва та заміна їх описовими зворотами (*вуй — дядько по матері, стрий — дядько по батькові, зовиця — чоловікова сестра* тощо).

Усі названі антиномії є конкретним виявом загального закону розвитку — суперечності між потребами спілкування і мовними можливостями. Отже, мова — це вічно живий конфлікт.

Внутрішні причини мовних змін виявляються в таких тенденціях мовного розвитку:

1) *тенденція до економії мовних засобів і зусиль мовців*. Вона простежується на всіх рівнях мови. Із

обмеженої кількості фонем будується необмежена кількість слів, максимально використовуються мовні форми (багатозначність слів, багатозначність відмінкових форм тощо). Так, у східнослов'янських мовах відбулась уніфікація закінчень давального, орудного і місцевого відмінків множини. Різні відміни іменників мали різні відмінкові закінчення:

Д. *столомъ*   *полемъ*   *сынъмъ*

О. *столю*   *поли*   *сынъми*

М. *столѣхъ*   *полихъ*   *сынъхъ*

Нині всі іменники незалежно від відміни, до якої вони належать, у цих відмінках мають відповідно закінчення *-ам, -ами, -ах* (укр.: *столам, столами, столах; полям, полями, полях; синам, синами, синах*).

Очевидно, сюди потрібно віднести і всі випадки так званого вирівнювання за аналогією. Так, в давньоруській мові була група атематичних дієслів, куди входили *быти, дати, ѣсти, вѣдѣти* і *имѣти*, з особливими дієвідмінюваними формами: *имаю, имаши, имать, имамъ, имате, имуть*. Оскільки ця група була невеликою, то деякі з цих дієслів за аналогією до всіх інших стали набувати форм типу *маю, маєш, має, маємо, маєте, мають*. Роль явища аналогії на семантичному рівні детально описана українським мовознавцем О. О. Тараненком [Тараненко 1980]. У мові знаходить свій вияв і тенденція до економії зусиль мовців (у мовознавстві існує навіть теорія мінімального зусилля). «Постійну суперечність між потребами спілкування людини та її прагненням звести до мінімуму свої розумові та фізичні зусилля можна розглядати як русійну силу мовних змін. Тут, як і в інших випадках, поведінка людини підпорядкована законові найменшого зусилля, відповідно до якого людина витрачає свої зусилля лише тією мірою, якою це необхідно для досягнення певної мети» [Мартине 1963: 532—533]. Ілюстрацією цієї тенденції є фонетичні процеси асиміляції, дисиміляції, дієрези, протези, епентези, гаплогії, сингармонізму, скорочення довжини слів у деяких мовах тощо. Однак економія у чомусь одному нерідко спричинює появу нових засобів вираження в чомусь іншому. Економія зусиль може виявлятися тією мірою, якою зберігається комунікативна придатність мови;

2) *тенденція до вираження різних значень різними формами*. Ця тенденція є протилежною попередній — економії мовних засобів. Яскравим прикладом вияву її є відштовхування від омонімії. Так, в українській мові є омонімічна пара *лічити* «називати числа в послідовному порядку» і *лічити* «вживати заходи для припинення якогось захворювання». Нині помітна тенденція до формального розмежування цих значень: у другому випадку стала вживатися форма *лікувати*. Подібні факти, яких виявлено багато, описані Л. А. Булаховським у статті «Із життя омонімів» [Булаховський 1978: 330—342];

3) *тенденція до обмеження складності мовних одиниць*. Обсяг сприйняття довжини слова дорівнює оперативній пам'яті (7+2 склади). У мовах довжина слів, як правило, не перевищує 9 складів, а морфемна структура — 9 морфем;

4) *тенденція до абстрагування мовних елементів*. Конкретні мовні одиниці стають абстрактними: на основі конкретних значень розвиваються абстрактні значення в лексиці, на основі повнозначних слів — абстрактніші службові, на основі семантико-граматичних іменних класів — формалізована (абстрактна) категорія роду тощо.

Вчені називають і менш важливі тенденції. Усі вони спрямовані на вдосконалення мовного механізму і збереження мови в стані комунікативної придатності. Дехто з мовознавців вважає, що всі або більшість із перелічених тут тенденцій не можна вважати внутрішньомовними. Б. М. Головін не визнає інтрамовного характеру тенденцій мінімальних зусиль і складності мовних одиниць. «Якщо механізм мови змушений весь час пристосовуватися до фізіологічних особливостей людського організму, а людський організм, безумовно, щось зовнішнє щодо мови як знакової системи спілкування, — це означає, що перед нами не внутрішні, а зовнішні причини мовного розвитку, дуже подібні до різних спеціальних впливів на мову за своєю первинністю щодо неї. «Необхідність поліпшення мовного механізму» і «необхідність збереження мови у стані комунікативної придатності» не можуть, очевидно, бути в самій мові — вони виникають у суспільстві і ним підтримуються, а це означає, що й вони не можуть розглядатися як «внутрішні причини» мовного розвитку; достатньо нагадати добре відомий факт припинен-

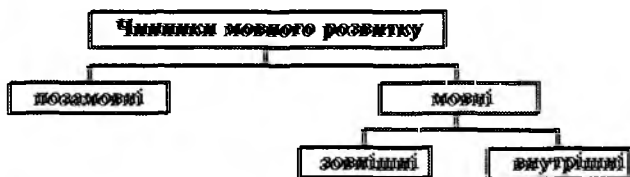

ня мовного розвитку в тих випадках, коли мова перестає вживатися і зникають дві згадані вище необхідності» [Березин, Головин 1979: 247]. По суті, взагалі заперечуються внутрішньомовні чинники лінгвальних змін.

Ще чіткіше ця думка звучить у такій цитаті: «Мова, взята сама по собі, поза її зв'язком із соціальними і психофізичними умовами її буття і розвитку, очевидно, не має жодних внутрішніх стимулів розвитку» [Березин, Головин 1979: 248]. Власне мовною Головин уважає тільки внутрішню структурну зумовленість усіх змін у мові: форма змін завжди зумовлена наявним у мові матеріалом і закономірностями його функціонування.

Більшість учених визнають існування зовнішніх і внутрішніх причин мовного розвитку. Більше того, в мовознавстві не раз виникала дискусія, які причини — внутрішні чи зовнішні — є визначальними в розвитку мови. Як правильно зазначає Н. Б. Мечковська, «[...] було б безнадійною витівкою вирішувати, що сильніше змінює мову — внутрішні чи зовнішні сили. В історії мови не буває лабораторно «чистих» зрушень, зумовлених єдиною причиною, то зовнішньою, то внутрішньою. Було б необачно також пов'язувати внутрішні чинники зі змінами мовної структури, а зовнішні — з подіями зовнішнього боку мови (тобто зі змінами у взаємовідносинах мови і суспільства), — саме тому, що в реальному житті мови різні спонукальні сили взаємопов'язані і діють одночасно» [Общее языкознание 1983: 359]. Незаперечна істинність висловленої тут думки підтверджується й тим, що поділ причин мовних змін на зовнішні і внутрішні є умовним, оскільки мова, суспільство і пізнавальна діяльність людей взаємопов'язані, і мав рацію А. Соммерфельт, коли стверджував, що всі зміни в кінцевому підсумку мають соціальний характер.

Український мовознавець С. В. Семчинський запропонував іншу класифікацію причин мовних змін. Графічно вона має такий вигляд:

За цією класифікацією чинники мовних змін поділяються на позамовні, до яких належать розвиток людського суспільства, його матеріальної і духовної культури, розвиток продуктивних сил, науки, техніки тощо, і мовні, які в свою чергу поділяються на зовнішні і внутрішні. До зовнішньомовних причин автор відносить контактування мов, яке може посилити вже наявні в мові тенденції або породити нові. До внутрішньомовних чинників відносять прагнення мови до самовдосконалення.

Темпи мовних змін

Не все в мові змінюється з однаковою швидкістю. Мовлення змінюється швидше від мови, лексика від граматики, синтаксис від морфології. Та й не вся лексика змінюється в однаковому темпі. Словниковий фонд, особливо його ядро, змінюється дуже повільно порівняно з периферійною лексикою. Як довів автор методу глотохронології М. Сводеш, найнеобхідніші і найважливіші слова основного словникового фонду, що позначають речі, явища і поняття, які обов'язкові для будь-якої культури і в будь-який історичний відтинок часу, обновлюються за 1000 років на 20 відсотків [Сводеш 1960б: 23—52; Сводеш 1960а: 53—87].

Темпи змін залежать від багатьох причин. Фонетичні зміни, які є дуже повільними, відбуваються швидше за сприятливих умов. Так, наприклад, у XII ст. зникають у давньоруській мові зредуковані голосні [ъ] і [ь] за умови, коли вони знаходилися у слабкій позиції (в кінці слова, перед складом із голосним повного творення та перед складом із [ъ], [ь] у сильній позиції). Звуки, які знаходилися у сильній позиції (під наголою, перед складом із слабкими [ъ], [ь]), перейшли в голосні повного творення [o], [e] (*сѣнь* — *сон*, *сѣна* — *сна*, *дѣнь* — *день*, *дѣнка* — *дня*). Процес занепаду зредукованих не проходив одночасно на всій території поширення давньоруської мови. Він ніби пересувався з півдня на північ. Доведено, що в XIII ст. на новгородських землях ці зредуковані голосні ще зберігалися.

Отже, в різних говірках темп змін звуків неоднаковий. Про це свідчить також історія звука [ъ]. У смоленських говірках він був утрачений у XIII ст., тоді як у Москві він вимовлявся до початку XVIII ст.

У різні історичні періоди темп фонетичних (як і мовних загалом) змін також неоднаковий. Так, занепад зредукованих призивів до інтенсивної перебудови всієї фонологічної системи давньоруської мови: перестав діяти закон відкритого складу і закон складового сингармонізму; набули широкого розповсюдження односкладові слова, з'явилися нові чергування голосних (чергування [o], [e] з нулем звука, а згодом в українській мові чергування етимологічних [o], [e] з [i], що стало специфічною рисою української фонетики); почали діяти процеси асиміляції, дисиміляції, спрощення голосних; оформляється співвідносність приголосних за дзвінкістю — глухістю і за твердістю — м'якістю.

Як бачимо, період XII—XIII ст. відзначався бурхливими фонетичними змінами в нашій мові, поштовхом до якого став занепад зредукованих [ъ], [ь]. Саме цей період відділяє давньоруську фонетико-фонологічну систему від сучасної української. Пізніше якихось суттєвих змін в українській фонетико-фонологічній системі не сталося.

Дуже повільно змінюється й граматична, особливо морфологічна система. Однак спостерігалися періоди, коли ці зміни відбувалися інтенсивніше. Для всіх східнослов'янських мов такими були XIII—XIV ст. Саме в той час замість чотирьох форм минулого часу (аориста, імперфекта, перфекта і плюсквамперфекта) встановилася одна, що походить від перфекта. У той же приблизно період з коротких активних дієприкметників теперішнього й минулого часу виникли дієприслівники, відбувся перерозподіл й уніфікація типів відмін іменників, занепад двоїни, розвиток категорії істот тощо.

Хоч у розвитку мови бувають більш інтенсивні і менш інтенсивні періоди, однак мова ніколи не змінюється різко. В іншому разі різні покоління людей не розуміли б одне одного. Повільність і неодночасність змін різних підсистем забезпечують надійне функціонування мови як засобу спілкування.

Темпи мовних змін залежать також від соціальних умов функціонування мови, від мовних контактів, від писемної традиції тощо. У доісторичні часи мови змінювалися швидше. З появою писемності темпи мовних змін уповільнилися. Вважають, що при інтерпретації цього питання не можна не врахо-

увати й типологічні властивості мови. Аглютина-тивні мови, скажімо, змінюються повільніше від флективних.

Питання про прогрес у розвитку мов

Поняття прогресу в мові в різні періоди трактувалося неоднаково. Ученими античності, середніх віків та епохи Відродження ця проблема взагалі не порушувалася, оскільки тоді питання історичного підходу до вивчення мови не було відомим. Уперше зробили спробу пояснити розвиток мови представники порівняльно-історичного мовознавства, оскільки вони вважали, що історичний розвиток мови — це спосіб її існування. Ідея про походження всіх індоєвропейських мов із однієї прамови і еволюційна теорія Ч. Дарвіна породили натуралістичний напрям у мовознавстві. Його представники — А. Шлейхер, Ф.-М. Мюллер та інші — твердили, що мова як живий організм у своєму розвитку переживає два періоди: період розвитку, який належить до доісторичних часів, і період розкладу, деградації (історичний період). Причина цього — відкриті ними факти багатства форм давньоіндійської мови (санскриту) і бідності форм (порівняно із санскритом) у сучасних індоєвропейських мовах. Однак уже Р. Раск зауважив, що простота мовної структури має деякі переваги порівняно із складною мовною структурою.

Пізніше лінгвісти простежили в деяких мовах тенденції, які засвідчують прогрес у їх розвитку. Так, зокрема, В. Гумбольдт стверджував, що для мови характерне постійне вдосконалення, яке пов'язане з прогресивним рухом суспільства, з духовним удосконаленням народу. На його думку, три типи мов — кореневі, аглютина-тивні і флективні — засвідчують поступальний рух людського духа від примітивних форм розвитку до більш досконалих.

Прогрес у мовних змінах вбачали І. О. Бодуен де Куртене та О. Есперсен. На підтвердження своєї думки Бодуен де Куртене наводив такі факти: 1) пересу-нення вперед більш задніх артикуляцій, що робить мовлення членороздільнішим, чіткішим; 2) скорочення довжини слів, як це сталося в більшості мов, особливо англійській; 3) спрощення граматичних систем. Есперсен, як і Гумбольдт, пов'язував прогрес із морфологічними типами мов. Найдосконалішими вважали

аналітичні мови. Переваги аналітичних мов вбачали в тому, що форми стали коротшими (їх легше вимовляти), їх стало менше (їх легше запам'ятати), утворення форм стало регулярнішим (не потрібно запам'ятовувати аномалії, винятки), аналітичний спосіб вираження граматичних значень є зручнішим від синтетичного (легше виражати значення), відсутність узгодження полегшило користування мовою (не стало повторень у вираженні того самого граматичного значення).

Ідеї Есперсена свого часу були підтримані В. М. Жирмунським, який твердив, що аналітична система відповідає вищій стадії в розвитку мислення.

Подібні думки про різні морфологічні типи мов як послідовні стадії в їх розвитку пропагували М. Я. Марр та його послідовники. На їхню думку, розвиток мов пов'язаний з розвитком економічних формацій, виробництва. Маррівська теорія єдиного глотогонічного процесу називає такі стадії в розвитку мов: аморфну, аморфно-синтетичну, аглютинативну, флективну. Ці стадії відповідають суспільно-економічним формаціям, а перехід від однієї до іншої має стрибкоподібний характер. Однак переважна більшість мовознавців, які досліджували цю проблему, вважають, що тип мови абсолютно не впливає на її досконалість. І флексія, і аналітизм, і аглютинація можуть адекватно виразити будь-яку, навіть найскладнішу, думку. Теорії Есперсена і Марра, як і Гумбольдта, створюють сприятливий ґрунт для неправильних уявлень про якусь ієрархію мов.

Крім того, історії відомий і зворотний розвиток мов — від аналітизму до синтетизму (наприклад, такі тенденції помічені в китайській і тибетській мовах).

Деякі лінгвісти не пов'язують прогрес у мові з аналітизмом, але вважають, що мови в своєму розвитку тільки прогресують. П. Я. Черних розцінює як безсумнівний прогрес те, що, наприклад, у російській мові зникли форма двоїни, кличний відмінок, три форми минулого часу, короткі відмінювані прикметники тощо. Тільки прогрес у мові визнає український мовознавець С. В. Семчинський, який, відштовхуючись від положення О. О. Потебні, що «прогрес у мові є явище [...] безсумнівне», зазначає, що «мова весь час удосконалюється, хоч ніколи не досягає ідеальних форм», і прогрес у

мові навіть зводиться до загальної її закономірності. Одним із доказів прогресу вчений вважає розвиток словникової системи (втрата застарілих і поява нових слів, розвиток абстрактних значень), спрощення граматичної системи, розвиток різних типів речень тощо [Семчинський 1996: 325—332].

Однак, як свідчать реальні факти, немає прямої висхідної лінії в розвитку мов. Поширена в мовознавстві думка про те, що мова тільки прогресує, пояснюється тим, що вчені не розмежовують такі поняття, як розвиток і зміна. Часто зміни яких-небудь одиниць мови, їх зв'язків та відношень тощо, які зовсім не сприяють удосконаленню мови, вони розглядають як її розвиток. Якщо б усі мовні зміни засвідчували вдосконалення мовної системи, то мова давно б досягла ідеального стану. Але в процесі розвитку мови часто діють процеси, які перекреслюють раніше досягнуті результати.

Нині у мовознавстві прийнято розрізняти абсолютний і відносний прогрес. У мові переважає *відносний прогрес*. Його передусім пов'язують із мовною технікою. Мають рацію ті вчені, які вважають, що поява аналітичної будови в різних мовах світу є вдосконаленням, однак це всього лише вдосконалення мовної техніки, що ні в якому разі не відображає вище абстрактне мислення, як це стверджували Есперсен, Жирмунський та ін.

Абсолютний прогрес пов'язаний не зі змінами в техніці, а з розвитком можливостей виразити мовний зміст. Він виявляється передусім у розширенні словникового складу, у збільшенні значень слів, у вдосконаленні стилістичних можливостей мови (стилістичній спеціалізації мовних засобів), а також у впорядкуванні синтаксису, який у давніх мовах не мав такої багатой і чіткої системи засобів.

Отже, прогрес у мові не можна пов'язувати з типом граматичної будови. Немає єдиного напрямку типологічного розвитку мов. Усі мови здатні однаковою мірою виконувати свої суспільні функції, однак різні можливості розвитку мов залежать від соціальних чинників. У мові одночасно діє відносний і абсолютний прогрес, через що вона, вдосконалюючись, ніколи не досягає довершеності.

Від мовного розвитку треба відрізнити мовне функціонування (реалізацію мови в мовленні). Функціону-

вання мови і її розвиток взаємопов'язані: розвивається тільки та мова, яка функціонує, а функціонує та, яка розвивається.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте зовнішні причини мовних змін.
2. Які зміни в мові можуть бути спричинені контактуванням мов?
3. Що розуміють під внутрішніми причинами мовних змін? У яких антиноміях і тенденціях мовного розвитку вони виявляються?
4. Від чого залежать темпи мовних змін? Обґрунтуйте відповідь.
5. Які думки існують у мовознавстві щодо прогресу в розвитку мов?

Література

Основна

- Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 320—392.
 Кодухов В. И. Общее языкознание. — М., 1974. — С. 185—201.
 Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. — М., 1979. — С. 240—263.
 Общее языкознание / Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 335—421.
 Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1970. — С. 197—307.

Додаткова

- Пауль Г. Принципы истории языка. — М., 1960.
 Будагов Р. А. Проблемы развития языка. — М., 1965.
 Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. — М., 1963. — Вып. 3.
 Климов Г. А. Синхрония — диахрония и статика — динамика // Проблемы языкознания. — М., 1967.
 Ярцева В. Н. Диахроническое изучение системы языка // О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков. — М., 1960.
 Серебренников Б. А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. — М., 1968.
 Журавлев В. К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. — М., 1982.
 Вайнрайх У. Языковые контакты. — К., 1979.
 Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. — К., 1966.
 Скрелина Л. М. Противоречие как источник развития языка // Филологические науки. — 1970. — № 1.
 Мартин А. Принцип экономии в фонетических изменениях: Проблемы диахронической фонологии. — М., 1960.
 Будагов Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? — М., 1977.

4.

Методологія мовознавства

4.1. Методи дослідження мови

Однією з ключових проблем загального мовознавства є проблема методології¹, тобто методів дослідження мови. Відомо, що будь-яка галузь людського пізнання повинна мати поряд з об'єктом і предметом вивчення певні дослідницькі методи. Лінгвістика протягом історії свого розвитку створила власні (спеціальні) методи. Як правило, зміна наукової парадигми супроводжується відкриттям нового методу дослідження. Кожен метод виділяє той аспект мови як об'єкта дослідження, який визначається найважливішим у цій теорії мови.

Поняття про методи наукового дослідження

*Метод (від грец. *méthodos* «шлях дослідження, пізнання») — система правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства і мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні і практиці, тобто спосіб організації теоретичного і практичного освоєння дійсності.*

¹Методологія (від *метод* і грец. *lógos* «слово, вчення») — 1) вчення про наукові методи пізнання; 2) сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки її об'єкта. У радянській науці цей термін переважно вживався в іншому (нужчому) значенні: філософська основа вчення, дослідження.

Термін *метод* не однозначний: його застосовують у загальнонауковому, філософському значенні, у спеціально-науковому (що стосується окремої галузі науки — фізики, хімії, математики, історії, літературознавства, мовознавства тощо) і у значенні, яке збігається зі значенням терміна *методика*.

У *загальнонауковому, філософському* значенні термін *метод* означає шлях пізнання і витлумачення будь-якого явища дійсності. Загальнонаукові методи пізнання базуються на знанні універсальних законів природи, суспільства і мислення. Це методи пізнання предмета в розвитку, в зв'язку і взаємозалежності явищ як єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення, причини і наслідку, необхідності й випадковості, сутності та явища, одиничного, особливого й загального тощо.

У *спеціально-науковому* значенні слово *метод* означає шлях пізнання і витлумачення явищ, який використовується в певній конкретній науці (математичні методи, соціологічні методи, лінгвістичні методи та ін.). Кожен такий метод має свою «ділянку» дослідження, своє коло вимог, свою мету. Наприклад, порівняльно-історичний метод застосовують до вивчення споріднених мов. Його метою є відкриття закономірностей розвитку цих мов. Структурний метод використовується при синхронічному вивченні будь-якої мови і має на меті дослідження структурної організації мови.

Спеціальні дослідницькі методи перебувають в тісному зв'язку із загальнонауковими, залежать від них, видозмінюються під їх впливом. Філософська методологія виростає з філософської теорії, світогляду; вона є сукупністю настанов на те, з якою метою, щоб і як вивчати, і рекомендує конкретні методи вивчення мови. Конкретна наука має також наукову теорію і свою методологію — вчення про цілі, предмет дослідження і конкретні методи дослідження. Від філософії через її методологію проходить лінія зв'язку з теорією і з методологією конкретної науки, через що зв'язок між філософською методологією і спеціальними методами певної науки не є прямим, але очевидний. Лінгвістична теорія є тим місточком, який поєднує філософську і конкретно-наукову методологію. Правда, трапляються випадки, коли, прикриваючись правильними загаль-

нометодологічними положеннями, вчений може будувати антинаукові теорії шляхом використання хибних методів. Як приклад можна навести палеонтологічний метод М. Я. Марра. Заперечуючи порівняльно-історичний метод як ненауковий, Марр запропонував замінити його пошуками в усіх індоєвропейських мовних чотирьох елементів (*сал, йон, бер, рош*), від яких нібито утворені всі слова. Внаслідок такого «наукового» підходу були витворені фантастичні етимології слів і теоретичні міфи.

Роль спеціально-наукових методів у розвитку конкретних наук є надзвичайно важливою. Дуже часто навіть виникнення науки пов'язують з появою методу. Так, зокрема, існує два погляди щодо часу виникнення науки про мову: 1) мовознавство виникло тоді, коли мова стала об'єктом наукового розгляду, тобто за декілька століть до нашої ери (у Давньому Римі, Давній Греції і Давній Індії); 2) наука про мову виникла тоді, коли було відкрито порівняльно-історичний метод, тобто в першій чверті ХІХ ст. Що ж стосується нового напрямку в науці, то його також, як правило, пов'язують із виникненням нового (власного) методу, бо саме метод формує підходи до аналізу фактів. Так, порівняльно-історичне мовознавство пов'язане з порівняльно-історичним методом, структурне — зі структурним, психолінгвістика — зі спеціальними психолінгвістичними методами, лінгвогеографія — з ареальним методом. Переважання відповідного методу в певну епоху багато в чому визначає загальний характер розвитку лінгвістичної науки, бо метод завжди перебуває в тісному зв'язку з теорією (можна стверджувати про існування єдності «метод — теорія»). Не буде перебільшенням, коли скажемо, що методом створюється предмет дослідження. Водночас потрібно зазначити, що зміна теорії (парадигми в науці) не заперечує наявних до цього наукових методів.

Кожен спеціальний дослідницький метод втілюється в певну систему логічних дій ученого, стандартизованих прийомів збору, обробки й узагальнення фактів. Таку систему прийомів, яку слід називати методикою наукового дослідження, нерідко називають методом. За висловом Б. М. Головіна, якщо метод — це шлях, який прокладають до істини, то методика — інструменти, потрібні для розчищення цього шляху.

Вихідні прийоми наукового аналізу мовного матеріалу

У дослідженні мовних фактів використовують загальнонаукові методики дослідження — індукцію і дедукцію, аналіз і синтез.

Індукція (від лат. *inductio* «наведення, збудження») — прийом дослідження, за якого на підставі вивчення окремих явищ робиться загальний висновок про весь клас цих явищ; узагальнення результатів окремих конкретних спостережень.

Наприклад, вивчаючи диференційні ознаки фонем у мовах світу, Р. О. Якобсон дійшов висновку, що всі диференційні ознаки фонем можна звести до дванадцяти пар (див. тему «Фонологічна система мови»). Більшість мовознавчих досліджень якраз ґрунтується на індуктивному підході до вивчення мовних фактів. Лінгвісти починають досліджувати мовні явища з розгляду одиничних об'єктів, йдучи від конкретного до загального.

Дедукція (лат. *deductio*, від *deduco* «відводжу, виводжу») — форма достовірного умовиводу окремого положення із загальних. На основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних виводиться нове істинне положення.

В основі дедукції — аксіома: все, що стверджується стосовно всього класу, стверджується стосовно окремих предметів цього класу. Дедуктивний підхід набув особливого поширення в математиці. Всі теореми виводяться логічним шляхом за допомогою дедукції з невеликої кількості вихідних положень — аксіом. У мовознавстві дедуктивний підхід необхідний, а інколи — єдино можливий (якщо потрібно дослідити явища, які не можна безпосередньо спостерігати, тобто у випадках так званого «чорного ящика», коли про певні явища роблять дедуктивні висновки, правильність яких перевіряють на основі того, що маємо на вході і на виході «чорного ящика»). Саме таким чином вивчають, наприклад, механізм сприйняття і породження мовлення.

Із дедукцією пов'язане поняття гіпотези (в науці існує навіть термін *гіпотетико-дедуктивний метод*).

Гіпотеза (від герц. *hypothesis* «основа, припущення») — спосіб пізнавальної діяльності, побудови вірогідного, проблематичного знання, коли формулюється одна з можливих відповідей на питання, що виникло в процесі дослідження; одне з можливих розв'язань проблеми.

Суть гіпотези полягає у висуненні припущення щодо внутрішньої структури об'єкта, форми зв'язків між його елементами і його експериментальній перевірці. Гіпотеза доти залишається припущенням, адогадом, поки не пройшла перевірку. Доведена гіпотеза, тобто перевірена на багатьох фактах, стає науковою теорією.

За допомогою дедукції (гіпотези) можна передбачити факти задовго до їх емпіричного відкриття. Скажімо, Ф. де Соссюр у 1878 р. висунув гіпотезу, відому в мовознавстві як ларингальна теорія. Суть її полягає в тому, що в індоєвропейській мові були дві особливі фонемі, умовно позначені А та О й умовно названі ларингалами, поєднання яких з наявними тоді лише двома голосними [о] та [е] дало довгі голосні й зумовило розширення системи голосних ($e + A \rightarrow \bar{e}, \bar{a}$; $e + O \rightarrow \bar{o}$; $o + A, O \rightarrow \bar{o}$). Це відкриття залишалося гіпотезою аж до 1927 р., коли Є. Курилович виявив у пам'ятках хетської мови графічні позначення особливих звуків саме у вказаних Ф. де Соссюром позиціях. Гіпотеза підтвердилася. Серед інших можна назвати ще гіпотезу лінгвальної відносності, гіпотезу лінгвальної доповнювальності, різні гіпотези походження мови, маррівську гіпотезу походження всіх слів від чотирьох елементів (*сал, бер, йон, рош*) та ін.

Аналіз — мислене або практичне розчленування цілого на частини.

Синтез — мислене або практичне з'єднання частин у ціле.

Розуміння діалектичної природи цих протилежностей дає змогу визначити справжнє місце і значення їх у поступі пізнання до істини. Пізнання предмета в його цілісності передбачає спочатку розчленування його на складові елементи і розгляд кожного з них (аналіз). Знання предмета як єдності різноманітного, сукупності численних ознак дає синтез. Тільки єдність аналізу і синтезу забезпечує об'єктивне, адекватне відображення дійсності. Ілюстрацією до одночасного використання аналізу і синтезу в мовознавстві є процедура компонентного аналізу значень слова. Спочатку значення розкладають на елементарні семантичні компоненти (семи) (*хлопчик* — «людська істота» + «молодий» + «чоловіча стать»; *дівчинка* — «людська істота» + «молода» + «жіноча стать»). Після встановлення сем відбувається процедура їх синтезу. Якщо синтез сем дає значення ана-

лізованого слова, то можна вважати, що компонентний аналіз проведено правильно (див. тему «Компонентний аналіз»).

Описовий метод

Найдавнішим і найпоширенішим основним мовознавчим методом є описовий.

Описовий метод — планомірна інвентаризація одиниць мови і пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному (даному) етапі розвитку мови, тобто в синхронії.

В описовому методі розрізняють такі послідовні етапи: 1) виділення одиниць аналізу (фонем, морфем, лексем, конструкцій тощо); 2) членування виділених одиниць (вторинна сегментація): поділ речення на словосполучення, словосполучення на словоформи, словоформи на морфеми, морфеми на фонеми, фонеми на диференційні ознаки; 3) класифікація й інтерпретація виділених одиниць.

Описовий метод використовує прийоми зовнішньої та внутрішньої інтерпретації. *Прийоми зовнішньої інтерпретації* бувають двох видів: а) за зв'язком з позамовними явищами (соціологічні, логіко-психологічні, артикуляційно-акустичні); б) за зв'язком з іншими мовними одиницями (прийоми міжрівневої інтерпретації).

Соціологічні прийоми застосовують при нормативно-стилістичному й історичному вивченні мови, при дослідженні словникового складу тощо. До соціологічних належить прийом «слів і речей», запропонований Г. Шухардтом і Р. Мерінгером, згідно з яким історію слова вивчають разом з історією позначуваної словом речі; прийом тематичних груп, тобто груп слів, пов'язаних спільною темою (назви певних груп рослин, назви птахів, назви одягу, назви взуття, назви погодних явищ, часових понять, почуттів тощо); прийом стильового аналізу (стилістична характеристика словникового складу мови та засобів художнього твору).

Логіко-психологічні прийоми застосовують у дослідженні зв'язку змісту мовних одиниць і категорій з одиницями мислення (співвіднесеність слова і поняття, речення і судження; різні типи значень і мовних категорій; актуальне членування речення, глибинна семантична структура речення та ін.).

Артикуляційно-акустичні прийоми мають місце при вивченні звуків у аспекті фізіологічному (артикуляція — місце і спосіб творення звуків) і фізичному (участь голосу і шуму, тембр, тон тощо).

Прийоми міжрівневої інтерпретації полягають у тому, що одиниці одного рівня використовують як засіб лінгвістичного аналізу одиниць іншого рівня. У міжрівневому аналізі властивості досліджуваного явища розглядають з погляду суміжного рівня. Це відкриває нові особливості явищ, які розглядають, і допомагає встановити міжрівневі зв'язки. Наприклад, синтаксис вивчають з погляду морфологічного вираження.

Прийоми внутрішньої інтерпретації — це різні способи вивчення мовних явищ на основі їх системних парадигматичних і синтагматичних зв'язків, тобто, як висловлювався Ф. де Соссюр, вивчення мови в самій собі і для себе самої. *Парадигматична методика* охоплює *опозиційний прийом* (на основі зіставлення і протиставлення мовних одиниць встановлюються їх диференційні ознаки, а на основі спільності й відмінності одиниці об'єднуються в різні парадигматичні групи). Парадигматична методика доповнюється *синтагматичною*, тобто вивченням сполучуваності досліджуваних одиниць, їх контексту. Синтагматика нерідко розкриває приховані властивості мовної одиниці, які при парадигматичному (опозиційному) підході можуть бути непоміченими.

Описовий метод має широке застосування. Його використовують не тільки для опису мовних елементів (фонем, морфем, слів, конструкцій, суперсегментних одиниць, граматичних категорій та ін.), а й для вивчення функціонування мови. Опис фактів мови є їх якісним аналізом, систематизацією, що створює теорію.

Досягнення описового методу надзвичайно вагомі. На його основі створені описові граматики різних мов (шкільні та для вищих навчальних закладів) і багато типів словників (тлумачні, орфографічні, орфоепічні, синонімічні, антонімічні, фразеологічні, мови письменників та багато інших). Цей метод і донині найповніше і найміцніше пов'язує мовознавство з потребами суспільства.

Порівняльно-історичний метод

На думку американського мовознавця Леонарда Блумфільда, відкриття порівняльно-історичного методу є одним із триумфальних досягнень науки XIX ст.

Порівняльно-історичний метод (компаративний, лінгвогенетичний) — сукупність прийомів і процедур історико-генетичного дослідження мовних сімей і груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їх розвитку.

Цей метод ґрунтується на наукових прийомах відтворення (реконструкції) не зафіксованих писемністю наявних у минулому мовних фактів шляхом планомірного порівняння відповідних пізніших фактів двох чи більше конкретних мов, відомих за писемними пам'ятками або безпосередньо за їх уживанням у мовленні. Як свідчить сам термін, техніка порівняльно-історичного методу складається з двох паралельних процедур: порівняння мовних явищ (причому для цього залучають тільки споріднені мови) і їх розгляд в історичному аспекті.

Як уже зазначалося, порівняльно-історичний метод виник на початку XIX ст. Його основоположниками є німецькі вчені Ф. Бопп і Я. Грімм, датський мовознавець Р. Раск і росіянин О. Х. Востоков. Поштовхом до зародження порівняльно-історичного мовознавства стало знайомство з давньоіндійською мовою санскрит, яка буквально вразила дослідників надзвичайною подібністю до форм європейських мов, особливо латинської.

Порівняльно-історичному методові відповідає певна теорія мови, основний зміст якої зводиться до таких чотирьох положень: 1) порівняння мов виявляє їх спорідненість, тобто походження від одного джерела — мови-основи (прамови); 2) за рівнем спорідненості мови об'єднуються в сім'ї, групи і підгрупи; 3) відмінності споріднених мов можуть бути пояснені тільки безперервним їх розвитком; 4) зміни звуків у споріднених мовах мають строго закономірний характер, через що корені та флексії є стійкими впродовж тисячоліть, що дає можливість установити (реконструювати) архетипи.

Порівняльно-історичний метод був і залишається найважливішим інструментом встановлення спорідненості мов і пізнання їх історії. Для встановлення спорідненості до порівняння залучаються морфеми, а не слова, бо подібність словника не є доказом спорідне-

ності: слово легко запозичується з однієї мови в іншу (наприклад, в японській мові — сімдесят відсотків китійзмів). У споріднених мовах спільних частин слів значно більше, ніж спільних слів. Представники порівняльно-історичного мовознавства дотримуються такого правила: якщо кількість спільних частин слів перевищує кількість спільних слів, то мови споріднені; якщо ж кількість спільних слів перевищує кількість спільних частин слів, то мови неспоріднені або віддалено споріднені. Дослідник, який користується порівняльно-історичним методом, у залученні до аналізу слів повинен бути дуже обережним, бо тут його підстерігає небезпека прийняти за спільні слова випадкові співзвуччя, що нерідко має місце навіть у солідних порівняльно-історичних студіях. Так, скажімо, В. К. Тредіаковський етимологічно зближував назву шотландців *scot* з рос. *скот* «худоба».

Головна мета порівняльно-історичного методу — це відкриття законів, за якими розвивалися мови в минулому. Для реалізації цієї мети ставляться такі конкретні завдання: відтворення моделі прамови, розкриття історії подальшого її членування на окремі мови і наступного розвитку виділених із прамови мов. Саме на таких принципах була побудована А. Шлейхером його теорія родовідного дерева (1860).

Основні прийоми порівняльно-історичного методу зводяться до визначення генетичної належності мовних явищ, установлення системи відповідностей і відхилень від них на різних рівнях, моделювання вихідних праформ (архетипів), хронологічної і просторової локалізації мовних явищ і здійснення на цій основі генеалогічної класифікації мов.

Найважливішою процедурою порівняльно-історичного методу є реконструкція звуків і морфологічних архетипів, яка здійснюється за допомогою встановлення відповідників на всіх рівнях мови. Так, порівнюючи укр. *новий*, грец. *νεος*, лат. *novus*, англ. *new*, нім. *neu*, нірм. *nor*, тадж. *nav* і враховуючи закономірності фонетичних змін, учені реконструювали індоевропейську праформу **nevos*. Порівняння укр. *город*, рос. *город*, польськ. *gród*, чеськ. *hrad*, болг. *град*, лит. *gardas*, англ. *garden*, нім. *Garten* дало можливість відтворити праформу **gordz*. Таке порівняльне вивчення призвело до встановлення регулярних відповідників одних звуків іншим у різних споріднених мовах: [o] — [a] — [e], [r] — [ж] —

[з], [ой] — [ей] — [е] — [і], [к] — [ц] тощо. Так з'явилося наукове поняття **фонетичного закону**, під яким розуміють регулярні відповідності у звуках спільних за походженням слів, коренів, афіксів. Закономірні зміни рядів звуків поширюються не тільки на слова з однорідним значенням, а й на інші споконвічні слова. Фонетичні закони підтверджують історичну спадковість мов. Простежена безперервність еволюції мов є основним доказом їх спорідненості.

Розрізняють прийоми зовнішньої і внутрішньої реконструкцій. **Прийом зовнішньої реконструкції** пов'язаний з виходом за межі однієї мови і залученням матеріалу споріднених мов. Так, скажімо, О. Х. Востоков, порівнюючи слова типу рос. *мясо* і польськ. *mięso*, рос. *ручка* і польськ. *raczka* зі старослов'янським графічним відтворенням цих слів *масо*, *рлчка* реконструював праслов'янські форми **męso*, **raczka*, пояснив фонетичне значення старослов'янських юсів (А, А) як букв, що передавали носові голосні.

Прийом внутрішньої реконструкції базується на використанні даних тільки однієї мови, але ці етимологічно споріднені дані повинні співвідноситися як мовні елементи різної давності. Так, порівняння укр. *класти* і *кладу*, *вести* і *веду* дає змогу реконструювати давні інфінітивні форми **kladti*, **vedti*, а порівняння слів *горіти* і *жар* — корінь **gъr*. Деякі вчені, наприклад, В. І. Кодухов, прийом внутрішньої реконструкції розглядають як окремий метод — історико-порівняльний.

Серед поширених прийомів порівняльно-історичного методу слід назвати і **прийом відносної хронології**. Він полягає у встановленні не точного часу появи мовних явищ, а лише послідовності цих явищ у часі (яке з них виникло раніше, а яке пізніше). Так, в українській та інших слов'янських мовах є рефлексів трьох палаталізацій задньоязикових [г'], [к'], [х], тобто переходу цих звуків у певних умовах у звуки [ж], [ч], [ш] і [з'], [ц'], [с'] (*друг* — *дружити* — *друзі*, *рука* — *заручитися* — *на руці* тощо). Яка з цих палаталізацій виникла раніше, доводиться на основі того, що форма кличного відмінка *отьче* не могла виникнути з початкової форми *отьць*, оскільки переходу [ц] → [ч] немає; у час створення кличної форми *отьче* в називному відмінку повинен був стояти звук [к] (**отькѣ*), а це означає, що форма *отьць* (перехід [к] → [ц]) з'явилася піс-

ля форми *отъче* (переходу [к] → [ч]). В. О. Богородицький пояснив відсутність переходу [е] в [о] в словах *дед*, *отец* і наявність його в слові *полет* [пал'от] тим, що перехід [е] в [о] відбувся до переходу [ѣ] в [е] (*дѣдѣ*) й отвердіння [ц] (*отъць*). Тут явища одне щодо одного мають різну хронологію.

Хоч порівняльно-історичний метод на відміну від описового спрямований у минуле, до того ж дуже далеке і не засвідчене писемними документами, він працює і на сучасне мови: що далі в глибіню історії простежується доля певної мови, то ґрунтовніше і повніше висвітлюється її сучасний стан.

Змінилися погляди вчених і на мету порівняльно-історичного методу. Якщо раніше реконструкція індоєвропейських праформ і прамови була кінцевою метою компаративних досліджень, то нині реконструкція — точка відліку для вивчення історії мови.

На основі порівняльно-історичного методу створені порівняльно-історичні, порівняльні та історичні описи мов (традиційно вони називаються порівняльними та історичними граматиками) й етимологічні словники.

Порівняльно-історичний метод розвивали і вдосконалювали такі всесвітньо відомі мовознавці, як П. Ф. Фортунатов, А. Мейє, К. Бругман, Б. Дельбрюк, Є. Курилович, Е. Бенвеніст, Л. А. Булаховський, О. С. Мельничук та багато інших.

З порівняльно-історичним методом пов'язаний *метод глотохронології* М. Сводеша, *борейська (ностратична) теорія* В. М. Ілліча-Світича, *теорія моногенезу* мов, підтримувана українським лінгвістом О. С. Мельничуком, а також *метод лінгвогеографії* (дехто його розглядає як прийом чи методику лінгвогенетичного, тобто порівняльно-історичного методу).

Метод лінгвістичної географії

Просторове розміщення мовних явищ вивчають й інтерпретують за допомогою методу лінгвістичної географії.

Метод лінгвістичної географії (ареальний) — сукупність прийомів, які полягають у картографуванні елементів мови, що розрізняють її діалекти.

Зв'язок методу лінгвогеографії з порівняльно-історичним полягає у тому, що він також має на меті від-

творення картини діалектного членування прамовних спільнот і виявлення ареальних зв'язків між мовами, які становлять ці спільноти. Крім того, про тісний зв'язок цих двох методів свідчить і те, що в тих мовних групах або сім'ях, у яких відсутні старописемні пам'ятки, порівняльно-історичний метод спирається на дані сучасних мов і діалектів.

Поштовхом для розвитку лінгвогеографічного методу стали методика реконструкції прамови А. Шлейхера і теорія концентричних хвиль Й. Шмідта, суть якої зводиться до твердження, що кожне нове мовне явище поширюється з певного центра поступово згасаючими хвилями, через що споріднені мови непомітно переходять одна в одну.

Одним із завдань лінгвістичної географії є точне вивчення зон поширення певних мовних (діалектних) явищ. Нанесення цих явищ на географічні карти з часом привело до опрацювання принципів і методики картографування й укладання діалектологічних карт.

Кожне лінгвогеографічне дослідження передбачає чотири етапи: 1) складання питальника; 2) збір матеріалу (анкетний чи польовий); 3) картографування зібраного матеріалу; 4) інтерпретація нанесеного на карту діалектного матеріалу. Матеріал наносять на карти у вигляді ізоглос, тобто ліній, які позначають (окреслюють, обмежують) територію поширення певного мовного факту.

Дослідження проводять у двох аспектах — синхронічному та діахронічному. Шляхом синхронічного аналізу визначають лінгвогеографічну ієрархію ізоглос, говірок, говорів, діалектів, наріч. Об'єктом дослідження діахронічної лінгвогеографії є архаїзми й нові утворення.

Основоположником методу лінгвогеографії і всього напрямку ареальної лінгвістики є німецький учений Георг Венкер, який у 1881 р. опублікував перший у світі діалектологічний атлас. Вагомий внесок у подальше вдосконалення цього методу зробили французькі лінгвогеографи Жюль Жильєрон і Едмон Едмон, які уклали солідний (1920 карт) атлас французької мови (1902—1910). Вважається, що цей атлас мав вирішальний вплив на розвиток лінгвогеографії і стимулював створення подібних атласів для інших мов.

У сучасному мовознавстві існують такі типи атласів: 1) національні («Атлас української мови» в 3-х томах, «Atlas gwar polskich» в 12-ти томах та ін.); 2) regio-

цальні («Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті» Т. В. Назарової, «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області» Й. О. Дзендзелівського, «Атлас українських говірок Північної Буковини» К. Ф. Германа); 3) атласи споріднених мов («Загальнослов'янський лінгвістичний атлас», над яким зараз працюють мовознавці багатьох країн); 4) атласи мовних союзів («Загальнокарпатський діалектологічний атлас», над яким упродовж багатьох років працюють вчені під керівництвом Інституту слов'янознавства і балканістики, що в Москві); 5) проблемні («Атлас будівельної лексики Західного Полісся» О. М. Євтушка, «Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області» П. М. Лизанця).

Лінгвістичні атласи необхідні для мовознавчих досліджень, оскільки вони фіксують ареали поширення мовних явищ, а ці дані є важливими для порівняльно-історичного мовознавства, бо допомагають розкрити природу певних мовних явищ. Ще в 1925 р. М. Бартолі у «Вступі до неолінгвістики» на матеріалі романських мов показав, що архаїчні елементи зберігаються в ізольованих і периферійних областях. Установлено також, що явища більшого ареалу, як правило, є старшими порівняно з явищами меншого ареалу. Метод лінгвістичної географії дає змогу матеріально обґрунтувати контури мовних союзів, виявити субстратні явища в певній мові, повніше використати топонімічні й гідронімічні дані в дослідженнях історії мов та їх носіїв (наочно показати шляхи розселення певних етносів).

Зіставний метод

Будь-який лінгвістичний опис, пов'язаний із виходом за межі однієї мови, передбачає встановлення їх подібностей і відмінностей. Для цього використовують зіставний метод.

Зіставний метод (контрастивний, типологічний) — сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки.

Цей метод застосовується до вивчення будь-яких мов — споріднених і неспоріднених.

Подібно до описового методу він спрямований на сучасний (певний) стан мови. Головним його предме-

том є дослідження структури мови в її подібностях і відмінностях. Ілюстрацією до використання зіставного методу служать такі теми: «Граматичні категорії дієслова в українській і англійській мовах», «Специфіка частин мови в українській та російській мовах» тощо.

Зіставний метод спрямований передусім на виявлення відмінностей між зіставляваними мовами, він ніби є зворотним боком порівняльно-історичного: якщо порівняльно-історичний метод має на меті встановлювати відповідності, то зіставний насамперед шукає відмінності, на що звернув увагу О. О. Реформатський: «Хоч у самій техніці застосування вони [порівняльно-історичний і зіставний методи — М. К.] можуть збігатися, «виходи» порівняльного і зіставного аналізу різні: перший зорієнтований на виявлення подібного, другий — на виявлення різного» [Реформатский 1962: 23—24].

Зіставний метод установлює між порівнюваними мовами відношення контрасту на всіх мовних рівнях: діяфонію (фонологічні розходження), діаморфію (граматичні розходження), діасемію (семантичні розходження) і діалексію (лексичні розходження). Вважається, що він ефективний у вивченні споріднених і, особливо, близькоспоріднених мов, оскільки їх контрастні ознаки чітко виявляються на тлі подібних ознак.

Хоч перші спроби зіставного вивчення мов робилися ще у XVIII ст. і зіставний метод повністю сформувався в 30—40-х роках ХХ ст., але й до цього часу не розв'язана проблема мови-еталону (тла) зіставлення. Очевидно, жодна реальна мова не може бути вибрана за основу, бо в разі такого підходу матимемо образ другої мови в дзеркалі першої (такий підхід доцільний лише в лінгводидактиці, тобто для практичних потреб навчання іноземної мови). Основою, еталоном зіставлення (в ролі *tertium comparationis*) повинна стати ідеальна мовна система, спеціально сконструйована лінгвістом таким чином, щоб у ній були представлені універсальні властивості всіх мов. Вона повинна також бути зручною для зіставлення з усіма мовами. Порівняння живих мов із єдиною мовою-еталоном (посередником) позитивно вплинуло б на результати дослідження: дало б змогу отримати найбільш однорідні результати, які б легко піддавалися зіставному порівнянню. У цьому випадку набір відмінностей від мови-еталону становив би специфічну характеристику досліджуваної

мови. На жаль, до цього часу така мова не сконструйована, хоча пошуки розв'язання цієї проблеми тривають. Так, скажімо, для зіставних досліджень лексичної семантики на роль незалежної третьої системи пропонують інтернаціональну за своїм характером когнітивно-семантичну систему вселюдської мови — сукупність знань про дійсність [Манакин 1994: 153]. Для реалізації цієї ідеї потрібно створити універсальний семантичний словник. Очевидно, це не буде зроблено в недалекому майбутньому, бо для цього необхідно мати семантичні словники якщо не всіх, то переважної більшості мов світу. Ця робота тільки започатковується.

Зіставний метод пов'язаний з проблематикою мовної типології та універсалій (ці мовознавчі категорії є результатом застосування зіставного методу).

Мовна типологія — порівняльне вивчення структурних і функціональних особливостей мов незалежно від їх генетичної природи.

Типологія, предметом якої є вивчення типів мови за їх внутрішньою організацією, структурою, називається *структурною*, а типологія, яка вивчає мови через призму виконуваних функцій, називається *функціональною*.

Розвиток типології був підготовлений ученими XVIII ст. (праці з філософії мови Р. Декарта, Г.-В. Лейбніца, Й.-Г. Гердера, універсальна граMATика Пор-Рояля). Справжнє типологічне дослідження мов виникло в 1809 р., коли Ф. Шлегель поділив мови на дві групи — мови з афіксами і мови з флексіями. Пізніше А. Шлегель виділив аморфний тип, а флективні мови поділив на два підтипи — синтетичний і аналітичний. В. фон Гумбольдт, крім названих, виділив як окремий тип інкорпоруєчі (полісинтетичні) мови американських індіанців. Ця класифікація, в основу якої покладено способи вираження граматичних значень і за якою всі мови поділяються на чотири типи — кореневі (аморфні, ізольовані), аглютинативні, полісинтетичні (інкорпоруєчі) і флективні, стала найбільш відомою і традиційною.

Пізніше з'являються інші типології, в основу яких покладені різні ознаки (наявність чи відсутність тонів, система голосних, порядок слів у реченні тощо). За таким підходом, що одержав назву характерологічного, одна й та сама мова залежно від основи класифікації

потрапляє в різні типи. Так, Е. Сепір в 1921 р. запропонував типологію мов, в основу якої покладено способи вираження в мові різних типів значень; техніку поєднання морфем; наявність чергування звуків; рівень складності граматичних форм, ступінь синтезу слова. За цією класифікацією існує 21 тип мов.

Учені Празької лінгвістичної школи опрацювали типологію різних мовних рівнів, серед яких найвідомішою стала **фонологічна типологія** М. С. Трубецького. Г. А. Климов запропонував **контенсивну типологію** (на основі способів вираження суб'єктно-об'єктних відношень у реченні). Відома **синтаксична типологія** І. І. Мещанинова, за якою мови поділяються на номінативні й ергативні. Варто згадати **квантитативну типологію** Дж. Грінберга, котрий запропонував 10 індексів, за якими можна дати кількісну характеристику ступеня синтетичності, дериваційних потенцій мови тощо. Так, скажімо, за індексом синтетичності, в основі якого лежить відношення числа морфем (M) до числа слів (W), який вираховується за формулою

$$\frac{M}{W},$$

санскритська мова переважає в'єтнамську більше ніж у 2 рази (санскрит — 2.59, в'єтнамська — 1.06). Це означає, що санскрит є великою мірою синтетична мова, тоді як в'єтнамська мова — аналітичною, до того ж зі значним показником аналітичності: на 100 слів припадає лише 108 морфем (чим більше в мові багатоморфемних слів, тим вищий індекс синтетичності, і навпаки). За індексом деривації (відношенням числа словотвірних морфем до числа слів) ці мови протиставляються ще різкіше: санскрит — 0.62, в'єтнамська — 0 (у в'єтнамській мові зовсім немає словотвірних суфіксів). Позитивним у квантитативній типології Дж. Грінберга є те, що в ній кожна з мов займає в класифікації певне місце відповідно до статистичного показника ознаки, за якою класифікуються мови.

Мовні універсалії (від лат. *universalis* «загальний») — суттєві властивості, важливі характеристики, наявні в усіх мовах або в більшості з них.

Мовні універсалії визначають на основі трьох параметрів: 1) спільність властивостей усіх мов на відміну від мови тварин; 2) сукупність змістових категорій, що виражаються певними засобами в мові; 3) спільність

властивостей самих мовних структур. Прикладом мовної універсалії першого типу може бути така: на людській мові можна легко породжувати й сприймати нову інформацію; а другого — в усіх мовах виражені відношення між суб'єктом і предикатом, категорії посесивності, оцінки, множинності. Найбільша кількість універсалій належить до третього типу: в мові не може існувати менше 10 і більше 80 фонем; якщо в мові є троїна, то обов'язковою є й двоїна; якщо є протиставлення приголосних за твердістю — м'якістю, то немає політонії голосних; якщо слова тільки односкладові, то вони одноморфемні і в мові наявний музикальний наголос; якщо є флексія, то є й дериваційний афікс; якщо суб'єкт і об'єкт стоять перед дієсловом, то в мові є відмінки; якщо є прийменник і немає післяйменника, то іменник у родовому відмінку розміщується після іменника в називному відмінку; якщо є категорія відмінка, то є й категорія числа.

Універсалії показують, що може бути в мові і чого не може бути в мові, тобто вони визначають ті обмеження, які накладаються на мову, і демонструють спільність принципів побудови всіх мов. Очевидно, універсалії зумовлені особливостями фізіологічної будови мовленнєвого апарату (фонетичні універсалії) й існуванням єдиних для всього людства способів осмислення дійсності.

Крім синхронічних, про які йшлося вище, виділяють *діахронічні універсалії*. Наприклад: найпізніший дієслівний час — майбутній; спочатку виникають вказівні, особові й питальні займенники, а потім зворотні, присвійні, неозначені й заперечні. Діахронічний характер мають переважно лексико-семантичні універсалії: в усіх мовах слова із значенням «тяжкий» (вага) набувають значення «трудний», слова із значенням «гіркий» (смак) — «сумний, болісний, печальний», слова із значенням «солодкий» (смак) — «приємний» тощо.

Мовні універсалії поділяють на *дедуктивні* (встановлюються шляхом припущення, обов'язкові для всіх мов) та *індуктивні* (встановлюються емпірично і є в усіх відомих мовах); *абсолютні* (які не мають винятків) і *статистичні* (позначають явища високого ступеня ймовірності, але не охоплюють усі мови; їх називають фреквенталіями); *прості* (елементарні), які стверджують наявність або відсутність чогось (у всіх мовах X) і *складні* (імплікаційні), які стверджують певну

залежність між різними явищами (якщо в мові є X , то в ній є й Y).

Знання універсальї необхідне мовознавцям, які працюють у галузі ареальної лінгвістики, типології та історичної реконструкції. Говорити про ареальне зближення, генетичну близькість чи запозичення мовного явища можна лише тоді, коли доведено, що це не є універсалією.

Отже, зіставний метод має велике практичне значення. За його допомогою виявляють збіг і розбіжності в зіставлюваних мовах, що є дуже цінним для теорії та практики перекладу й методики навчання іноземних мов, розкривають конкретні специфічні особливості мови, які важко, а то й неможливо помітити при її «внутрішньому» вивченні, встановлюють спільні закономірності, властиві всім мовам, що дає змогу глибше збагнути будову людської мови загалом. На основі зіставного методу створені зіставні граматики різних мов і перекладні словники. Проблемам зіставного мовознавства присвячений спеціальний журнал «Съпоставително езикознание», що виходить у Софії (Болгарія).

Структурний метод

Для встановлення структури мови і систематизації її одиниць використовують структурний метод.

Структурний метод — метод синхронного аналізу мовних явищ лише на основі зв'язків і відношень між мовними елементами.

Цей метод виник у 20-х роках ХХ ст. як антитеза порівняльно-історичного. Поштовхом до появи цього методу і взагалі структурного напрямку в мовознавстві стали праці Ф. де Соссюра і І. О. Бодуена де Куртене. Основні ідеї теорії структуралізму можна звести до таких положень: 1) реальним є не окремий факт (звук, морф, слово та ін.), а реальною є мова як система; система не є сумою, що складається з елементів, вона визначає ці елементи; 2) відношення домінують над елементами; основними є опозиційні відношення; 3) оскільки в мові основним є відношення, то для вивчення мови можна застосовувати математичні методи.

Мета структурного методу — вивчення мови як цілісної функціональної структури, елементи й частини якої співвіднесені й пов'язані строгою системою лінгвальних відношень.

Структурний підхід до вивчення мови не тільки доцільний, а й необхідний, оскільки спрямований на вивчення внутрішньої організації самого механізму мови. Тільки загальним напрямком філософських і взагалі наукових ідей ХІХ ст. пояснюється те, що мовознавство спочатку вивчало розвиток мови, а не її структуру. Девіз структурного методу — несуперечливий, об'єктивний і економний опис мовних фактів.

Структурний метод реалізується в таких чотирьох методиках: дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу.

Дистрибутивний аналіз

Основні принципи дистрибутивної методики розробив у 20-х роках ХХ ст. Л. Блумфільд, а в 30—50-х роках їх розвинув З. Харріс, якого вважають творцем цієї методики.

Дистрибуція (від лат. *distributio* «розподіл») — сукупність усіх оточень, у яких перебуває досліджуваний елемент на відміну від оточень інших елементів.

Дистрибутивний аналіз — методика дослідження мови на основі оточення (дистрибуції, розподілу) окремих одиниць у тексті.

Це своєрідний дешифрувальний підхід за принципом сентенції «Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти» (назвіть мені оточення елемента, і я скажу, про який елемент ідеться). Можливість використання дистрибутивної методики при аналізі мовних явищ виходить із розуміння, що кожна мовна одиниця має своє особливе оточення, тобто в дистрибутивних властивостях мовної одиниці реалізуються її внутрішні властивості, які відображають її функціональну роль. Немає двох одиниць, оточення яких би повністю збігалося. Деякі одиниці мови мають навіть одиничну дистрибуцію, як, скажімо, укр. *гайнувати* поєднується лише зі словом *час*, англ. *at* вживається тільки з *I*, нім. *bin* — з *ich*, а *bist* — з *du*. Навіть коли дві одиниці абсолютно однаково звучать, наприклад, укр. *мати* (іменник) і *мати* (дієслово), англ. *two* [tu:] «два» і *too* [tu:] «також», то вони мають різне сусідство: іменник *мати* поєднується з прикметниками та присвійними займенниками (*добра старенька мати, моя, наша мати*), дієсловами (*мати прийшла*), а дієслово *мати* з іменником у знахідному відмінку (*мати усніх*); після англ. *two*

[tu:] можуть іти іменники (*I have two [tu:] sons* «Я маю двох синів»), тоді як частка *too* стоїть, як правило, в кінці фрази і не може мати ад'юнктив (*I am too [tu:]* «Я також», *I have too [tu:]* «Я маю також»).

На основі аналізу дистрибуції мовних елементів виділяють дистрибутивні класи. Існує таке дистрибутивне правило: якщо два елементи перебувають в одному й тому самому оточенні, то вони належать до одного класу.

Перед лінгвістом у дистрибутивному аналізі стоять такі завдання (їх можна інтерпретувати і як послідовні етапи аналізу): 1) сегментація тексту (мовленнєвого потоку) на одиниці певного рівня (звуки, морфи, слова тощо); 2) ідентифікація виділених одиниць, тобто об'єднання їх у певні класи (фонеми, морфеми, лексеми тощо); 3) виявлення відношень між виділеними класами. Для ідентифікації мовних одиниць використовують прийом субституції (в межах того самого оточення підставляють різні елементи):

Я купив п'ять книг
Я купив п'ять олівців
Я купив п'ять яблук
Я купив п'ять картин
Я купив п'ять жоржин тощо.

В одному і тому самому оточенні взаємозамінні елементи належать до одного дистрибутивного класу. У наведеному прикладі це клас обчислюваних іменників (див. неможливість фрази **Я купив п'ять молока, вод* тощо).

При визначенні класів іноді виникають такі труднощі:

1) два елементи в одному оточенні взаємозамінюються, а в іншому — ні. Наприклад: *Я написав листа*, **Я написав борщ*; *Я зварив борщ*, **Я зварив листа*; *Це гарний лист*, *Це гарний борщ*. У цьому випадку елементи належать до одного класу;

2) один елемент може замінятися двома чи більше послідовними елементами. Наприклад: *Я писатиму лист*, *Я буду писати лист*. У цьому разі елементи належать до одного класу, але різних підкласів (тут дієслова майбутнього часу, але перше становить синтетичну форму, а друге — аналітичну);

3) та сама форма трапляється в різних позиціях, як було показано вище на прикладі англ. [tu:]. У такому разі ця форма представляє різні класи елементів.

Розрізняють три типи дистрибуції: доповняльну, контрастну та вільного варіювання. Це розрізнення дуже важливе для ідентифікації досліджуваних мовних одиниць.

Мовні одиниці знаходяться у відношенні *доповняльної дистрибуції*, коли кожна з них трапляється в такій сукупності контекстів, у якій не трапляється жодна з інших, тобто коли мовні одиниці не трапляються в однакових оточеннях. Так, звуки [и] та [і] знаходяться у доповняльній дистрибуції, оскільки [и] на відміну від [і] не може стояти на початку слова і після м'яких приголосних. Якщо ж мовні одиниці перебувають у тих самих оточеннях і при цьому розрізняють їх значення, то вони знаходяться в *контрастній дистрибуції*. Наприклад, звуки [и], [а], [у], [е] (*бик* — *бак* — *бек* — *бек*). Коли ж певні мовні одиниці трапляються у тому самому оточенні і при цьому не розрізняють форм слів або значень, то вони знаходяться у стані *вільного варіювання*. Наприклад, постфікси *-ти* і *-ть* в інфінітиві (*любити* — *любить*), закінчення *-ові(-еві)*, *-у(-ю)* в давальному і місцевому відмінках іменників другої відміни (*батькові* — *батьку*, *кобзареві* — *кобзарю*).

Дистрибутивний аналіз набув широкого застосування в лінгвістиці. Він може бути використаний для аналізу мовних одиниць будь-якого рівня. За його допомогою можна встановлювати систему фонем і морфем будь-якої мови, значення полісемічних слів, семантичну відстань між словами певної лексико-семантичної категорії тощо. Так, для встановлення системи фонем використовують три правила: 1) якщо два звуки мають однакову дистрибуцію і не розрізняють смислу, то вони становлять варіанти однієї фонемі (рос. [г] і [γ]; див.: [нлгá] і [нлγá], [гъллвá] і [γъллвá]); 2) якщо два звуки мають однакову дистрибуцію і розрізняють смисл, то вони є різними фонемами (*гад*, *вад*, *зад*, *лад*, *над*, *рад*, *сад*, *чад*; *кут*, *кат*, *кит*); 3) якщо ж два звуки ніколи не трапляються в одному оточенні, то вони є представниками однієї фонемі (рос. [ы] і [и]). Дистрибутивний аналіз для встановлення системи фонем української мови використала В. С. Перебийніс [Перебийніс 1970].

Ефективне застосування знайшов дистрибутивний аналіз у лексикології. За його допомогою легко розмежовують значення полісемічних слів. Так, скажімо, нас

цікавить, в одному чи в двох різних значеннях вжито дієслово *грати* в реченнях *Учень грає на скрипці* і *Учень грає на нервах*. Для того щоб відповісти на це запитання, необхідно поширити обидва речення з урахуванням усіх можливих оточень слова *грати*. Поширення за рахунок додатка в давальному відмінку *Учень грає на скрипці учителю*, *Учень грає на нервах учителю* не виявляє різниці. Однак це ще не всі дистрибутивні можливості дієслова *грати*. Перше речення можна поширити ще так: *Учень грає на скрипці учителю романс*. У другому реченні дієслово *грати* не може мати поширення за рахунок прямого додатка (*грати що*). Отже, дієслово *грати* в наведених реченнях вжите в різних значеннях («виконувати що-небудь на музичному інструменті» і «дратувати кого-небудь»), оскільки воно в цих реченнях має різну дистрибуцію. Дані, одержані за допомогою дистрибутивного аналізу, можуть бути інтерпретовані мовою символів. Так, дистрибутивною формулою дієслова *грати* в першому значенні буде $N_n V_3 \text{prp} N_1 N_d N_a$, а в другому — $N_n V_3 \text{prp} N_1 N_d$, де N — іменник, V — дієслово, prp — прийменник, n , 1 , d , a — відмінки (називний, місцевий, давальний, знахідний), 3 — третя особа. Як правило, багатозначні дієслова диференціюють свої значення уже на найбільш узагальненому синтаксичному рівні: різні значення реалізуються в різних (неоднакових) синтаксичних конструкціях. Пор.: *Хлопець несе одекolon* і *Від хлопця несе одекolonом*, де значення «доставляти щось кудись» дієслова *нести* реалізується у двоскладному реченні з підметом і прямим додатком ($N_n V_3 N_a$), а значення «поширюючись повітрям, ставати відчутним» у безособовому реченні ($\text{prp} N_g V_3 N_i$). Пор. ще рос.: *взорваться от чего* (от мины) і *взорваться чем* (яростью), *разойтись с кем* і *разойтись в чем* (во взглядах), *вспыхнуть от чего* (от огня) і *вспыхнуть как* (зло), *вертеть что* (сигарету) і *вертеть чем* (сигаретою).

Отже, дистрибутивний аналіз дає змогу точніше й об'єктивніше вивчати й описувати мовні явища. Оскільки результати цього аналізу можна формалізувати, то вони можуть бути інтерпретовані мовою математики.

Практичне застосування дистрибутивний аналіз знайшов не тільки в лінгвістичних дослідженнях, а й у машинному перекладі (перш ніж перекласти речення з багатозначним словом чи омонімами, машина на осно-

ні їх оточення повинна визначити значення цих неоднозначних форм), а також у методиці викладання мов у вищій і середній школі. Наприклад, відомо, що значні труднощі викликає розрізнення російських прикметників і прислівників у формі вищого ступеня порівняння. Сдиний засіб, який може використати вчитель, — послатися на оточення цих форм: якщо аналізована форма відноситься до іменника, то це буде прикметник, якщо до дієслова, то це прислівник (*Истина дороже. Купил дороже*). Це ж стосується розрізнення омонімічних форм англійських іменника, дієприкметника (present participle) і герундія (*The reading isn't interesting, He is reading, I am fond of reading, I couldn't help reading*), німецьких прикметників і прислівників (*Er ist sehr glücklich. Er lebt glücklich*). Дуже важливим є врахування дистрибуції у процесі засвоєння слів іноземної мови, денотативний обсяг яких не збігається з їх перекладними відповідниками. Так, скажімо, значення «огрядний» передається різними словами англійської мови залежно від того, кого стосується ця ознака — дитини, жінки чи чоловіка (*stout man*, але *plump woman*), значення «високий» передається словом *high*, якщо йдеться про неістоту (*high tree, high mountain*), і словом *tall*, коли це стосується істоти (*tall girl, tall youth*).

Методика безпосередніх складників

Дистрибутивний аналіз перебуває в тісному зв'язку з методикою безпосередніх складників.

Методика безпосередніх складників (БС) — прийом подання словотвірної структури слова і синтаксичної структури словосполучення та речення у вигляді ієрархії складових елементів.

Основні принципи методики БС, як і дистрибутивного аналізу, були сформульовані Л. Блумфільдом, а далі розроблені представниками дескриптивної лінгвістики К. Пайком, Ч. Хоккетом, Р. Уеллзом і С. Четменом.

В основу аналізу за БС покладено поступове членування висловлення на бінарні складники, яке продовжується доти, доки не залишаться неподільні елементи (кінцеві складники). Речення (коли йдеться про аналіз за БС на синтаксичному рівні) поступово згортається до «ядерної» одиниці, тобто одиниці, яка лежить в основі його будови. У членуванні речення, як і сло-

восполучення, дотримуються принципу: один із БС повинен бути ядром членованої конструкції, а інший — периферійним елементом. Так, скажімо, у словосполученні *моя книжка* слово *книжка* — ядро, а *моя* — периферійний (маргінальний) елемент, у словосполученні *написати листа* дієслово *написати* — ядро, а *листа* — маргінал.

Аналіз за БС ґрунтується на таких строгих правилах: 1) кожен раз дозволяється зробити тільки одне членування; 2) у процесі поділу не допускається перестановка складників; 3) у кожному членуванні береться до уваги тільки результат останнього членування.

Процес аналізу за БС продемонструємо на реченні *Маленька дівчинка їсть велике яблуко*. Членування речення починається з виділення найтісніше пов'язаних між собою складників, тобто з блоків, які лежать в основі структурної будови речення. Найтіснішими блоками тут є *маленька дівчинка* (перший поділ) і *велике яблуко* (другий поділ). Далі виділяємо групу присудка *їсть велике яблуко*, тому що на цьому етапі членування (третій етап) цей блок є найтіснішим, адже словосполучення *велике яблуко* в цілому підпорядковане присудковій — дієслову *їсть*. Нарешті (четвертий етап) групу підмета об'єднуємо з групою присудка. Результати аналізу за БС прийнято зображати схематично під аналізованою структурою. Графічно аналіз наведеного вище речення матиме такий вигляд:

Маленька дівчинка їсть велике яблуко

Окремо від аналізованого речення результат аналізу зображують у вигляді дерева:

Аналіз за БС перекладу цього речення англійською мовою матиме дещо інший вигляд через наявність тут артикля:

A little girl eats a big apple

Коли ж усувати складники у послідовності їх виділення і залишити останні два складники, то отримаємо ядрну структуру *дівчинка їсть (girl eats)*.

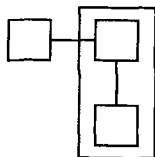
Слід зазначити, що деякі засновки методики БС є надто жорсткими. Тому дотримуватися бінарного поділу не завжди можливо. У мові є слова і конструкції, які поділяються не на дві, а на три частини, наприклад: *при-мор'-я, сад і город*.

Таким чином, аналіз за БС є основним прийомом сегментації мовного матеріалу і виділення фундаментальних одиниць, які конструюють модель мови, а також визначення ієрархії складників у словах, словосполученнях і реченнях. Практичне застосування цей аналіз має в системах автоматичного перекладу для синтаксичного аналізу і синтезу речень (згортання і розгортання за БС). Використовують його і в лінгводидактиці. До речі, він і зародився як негативна реакція на практикуваний у школах синтаксичний розбір речень. На думку основоположників методики БС та деяких їхніх послідовників, синтаксичний аналіз речення за його членами є недостатньо ефективним. Скажімо, в реченні *Життя учителя в селі стало цікавим* член *в селі* можна інтерпретувати як обставину, означення і навіть як додаток залежно від того, як буде поставлено запитання (*життя де, життя яке чи життя в чому?*). Саме тому представники дескриптивізму вважали за необхідне замінити традиційний розбір речення за його членами аналізом за БС, який, за їхнім переконанням, розкриває послідовність процесу породження речення чи слова й показує внутрішню підпорядкованість їх складників.

Методика аналізу за БС і до її теоретичного обґрунтування мала стійкі традиції в європейських школах, тільки вона подавалась як структурні схеми складного речення і як членування слова на твірну і похідну основу. Так, речення типу *Настала довгождана вес-*

на, і зацвіли київські каштани, які давно стали символом нашої столиці має таку структурну схему:

Вона читається так: підрядна частина *які давно стали символом нашої столиці* приєднується до головної *зацвіли київські каштани*, а уже цей цілий блок приєднується сурядним зв'язком до частини *настала довгождана весна*.

Аналіз за БС дає змогу наочно показати послідовні ланки (й етапи) механізму творення слова. Так, слово *спіднизу* утворене не від *с- + піднизу* чи *спідниз + -у*, а з двох частин *спід + низу*, які в свою чергу також складаються з двох морфем:

Алгоритм творення російського слова *учительствовать* графічно може бути зображений у такий спосіб:

Цю схему розшифровують так: від кореня *уч-* утворене слово *учить*, яке стало твірною основою для похідного *учитель* (*учи + тель*), від слова *учитель* за допомогою суфікса *-ство* утворений дериват *учительство*, а від нього за допомогою суфікса *-ова-* та інфінітивного постфікса *-ть* утворене все наведене вище слово.

Незважаючи на ефективність, методика БС має один серйозний недолік: вона не може розв'язати проблеми інваріантності в лінгвістичних дослідженнях, тобто визначити, які конструкції є тотожними, а які — ні. Так, речення *Спів пташок*, *Вивчення мови* і *Запрошення кіноактора* за методикою БС матимуть однакову структуру, яку формально можна передати, як $N_n N_g$ (іменник у називному відмінку + іменник у

родовому відмінку). Насправді між цими фразами є суттєві відмінності. У першому випадку маємо родовий відмінок суб'єкта, у другому — родовий об'єкта, а третя фраза — двозначна (не зрозуміло, хто кого запросив — кіноактор запросив чи запросили кіноактора).

Трансформаційний аналіз

Пошуки подолання недоліку методики БС зумовили появу трансформаційного аналізу.

Трансформаційний аналіз — експериментальний прийом визначення синтаксичних і семантичних подібностей і відмінностей між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборах їх трансформацій.

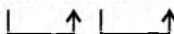
Методику трансформаційного аналізу опрацювали і ввели в наукову практику на початку 50-х років ХХ ст. З. Харріс і Н. Хомський. Суть цієї методики полягає в тому, що в основі класифікації мовних структур лежить їх еквівалентність іншим за будовою структурам, тобто можливість однієї структури перетворюватися на іншу (наприклад, активна конструкція може трансформуватися в пасивну).

Трансформаційний аналіз ґрунтується на уявленні, що в основі будь-якої складної синтаксичної структури лежить проста, через що за допомогою невеликого набору правил перетворень можна з простих структур вивести складні. Отже, синтаксична система мови має кілька підсистем, з яких одна є вихідною (ядерною), а всі інші — похідними. У ядерну підсистему входять елементарні речення, які позначають найпростіші ситуації. Складні типи речень утворюються з ядерного шляхом різних трансформацій. Представити синтаксичну структуру речення — означає визначити ядерні типи, що лежать у його основі, і показати, внаслідок яких трансформацій воно виникло.

Для трансформаційної методики дуже важливим є питання, що вважати критерієм еквівалентності трансформацій, тобто які перетворення можна кваліфікувати як трансформації, а які ні. Таким критерієм є відношення домінації (підпорядкування) між безпосередніми складниками в реченні. Якщо між словами чи у випадку зміни основи слова в процесі трансформації між коренями різних слів у фразі залишаються ті

самі зв'язки, то дані перетворення можна вважати трансформами. Для ілюстрації наведемо чотири фрази і графічно зобразимо зв'язки між їх безпосередніми складниками:

Водій відчиняє двері

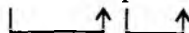
Двері відчиняються водієм

Відчинення дверей водієм

Відчинення дверей водія

Усі ці структури, крім останньої, є трансформами першої фрази. Остання фраза не є трансформом першого речення, оскільки тут є безпосередній зв'язок між словами *дверей* і *водія*, якого в першому реченні не було. Перетворення в процесі трансформаційного аналізу графічно зображується стрілочкою ($\rightarrow$): *Водій відчиняє двері* $\rightarrow$ *Двері відчиняються водієм*. Якщо ліву частину можна перетворити на праву, то можлива й зворотна трансформація. Тоді стрілка матиме два спрямування: *Водій відчиняє двері* $\leftrightarrow$ *Двері відчиняються водієм*. Формально (узагальнено) наведені вище трансформації можна записати так:

$$N_n^1 V_3 N_a^2 \leftrightarrow \begin{cases} N_n^2 V_{pas} N_i^1 \\ N_n^v N_g^2 N_i^1 \end{cases}$$

де N — іменник, V — дієслово, N^v — віддієслівний іменник, n, g, i — називний, родовий, орудний відмінки, pas — пасивна форма дієслова, 1, 2 — порядкові номери іменника згідно з вихідною фразою, V_3 — дієслово в третій особі.

Уважний аналіз виконаних вище трансформацій свідчить про те, що в трансформах вихідної фрази не тільки не змінюються безпосередні зв'язки, а й не змінюються основи (корені) лексичних одиниць.

Трансформаційний аналіз долає недоліки аналізу за безпосередніми складниками. Перетворивши формально нерозрізнівані фрази *Спів пташок*, *Вивчення мови*,

Запрошення кіноактора в їх трансформи, наочно побачимо їх відмінності:

Спів пташок → Пташки співають

$$N_n^y N_g \rightarrow N_n V_3$$

Вивчення мови → Мова вивчається

$$N_n^y N_g \rightarrow N_n V_{pas}$$

Запрошення кіноактора → Кіноактор запросив

$$N_n^y N_g \rightarrow N_n V_3$$

Запрошення кіноактора → Запросили кіноактора

$$N_n^y N_g \rightarrow V N_g$$

Як бачимо, відмінності між першою і другою фразою формально описуються і неоднозначність третьої фрази знімається трансформаційним аналізом. Таким чином, загальне завдання трансформаційного аналізу полягає в тому, щоб шляхом перетворень описати безліч висловлень певної мови як похідних від порівняно невеликої кількості ядерних конструкцій. Твердження, що в основі багатоманітності синтаксичних типів у природних мовах лежить відносно проста система ядерних типів, перетворюваних за допомогою невеликого числа трансформаційних правил, стала відправною точкою для розвинутої Н. Хомським концепції породжувальної граматики.

Трансформаційний аналіз використовують у лінгвістичних дослідженнях синтаксису, морфології, словотвору, лексичної семантики. Останнім часом із розширенням трактування трансформацій за рахунок зняття з визначення трансформації умови незмінності лексичного складу речення й умови незмінності синтаксичних відношень між словами сфера застосування трансформаційного аналізу значно розширилася.

Так, за допомогою трансформаційного аналізу легко розмежовують назви істот і неістот. Пор.: *Іван іде з другом* → *Друг іде з Іваном* і *Іван іде з палкою* → **Палка іде з Іваном*; *Іван убитий ворогом* → *Ворог убив Івана* і *Іван убитий ножем* → **Ніж убив Івана* (тут правильною є трансформація *X убив Івана ножем*); *Стіл накритий офіціантом* → *Офіціант накрив стіл*, *Стіл накритий скатертиною* → **Скатертина накрила стіл* (правильно: *X накрив стіл скатертиною*).

Трансформаційний аналіз часто дає змогу розкрити тонкі семантичні відмінності, приховані від дослідника в разі використання інших методів. Наприклад, В. Б. Касевич виявив, що висловлення на зразок *Птах летить* і *Камінь летить* розрізняються виключно значеннями «контрольованість/неконтрольованість дії» дієслова *летіти*. Висловлення *Птах летить* допускає цільову й інфінітивну трансформацію (*Птах летить, щоб нагодувати пташенят, Птах летить нагодувати пташенят*), чого не допускає фраза *Камінь летить* (**Камінь летить, щоб ударити хлопця, *Камінь летить ударити хлопця*). Дієслівний предикат першого висловлення може мати повну видову парадигму (*Птах летить, Птах прилетів* тощо) і може утворювати делімітативи (*Птах політав*), що не характерно для фрази *Камінь летить* [Касевич 1988: 119]. Різні ядерні конструкції при трансформації завжди дають різні структури. Пор.: *Микола працює добре* → *Миколі працюється добре. Станок працює добре* → **Станку працюється добре. Микола схопився рукою за стіл, щоб не впасти, *Рука вхопилась за стіл, щоб не впасти* [Бацевич, Космеда 1997: 99—100].

Трансформаційна методика знайшла застосування в теорії і практиці машинного перекладу. Опрацьовані такі програми, за якими спочатку речення трансформуються в їх інваріанти (ядерні речення, глибинні структури), яких у мові в декілька разів менше, ніж варіативних конструкцій, а вже до ядерних речень даються іншомовні відповідники. Елементи трансформаційного аналізу здавна використовують у шкільному викладанні рідної та іноземної мов. Так, скажімо, учням важко розрізнати додаток і неузгоджене означення. За допомогою простої трансформації іменника в прикметник ці труднощі усуваються: якщо іменник трансформується в прикметник, то це означення, якщо — ні, то це додаток (*учитель школи* → *шкільний учитель; прибуття поїзда* → **поїздне прибуття*). Можна згадати також широко застосовувану в школі трансформацію дієприкметникових і дієприслівникових зворотів у підрядні речення і навпаки, а також трансформацію різних конструкцій у синонімічні (*the book of the student* → *the student's book* тощо).

Компонентний аналіз

Для дослідження змістового аспекту значеннєвих одиниць мови найефективнішим є компонентний аналіз.

Компонентний аналіз — система прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, які називають семами, семантичними множниками і, зрідка, маркерами.

За цими ознаками (компонентами) лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових елементів здійснюється шляхом зіставлення її з іншими одиницями, які мають з нею семантичну спільність.

Зокрема, всі терміни спорідненості описують за допомогою трьох компонентів: стать (Ч — чоловіча, Ж — жіноча), характер спорідненості (П — пряма, Н — непряма), покоління (умовно виділимо п'ять поколінь і позначимо їх відповідно цифрами: 1 — покоління, від якого ведуть відрахунок, я і представники мого покоління, 2 — покоління батьків, 3 — покоління дідів, -2 — покоління дітей, -3 — покоління онуків). Відповідно слова спорідненості в термінах компонентного аналізу будуть описані так:

батько — ЧП2
мати — ЖП2
дідусь — ЧП3
сестра — ЖН1
син — ЧП-2
внучка — ЖП-3
дядько — ЧН2
тітка — ЖН2
племінник — ЧН-2 і т. д.

Основи компонентного аналізу заклали В. Потье та А. Греймас. Поштовхом для його виникнення послужила розроблена М. С. Трубецьким методика опозитивного аналізу у фонології, за якою шляхом протиставлення фонем виділялись їх ознаки. Згодом цю методику застосував Р. О. Якобсон у граматиці при описі відмінкових значень. Перенесена на вивчення лексичної семантики, ця методика отримала назву компонентного аналізу, що цілком обґрунтовано, оскільки на лексико-семантичному рівні компонентний аналіз суттєво відрізняється від подібного аналізу у фонології: тут кількість диференційних ознак значно більша і во-

ни неоднорідні за ступенем узагальнення (що більш узагальнені ознаки, то менше їх число, що конкретніші семантичні ознаки, то більше їх число).

Перші спроби компонентного аналізу було зроблено на предметно-логічній основі, що з лінгвістичного погляду не зовсім коректно. Останнім часом усе більшого поширення набув компонентний аналіз на суто лінгвістичній основі — парадигматичній і синтагматичній (дистрибутивній).

Для компонентного аналізу важливим є встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, їх способу групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо. Структурна організація компонентів у значенні слова визначається на основі синтактичних властивостей слова (сполучуваності), які є синтагматичними експонентами сем, а вага сем у компонентній структурі значення — частотністю слів, які сполучаються з аналізованим словом і є експлікантами певних сем. Тому нині компонентний аналіз застосовується не в чистому вигляді, а в поєднанні з дистрибутивно-статистичним. У дослідженні семантичних ознак конкретних, логічно зіставлюваних слів невеликих (особливо, закритих) лексико-семантичних груп (терміни спорідненості, види транспорту, темпоральна, метеорологічна лексика, дієслова переміщення тощо) доцільним є використання компонентного аналізу опозитивного (бінарного) типу, а у вивченні синонімічних і абстрактних слів ефективнішим є компонентний аналіз, поєднаний з дистрибутивно-статистичним.

Компонентний аналіз вигідно відрізняється від інших способів опису семантики слова, оскільки він може бути представлений у вигляді таблиць, де по вертикалі розташовуються аналізовані слова, а по горизонталі — назви семантичних ознак. На перетині слів і ознак ставиться +, якщо ознака наявна, або —, якщо ознаки в значенні слова немає. Проілюструємо це на деяких дієсловах зі значенням переміщення (див. таблицю).

Оскільки число компонентів є значно меншим від числа значень слів, то опис лексичних значень за допомогою компонентного аналізу є економним, компакт-

семи \ слова	'перемі- щення'	'земля'	'вода'	'повіт- ря'	'одно- спрямо- ваність'	'різно- спрямо- ваність'	'інтен- сив- ність'
йти	+	+	—	—	+	—	—
ходити	+	+	—	—	—	+	—
бігти	+	+	—	—	+	—	+
плавати	+	—	+	—	—	+	—
летіти	+	—	—	+	+	—	—

ним і зручним. Необмежену кількість словесних значень можна описати і систематизувати у вигляді обмеженого числа тих самих компонентів.

Не всі семи за своєю природою і функціями є однаковими. Розрізняють такі види сем: класема, архісема, диференційна, інтегральна, ймовірнісна (потенційна), градуальна (їх кількісна і якісна характеристика в різних лінгвістичних джерелах не збігається) семи. **Класема** — найбільш узагальнена за змістом сема, що відповідає значенню частин мови (предметність, ознака, дія тощо). Її ще називають **категоріальною семою**. **Архісема** — сема, спільна для певного лексико-семантичного поля чи тематичної групи (час, погода, переміщення, почуття тощо). **Диференційна сема** — сема, за якою розрізняють значення (диференційною семою для *йти* і *бігти* є інтенсивність, для *йти* і *ходити* — односпрямованість/різноспрямованість). **Інтегральна сема** — сема, спільна для двох чи більше значень (так, *їхати*, *ходити*, *бігти* мають інтегральну сему 'місце переміщення — земля', *бігти* і *летіти* — 'односпрямованість'; інтегральною завжди є архісема). **Ймовірнісна**, або **потенційна сема** — сема, яка не характеризує предмет чи взагалі поняття, позначене аналізованим словом, а може виявлятися в певних ситуаціях. Так, психолінгвістичний експеримент показав, що слово *начальник* асоціюється з такими ознаками, як «товстий», «злий», «нервовий», *професор* — «в окулярах», «старий», «розумний», *студент* — «веселий», «компанійський». Слово *собака*, як свідчать певні вирази, має потенційну сему «погане ставлення до неї» (*собачий холод*, *собаче життя*), слово *осел* асоціюється з тупістю (*дурний як осел* і *зослити*). Зрозуміло, що не кожен начальник товстий чи злий, не кожен професор старий і ходить в окулярах, не ко-

жен студент компанійський, далеко не до кожного собаки погано ставляться (переважно буває навпаки) і ніби немає підстав уважати осла тупою твариною, як змію — розумною, однак такі семи в названих словах приховані й інколи дають про себе знати.

Градуальна сема — сема, яка не представляє якоїсь нової ознаки, а лише ступінь вияву, інтенсивність тієї самої ознаки, що є і в інших близьких за значенням словах. Так, скажімо, слова *літєлий, теплий, жаркий, гарячий* протиставлені між собою градуальною семою: різняться ступенем вияву ознаки тепла.

Методика компонентного аналізу передбачає не тільки розщеплення значень на складники, а й їх синтез.

Компонентний аналіз застосовують не лише в теоретичних дослідженнях лексичної семантики. Він широко використовується в лексикографії. Новий тип тлумачних словників, де значення слів тлумачаться в термінах семного (компонентного) аналізу, вигідно відрізняється від традиційних адекватною, об'єктивною і вичерпною семантизацією. У дотеперішніх тлумачних словниках траплялися випадки тлумачення одного невідомого через інше невідоме (на зразок *лінгвістика* — *мовознавство*). У словниках, укладених на основі компонентного аналізу, кожне значення слова буде тлумачитися як сума його сем. Першою спробою створення такого словника є «Частотний словник семантичних множників російської мови» Ю. М. Караулова, який вийшов у Москві в 1980 р.

Зроблено спроби використати компонентний аналіз для комп'ютерного перекладу. У Московському лінгвістичному університеті опрацьована програма, за якою з мови на мову перекладаються лише семи. При введенні слів у комп'ютер їх значення розщеплюються на семи, далі семи однієї мови перекладаються семами іншої мови, після чого відбувається синтез перекладених сем.

Елементи компонентного аналізу використовують у методиці викладання мов. У вивченні синонімів часто виникає необхідність виділити в них семантичні нюанси, якими вони різняться. Найкраще це зробити в термінах компонентного аналізу. Для того, щоб розкрити семантичну неадекватність іншомовного слова та його кореляту в рідній мові, найефективнішим також буде виявлення розбіжних сем.

Соціолінгвістичні і психолінгвістичні методи

Методи соціолінгвістики — синтез лінгвістичних і соціологічних процедур.

Серед них виділяють методи польового дослідження (методика збирання матеріалу) і методи соціолінгвістичного аналізу зібраного матеріалу (обробка інформації). До перших належать різні форми опитування (анкетування, інтерв'ювання), а також безпосереднє спостереження, експериментування, вивчення документальних джерел (матеріалів перепису населення, статистичних та інших довідників). Дослідник повинен прагнути отримати якомога повнішу інформацію про об'єкт дослідження.

Найпоширенішим прийомом збору матеріалу є *анкетування*. Анкета повинна мати три частини — вступну, соціологічну і власне лінгвістичну. У вступній частині викладають суть і мету опитування. Соціологічна частина анкети містить запитання соціодемографічного і біографічного характеру про інформанта (стать, вік, національно-мовна належність, професійний статус, культурно-освітній рівень тощо). Власне лінгвістична частина охоплює запитання, на основі яких проводять дослідження і роблять узагальнення.

Анкетування необхідно поєднувати зі спостереженнями. Спостереження допомагають зіставити інформацію, яку дає респондент, з об'єктивними фактами. В анкеті, скажімо, дають правильні відповіді про наголошування слів, їх граматичні форми, сферу застосування лексичних одиниць тощо, а в мовленні в цих самих випадках припускаються помилок. Дослідники давно вже помітили, що в анкетах інформанти намагаються завжди навести нормативні форми, тоді як у спонтанному мовленні не так пильно стежать за культурою мовлення і припускаються значно більше помилок, ніж в анкетах.

Однією з форм спостереження є *інтерв'ю*. Тут поєднується опитування і спостереження: слухаючи відповіді інформанта, інтерв'юер може одночасно спостерігати за особливостями його мовлення. Інтерв'ю може бути індивідуальним і груповим, одноразовим і багаторазовим. Особливо цінним інтерв'ю є тоді, коли йдеться про ставлення опитуваного до предмета дослідження, оскільки з інтерв'ю можна отримати значно повнішу інформацію, ніж на основі анкет. Тут, у разі необхідності, можна уточнити відповідь і навіть почерп-

нути важливу інформацію із зовнішніх реакцій респондента. Так, скажімо, коли вивчають двомовність якогось індивіда, дослідник може розпитати про чинники, які зумовили його білінгвальну поведінку: як він ставиться до кожної з уживаних ним мов, якій мові і саме в якій ситуації надає перевагу і чому; як оцінює естетичний аспект мов, прогнозує подальше функціонування цих мов у певному соціумі в недалекому майбутньому тощо. Усе це дає змогу встановити ступінь відвертості, а отже — й об'єктивності відповідей.

Що стосується *спостереження*, то воно не є однорідним. Розрізняють два різновиди спостереження: включене і невключене. При *включеному спостереженні*, яке, по суті, перехрещується з інтерв'ю, дослідник виступає як один із безпосередніх учасників бесіди, але й водночас непомітно для всіх контролює хід бесіди. Мовлення учасників комунікативного акту записують на магнітофонну стрічку. Найефективнішим і найрезультативнішим включене спостереження є у випадках, коли інформацію збирають у малих групах людей — у сім'ї, серед друзів, у гуртках за інтересами тощо. У таких невеликих колективах, члени яких об'єднані спільними інтересами, а не формальними зв'язками, можна створити атмосферу невимушеності, що наближує до умов спілкування, характерних для природного мовлення.

При *невключеному спостереженні* дослідник стежить за мовним актом, але сам не бере в ньому участі.

Спостереження над мовленням інформантів треба проводити так, щоб усунути будь-який вплив експериментатора на їхню мовленнєву поведінку (для цього в окремих випадках навіть запис на магнітофонну стрічку доцільно робити приховано).

Зібраний матеріал опрацьовують і класифікують за наперед продуманою програмою. Великі масиви даних обробляють на комп'ютерах.

Найчастіше в соціолінгвістичних дослідженнях використовують *корелятивний аналіз*, який допомагає встановити такі взаємозв'язки досліджуваних ознак, де при зміні однієї ознаки змінюється середня величина іншої. Як вихідні беруть соціальні явища, а як залежні — мовні. Між ними може бути повна чи неповна функціональна залежність. Залежності визначають для кожної соціальної групи і коментують із соціолінгвістичного погляду. Скажімо, старше покоління

ня вживає діалектизми більшою мірою, ніж молодше. Звідси констатують такий корелятивний зв'язок: зі зміною віку змінюється чисельність тих, хто користується в мовленні діалектом.

Для об'єктивності спостережень і узагальнень використовують статистичні методи. Оброблені дані представляють у вигляді таблиць і графіків взаємозалежностей, що робить результати дослідження конкретно наочними. Ступінь зв'язку між показниками таблиць і графіків вимірюється за допомогою різних коефіцієнтів кореляції, які можна відшукати в будь-якому статистичному довіднику [Шумарова 1992].

Суть *психолінгвістичного методу* полягає в тому, що з його допомогою передбачається обробка й аналіз тих мовних фактів, які можна одержати від інформантів у результаті спеціально організованих експериментів. В основі використання психолінгвістичної методики в дослідженні мовних явищ лежить розуміння мови як системи, наявної в свідомості людини, що уможливорює звернення до мовця як експерта, здатного оцінювати мовні факти. У сучасному мовознавстві практикують два різновиди психолінгвістичних досліджень: а) дослідження фізіологічних реакцій організму людини у процесі її мовленнєвої діяльності (породження і сприймання мовлення); б) аналіз мовленнєвих реакцій та оцінок мовних явищ інформантами в умовах впливу на них мимовільних або цілеспрямованих мовленнєвих стимулів.

Суть першої методики полягає в реєстрації фізіологічних реакцій людського організму на певні мовленнєві стимули (судинна реакція, розширення зіниць ока, зміна частоти пульсу тощо). Зокрема, за такою методикою О. Р. Лурія дослідив системну організацію музичної термінології. Декількаразове вимовляння експериментатором одного зі слів цієї тематичної групи (наприклад, *скрипка*) супроводжувалося подразненням шкіри реципієнта слабким електричним струмом. Прилади реєстрували розширення судин. Відтак називались інші слова, семантично пов'язані з лексемою *скрипка* (*мандоліна, гітара, смичок, струна* тощо) і семантично з нею не пов'язані (*стіл, книжка* та ін.) без їх супроводу електричним струмом. Семантично пов'язані зі *скрипкою* слова також викликали судинну реакцію, тоді як слова з інших тематичних

груп її не викликали. При цьому було відзначено, що чим сильніший семантичний зв'язок між словами, тим сильнішою (чіткішою) була реакція. Це уможливило встановлення лексичного обсягу досліджуваної групи слів і визначення ступеня семантичного зв'язку між ними.

Суть другої методики полягає в аналізі асоціацій, які викликають у реципієнта слова-стимули. Це так звані асоціативні експерименти. При *вільному асоціативному експерименті* реципієнти відповідають на слово-стимул одним словом, яке першим спало на думку, або кількома словами, що виникли в свідомості за певний час (наприклад, за одну хвилину). Слова-реакції підраховують, розміщують за спадом частот і таким чином устанавлюється асоціативне поле слова. За цією методикою укладають словники асоціативних норм певної мови (див.: Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови. — Львів, 1979; *ї ж* Словник асоціативних означень іменників в українській мові. — Львів, 1989). Ось який вигляд має стаття *літо* в «Словнику асоціативних норм української мови» Н. П. Бутенко:

Літо (967) — тепле 286, жарке 110, тепло 99, сонце, сухе 47, зима 30, гаряче 27, сонячне 26, дощове 19, довге 18, коротке 16, відпочинок, холодне 13, осінь 11, канікули 10, веселе, море, чудове 9, гарне, жара 8, спека 7, жарко 6, добре, квіти, прекрасне, річка, хороше 4, весна, дощ, зелень, красне, пора року 3, бабине, відпустка, довгождане, загоряти, зелене, квітуче, краса, купатися, ласкаве, минуле, озеро, палюче, погане, радість, робота, світле, червоне, щасливе, щастя, щедре 2, без дощу, біля моря, болото, величне, вирішальне, в Криму, вода, вологе, в розпалі, вудка, город, гриби, день, дружба, запахи, засушливе, зрілість, кінчатися, корабель, красиве, купання, лагідне, лиман, літепло, літній, любов, люди, львівське, минуло, мокре, м'яке, ніжне, останнє, парасолька, південь, пісня, пляж, повітря, погода, поле, пора, похмуре, праця, приємне, пройдене, радісне, раннє, сад, свіжість, світ, світло, село, сесія, сміятися, спрага, спрагле, Сургут, табір, 1974 року, холод, червнєве, шкільна бригада, яблука 1.

Вільний асоціативний експеримент із соматичною лексикою засвідчив такі різновиди асоціацій: 1) синтагматичні (*волосся — довге, борода — сива, брови — густі, вуса — козацькі, стирчать, руки — робочі*); 2) па-

радикальні (*голова — шия, груди — плечі*; 3) тематичні (*зуби — стоматолог*); 4) фонетичні (*зуби — труби, коса — оса*); 5) словотвірні (*шия — нашійник, руки — наручники, голова — головоломка*); 6) граматичні (*кисті — кисть*); 7) ремінісцентні (*ніс — Буратіно, п'яти — Ахіллес, вуса — Дон-Жуан*); 8) фразеологічні (*лікоть — кусати, вуха — лапша, шкіра та кістки*); 9) асоціації-персоналії (*вуса — Шевченко, ніс — Гоголь, брови — Брежнев*).

Як бачимо, слова можуть асоціюватися і за змістом, і за формою. Французький мовознавець Ш. Баллі встановив таку закономірність: чим краще відомий реципієнтові зміст слова, тим інтенсивніше семантичні (змістові) асоціації відтісняють асоціації, що ґрунтуються на його звуковій формі [Баллі 1955: 52—53].

Цілеспрямований експеримент полягає в тому, що перед реципієнтом ставиться конкретне завдання, наприклад, підібрати означення до слів-стимулів, навести синоніми чи антоніми, утворити зі словами-антонімами словосполучення, оцінити в певних балах семантичну близькість між словами, вставити пропущені слова, замінити в реченні слово, визначити за контекстом значення слова, дати малюнкові назву, продовжити (закінчити) речення тощо. Цілеспрямований асоціативний експеримент ефективно використовують у дослідженні семантичних зв'язків між словами (синонімічних, антонімічних, фразеологічних тощо). Сила семантичних зв'язків визначається частотою слів-реакцій зі словами-стимулами: чим частіше разом трапляються слова, тим сильніший семантичний зв'язок між ними. Так, зокрема, за допомогою цілеспрямованих психолінгвістичних експериментів М. П. Муравицька дослідила семантичні категорії в українській мові. Нею опрацьовано методику розмежування значень полісемічних слів, розмежування полісемії й омонімії, системного опису синонімії й антонімії [Муравицькая 1989]. За допомогою асоціацій можна також визначити семантичний обсяг слова. Чим більше асоціацій має слово, тим багатше його змістове наповнення.

Широке застосування в мовознавстві має опрацьована Ч. Осгудом **психолінгвістична методика вимірювання значень за допомогою семантичного диференціала**. Реципієнти оцінюють значення слів за спеціально шкалованими антонімічними осями «гарний — поганий», «сильний — слабкий», «великий — малень-

кий» та ін. Після статистичної обробки оцінок реципієнтів виводять середні показники, які й характеризують значення досліджуваного слова. Ці показники дають змогу знайти відстань між значеннями слів і визначити місце кожного значення в лексико-семантичному просторі мови.

Подібну методику застосував В. В. Левицький в дослідженні звуко символізму. Звуки багатьох мов (української, російської, румунської, німецької, англійської та ін.) оцінювали за такими ознаками: розмір, сила, тепло, світло, активність, твердість тощо. З'ясувалося, що характеристики звуків у різних реципієнтів певною мірою збігалися. Так, зокрема, серед голосних найбільшим виявився звук [a], найбільш неприємним [y], найшвидшим [и], найхолоднішим [o], найсильнішим [у], найтемнішим і найтвердішим [a], а найменшим, найприємнішим, найповільнішим, найтеплішим, найслабкішим, найсвітлішим і найм'якшим звук [і] [Левицький 1973: 42].

Позитивним у застосуванні психолінгвістичних методів є те, що за їх допомогою мову вивчають у дії, в динаміці, у зв'язку з мисленням та іншими психічними процесами, з урахуванням імовірнісних відношень та зв'язків мовних фактів.

Застосування математичних методів у мовознавстві

Застосування математичного (точніше, кількісного) критерію в мовознавчих дослідженнях відоме з давніх часів. Такі лінгвістичні поняття, як фонетичний закон, продуктивність морфем, критерій спорідненості мов тощо ґрунтувалися певною мірою на кількісних характеристиках. Звукові відповідники, що часто фіксуються в мові чи декількох споріднених мовах, є закономірними на відміну від аномалій, котрі є рідкісними. Ті морфеми, що часто використовуються для творення нових слів, є продуктивними. Спорідненими мовами є такі, які мають більше спільних рис, ніж неспоріднені. Однак раніше математичний критерій використовували стихійно і спорадично. Зараз його застосовують свідомо і цілеспрямовано.

Активне використання математичних методів у вивченні мови почалося в середині ХХ ст. Стимулом для цього послужили перспективи машинного перекладу. У

процесі обробки текстів для їх уведення в машину було одержано різноманітні кількісні оцінки окремих фактів мови, які згодом виявилися корисними не тільки для створення математичних моделей мови, а й для лінгвістичної теорії. Оскільки мова — це ймовірнісна, а не жорстко детермінована система, то для її пізнання квантитативні методи, пов'язані з дослідженням частотних, ймовірнісних, градуальних та інших нелогічних характеристик, не тільки бажані, але й необхідні.

Розрізняють кількісні й статистичні методи. *Кількісні методи* зводяться до простого підрахунку частоти вживання мовних одиниць. *Статистичні методи* передбачають використання різних формул для виявлення правил розподілу мовних одиниць у мовленні, для виміру зв'язків між мовними елементами, для встановлення тенденцій у розвитку та функціонуванні мови та для встановлення залежності між якісними й кількісними характеристиками мови.

Математичні методи мають самостійну цінність у дослідженні мови і, крім того, можуть входити як складова частина в інші методи. Останнім часом використання цих методів до вивчення мовного матеріалу значно зросло, і можна говорити, що в математичній лінгвістиці виокремилися два розділи, або напрями, — лінгвостатистика і стилостатистика.

Основна увага *лінгвостатистики* звернена на дослідження того, що в мові визначається правом вибору мовця, а що зумовлено її іманентною структурою і як ці два параметри кількісно співвідносяться між собою. Виявляється, що одиниці будь-якого мовного рівня мають сталі для певного періоду кількісні показники їх використання. Подібність між членами одного мовного колективу полягає не тільки в тому, які мовні одиниці (фонемі, лексеми, граматичні форми і синтаксичні конструкції) вони використовують, а й у тому, як часто вони їх уживають. Отже, стає зрозуміло, чому нині такого великого поширення набули так звані частотні словники, у яких слова розташовані не за алфавітом, а за спадом частот, тобто першим іде найбільш частотне слово, за ним слово нижче рангом за частотою від першого і т.д. Відомі такі частотні словники: Yosselson H. *The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian*. — Detroit, 1953; Штейнфельдт Э. А. *Частотный словарь современного русского литературного языка*. — Тал-

лин, 1963 (перевідавався в Москві в 1969 і 1973 рр.); Частотний словарь русского языка / Под ред. Л. Н. Засориной. — М., 1977. В Україні в 1981 р. вийшов двотомний «Частотний словник сучасної української художньої прози». Частотні словники мають велике практичне значення. На їх основі створюють підручники іноземних мов, тексти яких будуються на найбільш уживаній лексиці, і словники-мінімуми. Якщо зважити на те, що 1100 (за іншими даними — 1000) найбільш частотних слів покриває 80% тексту, то значення частотних словників для лінгводидактики не оціненне: варто знати 1100 слів і можна розмовляти іноземною мовою, читати й розуміти тексти (значення 20% невідомих слів можна якоюсь мірою визначити за контекстом).

Статистичні закономірності лежать в основі організації словника і тексту будь-якої мови. Американський дослідник Дж. Ципф дійшов висновку, що існує залежність між числом різних значень одного слова і його відносною частотою вживання. Кількість значення наближається до квадратного кореня від частоти слова: $m = \sqrt{f}$, де m — число значень, а f — відносна частота. Інша закономірність, встановлена Ципфом (у науці вона відома як **закон Ципфа**), має таке формулювання: відношення рангу слова в частотному словнику до частотності слова в мові становить постійну величину (константу) $rf = c$, де r — ранг слова в частотному словнику, f — частота слова, c — постійна величина. Слід зазначити, що тісний зв'язок існує також між частотними характеристиками слова в пам'яті та в словнику [Фрумкіна 1971: 14 і наст.].

Статистична організація тексту полягає в тому, що покриття тексту різними словами відповідає такій закономірності: на початку тексту різних слів більше, а далі їх менше [Пап 1961: 96—100].

Найширше застосовують статистичні методи для визначення семантичної відстані між словами. Найчастіше з цією метою статистичній обробці піддають слова, які сполучаються з аналізованим словом. Для цього використовують статистичну формулу

$$p(a, b) = \sum_{i=1}^n [f_i(a) - f_i(b)],$$

де a, b — задані слова, p — відстань, $\sum$ — сума чисел, f_i — числові значення (див. детальніше: [Плотников 1984: 189]).

Семантичну відстань між словами можна виявити й іншим шляхом. Порівнюючи і зіставляючи сполучуваність слів (синонімів чи всієї лексико-семантичної групи або поля), у таблиці ставлять +, якщо слово має таку сполучуваність, і -, якщо не має. Відтак за методикою альтернативних ознак семантичні зв'язки між кожною парою слів встановлюють за формулою

$$r = \frac{ad - bc}{(a + b)(c + d)(a + c)(b + d)},$$

де a — ++, b — +-, c — -+, d — --. Так, наприклад, було встановлено семантичну відстань між словами на означення неточних (нефіксованих) часових відрізків. Найвищий цифровий показник, а відповідно найтісніший семантичний зв'язок виявили слова *пора* — *доба*, далі в порядку зниження ступеня семантичного зв'язку йдуть *час* — *дні*, *пора* — *година*, *час* — *пора*, *пора* — *період*, *епоха* — *доба* «епоха», *епоха* — *період*, *час* — *доба* «час», *час* — *година* «час», *пора* — *дні*. Найслабкіший семантичний зв'язок зафіксовано між словами *час* — *мить*, *час* — *ера*, *час* — *епоха*, *дні* — *ера* [Кочерган 1980: 106—108].

На основі статистичних формул, які враховують випадки зникнення в мовах слів основного фонду, можна встановити абсолютну хронологію диференціації мовних сімей (метод глотохронології М. Сводеша, про який уже йшлося).

Стилостатистика — це визначення і характеристика стилістичних особливостей окремих творів або авторів через кількісні відношення використаних мовних елементів. В основі статистичного підходу до дослідження стилістичних явищ лежить розуміння літературного стилю як індивідуального способу володіння засобами мови. При цьому дослідник абстрагується від питання про якісну значеннєвість обчислюваних мовних елементів, зосереджуючи свою увагу тільки на кількісному аспекті.

Найпростішим різновидом статистичного підходу до вивчення мови письменників або окремих творів є підрахунок уживаності слів, оскільки багатство словника певним чином характеризує їхню мову. Досить порівняти такі факти: словниковий запас пересічної людини становить 7—10 тисяч слів, у творах О. Пушкіна вжито 21280 слів, а в російськомовних творах Т. Шевченка — 21548 слів.

Значно більшу вагу для характеристики авторського стилю має встановлення середньої частоти вживання слів, яку вираховують за формулою

$$\bar{x} = \frac{\sum(x_1 + x_2 \dots x_n)}{n_i},$$

де $\bar{x}$ — середня частота, x_1, x_2 — вибіркова частота, n_i — число вибірок. Так, наприклад, якщо досліджувана одиниця в десяти вибірках траплялася відповідно 12, 14, 10, 8, 16, 18, 12, 17, 13, 20 разів, то

$$\bar{x} = \frac{12 + 14 + 10 + 8 + 16 + 18 + 12 + 17 + 13 + 20}{10} = 14.$$

Для кожного письменника, як і будь-якого мовця, характерна своя специфічна частотність мовних елементів, іншими словами, кожному авторові притаманні свої улюблені, а тому й частотні слова, словосполучення, фрази, синтаксичні конструкції тощо. Так, скажімо, 56 найчастотніших слів у творах О. Пушкіна покривають 40 відсотків тексту, 1000 слів — 70 відсотків, 8000 — 95 відсотків, інші 13280 слів — усього лише 5 відсотків тексту. Саме тому середня частотність використовується також для встановлення справжнього авторства виявлених без зазначення автора творів, а також для датування окремих творів того самого автора на основі попередньо проведеного підрахунку середньої частоти вживання ним слів у різні періоди його творчості. Специфічними для кожного автора є й рідкоживані слова.

Як засіб стильової характеристики використовують критерій стабільності середньої частоти найуживаніших слів. Доведено, що, незважаючи на різні перипетії сюжету в усіх частинах твору, середня частота вживання слів є стабільною. Звідси випливає такий висновок: стиль автора можна охарактеризувати певним співвідношенням змінності середньої частоти вживання слова до загальної для певної мови частоти його вживання.

Якщо ж у творі письменника чи його якійсь частині є суттєві відхилення вибірових частот від характерної для нього середньої частоти, то це свідчить про зумисне, цілеспрямоване, зумовлене фабулою використання чи невикористання певних мовних засобів. Як інструмент для визначення випадковості чи суттєвості

відхилення вибіркової частоти від середньої використовують так званій «хі-квадрат критерій» (χ^2).

$$\chi^2 = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{\bar{x}}$$

«Хі-квадрат» дорівнює сумі квадратів відхилень від середньої частоти, поділеної на середню частоту. Отриманий результат зіставляють з даними таблиці числових значень «хі-квадрата» і таким чином встановлюють, випадковим чи суттєвим є відхилення вибірових частот від середньої. Наприклад, у творі зроблено дві вибірки, які відповідно становлять 270 і 220. Їх середнє дорівнює 245. Підставляємо ці цифри у формулу і обчислюємо:

$$\chi^2 = \frac{(270 - 245)^2}{245} + \frac{(220 - 245)^2}{245} = 5.1.$$

У таблиці числових значень «хі-квадрата» вказано, що ступінь свободи 1 при 5% дорівнює 3,84. Результат у цьому разі значно перевищує цю цифру, звідки випливає висновок, що відхилення від середньої частоти є суттєвими.

У вивченні мовних функціональних стилів застосовують два різновиди статистики: ймовірнісний і симптоматичний. *Ймовірнісна статистика* допомагає встановити ступінь достовірності одержаних результатів, величину й кількість вибірок для аналізу із заданою точністю, вибрати об'єктивні критерії для диференціації різних стилів, визначити відстань між стилями. *Симптоматичну статистику* застосовують у статистичному описі функціональних стилів, оскільки за її допомогою можна виявити процентне співвідношення між різними типами мовних явищ.

Статистичну методику використали вчені відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України під керівництвом В. С. Перебийніс (див.: Статистичні параметри стилів. — К., 1967, де різні функціональні стилі охарактеризовані за частотними параметрами фонем, типів складів, кінцевих афіксів, дієслівних форм, дієслівного оточення, сполучників, префіксів і префіксальних словоформ, розділових знаків, а також за розподілом довжини речення).

Крім статистичних методів, у мовознавстві застосовують методи теорії інформації, математичної логіки, теорії ймовірностей і теорії множин.

Дані *теорії інформації* використовуються для найекономнішої передачі інформації засобами мови. Кожна мова має значну кількість надлишкової інформації. Щоб переконатися в цьому, варто звернутися до феномену телеграми: незважаючи на скорочення слів і усунення деяких службових слів, її зміст залишається зрозумілим. У мовленні, зокрема, в одній фразі повторюється (інколи по п'ять і більше разів) вказівка на рід, число, відмінок, вживаються підряд синоніми, та сама думка часто дублюється (уточнення, що починаються словами *тобто, інакше, іншими словами* тощо) та ін. Встановлено, що, наприклад, російська мова має 39,8 % надлишкової інформації, англійська — 30,7 %. Різним ступенем надлишковості характеризуються стилі тієї самої мови. Найбільша надлишковість притаманна діловому стилю, менша — публіцистичному і художньо-белетристичному і найменша — непідготовленому усному мовленню. Надлишковість інформації в мові не можна розцінювати як недолік. Часто надлишковість при перешкодах на каналі зв'язку є допоміжним засобом сприйняття повної інформації.

З *математичної логіки* мовознавство запозичило символічну мову. Так, зокрема, знак $\subset$ означає входження, $\cap$ — перетин, $\cup$ — поєднання, $\wedge$ — і, $\vee$ — або, $+$ — функцію, a, b, c — змінні, $>$ — більше, $<$ — менше, $\sim$ — подібно. Використання елементів математичної логіки вплинуло на збагачення прийомів дослідження мови — алгоритмізацію, графічні обчислення, матричне визначення істинності функцій складних висловлень тощо. Застосування логіко-математичних методик і прийомів моделювання зумовило появу різних видів логіко-математичного моделювання мови, мисленого експерименту і гіпотетико-дедуктивного способу дослідження.

Усе в мові підпорядковується не жорстким, а ймовірнісним закономірностям. Тому цілком природно, що в дослідженні мовних одиниць використовують *теорію ймовірностей*¹. Під ймовірністю розуміють відношення в середньому спостережуваного числа вдалих результатів до загального числа експериментів (подій).

Найпростіше питання, яке допомагає з'ясувати теорія ймовірностей, — частотність звуків у мовленні.

¹ Застосування теорії ймовірностей і теорії множин у мовознавстві викладаємо за Ю. С. Степановим [Степанов 1966: 75—91].

Якщо огрублено ототожнити звук з буквою, то в будь-якому російському тексті на 1000 букв і пробілів буде 175 пробілів, 90 — о, 62 — а, 53 — т, 45 — с, 40 — р, 38 — в ... і тільки 2 — ф. Цей тип ймовірності називається *середньою ймовірністю*. Подібні дослідження використовують для складання друкарських кас, для опису особливостей окремих мов, різних стилів однієї мови або індивідуального авторського стилю.

Однак звуки в мовленні розташовуються не як-небудь, а більш-менш визначеними для кожної мови способами (приголосний + голосний + голосний чи приголосний + голосний + приголосний тощо). У більшості мов світу переважає проміжний тип — приголосний + голосний. Знання таких закономірностей дає змогу визначити ймовірність появи в мовленнєвому ланцюжку голосного чи приголосного. Так, якщо взяти перший тип мов, до яких належать полінезійські, де після приголосного, як правило, йдуть два голосних, то після першого навгад вибраного приголосного ймовірність, що наступним звуком буде голосний, практично дорівнює 1. Знання цих обмежень важливе для дешифрування тексту. Цей тип ймовірності, де у кожному новому експерименті враховується результат попереднього експерименту, називають *умовною ймовірністю*.

Другий тип, як і перший, не відображає суті мовних явищ. При такій інтерпретації виходить, ніби всі приголосні в середньому однаково часто поєднуються з голосними. У мовленні на суто фонетичну сполучуваність накладаються ще й інші обмеження, викликані тим, що деякі можливі звукосполучення мають зміст і є морфемами, а інші не мають змісту і не є морфемами (пор.: *смола* і *жмола*, *хмола*, *вмола*). Ймовірність перших різко зростає, а ймовірність других різко знижується, по суті дорівнює нулю. Цей тип ймовірності називається *індуктивною ймовірністю*. Для функціонування мови саме він має особливе значення, оскільки людина, сприйнявши декілька звуків, очікує певне, а не будь-яке продовження. Індуктивна ймовірність виражає очікування того чи іншого мовного елемента з погляду людини, яка розуміє зміст мовленнєвого ланцюжка.

Аспект мови, до якого застосовують теорію ймовірностей, називається *теоретико-ймовірнісним*.

Теорію множин використовують для дослідження класів мовних елементів, які складають уже не мовлен-

невий ланцюжок, а парадигматику мови. Множину трактують як сукупність об'єктів, об'єднаних якоюсь спільною ознакою. Ознака, яка об'єднує об'єкти у складі множини, може бути якою завгодно. Так, скажімо, всі фонемі певної мови, усі словоформи певного тексту, всі тексти української мови можна інтерпретувати як окремі множини. Об'єкти, що складають певну множину, називають *елементами*. Позначають множину фігурними дужками. Наприклад, запис $A = \{x, y, \dots, z\}$ читається так: існує множина A , яка складається з елементів $x, y, \dots, z$.

Множину задають двома способами: простим перерахуванням її елементів або вказівкою на ознаку цих елементів. Наприклад: $A = \{r, k, x, r', k', x'\}$ або A є множина задньоязикових приголосних української мови.

Множина може складатися не тільки з багатьох, а й з одного елемента (наприклад, множина середньоязикових складається з одного звука [j]), може бути й порожньою (наприклад, множини довгих і коротких голосних в українській мові). Елементом множини може бути інша множина (дзвінки приголосні — підмножина множини приголосних, а приголосні — підмножина множини звуків). Належність елемента множині записується так: $x \in A$, що читається: «елемент x належить до множини A », а належність підмножини множині записується, як $A \subset M$ (множина A є підмножиною множини M). Дві і більше множин можуть мати спільні елементи. У такому разі говорять, що ці множини перетинаються (наприклад, множини губних приголосних і дзвінких приголосних). Поділ множин на підмножини, які не перетинаються, є класифікацією елементів.

Розглянемо фонемі як множину. В мові кожна фонема протиставлена всім іншим. Для опису системи фонем будь-якої мови достатньо 12 ознак, причому кожна з цих ознак може бути наявною або відсутньою. Таким чином, множина буде складатися з 2^{12} , тобто 4096 елементів. Кожен елемент — це певне поєднання однієї ознаки з декількома іншими з дванадцяти. Отже, 12 членів однієї множини можуть поєднуватися 4096 різними способами і утворювати таку кількість підмножин. Скільки є можливих підмножин, стільки може бути і фонем, оскільки кожна підмножина — це певне поєднання ознак фонем.

Аспект мови, до якого застосовують теорію множин, називають *теоретико-множинним*.

Отже, сучасне мовознавство характеризується прагненням поєднати і розумно комбінувати різні загальнонаукові та спеціальні лінгвістичні методи. Це позитивно впливає на розвиток лінгвістики, оскільки різні методи доповнюють один одного і разом ефективніше допомагають вивчити такий складний феномен, як мова.

Запитання. Завдання

1. Що таке метод, методика і прийом у мовознавчих дослідженнях?
2. Які вихідні прийоми застосовують у мовознавчих дослідженнях?
3. Охарактеризуйте описовий метод і його прийоми.
4. У чому суть порівняльно-історичного методу? На чому він ґрунтується?
5. Де застосовують метод лінгвістичної географії?
6. У чому полягає специфіка зіставного методу? Що таке мовна типологія і мовні універсалиї?
7. У яких методиках реалізується структурний метод? Розкрийте суть кожної з них.
8. Які методи використовують у соціолінгвістичних і психолінгвістичних дослідженнях?
9. Розкажіть про застосування математичних методів у мовознавстві.

Література

Основна

- Кодухов В. И. Общее языкознание. — М., 1974. — С. 202—281.
 Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. — М., 1979. — С. 279—292, 296—307, 330—365.
 Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1973. — 318 с.
 Засорина Л. Н. Введение в структурную лингвистику. — М., 1974. — С. 157—310.

Додаткова

- Білецький А. О. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві // Методологічні питання мовознавства. — К., 1966.
 О принципах и методах лингвистического исследования. — М., 1966.
 Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. — М., 1975.
 Иванова Л. П. Методы лингвистических исследований. — К., 1995.
 Єрмоленко С. Я. Лінгвістичні теорії, конкретні методи дослідження // Мовознавство. — 1981. — № 4.
 Широков О. С. Современные проблемы сравнительно-исторического языковедения. — М., 1961.
 Мельничук А. С. О всеобщем родстве языков мира // Вопр. языкознания. — 1991. — № 2.

- Жирмунский В. М.** О некоторых проблемах лингвистической географии // Вопр. языкознания. — 1954. — № 4.
- Чагишева В. И.** Лингвистическая география как метод исследования языка // Вопр. общ. языкознания. — Л., 1967.
- Методы сопоставительного исследования языков.** — М., 1988.
- Ярцева В. Н.** Теория и практика сопоставительного исследования языков // Изв. АН СССР. Серия лит. и яз. — 1986. — Т. 45. — № 6.
- Универсалии и типологические исследования.** — М., 1974.
- Новое в лингвистике. Языковые универсалии.** — М., 1970. — Вып. 5.
- Методы структурного дослідження мови.** — К., 1968.
- Структурно-математичні дослідження української мови.** — К., 1964.
- Апресян Ю. Д.** Идеи и методы современной структурной лингвистики. — М., 1966.
- Проблеми та методи структурної лінгвістики.** — К., 1965.
- Плотников Б. А.** Дистрибутивно-статистический анализ лексических значений. — Минск, 1979.
- Харрис З.** Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре // Новое в лингвистике. — 1962. — Вып. 2.
- Трансформационный метод в структурной лингвистике.** — М., 1964.
- Гулыга Е. В., Шендельс Е. И.** О компонентном анализе значимых единиц языка // Принципы и методы семантических исследований. — М., 1976.
- Кузнецов А. М.** От компонентного анализа к компонентному синтезу. — М., 1986.
- Перебийніс В. С.** Статистичні методи для лінгвістів. — К., 2002.
- Головин Б. Н.** Язык и статистика. — М., 1970.
- Лесохин М. М., Лукьяненок К. Ф., Пиотровский Р. Г.** Введение в математическую лингвистику. — Минск, 1982.
- Носенко И. А.** Начала статистики для лингвистов. — М., 1981.

Література

- Аветян Э. Г. Природа лингвистического знака. — Ереван, 1968.
- Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. — М., 1975.
- Адамар Ж. Исследования психологии процесса изобретения в области математики. — М., 1970.
- Адамец П. К вопросу о синтаксической парадигматике // *Československá rusistika*. — 1966. — XI. — № 2.
- Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. — Харків, 1987.
- Алпатов В. М. История лингвистических учений. — М., 1998.
- Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. — М., 1975.
- Андреев Н. Д., Зиндер Л. Р. О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка // *Вопр. языкознания*. — 1963. — № 3.
- Античные теории языка и стиля. — М.—Л., 1936.
- Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. — М., 1966.
- Апресян Ю. Д. Лексическая семантика : Синонимические средства языка. — М., 1974.
- Ардентов Б. П. Общее языкознание. — Кишинев, 1971.
- Арутюнов С. А. Этнические процессы и язык // *Расы и народы*. — М., 1985.
- Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. — М., 1976.
- Арутюнян Ю. В. Социально-культурное развитие и национальное самосознание // *Социс*. — 1990. — № 7.
- Ахманова О. С. Фонология, морфонология, морфология. — М., 1966.
- Ахунзянов Э. М. Общее языкознание. — Казань, 1981.
- Білецький А. О. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві // *Методологічні питання мовознавства*. — К., 1966.
- Білецький А. О. Про мову і мовознавство. — К., 1996.
- Базылев В. Н. Синергетика языка: Овнешнение в гадательных практиках. — М., 1998.
- Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М., 1955.
- Баран Я. А. Фразеологія в системі мови. — Івано-Франківськ, 1997.
- Баранов А. Н. Категории искусственного интеллекта в лингвистической семантике. Фреймы и сценарии // *Актуальные проблемы прикладного языкознания*. — М., 1987.
- Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1989.
- Басин Е. А., Краснов В. М. Социальный символизм // *Вопр. философии*. — 1971. — № 10.
- Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики. — Львів, 2003.
- Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології. — Львів, 2000.
- Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. — Львов, 1997.
- Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. — К., 1991.
- Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолінгвістика. — М., 2001.
- Белл Р. Т. Социолінгвістика: Цели, методы и проблемы. — М., 1980.
- Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // *Новое в лингвистике*. — М., 1965. — Вып. IV.
- Березин Ф. М. История лингвистических учений. — М., 1984.

- Березин Ф. М. О парадигмах в истории языкознания XX в. // Лингвистические исследования в конце XX в. — М., 2000.
- Березин Ф. М., Головин Б. М. Общее языкознание. — М., 1979.
- Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. — М., 1987.
- Блэк М. Лингвистическая относительность (Теоретические воззрения Беджамена Л. Уорфа) // Новое в лингвистике. — М., 1960. — Вып. 1.
- Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. — М., 1963а. — Т. 1.
- Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. — М., 1963б. — Т. 2.
- Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика. — М., 1987.
- Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. — Л., 1976.
- Бондарко А. В. Функциональная грамматика. — Л., 1984.
- Будагов Р. А. Проблемы развития языка. — М., 1965.
- Будагов Р. А. Система и антисистема в науке о языке // Вопр. языкознания. — 1978. — № 4.
- Будагов Р. А. Человек и его язык. — М., 1974.
- Будагов Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? — М., 1977.
- Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. — К., 1978. — Т. 3.
- Булыгина Т. В. О границах и содержании прагматики // Изв. АН СССР. Серия лит. и яз. — 1981. — № 4.
- Булыгина Т. В. Проблемы теории и практики морфонологического описания // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. — 1975. — Т. 34. — Вып. 4.
- Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. Языковые контакты. — М., 1972. — Вып. 6.
- Вайнрайх У. Языковые контакты. — К., 1979.
- Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. — М., 1990.
- Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. — М., 1996.
- Венцкович Р. М., Шайкевич А. Я. История языкознания. — М., 1974. — Вып. 1—6.
- Ветров А. А. Семиотика и ее основные проблемы. — М., 1968.
- Виноградов В. А. Всегда ли система системна? // Система и уровни языка. — М., 1969.
- Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. — М., 1975.
- Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992.
- Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.
- Волков А. Г. Язык как система знаков. — М., 1966.
- Выготский Л. С. Мышление и речь. — М. — Л., 1934.
- Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. — М., 1977.
- Гардинер А. Различия между речью и языком // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1960. — Ч. 2.
- Георгиев В. К вопросу о балканском языковом союзе // Новое в лингвистике. — М., 1972. — Вып. 6.
- Гируцкий А. А. Общее языкознание. — Минск, 2001.
- Головин Б. Н. Язык и статистика. — М., 1970.
- Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. — М., 1980.
- Горнунг Б. В. Место лингвистики в системе наук и использование в ней методов других наук // Вопр. языкознания. — 1960. — № 4.

- Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова. — К., 1981.
- Городецкий Б. Ю., Кобозева И. М., Сабурова И. Г. К типологии коммуникативных неудач // Диалоговое взаимодействие и представление знаний. — Новосибирск, 1985.
- Грамматика современного русского литературного языка. — М., 1970.
- Гримм Я. О происхождении языка // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1960. — Ч. 1.
- Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. О компонентном анализе значимых единиц языка // Принципы и методы семантических исследований. — М., 1976.
- Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1960. — Ч. 1.
- Гухман М. М. Лингвистическая теория Л. Вайсгербера // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. — М., 1961.
- Гухман М. М. Понятие системы языка в синхронии и диахронии // Вопр. языкознания. — 1962. — № 4.
- Демський М. Т. Системні зв'язки в сфері фразеології // Мовознавство. — 1991. — № 2.
- Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопр. языкознания. — 1994. — № 4.
- Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики. — К., 1996.
- Докулил М. К вопросу о морфологической категории // Вопр. языкознания. — 1967. — № 6.
- Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. — М., 1960а. — Вып. 1.
- Ельмслев Л. Язык и речь // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1960б. — Ч. 2.
- Есперсен О. Философия грамматики. — М., 1958.
- Єрмоленко С. Я. Лінгвістичні теорії, конкретні методи дослідження // Мовознавство. — 1981. — № 4.
- Жинкин Н. И. Механизмы речи. — М., 1958.
- Жирмунский В. М. О некоторых проблемах лингвистической географии // Вопр. языкознания. — 1954. — № 4.
- Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. — К., 1966.
- Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918—1941). — К., 1991.
- Журавлев В. К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. — М., 1982.
- Журавлев В. К. Диахроническая фонология. — М., 1986.
- Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. — Донецьк, 2001.
- Засорина Л. Н. Введение в структурную лингвистику. — М., 1974.
- Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1964. — Ч. 1.; 1965. — Ч. 2.
- Звегинцев В. А. Научно-техническая революция и лингвистика // Вопр. философии. — 1976. — № 10.
- Звегинцев В. А. О научном наследии Вильгельма фон Гумбольдта // В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984.
- Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. — М., 1962.
- Звегинцев В. А. Предисловие // Н. Хомский. Аспекты теории синтаксиса. — М., 1972.
- Звегинцев В. А. Теоретико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира — Уорфа // Новое в лингвистике. — М., 1960. — Вып. 1.

- Зиндер Л. Р., Маслов Ю. С. Л. В. Щерба** — лингвист-теоретик и педагог. — Л., 1982.
- Золотова Г. А.** Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М., 1973.
- Иванов В. В.** Единство предмета науки о языке // Изв. АН СССР. Серия лит. и яз. — М., 1973. — Т. 32. — Вып. 3.
- Иванова Л. П.** Методы лингвистических исследований. — К., 1995.
- Иллич-Свитыч В. М.** Сравнительная грамматика славянских языков // Советское языкознание за 50 лет. — М., 1967.
- История лингвистических учений.** Древний мир. — Л., 1980.
- История лингвистических учений.** Позднее средневековье. — Л., 1991.
- История лингвистических учений.** Средневековая Европа. — Л., 1986.
- История лингвистических учений.** Средневековый Восток. — Л., 1981.
- Іванишин В., Радевич-Винницький Я.** Мова і нація. — Дрогобич, 1994.
- Караулов Ю. Н.** Частотный словарь семантических множителей русского языка. — М., 1980.
- Касевич В. Б.** Морфонология. — Л., 1986.
- Касевич В. Б.** О когнитивной лингвистике // Общее языкознание и теория грамматики. — СПб., 1998.
- Касевич В. Б.** Проблема предмета языкознания // Вестник Ленинград. ун-та. — 1974. — № 14. — Вып. 3.
- Касевич В. Б.** Семантика. Синтаксис. Морфология. — М., 1988.
- Касевич В. Б.** Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. — М., 1983.
- Касевич В. Б.** Элементы общей лингвистики. — М., 1977.
- Кацнельсон С. Д.** Лингвистические концепции Ф. де Соссюра // Вопр. общ. языкознания: Материалы респ. семинара преп. общ. языкознания. — Л., 1967.
- Кибрик А. Е.** Сепир и современное языкознание // Э. Сепир. Избранные труды по языкознанию и культурологии. — М., 1993.
- Кибрик А. Е.** Современная лингвистика: откуда и куда? // Вестник Моск. ун-та. Серия 9. Филология. — М., 1995. — № 5.
- Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А.** Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. — К., 1998.
- Климов Г. А.** Синхрония — диахрония и статика — динамика // Проблемы языкознания. — М., 1967.
- Кобилянський Б. В.** Короткий огляд історії мовознавства. — К., 1964.
- Ковалик І. І., Самійленко С. П.** Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. — К., 1985.
- Ковалик І. І.** Питання іменникового словотвору слов'янських мов. — Львів, 1958.
- Кодзасов С. В., Кривнова О. Ф.** Современная американская фонология. — М., 1981.
- Кодухов В. И.** Общее языкознание. — М., 1974.
- Колгушкин А. Н.** Лингвистика в военном деле. — М., 1970.
- Колшанский Г. В.** О вербальности мышления // Изв. АН СССР. Серия лит. и яз. — М., 1977. — Т. 36. — № 1.
- Колшанский Г. В.** Паралингвистика. — М., 1974.
- Кондратов А.** Звуки и знаки. — М., 1978.
- Кондрашов Н. А.** История лингвистических учений. — М., 1979.
- Кондрашов Н. А.** Общее языкознание. — М., 1974.
- Копыленко М. М., Попова З. Д.** Очерки по общей фразеологии. — Воронеж, 1978.

Корольова А. В. Типологія нарративних кодів інтимізації в художньому тексті. — К., 2002.

Косериу Э. Синхрония, диахрония, история // Новое в лингвистике. — М., 1963. — Вып. 3.

Коструба П. П. Основні поняття фонології // Укр. мова і літ. в школі. — 1965. — № 7.

Коструба П. П. Фонетика, фонологія і морфологія // Методологічні питання мовознавства. — К., 1966.

Котов Р. Г. Лингвистика и современное состояние машинного перевода в стране // Вопр. языкознания. — 1976. — № 5.

Кочерган М. П. Мова як знакова система // Укр. мова і літ. в школі. — 1973. — № 4.

Кочерган М. П. Слово і контекст. — Львів, 1980.

Кримський А. Ю. — україніст і орієнталіст. — К., 1974.

Крысин Л. П. Социальная маркированность языковых единиц // Вопр. языкознания. — 2000. — № 4.

Кубрякова Е. С. Актуальные проблемы современной семантики. — М., 1984.

Кубрякова Е. С. Комментарий к книге Л. Блумфилда «Язык». — М., 1968.

Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика — психология — когнитивная наука // Вопр. языкознания. 1994. — № 4.

Кубрякова Е. С. Проблемы словообразования на современном этапе // Вопр. языкознания. — 1978. — № 6.

Кубрякова Е. С. Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте конгейнера и формах его объективации в языке) // Изв. РАН. Серия лит. и яз. — 1999. — Т. 58. — № 6.

Кубрякова Е. С., Демьянов В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. — М., 1996.

Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфология в описании языков. — М., 1983.

Кузнецов А. М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. — М., 1986.

Кузнецов С. Н. Теоретические основы интерлингвистики. — М., 1989.

Кузнецова Т. В. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1999.

Л. А. Булаховский и современное языкознание. — К., 1987.

Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. — М., 1978.

Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Язык и моделирование социального взаимодействия. — М., 1987.

Ларцев В. Г. Евгений Дмитриевич Поливанов. Страницы жизни и деятельности. — М., 1988.

Левицкий В. В. Семантика и фонетика. — Черновцы, 1973.

Лекции Л. В. Щербы по русскому синтаксису // Вопр. языкознания. — 1970. — № 6.

Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. — М., 1969.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.

Лесохин М. М., Лукьяненко К. Ф., Пиотровский Р. Г. Введение в математическую лингвистику. — Минск, 1982.

Лингвистические исследования в конце XX в. — М., 2000.

Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990 (друге доповнене видання. — М., 2002).

Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. — Харків, 1977.

Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. — М., 1976.

- Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. — М., 1972.
- Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. — М., 1982.
- Лоя Я. История лингвистических учений. — М., 1968.
- Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. — М., 1975.
- МакКормак. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. — М., 1990.
- Манакин В. Н. Основы контрастивной лексикологии: Близкородственные языки. — К.—Кировоград, 1994.
- Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. — М., 1963. — Вып. 3.
- Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях: Проблемы диахронической фонологии. — М., 1960.
- Мартине А. Распространение языка и структурная лингвистика // Новое в лингвистике. — М., 1972. — Вып. 6.
- Масенко Л. Т. Мова і політика. — К., 1999.
- Маслов Ю. С. Знаковая теория языка // Вопр. общ. языкознания. — Л., 1967.
- Матезиус В. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок. — М., 1965.
- Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. — М., 1954.
- Мельников Г. П. Кибернетический аспект различения сознания, мышления, языка и речи // Язык и мышление. — М., 1967.
- Мельничук А. С. Глоссематика // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. — М., 1977.
- Мельничук А. С. О всеобщем родстве языков мира // Вопр. языкознания. — 1991. — № 2.
- Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка... // Вопр. языкознания. — 1970. — № 1.
- Мельничук О. С. Методологічні проблеми аналізу співвідношення ідеального і матеріального в сфері мови // Мовознавство. — 1987. — № 1.
- Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1997. — № 2—3.
- Методи структурного дослідження мови. — К., 1968.
- Методы сопоставительного исследования языков. — М., 1988.
- Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. — М., 1996.
- Минский М. Фреймы для представления знаний. — М., 1979.
- Мкртчян Л. Слово в семье слов // Лит. газ. — 1976. — № 35.
- Мокиенко В. М. Славянская фразеология. — М., 1980.
- Мороховський О. М. Про співвідношення понять мовлення — норма — система // Мовознавство. — 1973. — № 1.
- Муравицкая М. П. Семасиологические категории в украинском языке (психолингвистический аспект): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. — К., 1989.
- Национальный язык и национальная культура. — М., 1978.
- Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения. — М., 1988.
- Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. — К., 1985.
- Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — К., 1980.
- Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. — М., 1988. — Вып. 23.

- Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. — М., 1985. — Вып. 16.
- Новое в лингвистике. Социоллингвистика. — М., 1975. — Вып. 7.
- Новое в лингвистике. Языковые универсалии. — М., 1970. — Вып. 5.
- Носенко И. А. Начала статистики для лингвистов. — М., 1981.
- О принципах и методах лингвистического исследования. — М., 1966.
- Общее языкознание / Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983.
- Общее языкознание: Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1972.
- Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1973.
- Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1970.
- Общее языкознание: Хрестоматия / Под общ. ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1987.
- Основы теории речевой деятельности. — М., 1974.
- Павловские среды. — М. — Л., 1949. — Т. 1.
- Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. — М., 1985.
- Панов Е. Н. Знаки, символы, языки. — М., 1978.
- Панов М. В. Русская фонетика. — М., 1967.
- Панов М. В. Современный русский язык. Фонетика. — М., 1979.
- Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. — М., 1971.
- Панфилов В. З. Язык, мышление, культура // Вопр. языкознания. — 1975. — № 3.
- Пап Ф. Количественный анализ словарной структуры некоторых русских текстов // Вопр. языкознания. — 1961. — № 6.
- Паршин П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2.
- Пауль Г. Принципы истории языка. — М., 1960.
- Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики фонем сучасної української літературної мови. — К., 1970.
- Перебийніс В. С. Статистичні методи для лінгвістів. — К., 2002.
- Пещак М. М. Мовно-інформаційний фонд Національної академії наук України // Друкарство. — 1995. — Січень — квітень.
- Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К., 1976.
- Пименов А. В. Социальный символизм во французской речи // Национально-культурная специфика речевого поведения. — М., 1977.
- Питання фразеології східнослов'янських мов. — К., 1972.
- Плотников Б. А. Дистрибутивно-статистический анализ лексических значений. — Минск, 1979.
- Плотников Б. А. Общее языкознание: Семинарий. — Минск, 1986.
- Плотников Б. А. Основы семасиологии. — Минск, 1984.
- Подольян І. Е. Ідея лінгвальної відносності в сучасному науковому контексті // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія: Філологія. — 2001. — Т. 4. — № 2.
- Попова З. Д. Общее языкознание. — Воронеж, 1987.
- Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка. — Воронеж, 1984.
- Попович М. В. Мова як знакова система. — К., 1965.
- Поспелов Д. А. Прикладная семиотика и искусственный интеллект // Программные продукты и системы. — Тверь, 1996.
- Потебня А. А. Мысль и язык. — К., 1993.

- Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976.
- Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. — Нью-Йорк, 1992.
- Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. — К., 1999.
- Принципы и методы социолингвистических исследований. — М., 1989.
- Проблема знака и значения. — М., 1969.
- Проблеми та методи структурної лінгвістики. — К., 1965.
- Проблемы интерлингвистики. — М., 1976.
- Радевич-Винницький Я. Україна: Від мови до нації. — Дрогобич, 1996.
- Радзівєвська Т. В. Текст як засіб комунікації. — К., 1998.
- Рамишвили Г. В. Вильгельм фон Гумбольдт — основоположник теоретического языкознания // В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984.
- Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. — М., 2000.
- Реформатский А. А. Введение в языковедение. — М., 1967.
- Реформатский А. А. О сопоставительном методе // Рус. язык в нац. школе. — 1962. — № 5.
- Реформатский А. А. Фонологические этюды. — М., 1975.
- Рубинштейн С. Л. К вопросу о языке, речи и мышлении // Вопр. языкознания. — 1957. — № 2.
- Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — М., 1946.
- Русанівський В. М. Прогностичні функції соціолінгвістики // Мовознавство. — 1989. — № 1.
- Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К., 1988.
- Русанівський В. М. Україністика // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.
- Русанівський В. М., Тараненко О. О., Широков В. А. Теоретико-лінгвістичні засади та інформаційно-комп'ютерне забезпечення україномовних лінгвістичних інтелектуальних систем // Мовознавство. — 1996. — № 4—5.
- Русская разговорная речь. — М., 1973.
- Свадост Э. Как возникнет всеобщий язык. — М., 1968.
- Сводеш М. К вопросу о повышении точности в лексикостатистическом датировании // Новое в лингвистике. — М., 1960а. — Вып. 1.
- Сводеш М. Лексико-статистическое датирование доисторических этнических контактов // Новое в лингвистике. — М., 1960б. — Вып. 1.
- Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. — К., 1999.
- Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996.
- Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. — М., 1993.
- Сепир Э. Язык. — М., 1934.
- Серебренников Б. А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. — М., 1968.
- Сеченов И. М. Избранные произведения. — М., 1952.
- Скрелина Л. М. Противоречие как источник развития языка // Филологические науки. — 1970. — № 1.
- Славянская морфонология. — М., 1987.
- Слюсарева Н. А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. — М., 1975.
- Смерчко А. А. Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1997.
- Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. — М., 1957.
- Современная западная социология: Словарь. — М., 1990.

- Современные зарубежные грамматические теории. — М., 1985.
- Соколов А. Н. Внутренняя речь и мышление. — М., 1968.
- Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. — М., 1977.
- Солнцев В. М. Языковой знак и его свойства // Вопр. языкознания. — 1977. — № 2.
- Соломоник А. Семиотика и лингвистика. — М., 1995.
- Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — М., 1977.
- Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. — К., 1998.
- Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца 20 века. — М., 1995.
- Степанов Ю. С. В поисках прагматики // Изв. АН СССР. Серия лит. и яз. — 1981. — № 4.
- Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. — М., 1975.
- Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. — М., 1975.
- Степанов Ю. С. Основы языкознания. — М., 1966.
- Степанов Ю. С. Семиотика. — М., 1971.
- Структурно-математичні дослідження української мови. — К., 1964.
- Супрун А. Е. Лекции по лингвистике. — Минск, 1980.
- Супрун А. Е. Лекции по теории речевой деятельности. — Минск, 1996.
- Супрун А. Е. Лекции по языковедению. — Минск, 1978.
- Супрун А. Е. Лекции по языкознанию. — Минск, 1971.
- Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. — К., 1969; Морфологія. — К., 1969; Синтаксис. — К., 1972; Стилістика. — К., 1973.
- Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах (основные семантические процессы). — К., 1986.
- Тараненко О. О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. — К., 1980.
- Тарасов Е. Ф., Школьник Л. С. Социально-символическая регуляция поведения собеседника // Национально-культурная специфика речевого поведения. — М., 1977.
- Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение в языке. — М., 1981.
- Теоретические проблемы социальной лингвистики. — М., 1981.
- Тищенко К. М. Загальна структура лінгвістичних знань // Мовознавство. — 1989. — № 6.
- Тищенко К. М. Лінгвістичний знак як єдність знаків мови і мовлення // Мовознавство. — 1980. — № 1.
- Ткаченко О. Б. Олександр Савич Мельничук як людина і вчений // Мовознавство. — 2001. — № 6.
- Томсен В. История языковедения до конца XIX века. — М., 1938.
- Томсон А. И. Общее языкознание. — Одесса, 1910.
- Трансформативно-генеративная грамматика в свете современной научной критики. — М., 1980.
- Трансформационный метод в структурной лингвистике. — М., 1964.
- Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. — М., 1967.
- Трубецкой Н. С. Основы фонологии. — М., 1960.
- Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень. — К., 1980.
- Українська радянська енциклопедія. — К., 1983. — Т. 10.
- Универсалии и типологические исследования. — М., 1974.

- Успенский Б. А. Отношение подсистем в языке и связанные с ними универсалии // *Вопр. языкознания*. — 1968. — № 6.
- Уфимцева А. А. Лексическое значение. — М., 1986.
- Філософський словник. — К., 1986.
- Философский энциклопедический словарь. — М., 1983.
- Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. — К., 1985.
- Фрумкина Р. М. Вероятность элементов текста и речевое поведение. — М., 1971.
- Харрис З. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре // *Новое в лингвистике*. — 1962. — Вып. 2.
- Хауген Э. Направления в современном языкознании // *Новое в лингвистике*. — М., 1960. — Вып. 1.
- Хроленко А. Т. Общее языкознание: Руководство к самоств. работе над курсом. — М., 1981.
- Чагишева В. И. Лингвистическая география как метод исследования языка // *Вопр. общ. языкознания*. — Л., 1967.
- Черемисина М. И. Лекции по лингвистике: Язык. Речь. Текст. — Новосибирск, 1970.
- Чесноков П. В. Неогумбольдтианство // *Философские основы зарубежных направлений в языкознании*. — М., 1977.
- Шарадзенидзе Т. С. Лингвистическая теория И. А. Бодуэна де Куртене и ее место в языкознании XIX—XX веков. — М., 1980.
- Шведова Н. Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке // *Русский язык. Грамматические исследования*. — М., 1967.
- Швейцер А. Д., Никольский Л. Б. Введение в социолингвистику. — М., 1978.
- Широков О. С. Современные проблемы сравнительно-исторического языковедения. — М., 1961.
- Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. — М., 1973.
- Шовгун Н. О. Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2000.
- Штелинг Д. О. О неоднородности грамматических категорий // *Вопр. языкознания*. — 1959. — № 1.
- Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. — К., 1998.
- Шумарова Н. П. Мовна компетенція киян: соціолінгвістичний аспект // *Мовознавство*. — 1992. — № 4.
- Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974.
- Эйнштейновский сборник. — М., 1967.
- Энциклопедический словарь. — М., 1985.
- Язык и мышление. — М., 1967.
- Язык и наука конца 20 века. — М., 1995.
- Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика // *Структурализм: «за» и «против»*. — М., 1975.
- Ярцева В. Н. Диахроническое изучение системы языка // *О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков*. — М., 1960.
- Ярцева В. Н. Теория и практика сопоставительного исследования языков // *Изв. АН СССР. Серия лит. и яз.* — 1986. — Т. 45. — № 6.
- Austin J. Performative — Contrastive // *Philosophy and Ordinary Language*. — Urbana, 1963.
- Bierwisch M. Social Differentiation of Language Structure // *Language in Focus Foundation, Methods and Systems*. — Dordrecht, 1976.

- Brown R., Ford M.** Address in American English // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. — 1961. — V. 62. — № 2.
- Bruner J.S.** *Acts of Meaning*. — Cambridge (Mass.); London, 1990.
- Daneš F.** Sentence Intonation from a Functional Point of View // *Word*. — 1960. — V. 16. — № 1.
- Elias N.** *Symbol Theory*. — London: SAFE Publication Ltd., 1992.
- Fillmore Ch.** How to Know whether You're Coming or Going // G. Rauch (ed.), *Essays on Deixis*. — Tübingen: Harr., 1983.
- Fillmore Ch.** The Case for Case // *Universals in Linguistic Theory*. — N.Y., 1968.
- Hymes D.** *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. — Philadelphia, 1974.
- Jonson M.** *The Body in the Mind*. — Chicago, 1987.
- Karcevskij S.** Sur la parataxe et la syntaxe en russe // *Cahiers F. de Saussure*. — 1948. — № 7.
- Karcevskij S.** Sur la phonologie de la phrase // *Travaux du Cercle linguistique de Prague*. — 1931. — № 4.
- Labov W.** *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. — Philadelphia, 1972.
- Labov W.** *Sociolinguistic Patterns*. — Philadelphia, 1972.
- Lakoff G.** *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. — Chicago, 1987.
- Langacker R.** A View of Linguistic Semantics // Rudzka-Ostyn (ed.), 1988.
- Langacker R.** *Concert, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. — N.Y.: Mouton de Gruyter, 1991.
- Langacker R.** *Foundations of Cognitive Grammar*. — Stanford: SUP. — 1987. — Vol. 1.
- Langacker R.** *Foundations of Cognitive Grammar: Descriptive Application*. — Stanford: SUP. — 1991. — Vol. 2.
- Leech G.N.** *Principles of Pragmatics*. — L. — N.Y., 1983.
- Levinson St.** *Pragmatics*. — L. — N. Y., 1983.
- Milewski T.** *Jezykoznawstwo*. — Warszawa, 1972.
- Rosch Eleonor.** Human Categorization // *Studies in Cross-Cultural Psychology*. — London, 1977.
- Schmidt W.** *Grundlagen der deutschen Grammatik*. — Berlin, 1965.
- Shepard R. N.** Georg Millers Data and Development of Methods for Representing Cognitive Structures // *The Making of Cognitive Science: Essays in Honor of Georg Miller*. — Cambridge (Mass.), 1988.
- Simon H. A., Kaplan C. A.** *Foundations of Cognitive Science*. — Cambridge (Mass.), 1989.
- Talmy L.** Figure and Ground in Complex Sentences // Greenberg et al. (eds), *Universals of Human Language*. — Stanford: SUP. — 1978. — Vol. 4.

Короткий термінологічний словник

Абсолютні універсалиї — універсалиї, які не мають винятків.

Аглютинативні мови (лат. *gluten* — клей, *agglutino* — приклеюю) — мови, в яких граматичні значення виражаються стандартними афіксами (приклеюваннями), що механічно приєднуються до слова-основи.

Аглютинація (лат. *agglutinatio* — склеювання) — спосіб слово- і формотворення, за якого до основи або кореня, що зберігають стабільний звуковий склад, приєднуються однозначні стандартні афікси.

Агрегативання (лат. *aggregatio* — приєднання) — процес утворення багатозначності слова, за якого різні слова-значення утворюються від однієї твірної основи за допомогою однакового або багатозначного афікса, а потім дві лексичні одиниці сприймаються як одне багатозначне слово.

Адстрат (лат. *adstratum* — нашарування) — сукупність рис мовної системи, які з'явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів сусідніх народів.

Актанти (лат. *ago* — приводжу в рух) — обов'язкові (валентні) поширювачі слова в реченні.

Актуалізація (лат. *actualis* — діяльний) — реалізація потенційних властивостей мовних елементів у мовленні.

Актуальне членування речення — в комунікативному синтаксисі членування висловлення на дві частини — тему (дане, основа, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване).

Актуальний синтаксис — синтаксис речення, який вивчає його актуальне членування. Див. **Комунікативний синтаксис**.

Акцентологія (лат. *accentus* — наголос і *lógos* — слово, вчення) — розділ мовознавства, що вивчає природу і функціонування наголосу, а також система пов'язаних із наголосом явищ мови.

Аломорф (грец. *allos* — інший і *морф*) — варіант морфеми, її конкретна реалізація, зумовлена її позицією у слові.

Алофон (грец. *állōs* — інший і *phōnē* — звук) — див. **Варіант фоніми**.

Американський структуралізм — див. **Дескриптивізм**.

Аморфні мови (грец. *amorphos* — безформний) — мови, які не мають афіксів і тому виражають відношення між словами за допомогою поєднання слів між собою способом прилягання або за допомогою службових слів. Синоніми: **кореневі мови**, **ізолюючі мови**.

Аналітизм (грец. *analysis* — розклад, розчленування) — типологічна ознака мовної структури, що виявляється в роздільному вираженні лексичного і граматичного значень слова.

Аналітичні мови — мови, яким властива тенденція до окремого (аналітичного) вираження лексичних і граматичних значень (лексичне значення виражається повнозначними словами, а граматичне — службовими словами, порядком слів, інтонацією).

Аналогія (грец. *analogia* — відповідність) — процес формального і/або семантичного уподібнення однієї мовної одиниці до іншої.

Антиномії (грец. *antinomia*) — протилежні начала, внутрішні суперечності мови, боротьба між якими призводить до її змін.

Антоніми (грец. *anti* — проти і *ónyma* — ім'я) — різні за звучанням слова, які мають протилежні, але співвідносні значення.

Антропоцентризм (грец. *anthrōpos* — людина і лат. *centrum* — осереддя) — мовознавчий напрям, який мовні явища розглядає через призму людського чинника і вивчає мову з метою пізнання її носія — людини.

Апостеріорні мови (лат. *a posteriori* — з наступного; залежно від досвіду) — штучні мови, створені за зразком природних мов.

Апріорні мови (лат. *a priori* — з попереднього; незалежно від досвіду) — штучні мови, позбавлені зв'язку з природними.

Ареальна лінгвістика (лат. *area* — площа, простір) — розділ мовознавства, який на основі методу картографування мовних явищ вивчає їх територіальне поширення. Синоніми: **лінгвогеографія**, **просторова лінгвістика**.

Артикуляційно-акустичні прийоми — прийоми вивчення звуків у фізіологічному (артикуляція — місце і спосіб творення звуків) і фізичному (участь голосу і шуму, тембр, тон тощо) аспектах.

Архетип (грец. *archétypon* — прообраз) — див. **Праформа**.

Архісема (грец. *archi* — префікс, що означає головний, старший, і *sema* — знак) — сема, спільна для певного лексико-семантичного поля чи тематичної групи лексики.

Архіфонема (грец. *archi* — головний, старший і *фонема*) — абстрактна фонологічна одиниця, яка конструюється на основі сукупості диференційних ознак, спільних для двох фонем у позиції їх нейтралізації.

Асиметричний дуалізм мовного знака — непаралельність плану вираження і плану змісту мовного знака, суть якого полягає в тому, що позначувальне прагне мати інші значення, а позначуване (значення) прагне виразитися іншими знаками.

Асиміляція (лат. *assimilatio* — уподібнення) — артикуляційне уподібнення одного звуку до іншого в мовленнєвому потоці в межах слова або словосполучення.

Асоціативний експеримент — психолінгвістичний експеримент, суть якого полягає в анкетуванні мовців для виявлення асоціацій (реакцій), які в них викликають мовні одиниці (стимули).

Аспектологія (лат. *aspectus* — зовнішній вигляд і *logos* — слово, вчення) — розділ граматики, який вивчає дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних із ними значень, що мають у мові те чи інше вираження.

Атомізм (грец. *átomos* — неподільний) — дослідницький підхід, за якого окреме явище мови вивчається незалежно від інших, без врахування його системних зв'язків у структурі мови.

Атрибут — див. **Означення**.

Афазія (грец. *aphasia* — онімнія) — повна або часткова втрата здатності говорити або розуміти мову внаслідок ураження мовних центрів.

Афікс (лат. *affixus* — прикріплений) — службова морфема, приєднана до кореня, яка виражає граматичне і словотвірне значення.

Афіксація — спосіб словотворення за допомогою афіксів.

Багатомірні опозиції фонем — опозиції, в яких спільні ознаки двох фонем повторюються в третій фонемі.

Безеквівалентна лексика — слова певної мови, що позначають специфічні явища культури і не мають однослівного перекладу на іншу мову.

Білатеральна теорія знака — теорія, згідно з якою знак є двосторонньою одиницею, що має план вираження і план змісту.

Білінгвізм (лат. *bi*, від *bis* — двічі і *lingua* — мова) — практика індивідуального або колективного використання двох мов у межах однієї державної чи соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах.

Біт (англ. *binary* — двійковий і *digit* — знак, цифра) — одиниця вимірювання кількості інформації в двійковій системі.

Біхевіоризм (англ. *behaviour* — поведінка) — система поглядів на суть і функції мови, яка бере свій початок в одному з напрямів психології, в основі якого лежить розуміння поведінки людини як сукупності рухових, вербальних та емоційних реакцій на певні стимули і заперечення свідомості як предмета психологічного дослідження.

Борейська теорія — див. **Ностратична теорія**.

Варіант фоніми — конкретний звук, в якому реалізується фонема; представник, маніфестант фоніми. Синонім: **алофбн**.

Висловлення — одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається в комунікативному аспекті.

Вільне варіювання мовних одиниць — стан мовних одиниць, коли вони трапляються в тому самому оточенні і при цьому не розрізняють значень.

Вільний асоціативний експеримент — методика психолінгвістичного опитування (анкетування), за якої реципієнти відповідають на слово-стимул одним словом, яке першим спало на думку, або кількома словами, що виникли у свідомості за певний час.

Внутрішнє мовлення — використання у процесах розумової діяльності психічних відображень мовних знаків (слів і речень) без вимовлення їх уголос і без писемної фіксації.

Внутрішні причини мовних змін — причини, закладені в самій мові, в її системі; суперечності, боротьба між якими спричиняє мовні зміни.

Внутрішня лінгвістика — галузь мовознавства, яка вивчає системні відношення мовних одиниць без звертання до зовнішньолінгвальних чинників.

Внутрішня флексія — чергування звуків у корені слова, які виражають відмінності граматичних форм; спосіб вираження граматичного значення за допомогою чергування звуків.

Внутрішня форма слова — семантична і структурна співвіднесеність морфем слова з іншими морфемами цієї ж мови; ознака, покладена в основу номінації при творенні нового лексичного значення слова.

Волюнтарійна функція мови (лат. *voluntas* — воля) — функція волевиявлення мовця, впливу на слухача.

Гаплологія (грец. *haploos* — однаковий, простий і *logos* — слово) — випадіння внаслідок дисиміляції одного з двох сусідніх однакових або подібних складів.

Генеалогічна класифікація мов (грец. *genealogia* — родовід) — вивчення і групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (спільного походження від прамови).

Генеративізм (англ. *to generate* — породжувати) — напрям у мовознавстві, який визнає пріоритет дедуктивного підходу до вивчення мови над індуктивним, інтерпретує мову як феномен психіки людини і опрацьовує формальні моделі процесів породження мовних конструкцій. Синоніми: **поріджувальна лінгвістика**, **генеративна лінгвістика**.

Генеративна лінгвістика — див. **Генеративізм**.

Генетичне мовознавство (грец. *genesis* — походження) — історичне мовознавство.

Герменевтика (грец. *hermeneutikós* — пояснювальний) — теорія тлумачення рукописних і друкованих текстів.

Гіпербонім (грец. *hyper* — префікс, що означає надмірність, підвищення, і *bluta* — ім'я) — слово — родова назва.

Гіпонім (грец. *hurb* — префікс, що означає зниження; під, внизу, і *bluta* — ім'я) — слово — видова назва.

Гіпонімія (грец. *hurb* — під, внизу і *bluta* — ім'я) — одне з основних парадигматичних відношень в лексико-семантичній системі — ієрархічна організація її елементів, яка ґрунтується на родо-видових відношеннях. Синонім: **квазісинонімія**.

Гіпотеза вроджених мовних структур — гіпотеза Н. Хомського, суть якої зводиться до того, що мовні структури не набуваються через досвід, а народжуються разом із людиною й існують у кожного індивіда в потенції.

Гіпотеза лінгвальної відносності — концепція, згідно з якою структура мови визначає структуру мислення і спосіб пізнання світу. Синонім: **гіпотеза Сепіра — Уорфа**.

Гіпотеза Сепіра — Уорфа — див. **Гіпотеза лінгвальної відносності**.

Гіпотетико-дедуктивний метод — метод, який полягає у висуненні припущення (гіпотези) і його наступній експериментальній перевірці.

Глибинна структура — у теорії трансформаційних породжувальних граматик спосіб абстрактного опису побудови речення, який дозволяє відобразити смислову близькість речень, що мають одні й ті самі лексичні одиниці й розрізняються лише деякими граматичними значеннями.

Глибинний синтаксис — використовуваний у теорії трансформаційних породжувальних граматик (генеративній лінгвістиці) спосіб абстрактного опису семантичної структури речення.

Глосематика (грец. *glōssēma*, род. відм. *glōssēmatos* — слово) — лінгвістична течія структуралізму, яка трактує мову як абстрактну структуру й описує її суто формальними способами без звертання до її субстанцій (реального змісту і звучання). Синоніми: **копенгагенський структуралізм, датський структуралізм**.

Глотогенез (грец. *glōtta* — мова і *gēnesis* — походження) — процес становлення людської природної звукової мови.

Глотогонічна теорія (грец. *glōtta* — мова і *gonos* — народження, походження) — теорія походження і розвитку мови М. Я. Марра, згідно з якою всі мови пройшли у своєму розвитку аморфну, аморфно-синтетичну, аглютинативну і флективну стадії.

Глотогонія (грец. *glōtta* — мова і *gonos* — народження) — походження мови, а також розділ мовознавства, що вивчає походження і розвиток мови.

Глотохронологія (грец. *glōtta* — мова, *chrōnos* — час і *lógos* — слово, вчення) — розділ порівняльно-історичного мовознавства, який досліджує швидкість мовних змін і визначає на цій основі час розділення споріднених мов та ступінь близькості між ними.

Гносеологічна функція мови (грец. *gnosis* — пізнання і *lógos* — слово, вчення) — пізнавальна функція (мова як інструмент пізнання світу). Синоніми: **пізнавальна функція, когнітивна функція**.

Градуальна сема (лат. *gradatio* — поступове посилення, підвищення, від *gradus* — крок, ступінь) — сема, яка не представляє якоїсь нової ознаки, а лише ступінь вияву, інтенсивності тієї ж ознаки, що є і в інших близьких за значенням словах.

Градуальні опозиції фонем — протиставлення фонем за різним ступенем (градацією) однієї й тієї самої ознаки.

Грамати́ка (грец. *grammatiké* (*techne*) — мистецтво читати і писати букви, від *gramma* — буква) — 1) будова мови, тобто система способів словотворення, морфологічних категорій і форм, синтаксичних катего-

рій і конструкцій; 2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови.

Граматична категорія — система протиставлених один одному рядів граматичних форм з однорідними значеннями.

Граматичне значення — узагальнене, абстрактне мовне значення, властиве багатьом словам, словоформам, синтаксичним конструкціям і яке має у мові своє регулярне (стандартне) вираження.

Грамема — 1) компонент граматичної категорії, видове поняття щодо граматичної категорії як родового поняття; 2) елементарна одиниця граматичного значення.

Датський структуралізм — див. **Глосематика**.

Дедуктивні універсалиї — універсалиї, які встановлюються шляхом припущення і які є обов'язковими для всіх мов.

Дедукція (лат. *deductio*, від *deduco*) — спосіб дослідження, який полягає в переході від загального до окремого; одна з форм умовиводу, за якої на основі загального правила з одних положень, як істинних, виводиться нове істинне положення.

Делімітативна функція фонем (лат. *delimitatio* — віддалення, відокремлення) — розмежувальна функція; функція, що вказує на межі слів.

Денотат (лат. *denotatus* — позначений) — предмет чи явище навколишньої дійсності, з яким співвідноситься певна мовна одиниця; те, що можна назвати певним іменем.

Дериватологія (від *деривація* і *-логія*) — див. **Словотвір 2**.

Дериваційне значення — див. **Словотвірне значення**.

Деривація (лат. *derivatio* — відведення води з ріки) — див. **Словотвір 1**.

Дескриптивізм (англ. *descriptive* — описовий) — лінгвістична течія структуралізму, для якої характерний формальний підхід до вивчення мовних фактів на основі їх дистрибуції (сполучуваності одиниць, їх місця у мовленні стосовно інших одиниць тощо). Синонім: **американський структуралізм**.

Детермінація (лат. *determinatio* — визначення) — однобічна залежність, за якої один із двох членів синтагматично визначає інший, а не навпаки.

Диглосія (грец. *di* — двічі і *glōssa* — мова) — мовна ситуація, за якої в одному суспільстві існує дві мови або дві форми однією мови, що виконують відмінні функції.

Диз'юнкція фонологічна (лат. *disjunctio*, від *disjungo* — роз'єдную, розрізняю) — протиставлення фонем за декількома диференційними ознаками.

Диктум (лат. *dictum* — сказане) — фактичний зміст речення (висловлення).

Дисиміляція (лат. *dissimilatio* — розподібнення) — розподібнення артикуляції двох однакових або подібних звуків у межах слова, втрата ними спільних фонетичних ознак.

Дискурс (франц. *discours* — мовлення) — текст у сукупності прагматичних, соціокультурних, психологічних та інших чинників; мовлення, «занурене в життя».

Дистинктивна функція фонем (лат. *distinguere* — розпізнавати, розрізняти) — функція, яка полягає у фонетичному розпізнаванні і семасіологічному ототожненні/розрізненні слів і морфем.

Дистрибутивний аналіз — одна з основних методик визначення і класифікації одиниць мови в дескриптивній лінгвістиці, яка базується

виключно на розподілі одиниць відносно одна одної у потоці мовлення, вищеченні оточення (дистрибуції) аналізованої одиниці.

Дистрибутивний синтаксис — синтаксис, предметом якого є важливість, реляційні й дистрибутивні властивості слова. Синонім: **структурний синтаксис**.

Дистрибуція (англ. *distribution* — розподіл, розповсюдження, від лат. *distributio* — поділ, розподіл) — узагальнена сукупність усіх оточень, у яких трапляється одиниця мови — фонема, морфема, слово і т. д., на відміну від оточень, у яких вона траплятися не може.

Диференційна сема — сема, за якою розрізняються слова певної лексико-семантичного поля.

Диференційні ознаки фонем — розрізнювальні ознаки; ознаки, на якими протиставляються фонеми.

Діалексія (грец. *dia* — префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *lexis* — слово) — лексемні розходження у двох зіставляваних мовах.

Діалект (грец. *diálektos* — говір, наріччя) — різновид певної мови, який є засобом спілкування людей, тісно пов'язаних територіально, соціально або професійно (територіальний діалект, соціальний діалект).

Діалектизми — фонетичні, морфологічні, синтаксичні й лексичні особливості, властиві окремим діалектам (і відсутні в літературній мові).

Діалектологічний атлас — систематизоване зібрання карт, які показують поширення діалектних особливостей певної мови на всій території її побутування.

Діалектологія (грец. *diálektos* — говір, наріччя і *lógos* — слово, вчення) — розділ мовознавства, що вивчає територіальні (місцеві) гори певної мови.

Діаморфія (грец. *dia* — префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *morphē* — вид, форма) — розходження на морфологічному рівні в зіставляваних мовах.

Діасемія (грец. *dia* — префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *sēma* — знак) — семантичні розходження у зіставляваних мовах.

Діафонія (грец. *dia* — префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *phōnē* — звук) — розходження на фонологічному рівні в зіставляваних мовах.

Діахронічне мовознавство — мовознавство, яке розглядає мову в її історичному розвитку. Синонім: **історичне мовознавство**.

Діахронічний словотвір — словотвір, який вивчає шляхи виникнення похідних слів у різні періоди розвитку мови та їх етимологічну словотвірну будову, а також історичні зміни словотвірної структури слів.

Діахронічні універсалії — спільні властивості в розвитку всіх або більшості мов.

Діахронія (грец. *dia* — через і *chronos* — час, тобто різночасність) — 1) історичний розвиток мови; 2) дослідження мови в часі, в її історичному розвитку.

Діереза (грец. *diáiresis* — поділ, розділяння) — викидання звука чи складу в слові для зручності вимови.

Додаткова дистрибуція — див. **Доповняльна дистрибуція**.

Доповняльна дистрибуція — дистрибуція, за якої мовні одиниці не трапляються в однакових оточеннях. Синонім: **додаткова дистрибуція**.

Евфемізми (грец. *euphēmismós*, від *eu* — добре і *phēmi* — говорю) — емоційно нейтральні слова або вирази, вживані замість синоні-

мічних їм слів або виразів, які здаються мовцеві непристойними, грубими чи нетактовними.

Еквіполентні опозиції фонем (лат. *aequipolens* — рівносильний, рівноцінний) — опозиції, в яких обидва члени логічно рівноправні, тобто не характеризуються ні різним ступенем якоїсь однієї ознаки, ні наявністю в одному з членів опозиції ознаки, якої не має інший член опозиції.

Екзотизми (грец. *exōtikos* — чужий) — слова, запозичені з маловідомої мови і вживані для надання мовленню особливого (місцевого) колориту.

Експансіонізм (франц. *expansionnisme*, від лат. *expansio* — розширення, поширення) — використання здобутків інших наук для пояснення мовних явищ; вихід лінгвістики (когнітивної) в інші науки.

Експланаторність (англ. *to explain* — пояснювати) — принцип пояснення мовних явищ.

Експонент (лат. *exponens* — той, що виставляє напоказ) — план вираження мовного знака, позначувальне.

Екстралінгвальні причини мовних змін (лат. *extra* — поза, зовні, крім і *lingua* — мова) — див. **Зовнішні причини мовних змін**.

Елементарні універсалії — універсалії, які стверджують наявність або відсутність чогось у всіх мовах. Синонім: **пробі універсалії**.

Емічний рівень — мовний рівень на відміну від мовленнєвого.

Емотивна функція мови — функція вираження почуттів і емоцій.

Енантіосемія (грец. *enantios* — протилежний і *sema* — знак) — наявність у слові протилежних (антонімічних) значень; внутрішньослівна антонімія.

Ентропія (грец. *én* — в і *tropé* — поворот, зміна, перетворення) — міра невизначеності ситуації (обсягу недостатньої інформації), яка залежить від кількості знаків у кодї й імовірності їх появи в текстї.

Епентеза (грец. *epenthesis* — вставка) — поява у словах неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між артикуляціями різних звуків.

Епідигматика — один із трьох аспектів системного вивчення лексики, який визначається асоціативно-дериваційними зв'язками між словами за формою і за змістом.

Ергативні мови (грец. *ergátēs* — діюча особа) — мови, в яких речення з перехідними і неперехідними дієсловами мають різну структуру: суб'єкт при неперехідному дієсловї оформляється як об'єкт при перехідному, а суб'єкт при перехідному дієсловї стоїть в особливому (ергативному) відмінку.

Естетична функція мови — функція вираження і виховання прекрасного. Синонім: **поетична функція**.

Етимологія (грец. *étimon* — істина і *lógos* — слово, вчення) — 1) походження слів; 2) розділ мовознавства, який вивчає походження слів.

Етнолінгвістика (грец. *ethnos* — народ і *лінгвістика*) — напрям у мовознавствї, який вивчає мову в її зв'язках з культурою, взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні та розвитку мови.

Закон економії сил — див. **Закон мовної економії**.

Закон мовної економії — прагнення мовця зекономити зусилля при користуванні мовленням як одна з причин мовних змін. Синоніми: **закон економії сил**, **теорія мінімального зусилля**.

Закон Ципфа — лінгвостатистичний закон, згідно з яким відношення рангу слова в частотному словнику до частотності слова в мові ста-

новить постійну величину (константу): $rf = c$, де r — ранг слова в частотному словнику, f — частота слова, c — постійна величина.

Зворótна деривація — див. **Зворótне словотворення**.

Зворótне словотворення — різновид морфологічного способу словотворення, наслідком якого є лексична одиниця, що за структурою простіша від твiрного слова. Синоніми: **зворótна деривація**, **редеривація**.

Звукові закони — див. **Фонетичні закони**.

Звукосимволізм — закономірний, не довільний, фонетично мотивований зв'язок між звучанням і значенням слова. Синоніми: **звуковий символізм**, **фонетичний символізм**, **символіка звiка**.

Зіставне мовознавство — мовознавча дисципліна, яка вивчає дві чи більше мов з метою виявлення їх подібностей і відмінностей на всіх рівнях мовної структури. Синоніми: **контрастивна лінгвістика**, **конфронтативна лінгвістика**.

Зіставний метод — сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки. Синоніми: **контрастивний метод**, **типологічний метод**.

Знак — матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який є представником іншого предмета і використовується для отримання, зберігання і передачі інформації.

Знак-індекс (лат. *index*, від *indico* — вказую) — знак, пов'язаний з позначуваним предметом, як дія зі своєю причиною. Синоніми: **знак-прикмета**, **знак-симптом**.

Знак-копія — відтворення, репродукція, подібна на позначуваний предмет.

Знак-прикмета — див. **Знак-індекс**.

Знак-сигнал — знак, який вимагає після себе певних дій, реакції.

Знак-симптом (грец. *sympnoma* — збіг обставин, ознака) — див. **Знак-індекс**.

Знаковий рівень мови — рівень мови, на якому її одиниці виступають як знаки (словосполучення, слова і морфеми).

Звнiшне мовлення — мовлення у власному сенсі (втiлене у звуки, таке, що має звукове вираження).

Звнiшні причини мовних змін — причини, які знаходяться поза мовою; суспільно-політичні, економічні, історичні, географічні та інші чинники, пов'язані з розвитком і функціонуванням мов. Синонім: **екстралінгвальні причини**.

Звнiшня лінгвістика — галузь мовознавства, яка вивчає сукупність етнічних, суспільно-історичних, соціальних, географічних та інших чинників як нерозривно пов'язаних з розвитком і функціонуванням мови.

Ідеалізована когнітивна модель — усі уявлення про предмет (об'єкт) зразу, в цілому, нерозчленований образ, який зумовлює певну поведінку (рольову структуру) мовного знака.

Ідеографічні словники — словники, що подають лексичний склад мови за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками). Синоніми: **ідеологічні словники**, **тематичні словники**, **тезауруси**.

Ідеологічні словники — див. **Ідеографічні словники**.

Ієрархічні відношення у мові — відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонем до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення.

Ієрогліф (грец. *hierós* — священний і *glyphé* — різьблене зображення) — графічний знак, у зображенні якого зберігається деяка символічна подібність із зображуваним предметом.

Ізафет (араб. *аль-ідāфату* — додаток, доповнення, приєднання) — атрибутивне словосполучення в тюркських мовах, що складається з двох іменників, перший з яких є означенням, але показник зв'язку знаходиться в другому (головному, стрижневому) слові.

Ізоглоба (грец. *ísos* — рівний, однаковий і *glōssa* — мова) — лінія, якою на лінгвістичних картах позначають межі поширення певного мовного явища.

Ізольовані опозиції фонем — опозиції, які властиві тільки даній парі фонем, тобто більше ніде не повторюються.

Ізолюючі мови — мови, які не мають афіксів і граматичні значення виражають способом прилягання одних слів до інших або за допомогою службових слів. Синонім: **кореневі мови**.

Іллокуція (лат. *il* — префікс, який має послювальне значення, вказує на рух всередину чогось, і англ. *locution* — мовний зворот) — відношення мовлення до мети, мотивів і умов здійснення комунікації.

Імплікаційні універсалії (лат. *implicatio*, від *implico* — тісно зв'язую) — універсалії, які стверджують певну залежність між різними мовними явищами. Синонім: **складні універсалії**.

Індекс деривації — відношення числа словотвірних морфем до числа слів.

Індекс синтетичності — відношення числа морфем до числа слів.

Індоевропейські мови — родина споріднених мов, до якої входять індійська, іранська, слов'янська, балтійська, германська, романська, кельтська, грецька, албанська, вірменська групи мов.

Індуктивні універсалії — універсалії, які встановлюються емпірично і є в усіх відомих мовах.

Індукція (лат. *inductio* — наведення, збудження) — прийом дослідження, за якого на підставі вивчення окремих явищ робиться загальний висновок про весь клас цих явищ, узагальнення результатів окремих конкретних досліджень.

Інженерна лінгвістика — див. **Обчислювальна лінгвістика**.

Інкорпорація (пізньюлат. *incorporatio* — введення до свого складу, від лат. *in* — в і *corpus* — тіло) — спосіб синтаксичного зв'язку компонентів словосполучення або всіх членів речення, за якого компоненти поєднуються в єдине ціле без формальних показників у кожному з них.

Інкорпоруючі мови — див. **Полісинтетичні мови**.

Інтегральна сема (лат. *integralis* — нероздільно пов'язаний з цілістю) — сема, спільна для двох чи більше лексичних значень.

Інтегральні ознаки фонем (лат. *integralis* — нероздільно пов'язаний з цілістю) — ознаки, які не утворюють опозицій даної фонемі з іншими, тобто не служать для розрізнення значень слів чи морфем. Синонім: **недиференційні ознаки фонем**.

Інтерлінгвістика (лат. *inter* — між і *лінгвістика*) — розділ мовознавства, який вивчає міжнародні мови як засіб міжмовного спілкування.

Інтерференція (лат. *inter* — між, взаємно і *ferio* — торкаюся, ударю) — взаємодія мовних систем за двомовності, яка виражається у відхиленнях від норми і системи другої мови під впливом рідної.

Інтонация (лат. *intonare* — голосно вимовляти) — ритміко-мелодійний малюнок мовлення, який служить у реченні засобом вираження синтаксичних значень і емоційно-експресивного забарвлення.

Інформатика — див. **Теорія інформації**.

Історико-культурна функція мови — див. **Кумулятивна функція мови**.

Історичне мовознавство — див. **Діахронічне мовознавство**.

Ймовірнісна сема — див. **Потенційна сема**.

Категоризація (англ. *categorization*, від грец. *categoria* — ознака) — підведення явища, об'єкта, процесу тощо під певну рубрику досвіду (категорію) і визнання його членом цієї категорії, а також процес утворення і виділення самих категорій, членування зовнішнього і внутрішнього світу людини відповідно до сутнісних характеристик його буття й існування, упорядковане представлення різноманітних явищ через зведення їх до меншого числа розрядів або об'єднань.

Категорія (грец. *katēgoria* — ознака) — 1) одна з пізнавальних форм мислення людини, яка дозволяє узагальнити її досвід і здійснювати його класифікацію; 2) у когнітивній лінгвістиці — когнітивна структура, концептуальний клас, що складається з елементів — членів категорії, об'єднаних «родинною подібністю».

Категорія стану — незмінні слова, які означають стан і вживаються у функції співвідносного з присудком головного члена односкладного речення. Синонім: **предикативи**.

Квасисинонімія (лат. *quasi* — ніби, майже, немовби і *синонімія*) — див. **Гіпонімія**.

Квантитативна типологія мов (лат. *quantitas* — кількість) — типологія, в основу якої покладено статистичні індекси, які відображають ступінь наявності в різних мовах тієї чи іншої якісної ознаки.

Керування — тип синтаксичного зв'язку, коли одні граматичні значення стрижневого слова викликають у залежному слові інші, але конкретно визначені граматичні значення, тобто форма залежного слова повністю зумовлюється стрижневим словом.

Кібернетична лінгвістика — лінгвістика, яка розглядає мову як одну з керуючих і керованих систем; мова інтерпретується як система правил творення, перетворення і комбінування її одиниць.

Кількісні методи в мовознавстві — використання підрахунків і вимірювань при вивченні мови і мовлення.

Класема — найбільш узагальнена за змістом сема, що відповідає значенню частини мови (предметність, ознака, дія тощо).

Класифікаційні категорії — граматичні категорії, які характеризують ціле слово, є його постійною ознакою і служать рубриками класифікації слів (напр., категорія роду іменника, категорія виду дієслова тощо).

Когезія (лат. *cohaesus* — зв'язаний, зчеплений) — засоби зв'язності в тексті (повтори, дейктичні й анафоричні слова, сполучники, порядок слів тощо).

Когнітивна лінгвістика (англ. *cognition* — знання, пізнання; пізнавальна здатність) — мовознавчий напрям, в якому функціонування мови розглядається як різновид когнітивної (пізнавальної) діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища.

Когнітивна модель — 1) концепція мови як різновиду когнітивного процесу; 2) модель розуміння тексту як результату природної обробки мовних даних; 3) характеристика процесу категоризації у мові (пропозиційні, схематичні, метафоричні й метонімічні моделі).

Когнітивна семантика — теорія значення, яка стверджує, що значення мовної одиниці не може бути зведеним до об'єктивної характеристикації позначеної нею ситуації і тому необхідно враховувати й ракурс, що обирається концептуалізатором при розгляді ситуації і способу її вираження.

Когнітивна функція мови (лат. *cognosco* — пізнавати) — див. Гносеологічна функція мови.

Когнітологія (англ. *cognition* — знання, пізнання; пізнавальна здатність і грец. *lógos* — слово, вчення) — інтегральна наука про когнітивні (пізнавальні) процеси у свідомості людини, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу.

Код (франц. *code*) — система символів для передавання, обробки й зберігання різної інформації; спосіб запису інформації.

Коментатів (лат. *commentator* — пояснюю, тлумачу) — див. **Переповідний спосіб**.

Компаративний метод (лат. *comparativus* — порівняльний) — див. **Порівняльно-історичний метод**.

Компонент значення — див. **Сема**.

Компонентний аналіз (лат. *componens* — той, що складає) — методика дослідження плану змісту значеннєвих одиниць мови з метою розщеплення значення на мінімальні семантичні складники (компоненти).

Комп'ютерна лінгвістика — див. **Обчислювальна лінгвістика**.

Комуникативна лінгвістика — напрям сучасного мовознавства, що вивчає мовне спілкування, яке складається з таких компонентів, як мовець, адресат, повідомлення, контекст, специфіка контакту та код (за собою) повідомлення.

Комуникативна функція мови (лат. *communicatio* — повідомлення, зв'язок) — функція спілкування між людьми, народами.

Комуникативний синтаксис — синтаксис, об'єктом якого є актуальне членування речення, комуникативна парадигма речень, типологія висловлень тощо.

Комуникативність речення — одна з основних ознак речення, яка полягає у співвіднесеності його семантики з логічним судженням і здатності входити до будь-яких форм спілкування, вписуватися в конситуацію мовлення.

Комутація (лат. *commutatio* — зміна) — співвідношення між двома знаками мови, за якого одиниці плану вираження цих знаків перебувають у такій самій відповідності, як і одиниці плану змісту цих знаків.

Конативна функція мови (лат. *con-natus* — народитися (виникнути) разом, одночасно; бути вродженим) — функція засвоєння.

Конвергенція (лат. *convergo* — сходжусь, наближаюсь) — 1) збіг двох чи більше звуків мови в один звук; 2) зближення і збіг двох мов унаслідок контактування.

Конверсиви — слова, які передають двобічні суб'єктно-об'єктні відношення в лексико-семантичній системі.

Конверсія (лат. *conversio* — обертання, перетворення) — 1) у семантиці — зображення однієї ситуації поперемінно з двох протилежних сторін (*Роман купує у Степана книжку — Степан продає Романові книжку*); 2) у словотворенні — спосіб словотворення без використання спеціальних словотвірних афіксів, перехід слів із одної частини мови в іншу.

Конкретне мовознавство — мовознавство, яке вивчає окремі (конкретні) мови (україністика, русистика тощо).

Конотація (лат. *co (n)* — префікс, що означає об'єднання, сумісність, і *notatio* — позначення) — додаткові семантичні і прагматичні особливості («співзначення») лексичного значення та значень інших мовних рівнів, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий аспект.

Конститутивна функція фонем (лат. *constitutus* — визначений) — функція, пов'язана з творенням одиниць вищого рівня — морфем і слів.

Конструктивне мовознавство (лат. *constructio* — побудова, складання) — мовознавство, яке вивчає мову, її структуру на відміну від функціонального мовознавства, яке вивчає мовлення.

Конструктивний синтаксис (лат. *constructio* — побудова, складання) — синтаксис мови (не мовлення); вивчає речення як структурні схеми.

Конструкційна грамати́ка — грамати́ка, яка при інтерпретації форми та змісту висловлень і фраз враховує не тільки форму і зміст їхніх складників, а й значення самих конструкцій, які накладають певні обмеження на складники.

Конте́кст (лат. *contextus* — поєднання, зв'язок) — мовне оточення або ситуація, в яких уживається лінгвальна одиниця.

Контенсивна типоло́гія мов (англ. *content* — зміст) — типологія, зорієнтована на зміст, семантику (на семантичні категорії мови і способи їх вираження).

Контрастивна лінгвістика — див. **Зіста́внє мовознавство**.

Контрастивний ме́тод — див. **Зіста́вний ме́тод**.

Контра́стна дистрибу́ція (франц. *contraste* — протилежність) — дистрибуція, коли мовні одиниці перебувають у тих самих оточеннях, але мають різне значення (*дім — дим — дум — дам*).

Контронта́тивна лінгвістика — див. **Зіста́внє мовознавство**.

Конце́пт (лат. *conceptus* — думка, поняття) — у когнітивній лінгвістиці — одиниця ментальних або психічних ресурсів свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментальної лексики, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), усієї картини світу, відображеної в мозку людини; відомості про те, що індивід знає, припускає, думає, уявляє про об'єкти світу.

Концептуаліза́ція (англ. *conceptualization*, від лат. *conceptus* — думка, поняття) — поняттєва класифікація; процес пізнавальної діяльності людини, який полягає в осмисленні інформації, що надходить до неї, і призводить до утворення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в мозку людини; процес структуризації знань і виникнення різних структур представлення знань із деяких мінімальних концептуальних одиниць.

Концептуальна систе́ма — сукупність усіх концептів, наявних у розумі людини, їх упорядковане об'єднання.

Концептуальний ана́ліз — у когнітивній лінгвістиці — методика дослідження концептів на основі сполучуваності відповідних лексем, а також більш широких контекстів їх вживання.

Копенга́генський структуралі́зм — див. **Глосема́тика**.

Коре́лятивні опози́ції фоне́м (лат. *co* — префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і *relatio* — відношення) — опозиції, члени яких розрізняються тільки однією ознакою, а за всіма іншими — збігаються.

Коре́ляція (лат. *correlatio* — співвідношення) — 1) ряд фонематичних опозицій за однією диференційною ознакою; 2) взаємна зумовленість, семіологічна залежність двох чи більше одиниць мови.

Корене́ві мови — див. **Ізолюючі мови**.

Корінь — основна, єдина обов'язкова для кожного слова морфема, що є носієм його лексичного значення, повторюється в усіх граматичних формах і споріднених словах.

Кребо́льські мови (франц. *Créole*, від ісп. *criollo* — людина мішаного походження, від батьків двох рас) — мови, сформовані на основі піджинів і які стали рідними для певного колективу їх носіїв.

Кульмінативна функція фонем (лат. *culmen* — вершина) — функція, яка полягає в забезпеченні цілісності та виділеності слова, що досягається завдяки наголосу або сингармонізму.

Кумулятивна функція мови (лат. *culmo* — згрібаю, нагромаджую) — функція зберігання всього того, що виробила нація в духовній сфері. Синонім: історико-культурна функція.

Ларингальна теорія (грец. *lārinx* — гортань) — теорія найдавнішого складу, походження і чергування індоєвропейських голосних, яка виходить з існування у прамові особливих фонем, умовно названих ларингалами.

Лексема (грец. *léxis* — слово, вислів) — слово як сукупність усіх його форм і значень, як структурний елемент мови.

Лексико-граматичні розряди (категорії) — граматично релевантні групи слів у межах певної частини мови, для яких характерна спільна семантична ознака (збірність, речовинність, зворотність тощо).

Лексикографія (грец. *lexikón* — словник і *graphō* — пишу) — розділ мовознавства, пов'язаний зі створенням словників та опрацюванням їх теоретичних засад.

Лексико-семантична група — тісне об'єднання слів у межах лексико-семантичного поля.

Лексико-семантична система — один із рівнів мовної структури, що складається із слів та їхніх значень.

Лексико-семантичне поле — сукупність парадигматично пов'язаних лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну й функціональну подібність позначуваних явищ.

Лексико-семантичний спосіб словотворення — спосіб словотворення, за якого основним словотворчим засобом є зміна лексичного значення твірного слова (при збереженні його матеріальної структури).

Лексико-синтаксичний спосіб словотворення — спосіб словотворення, за якого нові слова творяться шляхом поєднання в одному слові двох чи більше слів або словоформ внаслідок лексикалізації словосполучень.

Лексичне значення — історично закріплена у свідомості людей віднесеність слова з певним явищем дійсності.

Лінгвістика тексту — галузь мовознавчих досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту та його змістові категорії.

Лінгвістична географія — див. **Ареальна лінгвістика**.

Лінгвістична типологія — див. **Типологічне мовознавство**.

Лінгвогенетичний метод (лат. *lingua* — мова і *genesis* — походження) — див. **Порівняльно-історичний метод**.

Лінгвогеографія — див. **Ареальна лінгвістика**.

Лінгводидактика (лат. *lingua* — мова і грец. *didaktikos* — повчальний) — теорія освіти, що обґрунтовує і розкриває зміст, методи і форми навчання мови.

Лінгвостатистика — розділ математичної лінгвістики, який вивчає статистичні закономірності в мові.

Логіко-граматичний синтаксис — синтаксис, в якому речення і його компоненти інтерпретуються з позиції логіки.

Логіцизм — див. **Логічний напрям у мовознавстві**.

Логічний напрям у мовознавстві — сукупність течій, концепцій, що вивчають мову в її зв'язках із мисленням та знанням і орієнтуються на певні школи в логіці та філософії. Синонім: **логіцизм**.

Локүція (англ. *locution* — мовний зворот, вислів) — використання мовних засобів для досягнення мети.

Мáркер (франц. *marqueur*, від *marquer* — робити мітку) — див. **Сéма**.

Математична лінгвістика — галузь мовознавства, яка вивчає можливість застосування математичних методів для дослідження й опису мов.

Математична логіка — формальна логіка, яка застосовує математичні методи й спеціальний апарат символів і досліджує мислення за допомогою обчислень (формалізованих мов).

Машинний переклад — переклад текстів з однієї мови на іншу за допомогою ЕОМ.

Ментáльні репрезентації (франц. *mental* — мислений, розумовий, від лат. *mens, mentis* — розум, думка, мислення і *representatio* — наочне зображення) — ключове поняття когнітивної науки, яке стосується процесу представлення (репрезентації) світу в голові людини й одиниць такого представлення; умовні функціонально визначені структури свідомості та мислення людини, що відтворюють реальний або вигуманий світ у свідомості, втілюють знання про нього й почуття, які він викликає, відображають стани свідомості та процеси мислення.

Метамовна фүнкція — функція мови бути засобом дослідження і опису мови у термінах самої мови.

Метóд глотохронології (грец. *glóttá* — мова, *chrónos* — час і *lógos* — слово, вчення) — статистичний метод датування, який застосовується для визначення тривалості окремого існування двох споріднених мов шляхом підрахунку процентного співвідношення спільних елементів у їх основному словниковому фонді.

Метóд лінгвістичної географії — метод, який полягає у нанесенні на географічну карту даних про особливості певних мовних явищ у вигляді ізоглос (ліній, які позначають межі поширення певного мовного явища).

Метóдика безпосередніх складників — спосіб подання словотвірної структури слова і синтаксичної структури словосполучення чи речення у вигляді ієрархії вкладених один в одного елементів.

Метóдика семантичного поля — спосіб дослідження лексико-семантичних систем двох чи більше мов, який полягає в тому, що семантичне поле однієї мови накладається на відповідне поле іншої і таким чином установлюються їхні відмінності, зумовлені неоднаковим членуванням мовами навколишнього світу.

Метóдика фізіологічних реакцій — методика, яка полягає в реєстрації фізіологічних реакцій людського організму (судинна реакція, розширення зіниць ока, зміни частоти пульсу тощо) на певні мовленнєві стимули.

Мóва — природна система комунікативних знаків і правил їх функціонування.

Мóва-еталóн — ідеальна мовна система, спеціально сконструйована лінгвістом, у якій представлені універсальні властивості всіх мов, як основа (тло) для зіставних досліджень мов.

Мóва-оснóва — див. **Прамóва**.

Мовленнєвий акт — цілеспрямована мовленнєва дія, здійснювана відповідно до прийнятих у суспільстві правил мовленнєвої поведінки.

Мóвлення — конкретно застосована мова; засоби спілкування в їх реалізації.

Мóвна асиміляція — процес утрати етносом рідної мови і перехід на мову іншого (панівного) етносу.

Мовна картина світу — спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу, інтерпретація навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами.

Мовна компетенція (лат. *competentia*, від *competo* — взаємно прагну; відповідаю, підходжу) — рівень знання своєї мови певним індивідом.

Мовна норма — сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування.

Мовна політика — сукупність ідеологічних принципів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі.

Мовна ситуація — сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні у межах певних адміністративно-політичних утворень.

Мовна типологія (грец. *typos* — форма, зразок і *lógos* — вчення) — 1) визначення загальнолінгвістичних таксономічних категорій як основа для класифікації мов за типами; 2) розділ мовознавства, який досліджує принципи і опрацьовує способи типологічної класифікації мов.

Мовний етикет — усталені мовні звороти, типові формули, які використовуються у конкретних ситуаціях спілкування і відповідають національно-культурним традиціям певного соціуму.

Мовний союз — особливий тип ареально-історичної спільності мов, що характеризується певною кількістю подібних структурних і матеріальних ознак, набутих внаслідок тривалого й інтенсивного контактного й конвергентного розвитку в межах єдиного географічного простору.

Мовні контакти (лат. *contactus* — дотик) — взаємодія двох чи більше мов, яка впливає на структуру і словниковий склад однієї чи багатьох із них.

Мовні універсалії (лат. *universalis* — загальний) — явища, властиві всім мовам або більшості з них.

Модальність (від сер.-лат. *modalis* — модальний; лат. *modus* — міра, спосіб) — функціонально-семантична категорія, яка виражає різні види відношення висловлення до дійсності, а також різні види суб'єктивної кваліфікації повідомлюваного.

Модифікаційне словотвірне значення (лат. *modificatio* — видозміна, перетворення) — додаткова ознака до значення твірного слова без зміни частини мовної належності слова.

Модус (лат. *modus* — міра, спосіб) — частина речення (висловлення), яка виражає ставлення мовця до повідомлюваного; оцінка змісту речення (висловлення).

Молодограматизм — напрям у порівняльно-історичному мовознавстві, що поставив собі за мету досліджувати живі мови, які нібито розвиваються за саворими, що не знають винятків, законами.

Моногенез — див. **Теорія моногенезу**.

Морф (грец. *morphē* — вигляд, форма) — конкретний лінійний представник морфеми, один із формальних її різновидів; найкоротший мінімальний відрізок словоформи, наділений значенням.

Морфема (грец. *morphē* — вигляд, форма) — мінімальна двостороння одиниця мови, тобто одиниця, що має план вираження і план змісту і яка не членується на простіші одиниці такого самого роду.

Морфологічний рівень мови — система механізмів мови, яка забезпечує побудову словоформ та їх розуміння.

Морфологічний спосіб словотворення — спосіб словотворення, за якого словотворчим формантом є афіксальні засоби.

Морфологія (грец. *morphē* — вигляд, форма і *lógos* — слово, вчення) — 1) граматична будова слова; система притаманних мові морфологічних одиниць, категорій і форм, а також правил їх функціонування; 2) розділ граматики, який вивчає закономірності функціонування і розвитку цієї системи.

Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення — спосіб словотворення, за якого нові слова створюються шляхом переведення слова або окремої словоформи з однієї частини мови в іншу.

Морфонема (від *морфема* і *фонема*) — ряд фонем, що замінюють одна одну в межах тієї самої морфеми і представлені в її аломорфах.

Морфонологічний проміжний рівень — рівень мови, проміжний між фонологічним і морфологічним.

Морфонологія — розділ мовознавства, який вивчає фонологічну структуру морфем і використання фонологічних відмінностей для вираження граматичних значень.

Морфосилабема (від *морф* і грец. *syllabē* — склад) — мінімальна фонеморфологічна одиниця в кореневих мовах, де морфема і склад збігаються. Синоніми: **силабема**, **силабоморфема**.

Надлишковість інформації — різниця між граничною можливістю коду і середнім обсягом передаваної інформації.

Надфра́зова єдність — відрізок мовлення, що складається з двох чи більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію.

Натуралізм — див. **Натуралістичний напрям у мовознавстві**.

Натуралістичний напрям у мовознавстві — напрям, який виник у межах порівняльно-історичного мовознавства і половини XIX ст. і поширював принципи й методи природничих наук на вивчення мови і мовленнєвої діяльності. Синонім: **натуралізм**.

Національно-мовна політика — мовна політика як частина національної політики держави.

Недиференційні ознаки фонем — див. **Інтегральні ознаки фонем**.

Нейролінгвістика (грец. *neuro* — жила, нерв і *лінгвістика*) — наукова дисципліна, яка виникла на межі неврології та лінгвістики й вивчає систему мови у співвідношенні з мозковим субстратом мовної поведінки.

Нейтралізація фонем (лат. *neutralis* — не належний ні тому, ні іншому) — зняття фонологічного протиставлення у певних положеннях (позиціях).

Негумбольдтіанство — напрям у лінгвістиці, який характеризується прагненням вивчати мову в тісному зв'язку з культурою її носіїв.

Неолінгвістика — опозиційний до молодогограматизму напрям, який трактував мову з позицій ідеалізму й естетизму.

Несистемний контекст — контекст, який не впливає із семантики слова; невластивий для слова контекст.

Номінативна функція (лат. *nominativus* — називний, від *nomino* — називаю) — функція позначення предметів і явищ зовнішнього світу і свідомості. Синоніми: **репрезентативна функція**, **референтна функція**.

Номінативний синтаксис — синтаксис, який вивчає номінативну функцію речень, тобто функцію, пов'язану з позначуваною реченням ситуацією (подією).

Номінативні мови (лат. *nominativus* — називний) — мови, в яких єдино можливою формою підмета є називний (номінативний) відмінок незалежно від перехідності (неперехідності) дієслова.

Норма мовна — див. **Мовна норма**.

Ностратична теорія (лат. *noster* — наш) — теорія, згідно з якою окремі мовні родини об'єднуються на глибшому етапі реконструкції в одну ностратичну надродину. Синонім: **борейська теорія**.

Нульова морфема — морфема, яка не має реального звукового вираження в одній із форм парадигми і виділяється, усвідомлюється тільки у співвідношенні з матеріально вираженими морфемами в інших формах цієї ж парадигми.

Обчислювальна лінгвістика — лінгвістика, предметом якої є вивчення мови, пов'язане з можливостями машинної обробки і переробки інформації, що міститься в одиницях мови, й інформації про саму мову, її будову і функціонування.

Одномірні опозиції фонем — опозиції фонем, в яких їхні спільні ознаки в такій сукупності більше ніде в цій системі не повторюються.

Омоніми (грец. *homos* — однаковий і *ónyma* — ім'я) — слова, які звучать однаково, але мають різні значення.

Ономасіологія (грец. *ónomasia* — найменування і *lógos* — слово, вчення) — теорія номінації; один із двох аспектів семантики (поряд із семасіологією), який вивчає природу, закономірності і типи мовного позначення елементів дійсності.

Описовий метод — метод планомирної інвентаризації одиниць мови і пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному етапі розвитку мови, тобто в синхронії.

Опозиції фонем (лат. *oppositio* — протиставлення) — протиставлення двох чи кількох фонем для виявлення різниці між ними.

Опозиційний прийом — прийом, який полягає в зіставленні мовних одиниць для встановлення їхніх диференційних ознак і на цій основі об'єднання їх у певні парадагматичні класи.

Орфографія (грец. *orthographia*, від *orthós* — правильний і *gráphō* — пишу) — історично сформована й загальноприйнята система правил щодо передачі мовлення на письмі.

Особа — граматична словозмінна категорія дієслова (в деяких мовах також іменника в позиції присудка), що означає відношення суб'єкта дії до мовця.

Палаталізація (лат. *palatum* — піднебіння) — пом'якшення приголосних у певних фонетичних позиціях внаслідок піднесення середньої спинки язика до піднебіння.

Парадигма (грец. *parádeigma* — приклад, зразок) — 1) у широкому розумінні — ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначається відношеннями до інших; 2) у вузькому розумінні — об'єднання мовних одиниць у певні класи, де кожна з них може у мовленні бути заміненою іншою одиницею цього класу.

Парадигматика — один із двох системних аспектів у вивченні мови, що розглядає мовні одиниці як сукупності структурних елементів, об'єднуваних у пам'яті мовців і пов'язаних відношенням протиставлення.

Парадигматичні відношення — відношення вибору, асоціації, що ґрунтуються на подібності й відмінності позначувальних і позначуваних одиниць мови.

Паракінесика (грец. *pará* — біля, коло, поряд і *kinetikos* — той, що рухає) — жести і міміка як засоби спілкування.

Паралінгвістика (грец. *pará* — біля, коло, поряд і *лінгвістика*) — 1) сукупність невербальних засобів спілкування; 2) розділ мовознавства, який вивчає ці засоби.

Переповідний спосіб — спосіб, який позначає неочевидну дію (інформацію з чужих уст) і може виражати відтінок недовір'я, сумніву, здивування. Синонім: **коментатив**.

Перлокуція (лат. *per* — префікс, що означає посилення, завершення, дію, спрямовану на щось, крізь щось, і англ. *locution* — мовний зворот, вислів) — вплив мовлення на свідомість та поведінку адресата.

Перформатив (лат. *performo* — дію) — висловлення, еквівалентне дії, вчинку.

Перформативна функція — функція мовлення, яка полягає у виконанні перформативного акту, тобто такого, який рівнозначний здійсненню дії. Див. **Перформатив**.

Перцептивна функція фонем (лат. *perceptio* — сприймання, пізнання) — розпізнавальна функція.

Піджини (від спотвореного англ. *business* — справа) — змішані мови зі спрощеною структурою, які використовуються як засіб міжетнічного спілкування.

Пізнавальна функція мови — див. **Гносеологічна функція мови**.

Побутовий контекст — див. **Ситуативний контекст**.

Поверхнева структура — спосіб конкретного опису синтаксичної побудови кожного окремого речення з його глибинних структур. Див. **Глибинна структура**.

Поетична функція мови — див. **Естетична функція мови**.

Полісемія (грец. *polysēmos* — багатозначний) — наявність різних лексичних значень в одному й тому самому слові.

Полісинтетичні мови (грец. *polys* — багато і *synthesis* — поєднання) — мови, в яких різні частини висловлення у вигляді аморфних слів-основ (коренів) об'єднані в єдині складні комплекси, сукупність яких оформляється службовими елементами. Синонім: **інкорпоруючі мови**.

Поняттєві категорії — загальні смислові компоненти, властиві не окремим словам і системам їхніх форм, а широким класам слів, що виражаються в мові різноманітними засобами (прямо чи непрямо, явно чи приховано, лексично, морфологічно або синтаксично).

Поняття — форма мислення, в якій відбиваються загальні істотні властивості предметів і явищ об'єктивної дійсності, загальні взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної системи ознак.

Порівняльно-історичне мовознавство — лінгвістичний напрям, який досліджує мови для встановлення їхньої спорідненості та вивчення історичного розвитку споріднених мов.

Порівняльно-історичний метод — сукупність прийомів і процедур історико-генетичного дослідження мовних сімей і груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їх розвитку. Синоніми: **компаративний метод**, **лінгвогенетичний метод**.

Породжувальна лінгвістика — див. **Генеративізм**.

Потенційна сема — сема, яка не характеризує позначені словом предмет чи поняття, але може виявлятися у певних ситуаціях. Синонім: **ймовірнісна сема**.

Прагматика (грец. *pragmatikós* — дійовий, чинний) — сфера досліджень у соміютиці й мовознавстві, в якій вивчається функціонування мовних знаків у мовленні; розділ мовознавства, який вивчає комплекс проблем, що стосується мовця, адресата, їх взаємодії в комунікації.

Прагматична функція мови — функція, що вказує на ставлення мовця до висловленого.

Прагматичний синтаксис — синтаксис, предметом якого є комплекс проблем, пов'язаних з мовцем і адресатом, їх взаємодією у процесі комунікації.

Промова — мова, з діалектів якої виникла група (сім'я) споріднених мов.

Праформа — вихідна для пізніших утворень мовна форма, реконструйована на основі закономірних відповідників у споріднених мовах. Синонім: **архетип**.

Предикат (лат. *praedicatum* — сказане) — конститутивний елемент судження, тобто те, що говориться (стверджується або заперечується) про суб'єкт.

Предикативи (лат. *praedicativus* — стверджувальний, категоричний) — див. Категорія **стану**.

Предикативність — комплексна синтаксична категорія, яка виражає відношення відомлюваного до дійсності і формує речення як комунікативну одиницю.

Пресупозиція (лат. *prae* — попереду і *suppositio* — припущення, презумпція) — компонент смислу речення, який повинен бути істинним для того, щоб речення не сприймалося як семантично аномальне або недоречне в даному контексті.

Привативні опозиції фонем — опозиції, в яких один елемент має якусь ознаку, а інший її не має.

Приєм відносної хронології — прийом порівняльно-історичного методу, який полягає у встановленні послідовності появи в часі мовних явищ (яке з них виникло раніше, а яке пізніше).

Приєм внутрішньої реконструкції — прийом порівняльно-історичного мовознавства відтворення незасвідчених мовних форм шляхом порівняння мовних одиниць всередині однієї мови.

Приєм зовнішньої реконструкції — прийом порівняльно-історичного мовознавства відтворення незасвідчених мовних форм на основі порівняння відповідних одиниць споріднених мов.

Приєм «слів і речей» — прийом дослідження лексики, за якого історію слова вивчають разом з історією позначуваної словом речі.

Приєм тематичних груп — прийом дослідження лексики, за якого слово вивчають у зв'язку з іншими словами, пов'язаними з ним спільною темою.

Прийоми внутрішньої інтерпретації — способи вивчення мовних явищ на основі їх системних парадигматичних і синтагматичних зв'язків.

Прийоми зовнішньої інтерпретації — способи вивчення мовних явищ за зв'язком з позамовними (соціологічними, логіко-психологічними та ін.) явищами.

Прийоми міжрівневої інтерпретації — способи дослідження мовних явищ, які полягають у тому, що одиниці одного рівня використовують як засіб лінгвістичного аналізу одиниць іншого рівня.

Прикладне мовознавство — напрям у мовознавстві, який опрацьовує методи вирішення практичних завдань, пов'язаних із використанням мови.

Прилягання — тип синтаксичного зв'язку між словами, який виражається позиційно (порядком слів) або інтонаційно.

Принцип конгеніальності (лат. *con* — префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і *genius* — дух) — принцип гармонізації творчих можливостей автора і читача.

Приховані категорії — семантичні й синтаксичні ознаки слів чи словосполучень, які не мають явного морфологічного вираження, але є суттєвими для побудови й розуміння висловлення, зокрема тому, що вони впливають на сполучуваність слів.

Пропозиція (лат. *propositio* — основне положення) — семантичний інваріант, спільний для всіх членів модальної й комунікативної парадигм речень.

Пропорційні опозиції фонем — опозиції, в яких відмінність між фонемами така сама, як і в іншій опозиції.

Просодія (грец. *prosōdia* — приспів, наголос) — надсегментні особливості мовлення: висота тону, часокількість, сила голосу; наголошення.

Прості універсали — див. **Елементарні універсали**.

Просторова лінгвістика — див. **Ареальна лінгвістика**.

Протеза (грец. *prōthesis* — додання, приєднання) — поява перед голосним, що стоїть на початку слова, приголосного для полегшення вимови.

Прототип (англ. *prototype*, від грец. *prōtotypon* — прообраз) — 1) одиниця, яка виявляє найбільшою мірою властивості, спільні з іншими одиницями даної групи; 2) одиниця, яка реалізує спільні для групи властивості без домішки інших властивостей.

Психолінгвістика (грец. *psyché* — душа і лінгвістика) — галузь мовознавства, яка вивчає процеси породження і сприймання мовлення в їх співвідношенні з системою мови.

Психолінгвістичні методи — методи дослідження мовних явищ, які полягають в обробці і аналізі мовних фактів, отриманих від інформантів у результаті спеціально організованих експериментів.

Психологізм — див. **Психологічний напрям у мовознавстві**.

Психологічний напрям у мовознавстві — сукупність течій, шкіл і окремих концепцій, які розглядають мову як феномен психологічного стану і діяльності людини або народу. Синонім: **психологізм**.

Редеривація (лат. *re* — префікс, що означає зворотну або повторну дію, і *деривація*) — див. **Зворотне словотворення**.

Рема (грец. *rhēma* — сказане) — компонент актуального членування речення, те, що стверджується або запитується про вихідний пункт повідомлення — тему і створює предикативність, закінчене вираження думки.

Репрезентативна функція (лат. *representatio* — наочне зображення) — див. **Номінативна функція**.

Референт (англ. *refer* — співвідносити, посилатися; лат. *referens* — той, що відносить) — об'єкт позамовної дійсності, який має на увазі мовець, коли вимовляє певний мовленнєвий відрізок.

Референтна функція — див. **Номінативна функція**.

Речення — основна синтаксична одиниця, яка являє собою інтонаційно оформлене смислове і граматичне ціле, що формує і виражає окрему відносно закінчену думку й відношення її змісту до дійсності.

Рівні мови — складові частини структури мови (яруси), кожна з яких характеризується сукупністю відносно однорідних одиниць і набором правил, що регулюють їх використання і групування в різні класи й підкласи, і знаходиться в ієрархічних відношеннях щодо інших (фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний рівні).

Рід — граматична категорія, яка властива різним частинам мови і полягає в розподілі слів за двома чи трьома класами, традиційно співвіднесеними з ознаками статі або їх відсутністю.

Сема (грец. *sema* — знак) — мінімальна, гранична одиниця плану змісту. Синоніми: **компонент значення**, **семантичний множник**, **маркер**.

Семантика (франц. *semantique* — наука про зміст, від грец. *se mantikos* — який має значення, означає) — 1) план змісту в мові; 2) значення мовної одиниці; 3) розділ мовознавства, що вивчає план змісту в мові.

Семантичний диференціал — психолінгвістичний прийом (анкетування), який полягає у використанні комплексу пар семантичних диференційних ознак для характеристики одиниць мови (визначення відстані між значеннями слів, їх місця в лексико-семантичній системі, вивчення звуко символізму тощо).

Семантичний множник — див. **Сема**.

Семіологія — див. **Семіотика**.

Семіотика (грец. *semeion* — знак) — наукова дисципліна про різні системи знаків, які використовують для передачі інформації.

Сигніфікативна функція фонем (лат. *significare* — давати знати, виявляти) — функція розрізняти значення слів і морфем.

Силабема (грец. *syllabe* — склад) — див. **Морфосилабема**.

Силабоморфема — див. **Морфосилабема**.

Сильна позиція фонем — позиція, в яких протиставлення і розрізнення фонем досягають повної сили.

Символіка звуку — див. **Звуко символізм**.

Сингармонізм (грец. *syn* — разом і *harmonia* — співзвучність) — характерний здебільшого для тюркських мов фонетичний процес уподібнення (асиміляції) наступних голосних звуків афіксів попереднім голосним звукам кореня.

Синкретизм (грец. *synkretikos* — з'єднання) — формальне нерозрізнення, злиття в одній формі різнорідних мовних елементів.

Синоніми (грец. *synonimos* — однойменний) — слова, які мають значення, що повністю або частково збігаються.

Синтагматика (грец. *syntagma*, буквально — разом побудоване; поєднання, зв'язок) — один із двох системних аспектів у вивченні мови, який розглядає відношення між послідовно розташованими одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в реальному потоці мовлення або в тексті, тобто сполучуваність мовних одиниць.

Синтагматичний синтаксис — розділ синтаксису, який вивчає синтаксичну валентність слова, способи її реалізації і виражені нею відношення.

Синтагматичні відношення — відношення одиниць, розташованих лінійно; здатність мовних одиниць поєднуватися.

Синтаксема — мінімальна семантико-синтаксична одиниця, яка виділяється на основі семантико-синтаксичних відношень і позначає відповідні явища дійсності; словоформа, яка бере участь в організації речення.

Синтаксис (грец. *syntaxis* — побудова, порядок) — 1) граматична будова речень та словосполучень, правила їх творення і функціонування; 2) розділ граматики, який вивчає речення і словосполучення.

Синтаксична типологія мов — типологія, яка ґрунтується на відношеннях суб'єкта, дії й об'єкта у реченні.

Синтактика — один із аспектів дослідження мови, за якого виділяються відношення між одиницями мови.

Синтетизм (грец. *synthesis* — поєднання) — типологічна ознака мовної структури, що виявляється в об'єднанні в межах одного слова кількох морфем (лексичних, словотвірних, словозмінних).

Синтетичні мови (грец. *synthesis* — поєднання) — мови, в яких граматичне значення синтезується з лексичним у межах слова (граматичне значення виражається за допомогою флексій, формотворчих афіксів, чергування звуків і суплетивізму).

Синхронічне мовознавство — мовознавство, яке вивчає мову в синхронії (див. **Синхронія**).

Синхронічний словотвір — словотвір, який вивчає систему словотвірних засобів, наявних у мові на певному етапі її розвитку, і структуру слів, яка визначається її синхронними мотиваційними відношеннями з іншими словами.

Синхронія (грец. *synchronos* — одночасний) — 1) стан мови на певний момент (період) її розвитку; 2) вивчення мови в цьому стані (в абстракції від часового чинника).

Сирконстанти (франц. *circonstance*, від лат. *circumstantia* — обставини, умови) — вільні, не зумовлені валентними властивостями поширювачі слова (обставини часу, місця, способу дії тощо).

Система мови (грец. *systēma* — ціле, що складається з частин; поєднання) — множинність елементів будь-якої природної мови, які перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність і цілісність.

Системний контекст — контекст, за якого сполучуваність слова зумовлена його індивідуальним значенням.

Ситуативний контекст — контекст, зумовлений певною ситуацією. Синонім: **побутовий контекст**.

Склад — звук або комплекс звуків, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря; мінімальна одиниця мовленнєвого потоку, яка складається з максимально звучного звука і прилеглих до нього менш звучних звуків.

Складні універсалиї — див. **Імплікаційні універсалиї**.

Слабка позиція фонем — позиція, в якій протиставлення фонем є неповним або зовсім зникає.

Слво — основна структурно-семантична одиниця мови, яка співвідноситься з предметами, процесами, явищами дійсності, їхніми ознаками та відношеннями між ними, вільно відтворюється у мовленні й служить для побудови висловлень.

Словозміна — творення граматичних форм одного й того самого слова.

Словозмінні граматичні категорії — категорії, яких слово може набувати залежно від іншого слова, з яким воно поєднується у мовленнєвому ланцюжку.

Словосполучення — два чи більше повнозначних слів, об'єднаних синтаксичним зв'язком.

Словотвір — 1) творення похідних слів за дериваційними правилами і словотвірними типами. Синоніми: **словотворення**, **деривація**; 2) розділ мовознавства (традиційно — граматики), що вивчає будову і творення похідних слів. Синонім: **дериватологія**.

Словотвірна модель — див. **Словотвірний тип**.

Словотвірна мотивація — семантична і формальна зумовленість значення похідного слова значеннями його складників; семантичні й формальні відношення між похідним і вільним словом.

Словотвірна похідність — семантична вивідність властивостей похідного слова з властивостей вихідних одиниць.

Словотвірне гніздо — сукупність слів, упорядкованих відношеннями похідності і об'єднаних спільним коренем.

Словотвірне значення — узагальнене категоріальне значення слів певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичного співвідношення похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотвірного форманта. **Синонім:** *дери́ваці́йне значення*.

Словотвірний ланцюжок — комплексна одиниця словотвірного гнізда, що об'єднує ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях послідовної похідності і взаємозалежності.

Словотвірний проміжний рівень — рівень мови, проміжний між морфологічним і лексико-семантичним.

Словотвірний тип — формально-семантична схема побудови похідних слів, яка характеризується спільністю трьох ознак: частини мови, форманта, словотвірного значення. **Синонім:** *словотвірна модель*.

Словотворення — див. *Словотвір 1*.

Словоформа — граматична форма того самого слова, його граматичний різновид, який виявляє лексичну тотожність з іншими співвідносними словоформами цього слова і протиставляється їм за своїми граматичними значеннями.

Соціальний символізм — один із виявів взаємозв'язку між соціальною структурою суспільства і його культурою; регуляція соціальних стосунків за допомогою культурних, в т. ч. мовних, засобів.

Соціолінгвістика (лат. *societas* — спільність і *лінгвістика*) — мовознавча наука, яка вивчає соціальну природу мови, її суспільні функції, взаємодію мови і суспільства.

Соціолінгвістичні методи — методи, які ґрунтуються на синтезі лінгвістичних і соціологічних процедур.

Соціологічний напрям — сукупність течій, шкіл і окремих концепцій, які трактують мову передусім як соціальне явище.

Споріднені мови — мови, які походять від спільної прамови.

Спосіб словотворення — прийом зміни твірного слова або словосполучення (його морфемної будови, звукового складу, лексичного значення), внаслідок чого утворюється нова похідна одиниця.

Стадіальність — див. *Теорія стадіальності*.

Стан — граматична категорія дієслова, якою передається взаємовідношення суб'єкта й об'єкта в процесі виконання дії.

Статистичні методи — сукупність операцій та обчислень, використовуваних математичною статистикою для аналізу великих масивів даних, що підлягають дії значної кількості факторів, які неможливо індивідуалізувати.

Статистичні універсалії — універсалії, які позначають явища високого ступеня ймовірності, але не охоплюють усі мови. **Синонім:** *фреквенталії*.

Стилістичка — галузь стилістики, що досліджує авторські та функціональні стилі і жанри статистичними методами. **Синонім:** *статистична стилістика*.

Структура мови — спосіб організації мовної системи, її внутрішня будова.

Структуралізм — мовознавчий напрям, який розглядає мову як чітко структуровану знакову систему і прагне до суворого (наближеного до математичних наук) формального її опису.

Структурна схема речення — абстрактний зразок речення, до складу якого входить мінімум компонентів, необхідних для його побудови.

Структурний метод — метод синхронного аналізу мовних явищ лише на основі зв'язків і відношень між мовними елементами.

Структурний синтаксис — див. *Дистрибутивний синтаксис*.

Суб'єкт (лат. *subjectum* — підкладене) — формально-семантична категорія синтаксису, що означає предмет або істоту, про які повідомляється у реченні; підмет.

Субзнаковий рівень мови (лат. *sub* — під) — рівень мовних одиниць, які не є знаками, а лише складниками знаків.

Субкод (лат. *sub* — під і *код*) — підвид коду, різновид коду.

Субстрат (лат. *sub* — під і *stratum* — шар, пласт) — мова-підоснова, елементи якої розчинилися в мові, що нашарувалася на неї; сліди витісненої місцевої мови.

Суперзнаковий рівень мови (лат. *super* — над) — рівень мовних одиниць, що складаються зі знаків; надзнаковий рівень.

Суперстрат (лат. *super* — над і *stratum* — шар, пласт) — мова-надоснова, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася; сліди мови чужинців, асимільованих корінним населенням.

Сценарій (італ. *scenario*, від лат. *scaena* — сцена) — різновид структури репрезентації, який виробляється внаслідок інтерпретації тексту, коли ключові слова й ідеї тексту створюють тематичні («сценарні») структури, що вилучаються з пам'яті на основі стандартних, стереотипних значень, приписуваних термінальним елементам.

Табу (франц. *tabou*, від полінезійського *tapu* — заборонений, священний) — заборона на вживання певних слів, що зумовлюється міснично-забобними, соціально-політичними, культурними та морально-етичними чинниками.

Тезаурус (грец. *thesauros* — скарб, скарбниця) — див. **Ідеографічні словники**.

Тема висловлення (грец. *thema* — те, що покладено в основу) — компонент актуального членування речення, вихідний пункт повідомлення — те, про що стверджується у реченні (дане, відоме).

Тематичні словники — див. **Ідеографічні словники**.

Теорія ієрархії мовних рівнів — теорія французького мовознавця Еміля Бенвеніста, згідно з якою мовні одиниці планом вираження спираються на нижчий рівень, а планом змісту входять до вищого рівня.

Теорія ізоморфізму (грец. *isos* — рівний, однаковий і *morphē* — вид, форма) — теорія польського мовознавця Єжи Куриловича, яка доводить відсутність якісної відмінності між різними рівнями мови і дозволяє застосовувати в їх дослідженні одні й ті самі методи і принципи.

Теорія інформації — наука, яка вивчає проблеми передавання, приймання, зберігання, перетворення й обчислення інформації. Синонім: **інформатика**.

Теорія ймовірностей — математична наука, що вивчає способи обчислення ймовірностей одних випадкових подій за ймовірностями інших подій.

Теорія (концентричних) хвиль — теорія німецького мовознавця Йоганеса Шмідта, згідно з якою кожне нове мовне явище поширюється з певного центра хвилями, що поступово згасають, через що споріднені мови непомітно переходять одна в одну.

Теорія мінімального зусилля — див. **Закон мовної економії**.

Теорія множин — розділ математики, в якому вивчаються загальні властивості множин (сукупностей яких-небудь об'єктів).

Теорія моногенезу (грец. *mónos* — один і *génesis* — народження, походження) — вчення про походження людської мови з одного джерела.

Теорія номінації (лат. *nominatio* — називання, найменування) — розділ мовознавства, що вивчає загальні закономірності утворення мо-

вних одиниць, взаємодію мислення, мови і дійсності в цих процесах, ролі людського чинника у виборі ознак найменування, мовну техніку найменування тощо.

Теорія родовідного дєрева — теорія німецького мовознавця Августа Шлейхера про походження індоєвропейських мов від однієї прамови.

Теорія стадіальності — інтерпретація історичного розвитку мов як зміни стадій (станів), що мають універсальний характер.

Типологічне мовознавство (грец. *typos* — відбиток, форма, зразок і *lógos* — слово, вчення) — розділ мовознавства, що досліджує принципи й опрацьовує способи типологічної класифікації мов. Синонім: **лінгвістична типологія**.

Типологічний метод — див. **Зіставний метод**.

Тон (грец. *tonos* — напруження) — наділене значеннєвістю контрастне варіювання висотно-мелодичних голосових характеристик при виголошенні мовних одиниць.

Топологічна семантика — напрям у когнітивній лінгвістиці, який вивчає відношення між окремими значеннями слова. Див. **Топологічна схема**.

Топологічна схема (грец. *topos* — місце і *lógos* — слово, вчення) — схема, яка показує зв'язки між значеннями полісемічного слова.

Топонім (грец. *topos* — місце і *ónyma* — ім'я, назва) — власна назва будь-якого географічного об'єкта.

Транспозиційне значення — найзагальніше словотвірне значення, пов'язане з набуттям утвореним словом значення тієї частини мови, в яку воно транспонувалося (значення предметності, процесуальності, ознаковості тощо).

Транспозиція (лат. *transpositio* — перестановка) — використання однієї мовної форми у функції іншої форми (перехід слова з однієї частини мови в іншу тощо).

Трансформаційна граматики — див. **Генеративна лінгвістика**.

Трансформаційний аналіз — експериментальний прийом визначення синтаксичних і семантичних подібностей і відмінностей між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборах їх трансформацій.

Трансформація (лат. *transformatio* — перетворення) — закономірна зміна основної моделі (ядерної структури), що призводить до створення вторинної мовної структури.

Узгодження — тип синтаксичного зв'язку, за якого граматичні значення стрижневого слова повторюються в залежному слові.

Узус (лат. *usus* — користування, вживання, звичай) — загальноприйняте вживання мовної одиниці на відміну від його оказіонального (випадкового, індивідуального) вживання.

Універсальні граматики — граматики, в яких граматичні категорії пояснюються через категорії мислення; всезагальні граматики, граматики, спільні для всіх мов.

Унілатеральна теорія знака (лат. *unus* — один і *latus* — сторона) — теорія, згідно з якою знак є одностороннім, тобто має лише план вираження (значення перебуває поза знаком).

Усичення — утворення нових слів шляхом скорочення (*кілограм* — *кіло*).

Фатична функція мови (грец. *phatos* — говорити, оповідати, вести пусті розмови) — функція, що полягає у встановленні та підтриманні контакту.

Фігура—фон — терміни гештальтпсихології, які використовуються в когнітивній лінгвістиці й означають когнітивну та психічну структуру (гештальт), що характеризує людське сприйняття й інтерпретацію дійсності і не зводиться до сукупності її частин. Частина диференційованого поля, яка інваріантно виділяється чітко відмінним способом — фігура, все інше — фон, основа фігури.

Філологія (грец. *philologia*, від *phileō* — любити і *lógos* — слово) — загальна назва дисциплін, які вивчають мову, літературу й культуру народу переважно через дослідження писемних текстів.

Флексія (лат. *flexio* — згинання, відхилення) — змінний афікс наприкінці слова, що виражає синтаксичні відношення між словами у словосполученні й реченні.

Флексивні мови — мови, в яких провідну роль у вираженні граматичних значень відіграє флексія (закінчення). Синонім: **фузійні мови**.

Фон — див. **Фігура**.

Фоне́ма (грец. *phōnēma* — звук, голос) — мінімальна звукова одиниця мови, яка служить для розпізнавання й розрізнення значенневих одиниць — морфем і слів.

Фонетичний символізм — див. **Звукосимволізм**.

Фонетичні закони — закони, що керують регулярними змінами звукових одиниць, їхніх чергувань і сполучень. Синонім: **звукові закони**.

Фонологічна систе́ма — сукупність фонем певної мови в їхніх взаємозв'язках.

Фонологічні опозиції — лінгвально суттєві протиставлення (відмінності) двох чи більше фонем, за якими ці фонемі розрізняються і які служать для смислорозрізнення.

Фонологія (грец. *phōnē* — звук і *lógos* — слово, вчення) — розділ мовознавства, який вивчає структурні й функціональні закономірності звукової будови слова.

Фонотактика (грец. *phōnē* — звук і *taxis* — розташування, розміщення) — сполучуваність фонем.

Формально-структурний синтаксис — див. **Структурний синтаксис**.

Фразеологізм — відтворювана одиниця мови з двох чи більше слів, цілісна за своїм значенням і стійка за складом та структурою.

Фразеологічний проміжний рівень мови — рівень мови, який перебуває на стику лексико-семантичного й синтаксичного рівнів.

Фразеологічні вирази — стійкі за складом і вживанням семантично подільні звороти, які складаються зі слів із вільним значенням.

Фразеологічні єдності — семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення яких умотивоване значенням їх компонентів.

Фразеологічні зрощення — семантично неподільні фразеологічні одиниці, значення яких не впливає зі значень їх компонентів.

Фразеологічні сполучення — звороти, в яких самостійне значення кожного слова є абсолютно чітким, але один із компонентів має зв'язане значення.

Фразеологія (грец. *phrasis* — вираз і *lógos* — слово) — 1) сукупність фразеологізмів певної мови; 2) розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови.

Фре́йм (англ. *frame* — каркас, остов; будова, структура, система; рамка; окремі кадри фільму) — структура, що репрезентує стереотипні, типізовані ситуації у свідомості людини і призначена для ідентифікації нової ситуації, яка ґрунтується на такому самому ситуативному шаблоні.

Фреквенталії (лат. *frequēns*, род. відм. *frequentis* — частий, численний) — див. **Статистичні універсалії**.

Фузійні мови (лат. *fusio* — плавлення) — див. **Флективні мови**.

Функції мови (лат. *functio* — виконання, здійснення) — призначення, роль, завдання, що їх виконує мова в суспільному вжитку.

Функціоналізм — див. **Функціональна лінгвістика**.

Функціональна лінгвістика — сукупність шкіл і напрямів, які характеризуються переважною увагою до вивчення функціонування мови як засобу спілкування. Синонім: **функціоналізм**.

Функціональний синтаксис — 1) синтаксис, об'єктом вивчення якого є функції синтаксичних засобів у побудові зв'язного мовлення; 2) синтаксис, який використовує в дослідженні функціональний підхід (підхід від функції до засобів її вираження).

Функціонально-семантичне поле — система різнорівневих мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних), здатних виконувати одну спільну функцію, що ґрунтується на спільності категоріального змісту.

Цілеспрямований асоціативний експеримент — методика психолінгвістичного опитування (анкетування), за якої експериментатор визначає реципієнту конкретні завдання (навести означення до слів-стимулів, оцінити в балах семантичну відстань між словами тощо).

Час — граматична категорія дієслова, що співвідносить дію або стан з моментом мовлення.

Частини мови — лексико-граматичні класи слів, які виділяють на основі спільності логіко-семантичних, морфологічних і синтаксичних властивостей.

Частотні словники — словники, в яких слова розташовуються не за алфавітом, а за спадом частот, тобто в порядку від найбільш частотного до найменш частотного.

Члени речення — мінімальні синтаксичні одиниці, які виконують у реченні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції і виражаються повнозначними словами або сполуками слів.

Школа естетичного ідеалізму — мовознавчий напрям, представники якого критикували молодогограматизм з позицій так званої естетичної філософії мови, розглядали мову як творчу діяльність індивіда.

Школа «слів і речей» — мовознавчий напрям, який висунув принципи вивчення лексики у зв'язку з культурою й історією народу.

Предметний покажчик

- Абсолютний і відносний прогрес у розвитку мови 353
- Абсолютні універсалії 371, 416
- Автоматичний (машинний) переклад 18, 19
- Аглотинативні мови 45, 52, 53, 116, 125, 282, 351, 416
- Агрегування 272, 416
- Адстрат 78, 343, 416
- Актанти 255, 258, 416
- Активна граматики 128, 129
- Актуалізація 89
- Актуальне членування речення 95, 188, 205, 260—261, 360, 416
- Актуальний синтаксис 252, 416
- Акциденції 29
- Алофон 227, 416, 416
- Аморфні мови 244, 369, 416
- Аналіз 359
- Аналітизм 177, 416
- Аналітичні мови 116, 244, 246, 352, 369, 416
- Аналогісти 28—29
- Аналогія 28, 66, 72, 83, 142, 346, 416
- Аномалісти 28—29
- Аномалія 28
- Антиномії 49, 268, 416
- Антонімія 177, 268, 295, 416
- Антропоцентризм 149, 157, 158, 161, 416
- Апостеріорні мови 330, 417
- Апперцепція 60—61
- Апріорні мови 330, 417
- Ареальна лінгвістика 372, 417, 428
- Ареальний метод 357
- Артикуляційно-акустичні прийоми 361, 417
- Архетипи 362, 363, 417, 435
- Архісема 387, 417
- Архіфонема 222, 417
- Асиметричний дуалізм мовного знака 177, 417
- Асоціативний експеримент 392—393, 417
- Атомізм 66, 417
- Атрибут 12, 417
- Афазія 82, 128, 190, 417
- Афікс 23, 417
- Багатомірні опозиції фонем 229, 417
- База 154
- Безеквівалентна лексика 321—322, 417
- Білатеральна теорія знака 175, 417
- Білінгвізм (двомовність) 128, 129, 327, 328, 341, 417
- Біт 17, 418
- Біхевіоризм 102, 108, 416, 418
- Борейська теорія 365, 418, 433
- Варіанти фонем 227, 418
- Варіації фонем 227
- Вербальний символізм 304—305
- Висловлення 89, 251, 252, 418
- Відмінкова граматики 157
- Вільне варіювання 375, 418

- Вільний асоціативний експеримент 392—393, 418
Внутрішнє мовлення 190—191, 199, 418
Внутрішні причини мовних змін 128, 343—349, 418
Внутрішня лінгвістика 85, 89, 90, 115, 418
Внутрішня флексія 31, 282, 418
Внутрішня форма мови 48—49, 111, 418
Внутрішня форма слова 49, 61
Волюнтативна функція 299, 418
Генеалогічна класифікація мов 53, 363, 418
Генеративна лінгвістика 14, 63, 91, 105, 106—111, 129, 253, 418
Генетичне мовознавство 9, 418
Герменевтика 14, 150, 161, 418
Гіпероніми 269, 418
Гіперфонема 233
Гіпоніми 269, 419
Гіпонімія 269, 419
Гіпотеза 358
Гіпотеза вроджених мовних структур 14, 109, 298, 419
Гіпотеза лінгвальної відносності 121—122, 191—192, 419
Гіпотетико-дедуктивний метод 358, 419
Глибинна семантична структура речення 258—259, 419
Глибинний синтаксис 259, 419
Глибинні структури 35, 108—109, 110, 205, 258—259, 360, 419
Глосематика 96—101, 419
Глотогенез 14, 419
Глотогонічна теорія 352, 419
Глотохронологія 365, 419
Гносеологічна функція 178, 300, 419, 434
Градуальна сема 388, 419
Градуальні опозиції фонем 229, 230, 419
Граматики 26, 234, 419
Граматики Пор-Рояля 34, 107, 108, 168, 169, 252
Граматична система 234—261, 278
Граматичне значення 234—238, 287, 420
Граматичні категорії 189, 238—243, 420
Грамема 235, 420
Гештальтпсихологія 150
Давньогрецьке мовознавство 27—29
Давньоіндійське мовознавство 22—25
Давньокитайське мовознавство 22, 25—27
Дедуктивні універсалії 371, 420
Дедукція 358, 420
Делімітативна функція фонем 223, 420
Денотат 170, 420
Дескриптивізм 101—105, 416, 420
Диглосія 328, 420
Диз'юнкція 229, 420
Диктум 89, 251, 420
Дискурс 161—162, 306, 310, 420
Дистинктивна функція фонем 223, 420
Дистрибутивний аналіз 103, 104, 373—377, 420
Дистрибутивний синтаксис 253, 421, 439
Дистрибуція 106, 373, 374, 421
Диференційна сема 387, 421
Диференційні ознаки фонем 224—226, 421
Діалексія 368, 421

- Діалектологічні атласи 366—367, 421
Діалектологія 24, 26, 421
Діаморфія 368, 421
Діасемія 368, 421
Діафонія 368, 421
Діахронічне мовознавство 8—9, 87—88, 89, 115, 421, 425
Діахронічний словотвір 284, 421
Діахронічні універсалії 371, 421
Діахронія 48, 81, 87—88, 90, 93—94, 146, 156, 207, 334, 366, 421
Домені 153
Доповняльна дистрибуція 375, 421
І вфемізми 13, 421
І квіполентні опозиції фонем 229, 230, 422
І кзотизми 321—322, 422
І кспериментальна фонетика 16
І кспонент 176, 177, 422
І кспресивна функція 117—118
І елементарні універсалії 371, 422
І мічний рівень 205
Емотивна функція 299, 300
Ентропія 17
Епідигматика 276, 422
Епідигматичні відношення 275—278
Ергативні мови 131—132, 370
Естетична функція 299, 422
Етимологія 26, 28, 36, 71, 78, 422
Етнолінгвістика 13, 50, 63, 102, 114, 161, 422
Загальне мовознавство 8—9, 50
Закон мовної економії 81, 158, 328, 345—346, 422, 439
Закон Ципфа 396, 422
Закони розвитку мови 52, 55, 81
Зворотне словотворення 288, 423, 436
Звукосимволізм 176, 394, 423, 436
Зіставне мовознавство 9, 423, 427
Зіставний метод 24, 367—372, 423, 427, 440
Знак 16, 35, 87, 95, 96, 99, 168—182, 423
Знаки-індекси (симптоми) 170, 172, 423
Знаки-копії 170, 171, 423
Знаки-сигнали 170, 171, 172, 423
Знаки-символи 170, 171, 172
Знакова теорія мови 16, 28, 35, 81—82, 87, 90, 97, 99, 144, 168—183
Знаковий рівень мови 179, 423
Значеннєвість (цінність) 86
Значення слова і поняття 188
Зовнішнє мовлення 190, 199, 423
Зовнішні причини мовних змін 128, 336—343, 423
Зовнішня лінгвістика 85, 90, 115, 423
Зовнішня форма мови 49, 61
Ідеалізована когнітивна модель 152, 423
Ієрархічні відношення 213, 423
Ієрогліфи 25, 26, 423
Ізоглоса 16, 77, 366, 424
Ізолюючі мови 52, 53, 116, 125, 246, 416, 424, 427
Ізольовані опозиції фонем 230, 424
Іллокуція 163, 164, 424
Імпліфікаційні універсалії 371, 424, 437

- Індекс деривації 370, 424
- Індекс синтетичності 370, 424
- Індуктивні універсалиї 371, 424
- Індукція 358, 424
- Інженерна лінгвістика 17, 18, 424
- Ініціаль 26
- Інкорпоруючі мови 45, 131, 369, 424
- Інтегральна сема 387, 424
- Інтегральні ознаки фонем 225, 424, 432
- Інтерлінгвістика 18, 330—332, 424
- Інтерференція 341, 424
- Інтонія 251, 252, 260, 424
- Інформаційна мова 18
- Інформаційна служба 18, 19
- Історико-порівняльний метод 364
- Історичне мовознавство 9, 422, 425
- Ймовірнісна сема 387, 425, 434
- Казанська лінгвістична школа 70, 79—83
- Категоризація 148, 150, 425
- Категорія стану 127, 247, 425, 434
- Квазісинонімія 269, 425
- Квантитативна типологія мов 370, 425
- Кібернетична лінгвістика 17, 425
- Кількісні методи 395, 425
- Класема 387, 425
- Класифікаційні категорії 241, 242, 425
- Когезія 160, 425
- Когнітивна граматики 157
- Когнітивна лінгвістика 63, 109, 146—158, 160, 161, 425
- Когнітивна психологія 150
- Когнітивна семантика 149—157, 425
- Когнітивна функція 299, 300, 420, 426
- Когнітологія 147, 161, 426
- Код 17, 345, 426
- Койне 29
- Командна мова 20
- Компаративний метод 362, 426
- Компетенція (мовна) 107, 108, 110, 203
- Компонентний аналіз 264, 359—360, 373, 385—388, 426
- Комп'ютерна лінгвістика 17, 426
- Комунікативна лінгвістика 162—166, 426
- Комунікативна функція 117, 257, 299, 300, 426
- Комунікативний синтаксис 258, 260, 416, 426
- Комунікативний шум 165
- Комунікативність 250, 426
- Конативна функція 299, 426
- Конвергенція мов 341, 426
- Конверсиви 268, 426
- Конверсія 268, 269, 426
- Конкретне мовознавство 7—8, 426
- Конотативна функція 300
- Конотація 322, 426
- Конститутивна функція фонем 223, 426
- Конструктивне мовознавство 9, 427
- Конструктивний синтаксис 252, 427
- Конструкційна граматики 157, 427

- Конструкція 250
Контекст 274—275, 427
Контенсивна типологія мов 370, 427
Контрастивний метод 367, 427
Контрастна дистрибуція 375, 427
Концепт 152, 153, 427
Концептуалізація 148, 427
Концептуальна система 154, 161, 427
Концептуальний аналіз 153, 427
Копенгагенський структуралізм 96—101, 419, 427
Корелятивний аналіз 390—391
Корелятивні опозиції фонем 230, 427
Кореляція 229, 427
Кореневі мови 45, 53, 245, 246, 351, 369, 416, 427
Креольські мови 341, 427
Кульмінативна функція фонем 224, 428
Кумулятивна функція 299, 425, 428
Ларингальна теорія 84, 428
Лексема 205, 283, 428
Лексико-граматичні розряди (категорії) 242—243, 428
Лексико-семантична група 135—136, 267, 269, 428
Лексико-семантична система 211, 212, 262—278, 290, 339, 428
Лексико-семантичне поле 265—266, 269, 428
Лексико-семантичні категорії 205, 267
Лексичне значення 235, 237—238, 287, 428
Лінгвістика брехні 165
Лінгвістика тексту 160—162, 428
Лінгвогенетичний метод 362, 428
Лінгвогеографія 16, 73, 78, 85, 237—238, 357, 428
Лінгводидактика 18, 368, 428
Лінгвосеміотика 168, 169
Лінгвостатистика 395—397, 428
Логіко-граматичний синтаксис 260, 428
Логіко-психологічні прийоми 360
Логічний напрям 12, 28, 428
Локуція 163, 429
Маркер 385, 429
Математична лінгвістика 17, 429
Математична логіка 16, 34, 400, 429
Математичні методи 16, 394—402
Машинний переклад 17, 429
Менталінгвістика 50
Ментальні репрезентації 151, 429
Метамовна функція 178, 299, 300, 429
Метод глотохронології 349, 365, 429
Метод інтроспекції 126, 128
Метод лінгвістичної географії 365—367, 429
Методи дослідження мови 148, 355—403
Методика безпосередніх складників 103, 105, 106, 373, 377—381, 429
Методика дослідження 357, 358
Методика фізіологічних реакцій 15, 391—392, 429
Мова-еталон 368—369, 429
Мова й етнос 316—320
Мова й культура 111, 115, 117, 119—120, 321—325
Мова й мислення 12, 47, 59—60, 115, 117, 120, 134, 144, 149, 183—194
Мова й мовлення 82, 85, 89, 94, 97, 127—128, 134, 135, 146, 194—207

- Мовна асиміляція 341, 342, 429
Мовна картина світу 148, 331, 430
Мовна культура 18
Мовна політика 329—330, 430
Мовна ситуація 326—329, 430
Мовна типологія 369—370, 430
Мовний етикет 162—163, 324, 430
Мовний союз 78, 82, 95, 341—342, 367, 430
Мовні контакти 95, 115, 130, 337—343, 430
Мовні універсали 10, 36, 63, 369, 370—372, 430
Мовознавство й анатомія 15
Мовознавство й археологія 13—14
Мовознавство й біологія 14
Мовознавство й військова справа 20
Мовознавство й географія 15
Мовознавство й етнографія 13
Мовознавство й інформатика 18
Мовознавство й історія 11—12
Мовознавство й кібернетика 17, 18
Мовознавство й літературознавство 14
Мовознавство й логіка 12
Мовознавство й математика 16—17, 18
Мовознавство й медицина 15, 20
Мовознавство й психологія 15
Мовознавство й семіотика 16
Мовознавство й соціологія 12—13
Мовознавство й теорія інформації (інформатика) 17
Мовознавство й фізика 16
Мовознавство й фізіологія 15
Мовознавство й філософія 10—11
Модальність 237, 250—251, 430
Модифікаційне словотвірне значення 287, 430
Модус 89, 251, 430
Молодограматизм 51, 63—69, 76, 77, 80, 83, 123, 430
Моногенез 14, 78, 365, 430
Морф 205, 245, 280, 430
Морфема 82, 178—179, 205, 244—245, 279—282, 430
Морфологічний рівень 243—248, 283, 285, 430
Морфологічні категорії 241—242
Морфологія 68, 94, 243—244, 279, 431
Морфонема 280—281, 431
Морфонологічний проміжний рівень 216, 279—283, 285, 431
Морфонологія 82, 279—283, 431
Морфосилабема 245, 431, 436
Московська лінгвістична школа 67, 123
Московська фонологічна школа 232—233
Надлишковість інформації 17, 344, 431
Натуралістичний напрям 14, 51—55, 431
Національно-мовна політика 329—330, 431
Нейролінгвістика 15, 190, 431
Нейтралізація фонем 222, 431
Неогумбольдтіанство 111—122, 123, 192, 431
Неолінгвістика 76—78, 431
Несистемний контекст 275, 431
Номінативна функція 257, 299, 431, 436
Номінативний синтаксис 258—260, 431

- Номінативні мови 131, 132, 370, 432
Норма 90, 130, 198, 199, 219, 301—304, 344, 432
Ностратична теорія 365, 418, 432
Нульова морфема 23, 68, 208, 245, 432
Обчислювальна лінгвістика 17, 18, 427, 432
Одномірні опозиції фонем 229, 432
Омонімія 62, 177, 295, 432
Ономасіологія 72, 432
Описовий метод 360—361, 432
Опозиції фонем 94, 228, 229—231, 432
Опозиційний прийом 95, 361, 432
Орфографія 18, 432
Основні і проміжні яруси мови 215—216
Палеонтологічний метод 125, 357
Парадигма 9, 265, 432
Парадигма речення 256—257
Парадигматика 224, 256, 361, 402, 432
Парадигматична методика 361
Парадигматичні відношення 211—212, 213, 264, 265—273, 275, 432
Паракінесика 180, 181—182, 432
Паралінгвістика 180—181, 433
Пасивна граматики 128, 129
Пасивні мови 131, 132
Переповідний спосіб (коментатив) 338, 426, 433
Перлокуція 163, 164, 433
Перформатив 118, 164—165, 433
Перформативна функція 299, 433
Перцептивна функція фонем 223, 433
Піджини 341, 433
План вираження 99
План змісту 99
Плани (різновид фрейму) 155
Поверхнева структура 35, 108—109, 110, 259, 433
Поетична функція 299, 300, 433
Позиції фонем 226
Позиційна схема висловлення 254—255, 258
Полісемія 62, 177, 269—273, 294, 295, 433
Полісинтетичні мови 116, 369, 433
Поняттєві категорії 132, 433
Поняття 12, 433
Порівняльно-історичне мовознавство 22, 23, 39—55, 56, 63, 76, 78, 83, 90, 115, 124, 126, 133, 136, 140, 142, 143, 351, 357, 363, 433
Порівняльно-історичний метод 24, 44, 59, 67, 81, 144—145, 362—365, 366, 433
Породжувальна граматики 23—24, 105, 107, 110, 383, 433
Потенційна сема 387, 425, 433
Походження мови 141
Прагматика 164—165, 175, 260, 433
Прагматичний синтаксис 253, 260, 434
Прагматична функція 178, 434
Празька лінгвістична школа 83, 92—96
Правова 53, 54, 66, 125, 362, 363, 365, 430, 434
Праформи 54, 55, 363, 365, 417, 434
Предикат 12, 434
Предикативи 247, 425, 434
Предикативність 250, 256, 434
Пресупозиція 161, 259, 434

- Привативні опозиції фонем 229, 230, 434
Приєм відносної хронології 364, 434
Приєм внутрішньої реконструкції 364, 434
Приєм зовнішньої реконструкції 364, 434
Приєм «слів і речей» 360, 434
Приєм субституції 374
Приєм тематичних груп 360, 434
Прийоми внутрішньої інтерпретації 360, 361, 434
Прийоми зовнішньої інтерпретації 360, 434
Прийоми міжрівневої інтерпретації 361, 434
Прикладне мовознавство 9, 18—20, 133, 434
Принцип конгеніальності 161, 434
Приховані категорії 242, 435
Прогрес у розвитку мов 90, 144, 351—354
Проміжні рівні мови 215—216, 279—296
Пропозиція 258, 435
Пропорційні опозиції фонем 229, 435
Прості універсалії 371, 435
Прототип 150—151, 435
Профіль 154
Психолінгвістика 15, 63, 115, 133, 161, 357, 435
Психолінгвістичні методи 391—394, 435
Психологічний напрям 15, 51, 55—63, 298, 435
Пунктуація 18
Рема висловлення 260, 435
Репрезентативна функція 178, 299, 435
Референт 170, 175, 435
Референтна функція 299, 300, 435
Речення 68, 134, 179, 205, 250—261, 435
Речення і висловлення 205, 251—252
Речення і судження 24, 188, 250, 360
Рівні мови 214—218, 435
Сандхі 23
Санкт-Петербурзька фонологічна школа 232
Сегментний рівень фонології 222
Сема 385—388, 426, 436
Семантика 175, 436
Семантична структура слова 269—273
Семантичний диференціал 393—394, 436
Семантичний множник 385, 436
Семіологія 169, 436
Семіотика 16, 169, 436
Середня вибіркова частота 16
Сигматика 175
Сигніфікативна функція фонем 223, 436
Силабема 222, 436
Силабоморфема 245, 436
Сильна позиція фонем 226—227, 436
Символічна функція 117, 304—313
Символічні мови 116
Синергетична теорія мови 166
Синкретизм 177, 436
Синоніми 177, 267—268, 436
Синонімія 177, 267, 269, 295
Синтагматика 215, 224, 226, 273—275, 339, 361, 436
Синтагматична методика 361

- Синтагматична омонімія 259
Синтагматичний синтаксис 249, 436
Синтагматичні відношення 212—213, 273—275, 436
Синтаксема 250, 436
Синтаксис 29, 243, 248—250, 436
Синтаксис речення 249
Синтаксис частин мови 248—249
Синтаксична типологія мов 370, 436
Синтаксичний рівень 215, 216, 248—250, 279, 285, 290
Синтаксичні категорії 241, 242
Синтактика 175, 436
Синтез 359
Синтетичні мови 116, 244, 369, 437
Синхронічне мовознавство 8, 87—88, 89, 115, 437
Синхронічний словотвір 284, 437
Синхронія 48, 81, 87—88, 89, 90, 93—94, 146, 156, 207, 334, 366, 437
Сирконстанти 255, 258, 437
Система мови 62, 81, 83, 86, 89, 94, 135, 143, 144, 207—213, 214, 218—219, 344, 437
Системний контекст 274, 437
Ситуативний контекст 275, 437
Склад 179, 437
Складні універсалії 371, 437
Слабка позиція фонем 226—227, 437
Слово 179, 205, 244, 265, 437
Слово і поняття 188
Словозмінні категорії 241, 242, 437
Словосполучення 29, 68, 134, 249, 250, 283, 437
Словотвір 283—290, 437
Словотвірна мотивація 285, 437
Словотвірна похідність 285—286, 437
Словотвірне гніздо 285, 286, 437
Словотвірне (дериваційне) значення 285, 286—288, 438
Словотвірне правило 285, 286
Словотвірний ланцюжок 286, 438
Словотвірний проміжний рівень мови 216, 283—290, 438
Словотвірний тип (словотвірна модель) 288, 437, 438
Словоформа 216, 243, 247, 250, 279, 438
Соціальна диференціація мови 82, 305—313
Соціальна солідарність 304—313
Соціальний символізм 304, 438
Соціолект 305, 306, 307, 311
Соціолінгвістика 13, 50, 63, 115, 130, 161, 325—332, 438
Соціолінгвістичні методи 389—391, 438
Соціологічний напрям 73, 83—90, 438
Соціологічні прийоми 360
Соціофонетика 311
Споріднені мови 9, 43, 72, 362, 363, 366, 367, 368, 438
Спосіб словотвору 288—289, 438
Стадіальна теорія 45, 53, 125, 132, 438
Статистичні методи 395—399, 438
Статистичні універсалії 371, 438
Стилостатистика 397—399, 438
Структура мови 92, 135, 143, 144, 207, 213—218, 438
Структуралізм 83, 90, 91—105, 123, 146, 438
Структурна лінгвістика 133, 357

- Структурна схема речення 254—255, 256, 438
Структурний метод 372—373, 438
Структурний синтаксис 253, 439
Суб'єкт 12, 439
Субзнаковий рівень мови 179, 439
Субкод 173, 439
Субстрат 78, 342—343, 367, 439
Судження і речення 24, 188, 250, 360
Суперзнаковий рівень мови 179, 439
Суперсегментний рівень 222, 435
Суперстрат 78, 342, 343, 439
Суспільна природа мови 297—301
Сценарії 155, 161, 439
Табу 13, 439
Тема висловлення 260, 439
Темпи мовних змін 82
Тенденції мовного розвитку 345—347
Теоретичне мовознавство 8, 50
Теорія виправлення імен 25
Теорія гештальтів 157
Теорія ієрархії рівнів мови 217—218, 439
Теорія ізоморфізму 217, 439
Теорія інформації 17, 399, 400, 439
Теорія ймовірностей 399, 400—401, 439
Теорія концентричних хвиль 366, 439
Теорія мінімального зусилля 130, 439
Теорія множин 399, 401—402, 439
Теорія мовленневих актів 163
Теорія моногенезу 14, 78, 365, 430, 439
Теорія номінації 13, 439
Теорія полігенезу 78
Теорія родовідного дерева 53, 55, 72, 363, 440
Теорія схрещування мов 72, 78, 125, 130
Теорія функціонально-семантичного поля 159—160
Теорія хвиль Й. Шмідта 54
Типологічне мовознавство 9, 440
Типологічний метод 367, 440
Типологія мов 45, 53, 63, 82, 83, 95, 101, 115, 116, 131—132
Топологічна семантика 157, 440
Топологічна схема 156, 440
Топоніміка 12
Транскрипція 18
Транслітерація 18
Транспозиційне словотвірне значення 287, 440
Транспозиція 89, 440
Трансформаційна граматики 105, 106, 108, 440
Трансформаційний аналіз 106, 373, 381—384, 440
Трансформаційний синтаксис 253
Трансформація 110, 440
Узус 199, 440
Український мовно-інформаційний фонд 20
Універсальна граматики 22, 33, 440
Унілатеральна теорія знака 174, 440
Усичення 289, 440
Фатична функція 118, 178, 299, 300, 440
Фігура 155—156, 441

- Філологія 14, 441
Фіналь 26
Флективні мови 45, 52, 53, 116, 125, 351, 369, 441, 442
Фон 155—156, 441
Фонема 23, 82, 127, 178, 208, 221—233, 279—281, 339, 441
Фонетика 29
Фонетичні закони 66, 72, 80, 364, 441
Фонологічна система 211, 220—234, 278, 441
Фонологічні опозиції 208, 222, 441
Фонологія 222, 441
Фонотактика 228, 441
Формально-структурний синтаксис 253, 441
Фразеологізми 290—296, 441
Фразеологічний проміжний рівень мови 216, 285, 290—296, 441
Фразеологічні вирази 293, 441
Фразеологічні єдності 293, 441
Фразеологічні зрощення 293, 441
Фразеологічні сполучення 293, 441
Фразеологія 89, 134, 290—292, 295, 441
Фрейм 154—155, 161, 441
Фреквенталії 371, 438, 442
Фузійні мови 282, 441, 442
Функції мови 117, 299—300, 442
Функціональна граматика 129
Функціональна лінгвістика 158—160, 442
Функціональний синтаксис 252, 260, 442
Функціонально-семантичне поле 159—160, 442
Функція соціалізації 117
Харківська лінгвістична школа 58, 123
Хибна етимологія 277
Хі-квадрат критерій 399
Хронотоп 161
Цзи 25, 26
Цілеспрямований асоціативний експеримент 393—394, 442
Частини мови 26, 27, 28, 29, 30, 31, 37, 68, 127, 132, 245—248, 442
Частотні словники 16, 19, 395—396, 442
Члени речення 28, 442
Школа естетичного ідеалізму 73—76, 442
Школа модистів 32
Школа «слів і речей» 70—73, 85, 442
Школа стоїків 28
Blending 157

Показчик мов

- Абхазька 124, 131
Адигейська 131
Азербайджанська 338
Албанська 11, 265, 338, 342
Алеутська 131
Алтайські 40
Англійська 11, 19, 33, 34, 41, 97, 116, 118, 119, 213, 223, 225, 226, 228, 229, 231, 238, 240, 241, 266, 274, 288, 289, 314, 317, 318, 319, 321, 323, 327, 328, 336, 337, 339, 340, 343, 368, 373, 374, 377, 378, 394, 400
Арабська 31, 78, 137, 315, 328, 339
Балтійські 240
Балто-слов'янські 42, 44
Банту 246
Баскська 42, 45, 71, 124, 131
Берберські 124
Білоруська 136, 140, 228, 236, 314, 343
Біч-ламар 328
Болгарська 11, 78, 143, 160, 237, 240, 265, 266, 274, 319, 338, 342, 343
Бретонська 11
Бухарсько-єврейська 129
Вірменська 363
В'єтнамська 116, 370
Волапюк 330
Галльська 342
Германські 40, 42, 43, 78, 137, 160, 212, 237, 240, 331, 343
Готтентотська 124
Готська 11, 67, 140
Гренландська 42
Грецька 11, 34, 36, 38, 41, 42, 44, 78, 331, 342
Грузинська 131
Давньогрецька 32, 43, 53, 315, 339, 340
Давньоєврейська 32, 34, 36, 38, 320
Давньоєгипетська 45
Давньоіндійська 23, 67, 351
Давньоруська 43, 315, 339, 346, 349, 350
Дагестанські 241
Датська 97
Дравідські 342
Дунганська 129
Евенкійська 338
Есперанто 314, 331
Естонська 338
Європейські 119, 141, 362
Зулу 246
Іберійська 342, 343
Іберо-кавказькі 131, 241
Іврит 320
Ідо 331
Індіанські 45, 115, 248
Індійські 343
Індоевропейська (прамова) 54, 65, 359
Іранські 123
Індоевропейські 14, 42, 43, 44, 52, 53, 55, 67, 78, 83, 131, 132, 140, 338, 351, 357
Інтерлінгва 331
Ісландська 42, 44, 315
Іспанська 33, 34, 78, 265, 318, 319, 321, 342
Італійська 33, 34, 40, 79, 265, 317, 321, 343
Йума 248
Кабардино-черкеська 318
Каві 46
Кавказькі 71, 123, 124, 131, 338
Казахська 129
Картвельські 124
Кельтські 44, 71, 342, 343
Китайська 45, 116, 129, 246, 247, 339, 340, 352, 363
Кіова 208
Комі-зирянська 338
Комі-перм'яцька 338
Корейська 129, 241, 247, 324, 339
Креольські 71
Латинська 11, 30, 34, 41, 42, 44, 52, 53, 315, 328, 331, 343, 362
Латиська 11, 38, 78, 338
Лезгинська 131
Литовська 11, 67, 79, 343
Лінгва-франка 328
Лінкос 332
Лома 208
Луганда 208
Македонська 143, 160, 237, 240, 319, 342
Малайська 266, 328
Малайсько-полінезійські 45

- Молдавська 319
Монгольські 131
Мордовська 129, 338
Немелу 131
Ненецька 241
Нівхська 131
Німецька 11, 33, 34, 41, 78, 79, 97,
114, 160, 212, 225, 226, 231,
236, 240, 241, 266, 274, 303,
304, 314, 317, 318, 319, 327,
335, 337, 338, 343, 344, 377,
394
Норвезька 315
Окциденталь 331
Оскоумбрська 78
Палеоазіатські 123, 131
Палі 67
Перська 41, 42
Південноазіатські 141
Піджин-інгліш 328
Полінезійські 401
Польська 11, 38, 43, 44, 79, 143,
226, 236, 274, 277, 312, 364,
366
Португальська 328
Пракрит 23
Провансальська 40
Русська 11
Ретороманська 317, 328
Романські 40, 44, 71, 137, 212, 237,
240, 367
Російська 11, 12, 19, 78, 79, 129,
130, 133, 134, 135, 136, 141,
142, 143, 218, 224, 225, 226,
227, 228, 231, 236, 241, 263,
265, 266, 274, 284, 286, 293,
295, 312, 314, 315, 318, 321,
322, 323, 324, 328, 330, 335,
338, 340, 343, 344, 352, 364,
368, 376, 377, 388, 394, 400
Румунська 78, 319, 337, 338, 342,
394
Санскрит 23, 24, 41, 42, 45, 52, 53,
67, 140, 327, 351, 362, 370
Семіто-хамітські 31, 45, 132
Семітські 40, 78, 116, 124
Сербохорватська 11, 277, 318
Сербська 43, 143, 274, 319, 342
Середньовірна німецька 114
Скандинавські 340
Словацька 265, 277
Словенська 143, 343
Слов'янські 36, 37, 40, 43, 44, 59, 62,
71, 78, 80, 137, 140, 141, 143,
145, 160, 212, 226, 237, 238,
240, 241, 242, 247, 248, 277,
331, 337, 364
Старослов'янська 36, 43, 44, 67,
315, 324, 364
Суахілі 328
Східнослов'янські 136, 346, 350
Таджицька 363
Тибетська 352
Тунгусо-маньчжурські 123, 338
Турецька 116, 119, 338, 339, 342
Тюркські 123, 131, 132, 137, 240,
246, 338, 343
Угорська 71, 265, 266, 337, 338
Удмуртська 338
Узбецька 129
Українська 11, 12, 36, 37, 38, 90, 119,
124, 136, 137, 138, 139, 140, 141,
142, 143, 212, 213, 219, 223, 225,
226, 227, 228, 229, 231, 236, 237,
238, 240, 241, 242, 263, 265, 266,
274, 308, 314, 315, 318, 320, 321,
322, 323, 324, 330, 335, 337, 338,
340, 344, 345, 350, 364, 366, 367,
368, 373, 375, 392, 393, 394, 402
Урало-алтайські 83
Уральські 40, 78
Фінська 42, 338, 343
Фінно-угорські 78, 123, 132, 240,
338
Фламандська (нідерландська) 318,
328
Фракійська 43, 342
Французька 33, 34, 40, 78, 79, 116,
225, 231, 240, 241, 312, 314,
315, 317, 318, 327, 328, 338,
339, 342, 343, 344, 366
Хамітські 71
Хетська 14, 84, 359
Хопі 118, 119, 120
Хорватська 38, 143, 319, 342
Церковнослов'янська 37
Чеська 11, 38, 78, 79, 143, 223,
265, 274, 277, 303, 315, 337,
340, 343
Чуваська 129
Чукотська 131
Якутська 338
Японська 45, 129, 223, 225, 241,
247, 321, 324, 363

Іменний покажчик

- Абаєв В. І. 125, 133
Абакумов С. І. 291
Абрамян Л. А. 133, 175
Аванесов Р. І. 232
Аветян Е. Г. 183, 405
Аврорін В. О. 341, 405
Адамар Ж. 185, 405
Адамець П. 256, 405
Аделунг Й.-К. 40
Акішина А. О. 182
Акішина Т. Е. 182
Акуленко В. В. 139
Александров О. І. 79
Алефіренко М. Ф. 290, 297, 405
Алпатов В. М. 26, 35—36, 39, 50,
69, 88, 91, 101, 110, 121, 122,
145, 405
Амара 24
Амірова Т. О. 39, 50, 69, 91, 405
Андрєєв М. Д. 51, 133, 198, 207, 405
Аполлоній Діскол 29
Аппель К. Ю. 79
Апрєсян Ю. Д. 111, 278, 404, 405
Ардентов Б. П. 185, 405
Арістотель 27, 32, 168, 169
Арістарх Самофракійський 29
Арістофан 29
Арно А. 34, 35, 38, 108
Арутюнов С. А. 313, 405
Арутюнова Н. Д. 153, 253, 262, 405
Арутюнян Ю. В. 313, 405
Архангельський В. Л. 290
Архілох 29
Арциховський А. В. 14
Асколі Г.-І. 64, 342
Ахманова О. С. 296, 405
Ахунзянов Е. М. 21, 171, 174, 185,
186, 405
Багрянний І. 306, 312
Базилев В. Н. 166, 405
Баллі Ш. 84, 88, 89, 197, 251, 291,
310, 344, 393, 405
Баран Я. А. 291, 297, 405
Баранов А. М. 153, 155, 405
Бардін І. П. 311
Барт Р. 306, 405
Бартолі М. 76, 77, 78, 343, 367
Басін Є. А. 304, 405
Бацевич Ф. С. 159, 167, 405
Бевзенко С. П. 39, 145, 405
Безпалько О. П. 138
Бекон Ф. 33
Беккер К. 57
Белл Р. Т. 333, 405
Бенвеніст Е. 185, 201, 217, 249,
299, 365, 405, 439
Бенеке Ф. 56
Бердяєв М. 320
Березін Ф. М. 9, 21, 39, 50, 69, 91,
110, 182, 193, 217, 220, 239,
244, 296, 300, 301, 332, 348,
354, 403, 405, 406
Беринда П. 37, 138
Бернекер Е. 68
Бертоні Дж. 76
Бернштейн С. Б. 232
Бєлий О. 68
Бєліков В. І. 305, 306, 333, 405
Бєлицький А. О. 21, 133, 183, 403
Бєлицький-Носенко П. П. 138
Бірвіш М. 306, 414
Блакар Г. М. 310, 406
Блек М. 122, 406
Блок Б. 102
Блумфільд Л. 102, 103, 158, 174,
201, 232, 253, 334, 362, 373, 377
Боас Ф. 102, 114, 115, 116, 325
Богдан Й. 68
Богородицький В. О. 79, 83, 169, 365
Бодуен де Куртене І. О. 70, 79—83,
85, 88, 93, 124, 127, 129, 169,
195, 202, 207, 221, 232, 233,
310, 325, 334, 351, 372, 406
Бойчук М. К. 138
Бондалетов В. Д. 333, 406
Бондарко Л. В. 129, 232
Бондарко О. В. 159, 160, 261, 406
Бонфанте Дж. 76, 77
Бопп Ф. 41, 42, 44, 52, 63, 362
Борковський В. І. 14
Бреаль М. 64
Бройль Л. де 10
Брок О. 68
Броун Р. 310, 415
Бругман К. 64, 65, 84, 365
Брунер Дж. 146, 147, 415
Брьондаль В. 96, 97, 201
Буайє П. 68
Бугге С. 64
Будагов Р. О. 218, 220, 295, 354, 406
Бузук П. О. 137

- Буланін Л. Л. 232
 Булаховський Л. А. 133, 137, 139, 141—143, 145, 275, 291, 293, 347, 365, 406, 409
 Булгарін Ф. В. 315
 Булигіна Т. В. 153, 164, 296, 406
 Булич С. К. 79
 Бутенко Н. П. 392
 Бхартріхарі 24
 Бюссанс Е. 158, 197
 Бюлер К. 56, 168, 171, 299
 Вайнрайх У. 253, 313, 333, 354, 406
 Вайсгербер Л. 112, 113, 114, 192
 Вандрієс Ж. 89, 90, 310
 Вараручі 24
 Варрон М.-Т. 30
 Вартбург В. 343
 Василевський С. 137, 138
 Василь Вишиваний (Вільгельм фон Габзбург) 318
 Васильєв Л. М. 278, 406
 Вахек Й. 93, 325
 Вежбицька А. 151, 152, 153, 279, 406
 Вейль А. 261
 Венкер Г. 366
 Венцкович Р. М. 39, 51, 69, 91, 122, 406
 Вернер К. 64
 Ветров А. О. 174, 183, 406
 Виготський Л. С. 186, 187, 194, 406
 Винницький В. М. 139
 Винниченко В. К. 306
 Виноградов В. В. 14, 124, 133—134, 248, 264, 291, 293, 296, 297, 406
 Виноградов В. О. 220, 406
 Винокур Г. О. 220, 233, 288
 Вихованець І. Р. 129, 159, 261, 262, 406
 Вітгенштейн Л. 12, 92, 163
 Владимиров П. В. 79
 Волков А. Г. 183, 201, 406
 Ворт Д. 253
 Востоков О. Х. 41, 43, 44, 362, 364
 Вундт В. 15, 56, 58, 62
 Вьоглін Ч. 104
 Габеленц Г. фон дер 195
 Гавранек Б. 93, 325
 Гаврилюк О. Я. 306, 312
 Гаджієв М. М. 133
 Гайдеггер М. 7
 Гак В. Г. 279, 406
 Гамзатов Р. 332
 Ганцов В. М. 137
 Гар Р.-М. дю 180
 Гардинер А. 168, 201, 204, 206, 253, 406
 Гарвін П. 104
 Гаркавець О. М. 139
 Гартман П. 112
 Гвоздев О. М. 232
 Гегель Г.-В.-Ф. 45, 46, 52, 73
 Георгієв В. 342, 406
 Геракліт 27
 Гербарт Й.-Ф. 56
 Гердер Й.-Г. 40, 191, 369
 Герман К. Ф. 367
 Гесіод 29
 Гете Й.-В. 45, 74
 Гируцький А.-А. 69, 406
 Гішар Е. 40
 Гладкий М. Д. 137
 Глінц Г. 112
 Глісон Г. 105, 208, 244
 Гнатюк В. М. 79
 Гоголь М. В. 181, 317, 344
 Головін Б. М. 9, 21, 110, 182, 193, 217, 220, 239, 244, 296, 300, 301, 314, 332, 336, 347, 348, 354, 357, 403, 404, 406
 Гольдберг А. 149
 Гольдин В. Є. 163
 Гольц Г. 112
 Гомер 29
 Горбач О. 310
 Горецький П. Й. 137
 Горелов І. Н. 183, 186, 194, 406
 Горнунг Б. В. 21, 406
 Городенська К. Г. 297, 407
 Городецький Б. Ю. 166, 407
 Грайс Г. 162
 Греймас А. 385
 Греч М. І. 315
 Грибосєдов О. С. 312
 Грімм Я. 41, 43, 44—51, 63, 298, 362, 407
 Грінберг Дж. 104, 370
 Грінченко Б. Д. 141
 Гроот А. де 255
 Грунський М. К. 136, 138, 140
 Гулига Є. В. 404, 407
 Гумбольдт В. фон 44—51, 52, 53, 55, 56, 59, 63, 64, 73, 74, 76, 85, 107, 111, 112, 114, 115, 125, 168, 169, 185, 191, 194, 195, 297, 298, 317, 325, 334, 335, 351, 352, 369, 407

- Гумбольдт О. фон 45
 Гуссерль Е. 92
 Гухман М. М. 122, 220, 407
 Даль В. І. 315, 318
 Данеш Ф. 252, 253, 415
 Данте А. 40, 73, 74, 316
 Дарвін Ч. 51, 52, 298, 351
 Декарт Р. 33, 34, 106, 109, 330, 369
 Дельбрюк К. 64, 66, 365
 Демокріт 27
 Демський М. Т. 297, 407
 Дем'янков В. З. 158, 167, 407, 409
 Денисова С. П. 279, 407
 Десницька А. В. 133
 Джекендофф Р. 149
 Джонс У. 41
 Джонсон М. 156, 409, 415
 Джоунз Д. 232
 Дзендзелівський Й. О. 133, 310, 367
 Димитрова Б. 317
 Дік С.-К. 159
 Діонісій Фракійський 29
 Дірвен Р. 147
 Діц Ф.-К. 44
 Дмитрієвський О. О. 255
 Докуліл М. 238, 253, 261, 289, 407
 Донат Елій 30, 32
 Дорошевський В. 201
 Достоевський Ф. М. 180
 Дурново М. М. 68, 124
 Духачек О. 264
 Дюркгейм Е. 84, 304
 Дюфріш-Деженетт А. 221
 Едмон Е. 366
 Ендзелін Я. М. 133
 Ейнштейн А. 185
 Еліас Н. 311, 415
 Есхіл 29
 Євтушок О. М. 367
 Ельмслев Л. 68, 96, 97, 98, 99, 100,
 158, 197, 199, 200, 201, 202,
 206, 214, 232, 266, 407
 Есперсен О. 79, 189, 201, 206, 253,
 261, 351, 352, 353, 407
 Ермоленко С. Я. 403, 407
 Жаботинська С. А. 153
 Жилко Ф. Т. 233
 Жильєрон Ж. 366
 Жинкін Н. І. 190, 194, 300, 407
 Жирмунський В. М. 310, 325, 352,
 353, 404, 407
 Жлуктенко Ю. О. 139, 326, 354, 407
 Жовтобрюх М. А. 138, 145, 407
 Жуковська Л. П. 14
 Журавльов В. К. 234, 354, 407
 Жуховицький Л. 302
 Задорожний Б. М. 139
 Загнітко А. П. 159, 262, 407
 Заменгоф Л. 330
 Засоріна Л. М. 20, 111, 396, 403, 407
 Звегінцев В. А. 21, 32, 39, 50, 51,
 69, 91, 111, 122, 175, 213, 407
 Зизаній (Тустановський) Л. 36, 138
 Зіндер Л. Р. 145, 198, 207, 232, 405,
 408
 Зінов'єв А. А. 174
 Золотова Г. О. 249, 254, 262, 408
 Зюттерлін Я. 245
 Іванишин В. 318, 333, 408
 Іванов В. В. 21, 133, 408
 Іванова Л. П. 403, 408
 Ізюмов О. П. 137
 Ілліч-Світич В. М. 143, 365, 408
 Ільїнський М. І. 124
 Іпсен Г. 112, 264
 Ісаченко О. 299
 Йогансен М. Г. 137
 Йоссельсон Г. 395
 Кано Х. 182
 Калинович М. Я. 139, 140
 Кант І. 46
 Караулов Ю. М. 388, 408
 Карнап Р. 12, 92, 97, 168, 174
 Карпіловська Є. А. 297, 408
 Карцевський С. 93, 95, 177, 251,
 255, 344, 415
 Касевич В. Б. 21, 148, 167, 234,
 296, 384, 408
 Кассієр Е. 168
 Катє Л. 40
 Катяяна 24
 Кацнельсон С. Д. 203, 408
 Кашгарі Махмуд аль 31
 Квінтіліан М.-Ф. 30
 Кириченко І. М. 137
 Кібрик О. Є. 122, 149, 408
 Клаус Г. 175
 Клемперер В. 73
 Клен (Бургардт) Юрій 318
 Клименко Н. Ф. 297, 408
 Климов Г. А. 133, 354, 370, 408
 Кобилянський Б. В. 39, 50, 69, 91, 408
 Кобозєва І. М. 166, 407
 Ковалик І. І. 39, 50, 69, 91, 297, 408
 Ковальов П. К. 138

- Кодзасов С. В. 234, 408
Кодохов В. І. 69, 91, 111, 175, 182, 193, 213, 217, 218, 220, 296, 332, 354, 364, 403, 408
Коен А. 201
Колгушкін А. Н. 20, 408
Колшанський Г. В. 183, 194, 201, 300, 408
Кондратов А. 183, 408
Кондрашов М. А. 39, 50, 69, 91, 110, 122, 325, 408
Конт О. 84, 304
Коперник М. 84
Копиленко М. М. 297, 408
Корецький-Сатановський А. 38, 138
Корольова А. В. 161, 409
Косеріу Е. 198, 200, 201, 206, 219, 220, 335, 354, 409
Косинка Г. М. 306
Космеда Т. А. 159, 405
Костомаров В. Г. 163
Коструба П. П. 233, 234, 409
Котелова Н. З. 272
Котляревський І. П. 306
Котов Р. Г. 21, 409
Кочерган М. П. 183, 397, 409
Кравченко М. В. 297, 407
Краснов В. М. 304, 405
Кржижкова Г. 257
Кривнова О. Ф. 234, 408
Крижаніч Ю. 40
Кримський А. Ю. 136, 137, 138, 139, 145, 318, 409
Крисін Л. П. 305, 306, 311, 333, 405, 409
Кроче Б. 73, 74, 75, 76
Крушевський М. В. 79, 83, 88
Кубрякова О. С. 148, 149, 167, 186, 279, 296, 297, 409
Кузнецов А. М. 404, 409
Кузнецов П. С. 232
Кузнецов С. Н. 333, 409
Кузнецова Т. В. 307, 409
Кунін О. В. 290
Курило О. Б. 137, 138, 233
Курилович Є. 84, 217, 282, 336, 359, 365, 439
Курціус Г. 84
Лабов В. 305, 326, 333, 415
Лайонз Дж. 279, 409
Лакофф Дж. 35, 147, 149, 156, 157, 409, 415
Лангакер Р. 149, 154, 157, 415
Лансло К. 34, 35, 38, 108
Ларіна Л. І. 173
Ларцев В. Г. 145, 409
Лафарг П. 325
Лафонтен Ж. 73
Лацарус М. 56, 58, 65
Левицький В. В. 394, 409
Левінсон С. 164, 415
Лейбніц Г.-В. 33, 34, 330, 369
Леонтьев О. М. 194, 409
Леонтьев О. О. 133, 207, 300, 409
Лерх Е. 73
Лескін А. 64, 79, 84
Лесохін М. М. 404, 409
Лизанець П. М. 139, 367
Липинський В. 318
Лисиченко Л. А. 272, 409
Ліперовська Н. 137
Ліч Г.-Н. 164, 415
Ломоносов М. В. 174
Ломтев Т. П. 174, 200, 205, 207, 208, 262, 409, 410
Лопе де Вега Ф. 73
Лосев О. Ф. 174, 183, 410
Лотце Г. 56
Лоя Я. В. 39, 50, 69, 91, 410
Лудольф Й. 40
Лузіна Л.-Г. 167, 409
Лук'яненков К. Ф. 404, 409
Лурія О. Р. 20, 133, 391, 410
Лю Си 26
Макаєв Е. А. 133
Макайонок А. Є. 273
Макаренко А. С. 180
Мак-Кормак 156, 410
Малеча Н. М. 137
Мальберг Б. 176
Мамудян М. 158
Манакін В. М. 369, 410
Марко Вовчок 318
Марр М. Я. 46, 124—126, 131, 133, 325, 352, 357
Мартіне А. 81, 101, 158, 159, 201, 233, 235, 244, 255, 262, 283, 336, 337, 341, 346, 354, 410
Масенко Л. Т. 333, 410
Маслов Ю. С. 145, 183, 407, 410
Матезіус В. 93, 95, 235, 252, 253, 261, 325, 410
Матусевич М. І. 232
Маяковський В. В. 275

- Мейє А. 42, 51, 79, 90, 310, 325, 336, 365, 410
Мейєр К. 264
Мейєр-Любке В. 70
Мейсман Ж. 330
Мельников Г. П. 202, 410
Мельничук О. С. 111, 133, 139, 143—145, 174, 201, 202, 207, 214, 220, 326, 365, 403, 410
Мерінгер Р. 70, 360
Мечковська Н. Б. 348, 410
Мещерський М. О. 14
Мещанинов І. І. 131—132, 246, 370
Міккола Р. 70
Міклошич Ф. 44
Мілевський Т. 172, 415
Мінський М. 155, 410
Мкртчян Л. 323, 410
Мокієнко В. М. 297, 410
Монбоддо Дж. 191
Мороховський О. М. 220, 410
Морріс Ч. 168, 169, 175
Мукаржовський Я. 93
Мунен Ж. 158
Муравицька М. П. 393, 410
Мурко М. 70
Мух Р. 70
Мюллер М. 54, 185, 297, 351
Найда Ю.-А. 103, 104, 105
Назарова Т. В. 367
Наконечний М. Ф. 137
Нарський І. С. 175
Нікітін М. В. 278, 410
Нікольський Л. Б. 333, 414
Німчинов К. Т. 137
Німчук В. В. 39, 410
Норман Б. Ю. 256
Носенко І. А. 404, 411
Ньютон І. 192
Огден Ч. 168
Огієнко І. І. 138
Оксар Е. 264
Ольховиков Б. А. 39, 50, 69, 91, 405
Онацький Є. Д. 138
Осгуд Ч. 393
Остгоф Г. 64, 65, 84, 264
Остін Дж. 163, 164, 165, 414
Павлов І. П. 92, 186, 187
Падучева О. В. 262, 411
Пазухін Р. В. 300
Пайвіо А. 151
Пайк К.-Л. 103, 201, 377
Палемон К.-Р. 30
Паллас П. С. 40
Паніні 23, 24
Панкрац Ю. 167, 296, 409
Панов Є. Н. 183, 411
Панов М. В. 200, 233, 234, 311, 411
Панфілов В. З. 174, 194, 300, 411
Парандовський Я. 317
Пап Ф. 396, 411
Паршин О. Б. 146, 167, 411
Патанджалі 24
Пауль Г. 64, 65, 79, 195, 334, 354, 411
Педерсен Х. 68
Перебийніс В. С. 133, 139, 233, 234, 375, 399, 404, 411
Петерсон М. М. 68
Петличний І. З. 233
Пещак М. М. 21, 411
Пешковський О. М. 68, 126, 255, 302
Пилинський М. М. 333, 411
Пименов А. В. 310, 411
Пізані В. 76, 203
Піндар 29
Піотровський Р. Г. 21, 133, 404, 409
Пірс Ч. 168, 169, 171
Платон 27
Плотников Б. О. 278, 292, 396, 404, 411
Погодін М. П. 140, 315
Подольн І. Е. 122, 411
Покровський М. М. 68, 263
Поливанов Є. Д. 81, 82, 123, 124, 126, 129—131, 233, 291, 310, 325, 396
Попова З. Д. 174, 179, 186, 187, 199, 250, 278, 297, 300, 408, 411
Попович М. В. 183, 411
Поржезинський В. К. 68, 124, 169
Порціг В. 264
Поспелов Д. А. 155, 411
Поспелов М. С. 134
Постелус Г. 40
Потебня О. О. 15, 49, 55, 56, 58—62, 126, 169, 192, 194, 207, 238, 246, 262, 291, 297, 308, 318, 320, 333, 334, 352, 411, 412
Потьє В. 385
Почепцов Г. Г. 139, 299
Почепцов Г. Г. (мол.) 166, 167, 412
Прісціан 30
Прокопова Л. І. 233
Пушкін О. С. 180, 316, 397, 398

- Радевич-Винницький Я. 163, 318, 333, 408, 412
Радзівська Т. В. 153, 161, 167, 412
Радлов В. В. 79
Райнфельдер Х. 73
Рамішвілі Г. В. 51, 412
Рапп М.-К. 54
Расін Ж. 73
Раск Р. 41, 42, 44, 63, 351, 362
Рассел Б. 12, 92, 96, 97
Рафаель С. 74
Рахіліна К. В. 153, 158, 412
Ревзін І. І. 133
Ренуар Ф. 40
Реформатський О. О. 213, 232, 234, 244, 281, 296, 298, 300, 368, 412
Рильський М. Т. 142
Річардс А. 168
Рожественський Р. 275
Рожественський Ю. В. 39, 50, 69, 91, 405
Роже (Роджет) П.-М. 269
Рош Е. 150, 151, 415
Рубінштейн С. Л. 186, 194, 412
Руданський С. В. 306
Рудзка-Остін Б. 149
Ружичка Р. 253
Русанівський В. М. 21, 139, 145, 264, 278, 326, 333, 412
Русова С. 318
Сабалдир Г. О. 136, 137, 138, 140
Сабурова І. Г. 166, 407
Савченко О. Н. 133
Сагані 31
Самійленко С. П. 39, 50, 69, 91, 138, 408
Самчук У. 306
Сассеті Ф. 41
Сахарний Л. В. 133
Свадост Е. 331, 412
Свидницький А. П. 306, 308
Сводеш М. 349, 365, 397, 412
Селіванова О. О. 161, 166, 412
Селіщев А. М. 124, 310
Семчинський С. В. 139, 193, 220, 234, 261, 278, 281, 290, 296, 332, 348, 352, 353, 354, 412
Сепір Е. 102, 115, 116, 117, 118, 121, 183, 191, 206, 232, 312, 321, 325, 370, 412
Сервантес М. 47, 316
Сергеєв В. М. 153
Серебренников Б. О. 133, 183, 193, 206, 220, 234, 261, 278, 332, 354, 403, 411, 412
Сеше А. 84, 88, 89, 197, 201, 310, 335
Сеченов І. М. 186, 412
Сидоров В. М. 124, 232—233
Симоненко В. А. 181
Синявський О. Н. 136, 137, 233
Сібавейхі 31
Сінг Р. 298
Скалігер Ю.-Ц. 40
Скалічка В. 93, 95, 96, 244
Скляренко В. Г. 139
Скреліна Л. М. 354, 412
Славинецький Є. 38, 138
Слюсарева Н. О. 91, 159, 412
Смеричинський С. С. 137, 138
Смерчко А. А. 307, 412
Смирницький О. І. 133, 134—135, 199, 200, 201, 205, 264, 412
Смотрицький М. 37
Соболевський О. І. 140
Соколов О. М. 190, 194, 413
Солнцев В. М. 174, 183, 220, 413
Солодкий Н. Л. 137
Соломоник А. 183, 210, 413
Соммерфельт А. 336, 348
Соссюр Ф. де 42, 48, 70, 79, 81, 82, 83—89, 90, 91, 93, 96, 97, 99, 101, 112, 126, 168, 169, 175, 176, 186, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 203, 204, 206, 207, 221, 249, 298, 334, 335, 359, 361, 372, 413
Софокл 29
Спіркін А. Г. 201
Старицький М. П. 306, 308
Стеннінг К. 147
Степанов Ю. С. 162, 164, 175, 183, 234, 400, 403, 413
Стернін І. А. 278, 411
Страленберг П.-Ю. 40
Суліма М. Ф. 137, 138
Супрун А. Е. 10, 21, 176, 183, 193, 200, 206, 234, 261, 278, 296, 300, 332, 354, 411, 413
Сухотін О. М. 233
Сю Шень 25
Сьоренсен Г. 96
Тагієв М. Т. 294
Талмі Л. 149, 155, 156, 415
Тараненко І. Й. 138, 279

- Тараненко О. О. 21, 264, 346, 412, 413
 Тарасов Є. Ф. 305, 413
 Тводдел У. Ф. 232
 Тейлор Дж. 149
 Телія В. М. 297, 413
 Теньєр Л. 252, 253, 255, 258
 Тимченко Є. К. 137, 138, 139, 233
 Тищенко К. М. 21, 183, 413
 Ткаченко Б. Д. 137
 Ткаченко О. Б. 139, 144, 145, 413
 Тогєбу К. 96
 Толстой Л. М. 306
 Томпсен Х. 147
 Томсен В.-Л. 25, 50, 64, 69, 413
 Томсон О. І. 186, 413
 Торнб'єрсон Т. 68
 Тоцька Н. І. 233
 Тредіаковський В. К. 363
 Трейджер Дж.-Л. 102, 103
 Трір Й. 112, 113, 264
 Тромбетті А. 78
 Трнка Б. 93
 Трубачов О. М. 284
 Трубецької М. С. 93, 94, 95, 124, 200, 201, 222, 233, 234, 280, 296, 310, 339, 342, 370, 385, 413
 Тютчев І. А. 60
 Уайтхед А. 96, 97
 Удовиченко Г. М. 39, 50, 69, 91, 110, 122, 413
 Уєбстер 319
 Уеллз Р. 377
 Уєвич І. 38, 138
 Уїтні В.-Д. 54, 64
 Улашин Г. 280
 Ульдаль Г. 96
 Ульман К. Х. 262
 Уорф Б. 47, 118, 119, 120, 121, 122, 191, 192, 242, 325, 406
 Успенський Б. А. 220, 414
 Уфїмцева А. А. 278, 414
 Ушаков Д. М. 68
 Фабіан М. П. 163
 Фант Г. 230
 Фатер Й.-С. 40
 Філін Ф. П. 133, 135—136
 Філлмор Ч. 149, 155, 156, 157, 258, 415
 Фінк Ф. 195
 Фінкель О. М. 137
 Фірузабаді аль 31
 Фодор Дж. 151
 Фоконьє Ж. 149
 Фоменко Ю. В. 198
 Форд М. 310, 415
 Формановська Н. І. 163
 Фортунатов П. Ф. 64, 67—68, 69, 88, 93, 126, 169, 245, 249, 252, 365
 Фосслер К. 73—76
 Франко І. Я. 79
 Франчук В. Ю. 69, 414
 Франс А. 264
 Фреге Г. 12
 Фріз Ч.-К. 103, 105
 Фрінгс Т. 325
 Фрумкіна Р. М. 151, 396, 414
 Фьорс Дж. 201
 Хаймс Д. 326, 333, 415
 Халле М. 230
 Харві Дж. 158
 Харріс З. 102, 103, 104, 105, 106, 201, 373, 381, 404, 414
 Харцфельд Х. 73
 Хауген Е. 111, 414
 Хемп Е.-П. 105
 Хоккет Ч. 102, 104, 201, 377
 Хомський Н. 14, 35, 105, 106, 107, 108, 109, 146, 197, 201, 253, 256, 259, 275, 289, 298, 381, 383
 Хроленко О. Т. 21, 414
 Царнке Ф. 64
 Цезар Юлій 29
 Цейс Й.-К. 44
 Ципф Дж. 396
 Цицерон 181
 Чагішева В. І. 404, 414
 Чапленко В. 138
 Ченкі А. 149
 Чередниченко О. І. 139
 Черемисіна М. І. 198, 414
 Черних П. Я. 352
 Чесноков П. В. 122, 414
 Четмен С. 377
 Чікобава А. 201
 Шайкевич А. Я. 39, 51, 69, 91, 122, 406
 Шанський М. М. 293
 Шапіро А. Б. 233
 Шарадзенідзе Т. С. 91, 414
 Шаф А. 172
 Шахматов О. О. 68, 133, 134, 137, 139, 245, 255, 325, 333
 Шахнарович О. М. 133
 Шведова Н. Ю. 253, 256, 257, 414

- Швейцер О. Д. 333, 414
Шевельов Ю. В. 138
Шевченко Т. Г. 138, 142, 306, 316,
331, 397
Шекспір В. 74, 316
Шеллінг Ф.-В. 46
Шендельс Є. І. 404, 407
Шенк Р. 155
Шепард Р.-Н. 415
Шиллер Й.-Ф. 45
Широков В. А. 21, 412
Широков О. С. 403, 414
Шишков О. С. 315
Шкловський В. Б. 129
Шкляр В. 312
Школьник Л. С. 305, 413
Шлегель А. 45, 369
Шлегель Ф. 41, 369
Шлейєр Й. 330
Шлейхер А. 14, 51, 52, 53, 54, 55,
57, 63, 64, 65, 79, 144, 185, 297,
351, 363, 366, 440
Шмельов Д. М. 279, 414
Шмельов О. Д. 153
Шмідт В. 245, 366, 415
Шмідт Й. 54, 72, 78, 439
Шовгун Н. О. 309, 414
Шоу Б. 180
Шпербер Г. 264
Шпітцер Л. 73
Штейнталь Г. 15, 56—58, 59, 62, 65,
195, 297
Штейнфельдт Е. О. 395
Штелінг Д. А. 239, 414
Штерн І. Б. 151, 414
Шумарова Н. П. 391, 414
Шухардт Г. 71, 72, 76, 78, 79, 125,
201, 360
Щерба Л. В. 82, 123, 126, 127—
129, 134, 186, 198, 200, 201,
206, 221, 232, 233, 246, 273,
409, 414
Яворська Г. М. 153
Якобі Ф.-Г. 46
Якобсон Р. 81, 82, 93, 95, 124, 230,
233, 300, 385, 414
Яковлев Н. Ф. 233
Якубинський Л. П. 325
Ян Сюн 26
Яска 24
Янін В. Л. 14
Ярцева В. М. 354, 404, 414

К-55

Кочерган М. П.

Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: — К.: Видавничий центр «Академія», 2006. — 464 с. (Альма-матер)

ISBN 966-580-161-9

У підручнику розглянуто сутність, предмет, завдання, місце загального мовознавства у системі наук про мову, основні аспекти теорії мови: знакову природу, структуру мови, взаємозв'язок мови і мислення, співвідношення мови і мовлення, фонологічну, граматичну, лексико-семантичну її системи та проміжні рівні. Широко розкрито суспільну природу, суспільні функції мови, соціальну зумовленість мовних явищ, національно-етнічні особливості буття мови, а також методи і прийоми її наукового дослідження. Характерною особливістю другого видання підручника є висвітлення розвитку лінгвістичної думки від початків до ХХІ ст., утвердження мовознавства як науки, специфіки різноманітних лінгвістичних напрямів і шкіл, що домінували у минулі епохи, тих, що визначають обличчя сучасної мовознавчої науки.

Допоміжний апарат підручника охоплює іменний, предметний покажчики, покажчик мов, короткий словник лінгвістичних термінів.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ББК 81. Укр.

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

КОЧЕРГАН Михайло Петрович

Загальне мовознавство

Підручник

Видання 2-ге, виправлене і доповнене

Спільний проект із видавництвом «Академвидав»

Редактор Г. А. Теремко
Технічний редактор Т. І. Семченко
Коректор А. В. Мещеряк
Комп'ютерна верстка В. П. Богуславця

Підписано до друку з оригінал-макета 10.02.2006.

Формат 84×108/32. Папір офс. № 1.

Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 24,36. Ум. фарбовідб. 24,8.

Обл.-вид. арк. 27,0. Зам. 6-167.

Видавничий центр «Академія»

04119, м. Київ-119, а/с 37.

Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.

E-mail: academia-pc@svitonline.com

Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03. 08. 2001 р.

ВАТ «Поліграфкнига»

03057, м. Київ, вул. Довженка, 3.

Загальне МОВознавство

альма-матер

Видавничий центр «Академія»

Серія «Альма-матер» охоплює підручники, посібники з різноманітних дисциплін для студентів вищих навчальних закладів.

Якщо Ви зацікавлені у співпраці з нами як автор, якщо Вам потрібні наші видання — раді будемо співпрацювати з Вами.

Видавничий центр «Академія»
04119, Київ-119, а/с 37

Тел./факси:

редакція

483 1924

відділ збуту

456 8463

E-mail:

academia-pc@svitonline.com